عەرووزی کوردی

دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی

زنجیرەی ڕۆشنبیری

*

خاوەنی ئیمتیاز: شەوکەت شێخ یەزدین

سەرنووسەر: بەدران ئەحمەد حەبیب

***

ناوونیشان:

دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، گەڕەکی خانزاد، هەولێر

س. پ. ژمارە: ١

عەرووزی کوردی

نوری فارس حەمەخان

ناوی کتێب: عەرووزی کوردی
دانانی: نوری فارس حەمەخان
بڵاوکراوەی ئاراس– ژمارە: ٢٨٥
دەرهێنانی هونەری: حاجی دلاوەر
بەرگ: ئاراس ئەکرەم
پیت لێدان: تریسکە ئەحمەد حەمید
هەڵەگری: دانەر
سەرپەرشتیی کاری چاپخانە: ئاوڕەحمانی حاجی مەحموود
چاپی یەکەم، هەولێر ٢٠٠٤
لە کتێبخانەی بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی ڕۆشنبیری و هونەر لە هەولێر ژمارە (١١٧)ی ساڵی ٢٠٠٤ی دراوەتێ

ئەی شاعیری کورد!

بزانە:

١- گرنگ ئەوە نییە کە عەرووز بزانیت.

٢- گرنگ ئەوەیە کە بزانی چۆن عەرووز لە شیعری کوردیدا پیادە دەکرێ و شیعری کوردی بەپێی عەرووز دادەڕێژرێ.

تێبینییەک

١- یاسایەکی ئوصولی دەڵێ: (هەرشیکردنەوە و ڕا جیایی و ڕا دەربڕین و ڕوونکردنەوەی هۆی ناونان و فەرەزییە عەقڵییەک، هەروا شتی تری لەم بابەتە، کە لەناو کتێبانا زۆر زۆرە، بەتایبەت لەناو شەرحەکانا، هەر شتێ لەمانە کە نەبێ بەهۆی دروستبوونی بابەتێکی فیقهی و عەمەل و کاری لەسەر دانەمەزرێ، ئەوە لە ئوصولی فیقە نییە، باس لێکردنی لە دانراوە ئوصولییەکاندا، بۆ بۆنە و زیادە سوودی ترە، کە گەلێ جار دەبن بەهۆی فامی تەواوی بابەتەکە).

جا لە ڕاستیدا ئەمە لە گشت زانست و هونەرێکا هەر وایە، تەنانەت لە زانستە غەیرە ئەدەبییەکانیشدا ئەمە هەیە. لە زانستی عەرووزیشدا، کە قسە لەم جۆرە لایەنە لاوەکییانە دەکرێ لەبەر هەمان هۆ و بایستە. کەواتە: سوودی شتی وا، لە پلەی یەکەما بۆ پسپۆڕانی ئەم زانستەیە، تا بتوانن لە کاکڵەی مەبەستەکە تێبگەن و بەرەو پێشتر بیبەن، دەنا سوودێکی ئەوتۆی بۆ هەستیاران نییە.

ئەوەندە هەیە زۆرینەی دانەران لە هەموو بابەتێکا، ئەو کەسانەن کە حەزیان لە بابەتەکە هەیە بەسروشت، واتە: کێشناس، لە سەرەتاوە ئەشقی هۆنراو ڕۆنان، پاڵی پێوە دەنێ، بۆ فێربوونی کێش و سەروا و زانستەکەیان.

٢- بەڵام بەندە زۆر خۆم بەچۆنێتیی سیستەمی شیعر ڕۆنانی گەلانی تری جیهانەوە خەریک ناکەم، چونکە شتی وا گەرچی بێ کەڵک نییە، بەڵام سەر لە هەستیاری تازە نەفەس تێکدەدا. مەبەستی سەرەکی منیش دوو شتی جەوهەرییە:

١- فێرکردنی هەستیارانی کورد و خەمخۆرانی ئەدەب و وێژە و مێژووی کورد، کە چۆن چۆنی لە ئەرکەکانییانا هانا بۆ کێشناسی ببەن.

٢- عەرووز هونەرێکی زۆر سەخت و گرانە، هاکا لەبەر کزی بازاڕی ئەدەبی، عەرووززان قڕیان تێکەوت. جا ئەگەر کتێبێکی عومدە لەم بابەتە هەبێ، زوو یا درەنگ ئەم زانستە برەو و فرۆخت پەیدا دەکاتەوە، چونکە شتی چاک وەک زێڕی ساخی نایاب وایە، هەزاران ساڵ لەژێر خاکا بێ، هەر کاتێ هاتەوە مەیدان لە یەکەم ڕۆژی جوانتر دەبێ و دێرینییەکەی بەهای گرانتر دەکا.

٣- لە هەندێ شوێنا دووبارەوە بوون هەیە، ئەمە وایە، بەڵام بێ سوود نابێ، چونکە

مەبەست کار ئاسانکردنە بۆ خوێنەران، کە ئەوەندە نەگەڕێن بۆ بابەتەکان، چونکە دوور نییە کە ئەم پەڕاوە لە چەند بەرگێکا چاپ بکرێ، دەی تاوتووی ئەم بەرگ و ئەو بەرگیش زۆر خۆ ش و باش نییە.

دانەر

بِسْمِ اللّهِ الرَّحْمنِ الرَّحِيمِ

٢٠٠٠/١٢/٢٣

سوپاس و ستایشی بێ پایان بۆ خودای گەورە و میهرەبان، صەلات و سەلام و دروودی بۆندار، ببارێ بەهەزار هەزار، بۆ سەر گیانی پێغەمبەری خۆشەویست و نازدار، هەروا بۆ سەر گیانی هاوەڵان و هاوسەران و کەسوکاری و پەیڕەوانی و هەموو بەندەیەکی باشی خودا لە زەمین و ئاسمان، پاش ئەمە عەرزم ئەمەیە:

مەبەست لەم پەڕاوە ئەمەیە، کە کوردی خۆیشمان، سوود و بەهرە لەم زانستە گرنگە بەئاسانی وەربگرێ، بەتایبەتی شاعیرە لاوەکانمان، کە بەئاسانی ناتوانن سوود لە سەرچاوە عەرەبی و فارسی و تورکییەکانی ئەم زانستە سەختە وەربگرن، مەبەستم ئەوە نییە کە بەس یاسای پەسەندی هەڵبژاردە باس بکەم، وەک عەرووززانە پێشینەکان وایان دەکرد، بەڵکو مەبەستی سەرەکیم خزمەتی ئەدەبیاتی کوردییە، فرەوانکردنی بازنەی شیعری کوردییە، لەم ڕوانگەیەوەیە، کە هەتا دەست بدا نموونە بەشیعری شاکاری شاعیرە کوردەکان دەهێنمەوە.

عەرووزی کوردی

ئەمڕۆ – لە سایەی خودای گەورەوە – بزاڤی ڕۆشنبیری کوردی لە گەشەدایە. ئەو کوردانەی کە دەستیان قەڵەم دەگرێ و، هەستی پیرۆزی نەتەوایەتییان تیادا ماوە، هەڵمەتێکی گەورەیان سازداوە، بەمەبەستی پێشخستنی زمان و ئەدەب و وێژەی کوردی، هەر نووسەرەی بەپێی توانای سنوورداری خۆی، خەریکی خزمەتە. بەندەیش لەم بوارەدا حەزم لە خزمەتی بێ منەتە، سا بەڵکو لە پەناوە بەبێ ورووژاندنی کەسێ، بەهێمنی خزمەتێکی جوان پێشکەش بەنامەخانەی ئاوەدانی کوردی بکەم. تەنیا ئاواتیشم لەم لایەنەوە ئەوەیە کە خودای گەورە ڕەنجەڕۆم نەکا و یاریدەم بدا و بەڕەحمەتی خۆی ئەم کتێبەم بۆ پەخش بکاتەوە و سوودی پێ بگەیەنێ بەعەلاقەمەندان و بیکا بەمایەی ناوی جوان و خێر و خۆشی هەردوو جیهانمان. ئامین.

باش وایە مرۆڤ لە چیدا شارەزایی هەبێ لەو بوارەدا خەریکی خزمەت بێ، تا خزمەتەکەی بێ گەرد بێ، بەتایبەتی بوارێ کە پەیوەندی بەدین و دنیاوە هەبێ، وەک کێشزانی کە پەیوەندییەکی زۆری بەنەظمی قورئانی پیرۆزەوە هەیە، چونکە لە ڕێگەی

عەرووزەوە دەزانرێ کە قورئان شیعر نییە و قسەی شاعیر نییە، دەی سەلماندنی ئەم ڕاستییە مەبەستێکی گرنگی ئایینییە.

وەکی تریش هەمموو دەزانین کە شیعر بڕبڕاگەی وێژە و ئەدەبیاتە، وە ئەدەبیاتیش - بەپەخشان و بەهۆنراوەیەوە - دوو چاوی ڕۆشنی هەمموو گەلێکن. جا لەم ڕوانگەیەوە بەندە ئەم خاڵانە دەخەمە بەرچاوی دڵسۆزان و دۆستانی زمانی شیرینی کوردی، هەتا لە گرنگی و بایەخی زانستی کێش و کێشزانی بەباشی حاڵی ببین، هەتا بایەخی تەواوی پێ بدرێ، وە دوای ئەو قسە پووچەڵە نەکەون کە دەڵێ: (گوایە سەردەمی کێش و سەروا بەسەرچوو):

١- ئەمەی ئەمڕۆ پێی دەگوترێ: شیعر، زۆربەی لە بزڕکانی دەروێش دەکا، نەک لە شیعری ڕاستەقینە. ڕەنگبێ پەخشانێکی هونەری بێ لە چەشنی مەقاماتی حەریری و مەقاماتی هەمەدانی، بەڵام وا جوان و ڕەنگین نا، چونکە ئەوان هەر هیچ نەبێ سەجع و ڕەوانبێژییەکی جوانیان وا تیادا.

٢- ئەدەبی کۆنی کوردی، چ شیعری، چ پەخشانی، بەڕێنووسی فارسی کۆن نووسراوە، بەڵام وەک فارسی گرنگی پێ نەدراوە، هەتا کۆنترۆڵی شێوەی ڕاستەقینەی وشە بکرێ.

٣- کاتێ کەسانی ناپسپۆڕ بەڕێنووسی نوێ نووسیویانەتەوە بەهەڵە نووسیویانەتەوە، ئیتر بەبێ شومار هەڵەی زمانەوانی و ڕێزمانی و ڕێنووسی زۆر، لەناو دەقە کۆنە کوردییەکاندا دروست بووە، وە هەتا ئێستەیش لەم ڕووەوە، ئەم جۆرە هەڵانە هەر لە زۆربوونن. ئەم لایەنەیە کە پاڵی بەمامۆستا محەمەدی مەلا عەبدولکەریمەوە ناوە کە پەڕاوێکی گەورە سەبارەت بەساخکردنەوەی دیوانی حاجی قادری کۆیی دابنێ.

٤- خۆرهەڵاتناسەکان زۆر لە شیعری کۆنیان لە ڕێگەی زانستی کێشەوە ساخ کردۆتەوە، چونکە وشە لە شیعردا هەڵە قەبووڵ ناکات، کەواتە زۆر لەو بەناو نوسخانەی کە لە پەراوێزی دیوانە کوردییەکاندا، لە لایەنی چاپکارانی ناشارەزاوە تۆمار کراون و بەپێچەوانەی دەستوورەکانی کێشزانین، هەممویان بێ بایەخ و پووچەڵن، چونکە پێوەری کێش بەزێنن.

٥- وەکی تریش شیعر جەوهەری ئەدەبە، گیانی نەمری کەلتووری نەتەوایەتییە، دیوانی هەمموو گەلێکە، ئاوێنەی پلەی ڕۆشنبیری هەمموو نەتەوەیەکە، تۆمارگەی ڕابووردوویەتی، نوێنەری پلەی ڕۆشنبیری هەمموو سەردەمێکیتی.

٦- بەڵام ئەم جۆرە شیعرە نەمرە، دەبێ بەواتەی وشە شیعر بێ، نەوەک گەڕەلاوژێ و پیت ڕیزکردن و هاتوهاوار و بەس. ڕاستە شاعیری بەهرەیە، نەک پیشە و خۆپیاهەڵواسین، ڕاستە کە لێوی شاعیری بەسروشت شاعیر مەقەستە، بەڵام شیعری ڕاستەقینە، بەبێ ئەم عونصورانە دروست نابێ:

آ- جوانیی واتا، بەرزیی مەبەست، ئەندێشەی قووڵ.

ب- ناسکی وشەکانی، نازداری بێژەکانی، ڕەوانی ڕستەکانی.

ج- دەی جۆشدانی ئەم دوو خاڵە پێکەوە، وەک جۆشدانی گیان لەگەڵ لەشدا، یا وەک بەرگی جوان لەبەر بووکی جواندا، ئا ئەمە ئیشی کێشە، ئەمە کاری عەرووزە.

٧- بەعەرووز دەگوترێ: (قُیودُ زِینَة) لە ڕاستیدا خۆشی وایە، لە گشت زمانێکا شیعری قەبە قەبەی زەبەلاح دەبینی، بەهۆی دەبدەبەی کێشەکەیەوە، لە تۆ وایە لوتکەی قەندیلە، کەچی کە ڕووتی دەکەیتەوە لە کێشەکەی، دەڵێی بووکەڵە دارینەی ڕەقوتەقی ڕووتەوە کراوە!

کەسێ بەسەرنجەوە تەماشای موعەللەقاتی سەبعە و دیوانی نالی و مەحوی و حەریق و سەعدی و حافظ و شەوقی و جەواهیری و کەڵە شاعیرەکانی تر بکا، ئەم ڕاستییەی بۆ ڕوون دەبێتەوە: گەرچی ئەم شاکارانە پڕن لە هونەر و داهێنان و واتای جوان و هەستی ناسک و ئەدەبی بێ مانەند، وە بەداناییانە و وەستایانە خەیاڵ لەگەڵ ڕووداودا ئامێتە کراوە، بەشێوەیێ هەست دەهەژێنن و دڵ دەلاوێنن، بەڵام لە هەمان کاتا کەم و بێشێ، شیعری بێ ناوکیشیان وا تیادا، کە تەنیا دەبدەبەی کێشەکەیان کردوونی بەشیعری نەمری تەلیسماوی، واتە: هەڵبەستن، شیعر نین، بەڵام عەرووز و ئاواز و مۆسیقای پڕ تاموچێژی کێشەکەیان کالای ڕازاوەی شیعری لەبەر کردوون!

٨- لە ڕاستیدا هەروەک چۆن نووسەری چاک، ئەدیبی گەورە، بەبێ شارەزا بوون لە زانستەکانی نەحو و صەرف (وشەسازی) و ڕەوانبێژی و زمانەوانی و ڕێزمان و ڕێنووس... تاد، نابێ بەنووسەری داهێنەر، شاعیریش بەبێ فێربوونی زانستی کێش و سەروا نابێ بەشاعیری تەواو!

٩- عەرووز هونەرێکی زۆر گرانە، فێربوونی مێشک دەکاتەوە، زاخاوی هۆش و مێشک دەداتەوە، خۆی لە خۆیدا مرۆڤ هۆشیار دەکاتەوە، کورت و پوخت: عەرووز گوێی مۆسیقی شاعیرە. بەلای شاعیرانەوە ئەم بڕیارە دروستە:

نابی بەشـــاعـــیـــر تا بەرەوانی

زانستی کێشی هەڵبەست نەزانی!

١٠- لە ڕاستیدا پیادەکردنی عەرووز، لە کوردی و فارسی و تورکیدا، دەقاودەق وەک عەرەبی، شتی وا لە سەددا نەوەدی کاری نەکردە نییە، بەڵکو دەبێ بەتەرهیم و چاولێخشان و بەبەکارهێنانی زۆر زۆری ناچارییەکانی کێش و ئەم جۆرە هەوڵ و تەقەلایانە، شیعری کوردی و فارسی و شیعری گەلە موسوڵمانەکانی تر، بخرێنە قاڵبی عەرووزی عەرەبییەوە، بگرە جاروبار بەزۆرەملێش ئەمە ئەنجام دراوە. کەواتە ئەو گوتەیە ڕاستە کە دەڵێ: عەرووزی عەرەبی بەکوتومتی، لە شیعری کوردیدا ئەستەمە پیادە بکرێ.

جا وا پاش ئەم ڕوونکردنەوەیە دەڵێم: گەرچی من لەم بوارەدا، نە پێشەنگم و نە پسپۆڕی تەواو، وەلێ لەمێژەوە کۆمەڵێ زانیاری چاکم کۆکردۆتەوە، زۆربەیان زادەی بەراووردی خۆمن، بەڵام بەبێ گومان سەرچاوەی ساخکردنەوەکانم لە دەقی شیعری شاعیرە گەورەکان وەرگیراون، لەگەڵ هەندێ ڕوونکردنەوەی نووسەرە نوێکان.

بایەخێکی تەواوم بەو لایەنە داوە، کە شاعیرە گەورە پێشینەکانمان چۆن چۆنی عەرووزی شیعری عەرەبییان لە شیعرە کوردییەکانی دیوانەکانی خۆیاندا پیادە کردووە، وە زۆر بەباشی ڕوونم کردۆتەوە کە تەفعیلە - واتە: پێ - لە شیعری کوردیدا چۆن دروست دەبێ، وە جیاوازی لە نێوانی سەبەبی کوردی و سەبەبی عەرەبیدا، مەثەلا، چییە، وە زۆر لایەنی تری تایبەت بەزمانی خۆمانم وا ڕوون کردۆتەوە، کە شاعیرە لاوەکانمان، کە هەتا دێ، بەحوکمی ڕۆژگار، پتر دوور دەکەونەوە لە سەرچاوەی ڕەسەنی عەرووزی، زۆر بەئاسانی و ڕەوانی لەبەر نەخشە و خشتەی زاراو و بەحرەکان، زۆر بەئاسانی بتوانن جوانترین چامەی کێشداری ستوونی دابنێن و ترسی لەنگی و لار و خوارییان نەبێ، هەروەک چۆن کەسێ زۆر بەئاسانی دەتوانێ بەکۆمپیتەر ئاڵۆزترین هاوکێشەی بیرکاری حەل بکا ئاوا.

خاڵێ هەیە حەز دەکەم لەم پێشەکییەمدا ئاماژەی بۆ بکەم، لە سایەی خوداوە، من بەندەیەکی بێ فێڵم، لە پەخشی زانستدا حەسوود و بەخیل نیم، هەتا ئێستا چەندین کەس، لە شاعیران و دارسین، لەم بوارەدا سوود و بەهرەیان لێ وەرگرتووم، بگرە گەلێ لە دەفتەرە شڕ و ڕەشنووس و تەحقیقاتم لەسەر هەندێ دیوان، ون بوون و ڕەشە ڕاهاتوون، جا ئەگەر کەسێ شتێ لەم بابەتەی لە من وەرگرتبێ بەدووری نازانم، گرنگ ئەوەیە شتەکە بۆ ئەدەبی نەتەوەکەمان سوودی هەبێ، ئیتر بەهۆی منەوە بێ، یا بەهۆی ئەوەوە بێ، هیچ لە

مەسەلەکە ناگۆڕێ. منیش وەک بەهەشتیی مەلای گەورەی کۆیە دەڵێم:

هەتا دەمرم لە بۆ کوردان دەناڵم

عیلاجیان چۆن بکەم هاوار بەماڵم

نوری فارس حەمەخان حەسەن

سلێمانی/ مامۆستایان/ کوردستان

(ناچارییەكانی شیعر = الـضَّرُورَاتُ الـشِّـعْرِيَّةُ)

واتە: ئەو جۆرە یاسا و دەستوورانەی کە شاعیران، تەنها لە کاتی ناچاری و بێ دەرفەتیدا، هانایان بۆ دەبەن و بەکاریان دەهێنن. ناچارییەکانی کێش زۆر زۆرن، هەیانە بەس تایبەتە بەزمانی عەرەبییەوە، هەیشیانە لە زمانەکانی ئەو گەلانەی عەرووزی عەرەبی بەکار دەهێنن، ڕوودەدەن، ئێمە لێرەدا زۆربەیان بەنموونەی لەباری تەعلیمی ڕوون دەکەینەوە، بەپێی دەرفەت نموونەی عەرەبی و کوردی دەهێنینەوە، چونکە عەرەبییەکە سەرچاوەیە بۆ کوردییەکە، لە حاڵی وادا شاعیر خۆی ئاگای لە هەردوو حاڵەتەکە بێ، باشتر لە حاڵەکە حاڵی دەبێ، بەتایبەتی بۆ کەسێ لە شیعرە عەرەبییەکانی شاعیرە کوردەکانی خۆمان بکۆڵێتەوە، بەبێ زانینی بەشی عەرووزی عەرەبی، لێکۆڵینەوەکەی – وەک زۆربەی لێکۆڵینەوەکانی ئێستا – ناتەواو دەبێ.

بۆیەیش ناچارییەکانم وەپێش خست، چونکە لە ڕاستیدا شیعری کوردی بەهۆی سروشتی زمانەکەیەوە پڕە لە بەکارهێنانی ناچاری، گەرچی شتی وا لە عەرەبیدا ناپەسەندە و، شیعری عەرەبی هەتا دوور بێ لە ضەرورەتی شیعری پەسەندترە، بەڵام لە کوردی و فارسی و تورکیدا، بەکارهێنانی ناچاری بووە بەرێسایەکی دامەزراو، ستەمە پیادەکردنی عەرووز لەم زمانانەدا، بەبێ ئەو ناچارییە.

(ناچارییە کێشییەکان بەزۆری سێ جۆرن)

یەکەم: لێ پترکردن. **دووەم**: لێ کەمکردن. **سێیەم**: گۆڕانکاری تر.

جا وا هەریەکەیان لە بەشی خۆیدا دەنووسین، بەڵام گەلێ جار ئەگەر شتەکە پێچەوانەی یەکتر بوون، ئەوا لە یەک شوێنیان هەردووکیان دەنووسین و لە جێگەی تریان ئاماژە بۆ ئەوێ دەکەین کە لێی تۆمار کراوە، وەک منصرف و غەیرە منصرف.

جۆری یەکەم: لێ زیادکردن (ضرورات الزیادة):

١– وشەی مەقصوور، وەک (غِنَی، هَوَی، وَرَی، ثَری، شەیدا، هەودا) دروستە لەبەر ناچاری کێشی، درێژ بکرێتەوە، واتە: ئەلفە مەقصورەکەی بکرێ بەئەلفی مەمدوودە، بەوێنە (غِنی) بکرێ بە(غِنَاء) بەمەیش لە عەرەبیدا دەگوترێ: (مَدُّ المقصور). وەک (وافیر):

(سَيُغْنِينِي الَّذِي أَغْنَاكَ عَنِّي   فَلاَ فَقْرٌ يَدُومُ وَلا غِنَاءُ)

چونکە کێشی ئەم دێڕە دەبێ ئاوا بێ: (مَفَاعِيلُنْ + مَفَاعِيلُنْ + فَعُولُنْ × مَفَاعِيلُنْ + مُفَاعَلَتُنْ + فَعُولُنْ). جا ئەگەر هەمزەکەی کۆتایی (غِنَاء)وی بۆ زیاد نەکرێ کێشەکە کورت دێنێ لەباتی (فَعُولُنْ) دەبێ بە(فَعُو ب –) ئەویش لەم زەربەدا نادروستە. لە کوردیدا وەک بەهەشتی ئایەتوڵڵای مەردۆخ (شەیدا) و (بینا)ی کردووە بە(شەیدائی) و (بینائی) لە کاتی نیسبەتدا لەم دێڕ (بەیت)ەدا:

لەم خەوگای چەرخا من شەیدائی

چاوێکم کردە و لە بۆ بینائی

مەبەست لە مەقصوور لەم شوێنەدا ئەلفی مەقسوورە و بزوێنی درێژی ئەلفە لە کۆتایی وشەدا. گەلێ جار ئەم جۆرە ناچارییە کێشەی لە یەکچوون دروست دەکا و، ئیلتباس لە واتادا دەبێ، وەک (البِلَی = رزان) ببێ بە(البَلاَء = بەلا).

٢– وشەی مەمدوود، وەک (بُكَاء، دعاء، فضاء، ئەسماء، بەلاء، کەربەلاء) دروستە بۆ ناچاری لەبەر ڕاستکردنەوەی کێش، کورت بکرێتەوە و هەمزەکەی بکرێ، بەوێنە بوکاء بکرێ بە بوکا، یا کەربەلاء بکرێ بە کەربەلا، بەمە لە عەرەبیدا دەگوترێ (قَصْرُ الممدود). نموونەی ئەمە لە عەرەبیدا وەک وشەی (بکا) لە (بکاها)دا، کەوا لە کۆتایی نیوە دێڕی یەکەمی ئەم شیعرەدا:

بَكَتْ عَيْنِي وَحَقٌّ لَهَا بُكَاهَا

وَمَا يُغْنِي الْبُكَاءُ وَلاَ العَوِيلُ

چونکە ئەم دێڕە هەڵبەستە لە بەحری وافیرە، کێشەکەی ئاوایە:

(مُفَاعَلَتُنْ + مُفَاعلتن + فعولن) دوو جار. جا کە تەقطیعی دەکەین – واتە: پارچە پارچە و پارە پارەی دەکەین – ئاوا دەردەچێ:

بَكَتْ عَيْنِي = مفاعيلن + وَحُقْقَلَهَا = مفاعَلَتُنْ + بُكَاهَا = فَعُولُنْ.

ئەمەیش زۆر تەواوە، بەڵام ئەگەر هەمزەی (بکاء) فڕە نەدەین دەبێ بە(بُكَائُهَا) لەسەر کێشی (مَفَاعِلُنْ ب – ب –) ئەوسا شیعرەکە لەنگ دەبوو، چونکە لە دەریای وافیردا شتی وا نییە. ئەم دێڕەی تر، هەردوو جۆرەکەی وا تیادا، (فضاء) کراوە بە(فضا) و (هُدَی)یش کراوە بە(هُدَاء) وەک دەربیش دەکەوێ مەرج نییە درێژکردنەوە و

کورتکردنەوەکە هەر لە عەرووز و زەربی دێڕدا بن، بەڵکو دروستە لە هەموو پێ (تەفعیلە)کاندا ڕوو بدەن، ئەبوتەممام لە پەسنی محەمەدی کوڕی خالیددا دەڵێ (کامل):

وَرِثَ النَّدى وَحَوَى النُّهى وَبَنَى الْعُلاَ

وَجَلاَ الدُّجَى وَرَمَى الفَضَا بِهدَاء

کورتکردنەوە لە کوردیدا هەر زۆر زۆرە، بگرە لە پەخشانیشدا ئەلفی مەمدوودە کورت دەکرێتەوە، دەگوترێ: چوومەتە کەربەلا، کاک عەولا و کاک بەها بران، بەهەشتی مەحوی دەفەرمووێ:

تورکی من کوشتارخانەی عاشقانی دی، وتی:

من (برنجی بریزید) ئێرە (ایکنجی **کربلا**)

ئەم دێڕە لە بەحری ڕەمەلە، پیتی کۆتایی لەم چامەیەدا پیتە بزوێنی ئەلفە، کە بەدوا لامێکی بزواوی سەردار (مفتوح)دا دێ، جا ئەگەر شاعیر هەمزەی کۆتایی کەربەلاء نەکرتێنێ، یەکێتیی سەروا لە چامەکەدا تێکدەچێ، کە ئەمانەن: (بەلاّ، مەلا، موبتەلا، بەلاّ، الصَّلاَ، أوَّلاَ، حەلوەلا) لە ناو ئەم ڕیزە (لالا)یەدا (لاء)ی دوایی کەربەلاء نامۆ دەبوو، شتی وایش دەبوو بەنەنگی سەروا. بڕوانە: (م/٢٧/١٠ - آ) واتە: بڕوانە: دیوانی مەحوی، لاپەڕە بیست و حەوت، چامەی ژمارە دەی پیتی ئەلف، لێکدانەوە و لێکۆڵینەوەی مەلا عەبدولکەریمی مودەڕیس و محەمەدی مەلا کەریم. بڕوانە دیوانی بەهەشتیی نالی پیتی ئەلف.

لە درێژکردنەوەی ئەلفی کورتدا وا باشە سەرەتای وشەکە پیتی سەردار بێ، دەنا شاعیر خۆی بەناچاری بزوێنەکەی دەگۆڕێ بۆ سەر، وەک (البِلَى) بەژێری بێ، لە کاتی درێژکردنەوەدا، شاعیر لە شیعردا کردوویە بە(البَلاَء) بەسەری بێ.

مەبەست لە مەمدوود لەم جێگەیەدا، وشەیەکە دوا پیتی هەمزە بێ و پێشی هەمزەکە ئەلف بێ، وەک (یاء - یا، جاء - جا، اعتلاء - اعتلا، رجاء - رجا، شعراء - شعرا).

هێشتا لە سەرەتای کتێبەکەوەین، هەتا بەڕوونی و ئاسانی و جوانی یاساکان شی بکەینەوە جێگەی خۆیەتی، تا فێرخوازە تازە نەفەسەکان گوێیان ڕابێ بەزاراوەکانەوە، دەنا بەرە بەرە عیبارەتی کورت و پوخت و سوودمەند، پەسەند دەکەین.

(**تێبینی**) بڕگەی کورت بەهێما ئاوا دەنووسین (حەمە ب ب) بڕگەی درێژ، کە وەک

سەبەبی سووکی عەرەبی بێ بەهێما ئاوا دەنووسین (باتا - -).

٣- پیتی بێ گیراوی، گیراویدار دەکرێ (تشدید غیرِ المشدَّد) یا (تثقیل المخفف) واتە: قورسکردنی پیتی سووک، کە خۆی یەک پیت بێ، بکرێ بەدوو پیت و یەکەمیان دەغم بکرێ لە دووەمیاندا، لەبەر ڕاستکردنەوەی کێش، لە سەروا و عەرووزدا وەک (ڕەجەز):

بِبَازِلٍ وَجْنَاءَ أوْ **عَيْهَلّ** كَأنَّ مَهْوَاهَا عَلَى **الكَلْكَلّ**

مَوْقِعُ كَفَّىْ رَاهِبٍ يُصَلِّى

لە (عَيْهَل) و (کلکل) لامێکی وەستاو پتر کراوە و دەغم کراوە لە لامەکەی خۆیدا و بوون بە(عَيْهَلٍّ - - ب) و (كَلْكلٍّ - - ب) هەمیشە لە شیعری موطلّەقدا پیتی بزواوی کۆتایی تێر دەکرێ و پیتێ لە چەشنی بزوێنەکەی لێ دروست دەبێ، جا لەسەر ئەم بنیاتە کێشی ئەم شیعرە ئاوای لێ دێ:

بِنَازِلِنْ = مَفاعلن + وَجْنَاءَ أوْ = مُسْتَفْعِلُنْ + عَيْهَلْلِى = مَفْعُولُنْ

كَأنْنَمَهْ = مَفَاعِلُنْ + وَاهَاعَلَلْ = مستفعلن + كَلْكلْلِى = مفعولُنْ

ئیتر ئاوا بەم شێوەیە کێشی دێڕەکە ڕاست دەردەچێ.

لە حەشوی بەیتا وەک ئەوەی میمی (دَمَكَ) کە خۆی سووکە، قورس کراوە و لەنگیی کێشەکەی پێ ڕاست کراوەتەوە (بسیط):

أهَانَ **دَمَّكَ** فِرْغاً بَعْدَ عِزَّته

يا عمرُو بغيُكَ إصْرَاراً عَلَى الحَسَدِ

لەم دێڕەدا (دَمَكَ ب ب ب) کراوە بە(دَمْمَكَ - ب ن). لە هەندێ شیعردا شاعیر (جَدَبَا، أُخْصَبَا، قَصَبَا)ی - بەبێی سووک - کردووە بە(جَدَّبَا، أُخْصَبَّا، قَصَّبا) بەبێی قورس.

لە کوردیدا وەک ئەم دێڕەی مەحوی - ڕەحمەتی خودای لێ بێ - (هەزەج):

حەیاتم صەرفی عیشقت کرد بە(**ئومّید**)ی (فَمَنْ يَعْمَلْ)

بەهیجرت کوشتم و نەتکردەوە فیکری (وَمَنْ يَعْمَلْ).

خۆی (ئومێد)ە، لەبەر ڕاستکردنەوەی کێش کراوە بە(ئومّید) یا وەک ئەم هەڵبەستەی

بەهەشتیی حەریق، کە (شەکر) کراوە بە(شەککەر) (رەمەل):

بولبولی دەوری گوڵ و (تووتی **یی**) **شەککەر** شکەنم

قومری یی سەروی خەرامان و تەزەروویی چەمەنم

لەبەر ئەوەی کە (ئومێد) و (شەککەر) ناچاری کێشین و هەر بۆ شاعیر دروستە کە بەکاریان بهێنێ، شێخی خاڵ و مامۆستا هەژار لە فەرهەنگی خاڵ و هەمبانە بۆرینەدا تۆماریان نەکردوون، خۆ ئەگەر شتی وا لە فەرهەنگا تۆمار بکرێ، دەشێ ئاماژە بۆ بەکارهێنەری بکرێ و، وەک وشەی فەرهەنگی لە قەڵەم نەدرێن.

٤- سووککردنی پیتی گیراویدار (تخفیف المُشَدَّد) بەتایبەتی لە سەروا و لە بەرابەریدا، بەڵام لە حەشوی دێڕدا ناپەسەندە، ئەمەیش بەدوو شێوە دەبێ، یەکەم پیتە بزواوەکە فڕێ بدرێ و، پیتە وەستاوەکەی پێشی بمێنێ، وەک (یَشْتَدُّ--ن) بکرێ بە(یَشْتَدْ - -) وەک (سەمم) ببێ بە(سەم) ئەم جۆرەیان بەزۆری لە قافیە و سەرواکاندا ڕوو دەدا، بەڵام کەمە کەمە لە (پێ - تەفعیلە)کانی تریشدا ڕوو دەدات، لە سەروادا وەک (موتەقارەب):

فَلاَ وَأَبِيكِ ابْنَةَ العَامِرِيّ **(م)** لاَ يَدَّعِي القَوْمُ أَنّي أَفِرْ

ئەم دێڕە موتەقارەبە، بەپێی زەربەکەی بریتییە لە (فعولن + فعولن + فعولن + فَعَلْ × ٢. دوو جار). جا دەبینین شاعیر بۆ ڕاستکردنەوەی کێش (أفِرّ ب - ب)ی کردووە بە(أفِرْ ب -). لە کۆتایی نیوەی یەکەمیشدا، لەگەڵ سەروادا وەک (رەجەز):

فَارْفَعْ بِضَمّ ٍ وَانْصِبَنْ فَتْحاً **وَجُرْ** كَسْراً كَذِكْرُ اللّه عَبْدَهُ **يَسُرْ**

لە غەیری عەرووز و زەربا، واتە: لە حەشوا، وەک یێی (مِنَ النبيْ ب - ب -) لە پێی دووەمی نیوە دێڕی یەکەمی ئەم شیعرەی جەزەریدا، کە لە (ذاتِ الشفا)دا دەفەرمووێ:

أَلَمْ يَكُنْ مِنَ النَّبِيْ بِمَنْزِلَهْ هَارُونَ مِنْ مُوسى كَمَا قَدْ قَالَ لَهْ

چونکە ناچاری کێش لەم شوێنەدا، وا دەخوازێ کە یێی (النَّبيْ) سووک بێ، نەوەک قورس. نوونی جەمعی موئەننەثی سالم و یێی نیسبەی قورس و (ثُمَّ) و (منّی) و (عنّی) و ئەم جۆرە شتانە، گەلێ جار بۆ ناچاری سووک دەکرێن.

جۆری دووەم: پیتە وەستاوەکە فڕەبدرێ و، پیتە بزواوەکە بمێنێ، وەک (عَنِي) و (مَنِي) لەم شیعرەدا، ئەگەر بڵێین محذوف پیتی ئەصلییە (رەمەل):

أَيُّهَا السَّائِلُ عَنْهُمْ وَعَنِي لَسْتُ مِنْ قَيسٍ وَلاَ قَيْسُ مِنِي

لەم دێڕەدا عەرووز و زەرب دەبێ لەسەر (فَعِلُنْ ب ب -) بن، دەی (وَعَنِي) و (سُمنِي) هەردووکیان بەنوونی ژێرداری سووک، ڕێک دەکاتە (فَعِلُنْ ب ب -) بەڵام ئەگەر نوونەکەیان قورس بێ، کێشی عەرووز و زەربی دێڕەکە تێکدەچێ. یا وەک ئەم دێڕە: (رەجەز):

وَاسْتَعْمِلَنْهَا مُخْبِراً كَعَشَرَهْ أَوْ مِائَةٍ كَكَمْ رِجَالٍ، أَوْ **مَرَهْ**

ئەوەتا بۆ ڕاستکردنەوەی کێش (مَرّة --) کراوە بە(مَرَە ب -). لە غەیری عەرووز و زەربا، وەک بەهەشتیی نالی دەفەرمووێ (هەزەجی ئەخرەبی هەشتی = هزج أخرب مثمّن):

زولفەینی بەخەم مار و بەحەلقەن وەکو عەقرەب

شیعری **لەف** و نەشرن، چ موشەووەش، چ مورەتتەب

نالی - ڕەحمەتی خودای لێ بێ - لەم دێڕەدا (مشوّش) و (مورەتتەب)ی بەقورسی بەکارهێناوە، وەک خۆیان، بەڵام (لَفّ - ب)ی بەسووککراوی بەکارهێناوە ئاوا (لَفُ ب ب). بڕوانە: (١٠٢، ٢٥٨ - النسبة).

٥- کردنی غەیرە مونصەریف بەمونصەریف، واتە تەنوین دانان بۆ غەیرە مونصەریف لە هەرسێ حاڵی سەروبۆر و ژێردا و، ژێردارکردنی دوا پیتی وشەی غەیرە مونصەریف بەبێ تەنوین. لە عەرووز و زەرب و حەشوی دێڕدا شتی وا هەیە، وەک (رەجەز):

قُلْ عُمَرٌ، وَلاَ تَقُلْ أَمِيرُ فَإِنَّنِي الْآنَ امْرُءٌ مَأْمُورُ

ئەوەتا لێرەدا (عمر ب ب ب) کە غەیرە مونصەریفە، کراوە بەمونصەریف و بووە بە(عُمَرُنْ ب ب -). بەوێنە (عطشان) دەکرێ بە(عطشانُنْ ---) و (زینب - ب ب) دەکرێ بە(زینبِن - ب -). ژێردارکردنی بەبێ تەنوین، وەک (طويل):

لِخَوْلَةَ أَطْلَالٌ بِبَرْقَةِ ثَهْمَدِ تَلُوحُ كَبَاقِي الْوَشْمِ فِي ظَاهِرِ الْيَدِ

پیتی ڕەوی لەم موعەللەقەی طەرەفەدا، لە هەموو دێڕەکاندا، دالی ژێردارە، جا لەبەر یەکێتیی سەروا لە هەموو چامەکەدا (ثهمد)ی غەیرە مونصەریف لەبەر وزن الفعل و عەلەمییەت و تەئنیث، ژێری پێ بەخشراوە و ژێرەکەیش اشباع کراوە و بووە بەیێ، ئەمە تایبەتە بەشیعری عەرەبییەوە. لە کوردیدا شتی وا بەدەق ستەمە، گەرچی نالی -

ڕەحمەتی خودای لێ بێ – لە چامە تێکەڵەکەیدا، شتی وایک ردووە، وەکو (فرمیسکٍ) و (کَرمٍ) بڕوانە (هێڵکاری/ البیت).

٦– کردنی مونصەریف بەغەیرە مونصەریف، وەک (ڕەجەز):

أَنَيسَةٌ رُباحُ مَعْ ثَوْبانا   يَسَارُ مَعْ رَافِعَ مَعْ شَقْرَانَا

یا وەک (مرداس) لەم دێڕەدا (متقارەب):

وَمَاكَانَ بَدْرٌ وَلاَ حَابِسٌ يفُوقَانِ مِرْدَاسَ في المَجْمَعِ

خۆی (**رُباحٌ، يَسَارٌ، رافِعٍ، مِرْدَاساً**) بوون مونەووەن بوون لەبەرکێش بێ تەنوین کراون.

٧– تەنوین دانان بۆ موناداى مەبنی لەسەر ضەمە، وەک (بەسیط):

لَيْتَ التَحِيَّةَ كانَتْ لي فأشْكُرَهَا   مَكانَ يا جَملٌ حِييتَ يا رَجُلُ

٨– بەشێوەیەکی گشتی تەنویندانان بۆ شتێ کە لە پەخشاندا قەبووڵی تەنوین نەکات، وەک (ڕەجەز):

سَنَةَ أرْبَعْ عَشَرَةٍ وَسْطَ رَجَبْ   فَتْحُ دِمَشْقَ بَعْدَ حَصْرٍ وَتَعَبْ

چونکە لێرەدا (أَرْبَعَ عَشَرَةَ) کە عەددەدە مەبنییە لەسەر فەتحەی جوزئەین، بەڵام لەبەر ڕاستکردنەوەی کێش، جوزئی یەکەمی مامەڵەی کاتی ئێستی بۆ کراوە و جوزئی دووەمیشی تەنویندار کراوە ئاوا (سَنَتَأرْ = فَعِلَتُنْ + بَعْشَرَتِنْ = مستفعلن + وَسْطَرَجَبْ = مفتعلن)[1]

یا وەک (وافیر):

سلامُ اللهِ (يَا مَطَرٌ) عَلَيْهَا   وَلَيْسَ عَلَيْكَ يا مَطَرُ السَّلامُ

(مەطەر) خۆی منادای مفرەدی معرفەیە مبنییە لەسەر ضەمە، هەقی (یامَطَرُ) وە.

٩– کردنی هەمزەی وەصڵ بەهەمزەی قەطع (قطع همزة الوصل) وەک (طەویل):

إذَا جاوَزَ الاثْنينِ سِرٌّ فإنهُ بِنَثٍّ و تكْثيرِ الحديثِ قَمِينُ

(١) وەک لە پێشەوە ئاماژەمان بۆی کرد، ئێمە دەربەستی ئەو لایەنە نین، کە دەبێ نموونەکان شیعری هەڵبەستی ڕەسەنی کۆن بن، مەبەستی سەرەکی ئێمە ئەوەیە کە شاعیرەکان چۆن چۆنی ئەم ناچارییەیانەیان بەکار هێناوە، هەتا ئێمەیش بەهرە لە ئەزموونی ئەوان وەربگرین، چونکە خۆ ئێمە نموونەکان بۆ چەسپاندن و ساخکردنەوەی ئەم یاسایانە ناهێنینەوە، بەڵکو و بۆ ڕاهێنان و مەشقکردنە و بەس. –دانەر–

لەم دێڕەدا ئەلفی (اثنین) کە هەمزەی وەصڵە و لە دەرجا دەکرتێ، کراوە بەهەمزەی قەطع و ماوەتەوە و لە تەقطیع و پارە پارەکردنی دێڕەکەدا ڕۆڵ دەبینێ و بێ ڕۆڵ نییە، هەمزەی وەصڵ لە کوردیدا، لە ناودا زۆرتر دەبێ بەهەمزەی قەطع وەک (موضاریع):

بۆ ضەبطی موڵکی دڵ بەسە لەو لێوە یەک قسە

شاهم، بەسەوقی لەشکری غەمزە، چ ئیحتیاج

وەک ئەم وشانەی تر (ئیلتجا، ئیبتدا، أجتماع، انتصار، افترا، التباس) یا وەک ئەم نیوە دێڕە: (فَفَارَ أَلْمَاءُ وإرتَوىَ المَلاَ – ڕەجەز).

١٠– کرتاندنی هەمزەی قەطع و مامەڵە لەگەڵ کردنی وەک هەمزەی وەصڵ، وەک (ڕەجەز): (إنْ لَمْ أقاتِلْ فَالْبَسوني بُرْقُعَا)

خۆی (فَأَلْبَسُوني ب–ب––)یە کراوە بە(فَأَلْبَسُوني –ب––) گەرچی هەمزەی قەطع و هەمزەی وەصل تایبەتن بەزمانی عەرەبییەوە، بەڵام لە کوردیدا شێوە و نموونەیان هەیە و شاعیران بەزۆری لەم دوو دەستووره سەرچاوەیان هەڵگرتووە، حەریق– ڕەحمەتی خودای لێ بێ – هەمزەی (سەر ئەفگەندەی) لەم دێڕەدا کرتاندووە، کە دەڵێ (هەزەج):

تا کەی لە طەوافی حەرەمی قیبلەیی ئەبرۆت

وەک پەرچەمی پێشانی سەر **ئە**فگەندە و خوارم

چونکە دەخوێنرێتەوە (سەرەفگەندەو + خوارم). مەحوی بەهەشتیش هەر لەم بابەتە دەفەرموێ (هەزەج/م/ ٢٧٨/ ١٠ هێ):

دەوای ئەم نەفسە مەلموونەت دەوێ، هەر دەردە وەک جیوە

کە هاتی کوشتنێ، ئەو ڕۆحی مەحفە، **ئە**م جەوهەری زیوە!

= دەوای ئەم نەف بْ–– مَفَاعیلن + سەمەلعوونەت ب––– مفاعیلن + دەوێ هەردەر ب ––– مفاعیلن + دەوەک جیوا ب––– مفاعیلن × کە هاتی کوش ب––– مفاعیلن × تێن ئەورۆ ب––– مفاعیلن+ حی مەحضەم جەو ن––– مفاعیلن + هەری زیوا ب–––)

دیسان مەحوی دەفەرموێ (موتەقارەب):

بەس **ئە**مڕۆ بڵێ من سبەی وا دەکەم

هەموو (وا دەکەم) تەسبەی وا نەدەم

لەم دێڕەدا (بەس ئەمرۆ) وا دەخوێنرێتەوە (بەسەمرو= ب-- فَعُولُنْ).

(تێبینی) دروستە بەزۆری هەمزەی وەصل، لەسەرەتای نیوەی دووەمەوە بکرێ بەقەطع (کامل):

ولاَ يُبادِرُ في الشتاءِ وَليدُنا   القِدْرُ يُنزِلُها بغيْرِ جِعّالِ

١١- پیتەکانی بەرەڵاکردن (احرف الاطلاق) بریتیین لە: ئەلف و واو و یێ، زۆربەی کات دوا پیتی سەروا، بەپێی بزوێنەکەی دەکشێ و درێژ دەکرێ و ئیشباع دەکرێ، هەتا لە چەشنی خۆی پیتێکی عیللە پەیدا دەبێ، واو و ویێی لەم چەشنە، لە ڕێنووسی ئاساییدا، لە خەتدا، نانووسرێن، بەڵام لە لەفظا، لە زارا دەردەخرێن، وەک ئەلف زۆرتر دەنووسرێ، وەک (مُضَرا، فَيُقْتَلاَ، الطَّائفَا)، لە شیعری مەثنەویدا و زۆرینەی کات، لە کاتی تەصریعدا، بەوێنەی پیتی ئیطلاق، لە کۆتایی نیوەی یەکەمیش زیاد دەکرێ، وەک دالی (تهمد)ی و(الید) لە شیعری دووەمی ژمارە پێنجدا، جاری وا دەبێ پیتی ئیطلاق دەکەوێتە نێوانی (مضاف ومضاف الیه)ییەوە، واوی ئیطلاق وەک (ڕەجەز):

وَغَيْرُ ذي ثَلاَثَةٍ مَقِيسُمَصْدَرِهِ، كَقُدِّسَ التقديسُ

لەم دێڕەدا سینی (مقیس)ی موضاف لەگەڵ سینی (تقدیسُ)ودا تێر دەکرێن، بۆ ڕاستکردنەوەی کێش، تا دەبن بە(مقیسو) و (تقدیسو).

ئەلفی ئیطلاقی نێوان مضاف و مضاف الیه وەک (ڕەجەز):

وَدَخَلَ البيتَ الحَرامَ عاماالفتْحِ لَمَّا أنْ رأى الأصْنَاماً

چونکە (عاما الفتْحِ) مضاف و مضاف الیەین، ئەلفی عاما ئەلفی ئیطلاقە، هەتا کێش ڕاست بێتەوە و هەردوو نیوە دێڕەکەیش بەرابەر و هاوسەروا بن، ئاوا (عاما الاصناما) (بڕوانە: دووەم وەصڵ= سیله).

لە کوردیدا وەک فانی – ڕەحمەتی خوای لێ بێ– دەڵێ(ڕەجەز):

ئەی بەختی نووستوو! نووستن خەتایە   ئەم نووستنەی تۆ بۆ من بە**ڵایە**

١٢- بزوێن جاروبار، لەناو پێیەکانی حەشو (ناوەخن)دا، تێر دەکرێ، هەتا پیتێکی عیللەی لە چەشنی خۆی لێ دروست دەبێ، لە خەتدا نانووسرێ، لەگۆ (لەفظ: زار)دا ئاشکرا دەکرێ، دروستە لە خەتیشدا لەمەڕ مەبەستێ بنووسرێ، ئەم جۆرە نموونەی زۆرە، نموونەی ئەلف، لەناو وشەدا، وەک (يَنْبَعُ-ب ب) بکرێ بە(ینباع) عەنتەرە لە

معللقەکەیدا دەڵێ (کامل):

ينباعُ مِنْ ذِفْرَى غَضُوبٍ جَسْرَةٍ   زيّافَةٍ مثْلَ الفَنيقِ المْكدَمِ

نموونەی واو، وەک (الشعر) لەم شیعرەی شەوقیدا– ڕەحمەتی خوای لێ بێ– کە دەڵێ:

مْرحى مرحى يَحيْا الفَنُ   يحيا الشعْرُ (و) يحيا اللَّحْنُ

نموونەی یێ وەک (الدراهمُ) و (الصَّيارف) لەم هەڵبەستەدا کراون بە(الدّراهیم) و(الصَّیاریف) هۆنەر (شاعیر) دەڵێ (بەسیط):

تَنْفي يَدَاها الحَصَى في كُلِّ هاجِرَةٍ   نَفْيَ الدَرَاهيمِ تَنْقادُ الصياريف

هەر لەم بابەتەیە ئەم شیعرەی جەزەری کە لە پەسنی پێغەمەردا– دروودی خودای لەسەر بێ– دەفەرموێ (ڕەجەز):

وَيَبْسُطُ **(و)** وَيَسْتَضيفُ إن يُضَفْ

يُكَرِّمُ أهلَ الفَضْلِ مَع أهلِ الشَّرَفْ

(ویبسط) دەخوێنرێتەوە (ويَبْسُطُو= مفاعلن ب-ب-) لە شیعردا ئەم جۆرە وشانە (اَنْظُرُ، أنا، تَذكُرينَ، العقَربُ، درهم، انْجِل) ئاوا خوێندراونەتەوە:

(أنْظورُ، أنا، تذكُرينا، العَقْرابُ، دِرْهام، انجلی).

ئەمە لە شیعری کوردیدا هەر زۆر زۆرە، گەلێ جار بزوێنی (ی)ی کورت، یان (و)ی کورت، یان (ە) پیتە بزوێنی کورت، یان پیتی لینی (واو) و (یێ) درێژ دەکرێنەوە، هەتا لەمانە بەپێی شوێن و پێویست پیتێکی عیللەی لەبار بەو جێگەیە پەیدا دەبێ بەهەشتی مەحوی دەفەرموێ (هەزەج):

کە دڵ (دەتوێتەوە) بۆ تۆ، دەکەی ئەو ڕۆژە تۆ بڕوا

کە خۆ دەرخەی، وەکوو خۆر، دڵ وەکوو شەونم لە خۆ بڕوا

بۆ ئەوەی ئەم هەڵبەستە هەشت جار (مفاعِلُنْ ب---) دەرچێ، دەبێ وشەی (دەتوێتەوە) ئاوا بخوێنرێتەوە (دەتویتوا) واتە: بەتێی وەستاو، لەگەڵ درێژکردنەوەی کورتە بزوێنی (ە)ی کۆتایی (دەتوێتەوە) تا لە چەشنی خۆی کەسەرە پیتێ پەیدا دەبێ، کە ئەلفە! بێخودیش– ڕەحمەتی خودای لێ بێ– دەفەرمووێ (هەزەج):

لە کونجی گوڵخەنی غەمدا، بەیادی قامەتی تۆبە

هەمیشە قومریی خۆشخوانی سەروی باغی جەننانتم

ئەوەتا لەم هۆنراوەدا یێی ئیضافە لە حەوت شوێندا و یێی صیفەت لە وشەی (قومریی)دا درێژ کراونەتەوە و، لە پیتە بزوێن دەرچوون و لەگەڵ پیتە بێ دەنگەکەی پێشیاندا بوون بەبڕگەی درێژ، هەروا کورتە بزوێنی (ە)ی کۆتایی (تۆبە) و (هەمیشە) درێژ کراونەتەوە.

نالی- ڕەحمەتی- دەفەرموێ (رەمەل):

شێری نەڕ، ئاهوو**یی** بەڕ، گورگی سەفەر، قەمچی نەچێژ

قسەمان لە (ی)ی کۆتایی (ئاهووی) بەڕە، کە ئامرازی ئیضافەیە و پیتی لینە، چونکە خۆی وەستاوە و پیتی پێشی بۆرە، لە بنەڕەتدا (ئاهُوْیْ) بووە، جا لەبەر ناچاریی جووڵەدار کراوە بەژێر و بەس، ئەمە لە چەشنی بزوێندارکردنی بێ بزوێنە، بەڵام پەیوەندی بەئێرەیشەوە هەیە. (بڕوانە:١٩).

بەشێوەیەکی گشتی، لە کاتی ناچاریدا ئەم وشانەی دواوە ئاوا تێر دەکرێن، چ لە حەشو دابن چ لە عەرووز و سەروا دابن:

أ- هێی ڕاناوی تاکی نێری کەسی سێیەم، (لَهُ- لَهُو- فِیه، فیهی، عنْهُ، عنهو، بە- بهی، رَبّهُ- ربُّهُو، بعَبْدِه- بعبدهی).

ب- کافی ڕاناوی تاکی کەسی دووەم: (لَكَ- لَکَا، لكِ، لَکی، غُلامُكَ- غُلامُکا، زَوجكِ- زوجکی، أنا ب ب= فع ب ب: أنا ب- = فعا بَ-)

ج- ڕاناوی (هُمْ- هُمُو، بکُلهم- بِکلِّهمی، هُمُ،

د- ڕاناوی (کُمْ- کُمُو، کُمی، کُمُ،

هـ- (تسألونَ- تسألونَا- هوَ- هوَا، هيَ- هِیَا

وەک (طویل):

أخاکا أخاکا، إنَّ مَنْ لا أخا لَهُ   کَساعٍ الی الهَیْجا بِغیْرِ سِلاحِ

یا وەک (ڕەجەز):

ذکْرا کموا نورٌ علی نورٍ علی   نُورِ النُجومِ والبُدُورِ قَدْ عَلاَ

یا وەک (بەسیط):

علی حَبیبكَ خیرِ الخلْق کُلهمي

و- ئێستیان بەزەنە لەسەر دەکرێ ئاوا (لَهُ ب ب لَهْ -، ب ب بهْ-لكَ، لَك ب ب لَكْ-، عَلَمهُ ب ب ب ب عَلمَهْ ب ب-، قَومُكَ، قومُك- ب ب قَومُكْ --، هُوَ بَ ب هُوْ، هِيَ ب بَ هِيْ- أنَا ب بَ أنا ب-، وهوَ- وهو- ب) بڕوانە: (١٩)

١٣- گەلێ جار پیتی لینی واو و یێ، یا یێی بەشی وشە و، یێی ئیضافە و، یێی صفە یا یێی ڕاناو بزوێندار دەکرێن، یا دەکرتێن، یا دەکرێن بەدوو پیت، لەسەر ئەم شێوەیە:

أ- واوی عەطف، کە حەرفی لین بێ و پیتی پێشی سەری هەبێ و خۆی بێ بزوێن بێ، جووڵەدار دەکرێ بە بۆر و ڕۆڵی تاقە پیتێکی بزواو دەبینێ و بەس، وەک (سینە و فنجان) لەم شیعرەی ڕەحمەتی حەریقا (رەمەل):

مەجمەعە (سینە**وو**) فنجانە مەم و شەربەتە دەم

خەلعەتی یارەکە زانیویە غەریبی وەتەنم

چونکە ئاوا پارە پارە دەکرێ: مەجمەعەسی = فاعِلاتُنْ + نەووفنجا = فَعِلاتُنْ + نەمەم و شەر = فَعِلاتُنْ + بە تەدەم= فَعِلُنْ ب ب-)

لەم کاتەدا بازێ جار، بەپێی پێویست، پاش جووڵەدارکردنی، جووڵەکەیشی تێردەکرێ، هەتا پیتێکی لە چەشنی بزوێنەکەی کە بۆرە لێ پەیدا دەبێ، وەک (زەندە و مەرخ) لەم دێڕەی نالی بەهەشتیدا (رەمەل):

ئیلتیقای پۆڵا و ئاسن، هەر نیزاعە و گیرودار

جەمعی ماء و نار و، زەند و (زەندە و **وو** مەرخ) و عەفار

ئەگەر لە پێشیەوە یێ بێ جووڵەی پیتی پێشی ژێردار بوو، دروستە یێکەی پێشی بۆردار بکرێ و لەگەڵ واوە عەطفەکەدا، بڕگەیەکی درێژ دروست بکەن، وەک (مەثنەوی و لوببی) لەم شیعرەی نالیدا (رەمەل):

(نالیا ئەم غەزەلەت تازە بەتازە وتووە

بەدووصەد (مەثنەوی) یو (لوببی لوباب)ی نادەم

لەم کاتەدا دروستە بکرێ بە یێ و م بۆردار بکرێ و ڕۆڵی بڕگەیەکی کورتی یەک پیتی ببینێ، وەک (شادی و زولفت) لەم دێڕەی حەریقی ڕەحمەتیدا (هەزەجی ئەخرەب):

بۆ جەمعی غەم و شادی نەبوو ڕۆژی موحەڕڕەم

ڕووت بەرگی گوڵی شادی (یو) زوڵفت شەوی ماتەم

هەندێ جـار ئەم جـۆرەیش هەر بەدوو واو دەنووسـرێ، وەک حـەریق (رە) دەفـەرمـوێ (هەزەجی ئەخرەب):

چت داوە لە ڕوو ترشی **و و** سرکەی دەمی ئەغیار

قەندی لە بـ(ت) شیرین بەدەمی تاڵی خومـارم

ئەگەر پیتی پێشی ئەلف بوو، واوەکە بزوێنەر دەکرێ و بزوێنەکەیشی تێر دەکرێ، تا دەبێ بەدوو واو، یەکەم بزواو و دووەم وەستاو، وەک (ساقـاو مـوژە) لەم هۆنراوەی نالی بەهەشتیدا (هەزەجی هەشتی ئەخرەبی مەحزووف):

بۆ تۆزێ ڕەهت دیدە سەقا **و و** موژە جارووب

ترسام کە لە پێت چێت

ب- واوی(هُوَ) دروستە بکرتێ، وەک(طەویل):

فَبَيْنَا (هُ) يَشْرِي رَحْلَهُ قَالَ قَائِلُلِمَنْ جَمَلٌ رِخْو الْمُلَاطِ نَجِيبُ؟

ج- ییێی(هيَ)یش دروستە بکرتێ: ڕەجەز:

هَلْ تَعْرِفُ الدَّارُ عَلى تِبْرَاكَا   دَارٌ لِسُعْدَى إِذْ (هِـ) مِنْ هَوَاكَا

د- یێی بەشی وشەو، هەر وا ییێی ڕاناو و یێی نیسبەت و هەروا یێی ئیزافە و صیفەت، دەق وەک واو، دروسـتە ڕۆڵی برگـەیەکی کـورت، یا درێژ ببینن، وەک (ناری) ڕەحـمـەتی خوای لێ بێ- دەفەرموێ (هەزەج):

وەک رووودی بەری (دوو رووە)یە، چەشمە**یی** چاوم

وەک سۆزی دڵی شێخە، کزەی جەرگی بڕاوم

خۆی (چەشمەی چاوم)ەیە، بە(ی)ی ئیزافە، لێرەدا جووڵەدار کراوە و بەس.

نالیش دەڵێ (ڕەمەل):

پەچە**یی** پەرچەمیی و، پرچی سیا

هەر دەڵێی مانگەشەوە کوڵمی تیا

لێرەدا (ی)ی ئیزافە کراوە بە برگەیەکی درێژ: (پەچەیی ب ب -)

یا دەڵێ (هەزەج):

بایێ لە طەرەف قیبلەمەوە دێت و وەزانە

یابۆیی هەناسەی دەمی غونچەی لەرەزانە

حەریقیش- ڕەحمەتی لێ بێ- دەڵێ(ڕەمەل):

بولبولی دەوری گوڵ و تووتی **یی** شەککەر شکەنم

قومری **یی** سەروی خەرامان و تەزە روویی چەمەنم

(ی)ی (تووتی **یی** شەککەر)ییێی سیفەتە، ئەم دێڕە ئاوا پارە پارە دەکرێ:

بُلْبُلي دَوْ= فاعلاتُنْ - ب -- + ریگُلُوتُو= فاعلاَتُنْ - ب --)+ تیشَکْکَرْ= فَعلاَتُن ب ب -- + شَكَنَمْ= فَعلُنْ ب ب -)× قُمْرِيْيَرْ= فاعلاَتُنْ - ب -- + وِیَخرامَا= فاعلاتن + نُتَزَارُ یْ= فعلاَتن ب ب -- + چَمَنم فَعِلُنْ بَ ب -).

ئەسیری- ڕەحمەتی خوای لێ بێ- دەفەرموێ: (ڕەمەڵ):

وا لە سەر دەریا**یی** داگر بەرز ئەبن

ئەفڕن و پەرواز ئەکەن هەروەک هەڵـۆن

کەشـــــتی پۆڵا**یی** زرێواری زەلام

چەند نهۆمە، وەک قەڵای کرداری خۆن

(ی)ی صیـفـە لە (دەریای داگردا) و لە (پۆڵایی زرێوار)دا، لە یەکـەمـدا لە کـێـشـدا جێگەی یەک پیتی بزواو دەبینێ و بەس، بەڵام لە دووهەمدا، لە کێشدا یەکسانە بە(فا-) لە(فاعِلاَتن -ب--)دا.

ڕەحمەتیش ئەحمەد هەردی، دەڵێ (هەزەجی ئەخرەب):

شەو مێزی شەرابی کە ئەڕازایەوە بۆ کۆڕ

ڕووناکی ئەبەخشی لە شەوا، ویسکیی **ی** سەرمۆر

یێ لە(ویسکی سـەرمـۆردا) چ بڵـێین بەشی وشـەیە، وە چ بڵـێین هی سـیـفـەتە، ڕۆڵی برگەیەکی کورت دەبینێ لە (فعولن)دا.

زۆربەی شاعیران بەهرەیان لەم یاسایە بەزۆری وەرگرتووە. وەک ئەم وشانە کە لە دیوانە کوردییەکاندا هاتوون:

١- (دەسگریی و دەسکوژی، حـەلقـەیی دەر مـا، ئەی واعـیظ.. هاتوویی بەسـەرمـا، شاهەنشـەهی یو طەوقی، شیرین یو، لە تاڵ یو، دانەیی سماق، کووچەو و سـواق، لایێ هەموو شکۆفەوو، سایەوو بەرگن- دیوانی نالی).

٢- (سوورەیی یوسف، سەروو چنارم، لە گەرماوو لە سەرما، چیهرەیی بەدی، کۆییی خوبانم، ئامادەیی جەنگن، ئەگریجەو و کاکۆڵ- حەریق).

١٤- زیادکردنی هێی ئێست (هاء السکتە) وەک (رەجەز):

وَهَاجَرَ النبيُّ للمدينَهْوَعُمْرُهُ ثَلاَثُ مَعْ خَمسِْينَهْ

ئەوەتا لە دوای پیتی ڕەوییەوە، کە نوونی (خمسین)یە، لەم دێڕەدا، هێ یەکی زەنەدار زیادکراوە بۆ ئێست لەسەر کردن،هەتا (مەدینە)و (خەمسینە) هاوسەروای تەواو بن. یا وەک(غلامیَهْ) و(لتعصیَهْ) بۆ بەرابەری(قسطنطنیَهْ).(بڕوانە:٤٢)

١٥- هێ ی ئێست، جاری وا هەیە تەنوینی تەرەننومی پێیەوە دەلکێ، ئەوجا دوو پیتی زەنەدار، واتە: وەستاو(ساکن)، بەیەکتر دەگەن، کە بەبارودۆخی وا لە عەرەبیدا دەگوترێ: ئیلتیقای ساکینەین و، یاساو ڕێسای تایبەتی خۆی هەیە، جا لەبەرئەوە وەستاوی یەکەم کە هێی ئێستەکەیە، بزوێنی ژێری پێ دەدرێ، تەنوینی تەرەننوم وتەنوینی غالی لەخەت و لە بێژە(لەفظ)دا،، دەنووسرێن، وەک(رەجەز):

وَأُمُّهُ آمنَةُ منْ وَهْبِ منْ   عَبْدِ مَنَافٍ زَهْرَةٍ كِلاَبِهِنْ

ئیبنولحاج - ڕەحمەتی خوای لێ بێ- لە زاتوشیفادا لە ڕاڤەکردنی ئەم دێڕەدا دەفەرموێ: (هێ ی - كِلاَبِهِنْ - هێ ی ئێستە، بۆ ناچاری کێشی هێنراوە، لەپاشدا تەنوینی تەرەننومی پێوەلکاوە، وە دوو پیتی وەستاو بەیەکتر گەیشتوون، ئەوەیش دروست نییە، لەبەرئەوە هێ یەکە بزوێنی ژێری پێ بەخشراوە).

ئەبوعەلای موعەرریش ڕەحمەتی لێ بێ- دەڵێ (مجتث):

وَمَا أَظُنُّ ٱلْمَنَايا   تَخَطُّو كَوَاكِبَ جَرْبَه

بڕوانە: چی پیتێ دەبێ بەرەوەی (د - هێ، ز - تەنوین).

١٦- زیادکردنی لامی ئیبتیدا، لەسەر موبتەدای دواکەوتوو و شتی تری لەم بابەتە، وەک (کامل):

خالي لأنْتَ وَمَنْ جَريرُ خَالُهُيَنَلِ السَّمَاءَ وَيُكرِمَ ٱلأَخْوَالا

١٧- پترکردنی واوی عەطف،وەک (طەویل)

فَلَمّا أجزْنَا سَاحَةَ ٱلحَيِّ وَٱنْتَحى   بِنَابَطْنُ خَبْتٍ ذِي قَفَافٍ عقنقل

١٨- پترکردنی فێی عەطف (طەویل):

يَمُوتُ أُناسُ أَوْ يَشيبُ فَتَاهُمُو   وَيحدُثُ نَاسُ والصغيرُ فيكبُرُ

یا وەک (کامل):

فَلنَهْشَل قومي وَلي في نَهشَلٍ   نَسَبٌ لَعَمْرُ أَبيكَ غَيْرُ غَلاَبِ

١٩- پیتی بێ بزوێن بزوێندار دەکرێ، یا بەپێچەوانەوە، وەک لە حشودا، یان لە عەرووز و زەربا (اَلحُلُم - ب ب ب) بکرێ بە(الحلْم -- ب) و (النَّهَرُ - ب ب ب) بکرێ بە(اَلْنَهْــرُ --ن) و (وَهِيَ ب ب ب) بکرێ بە(وَهْيَ - ب) و (وَهُوَ ب ب) بکرێ بە(وَهْوَ - ن) و (مَعَ ب ب) بکرێ بە(مَعْ -) و (فَهُوَ ب ب ب) بکرێ بە(فَهْوَ - ب) یا (فَهِيَ ب ب ب) بکرێ بە(فَهْيَ - ب). (بڕوانە: ١٢ - و).

بێ بزوێنکردن وەک ئەبوعەلای موعەرری - ڕەحمەتی لێ بێ - جیمی (رَجُل ب ب ب)ی بێ بزوێن کردووە ئاوا (رَجْل - ب) لەم دێڕەدا (بەسیط):

وَقَدْ يُقَال عِثَارُ الرِّجْلِ إنْ عَثَرَتْ   وَلاَ يُقَالُ عِثَارُ الرجْلِ إنْ عَثَرا

یا وەک (کامل):

فَالدُّرُّ (وَهْوَ) أَجَلُّ شَيْءٍ يُقْتَنى   مَاحَطَّ قيمَتَهُ هَوَ انُ الغَائص

بزوێندارکردن، وەک بزوێندارکردنی هێی (الزَّهْرَا ---) و کردنی بە(الزَّهَرَا - ب ب -) لەم دێڕەدا (بەسیط):

تَبْقَى صَنَائِعُهُمْ في ٱلأَرضِ بَعْدَهُمُ   وَٱلْغَيْثُ إنْ سَارَ أبْقَى بَعْدَهُ الزَّهَرا

بزوێندارکردن لە سەروادا زۆرە، وەک ڕاناوی (هم) و (کم) و ئاخری فیعلی ئەمری صەحیح، بەپێی خواستی جێگە بزوێندار دەکرێن، بەبۆر، یا بەژێر، لە غەیری (هم) و (کم)دا، دروستە پیتی دوایی بەسەریش بزوێندار بکرێ، وەک (فَاعْلَمْ --) لەم دێڕەدا کراوە بە(فَاعْلَمَا - ب -):

وَحَذْفُ يا المنقوصِ ذِي التنوينِ مَا   لَمْ يُنْصَبَ اوْلى منْ ثُبُوتٍ، فَاعْلَمَا

لە سەروادا بێ بزوێن کە بزوێندار کرا بەپێی سەروای پێشی تیریش دەکرێ، بەوێنە (فَاعْلَمْ) لەم شیعرەدا بۆیە کراوە بە(فاعلما) چونکە نیوەی دێڕی یەکەمی ئەم شیعرە (ما)یە. فیعلی ئەمری (أَقْدِمْ --) لەم شیعرەی عەنتەرەدا بۆیە کراوە بە(أَقْدِمِي - ب -) چونکە پیتی ڕەوی لە سەراسەری چامەکەدا میمی ژێرداری موشبەع بەیێ، عەنتەرە دەڵێ (کامل):

وَلَقَدْ شَفَى نَفْسِي وَأَذْهَبَ سُقْمَهَا * قِيلُ الفَوَارِسِ وَيْكَ عَنْتَرَ أَقْدِمِي

چونکه ئەم وشانە لە پێشییەوە بوون بەسەروا، کە زۆریان خۆیان لە بنەڕەتدا نەبزواون و نەژێردارن، بەڵام لەبەر یەکێتی سەروا بزوێندارکراون بەژێر، وەک: (لَمْ یکلَمِ --ب--، الأعلمِ، عَرَمْرَمِ، بالعظلَمِ، وَاعْلَمِي، حُرِ أرْثَمِ، بالدّمِ...) ئەمە لە کوردیدا زۆر زۆرە، لەبەر ئەوە هەتا پتر ڕوونی بکەینەوە کەمە، بگرە لە زۆر جێگەدا هۆزان خۆی سەربەستیی کاری تەواوی هەیە، بەپێی جێگە و شوێن قورسی دەخاتە سەر پیتێ و کێشی پێیەکە دەگۆڕێ.
وەکو لەم دێڕەدا بێی (ڕوو بکەینە) بێ بزوێن کراوە، إقتباس لە مەحوی (هەزەج):

بەجێ نایێ کە ئادابی وەفاداری لە شارا

هەقە ئێمەش وەکو مەجنوون هەموو ڕوو بْکەینە سارا

یا وەک تێی وەستاوی (وتم و--) لەم هەڵبەستەی مەحویدا (ڕەمەل):

سائیلی ئەو بەردەرەم، وتْم و، وتی:

تۆ گەدای، ئەم نەخوەتی شاهانە بۆچ

یا وەک (ئاشَنَایی) لەم هۆنراوەی تریدا (موضاریع):

(مەحوی) عەبەث بەدیدەیی بیمار (ت) مائیلە

ناگیرێ ئاشَنَایی لەگەڵ مەستی نامیزاج

یا وەک نالی (دوو-)ی لە (دوو چاوم ---)دا کردووە بە(دو ب) لەم دێڕەدا (هەزەجی شەشی مەحزووف):

عەزیزم ڕۆحی شیرینم (دوچاوم)   دەوای زامی دڵ و جەرگی براوم

وەک کردنی (ئافتاب - -) بە(ئافَتاب - ب -ْ) لەم دێڕەی مەحویدا (ڕەمەل):

ماهی من ڕۆژێ لە ڕوو لادا نیقابْ

شەو مەگەر هەڵبێ لەسەرمان ئافَتَابْ

یا وەک چەندین نموونەی تر کە لە پێشەوە لەم دوو بابەتە ڕۆیشتن، یا لە دواوە دێن، لە ژمارە نوێکاندا.

٢٠- گۆڕینی بزوێنێ بەبزوێنێکی تر، وەک (ڕەجەز):

وَأَبْدَلُوا حَرَكَةً مِنْ حَرَكَة * كقولهم: (أَمّاً لا مّ بَرَكَة).

لە ڕاستیدا نۆزدە و بیست لە جۆری سێیەمین، کە جۆری گۆڕانکارییە، بەڵام لە کاتی

ئیشباع و تەحریکی دواپیت لە دێڕدا، دەچنەوە سەر جۆری لێ زیادکردن، لەبەر ئەوە لەم بەشەدا نووسراون.

٢١- زیادکردنی (فێ) بۆ وشەئارایی (تەزیینی لەفظی) وەک (ڕەجەز):

وَنُونَ مجموعٍ وَمَا بِهِ التَحَقْ   فَافْتَحْ وَقلَّ مَنْ بِكَسْرِهِ نَطَقْ

٢٢- چوونی (ألْ -) بۆ سەر:

آ- فیعلی موضاریع وەک (طەویل):

وَلَيْسَ اليَرى لِلْخِلِّ مثلُ ألّذي يَرى * لَهُ الخلُّ أهْلاً أنْ يُعَدَّ خَليلاً

ئەوەتا (ال) چووەتە سەر (یری)ی فیعلی موضاریع و بووە بە(الیری).

ب- ظەرف، وەک (اَلْ مَعَ) لەم شیعرەدا (ڕەجەز):

مَنْ لاَ يَزَالُ شاكِراً على الْمَعَهْ فَهْوَ * حَرٍ بِعيشَةٍ ذاتِ سِعَةٍ

ج- بۆ سەر ڕستەی ناوی (جوملەی ئیسمییە) وەک (وافر):

مِنَ القَوْمِ (الَّرسُولُ) اللّه مِنْهُمْ

هُمُو أهْلُ الحُكُومَةِ مِنْ قُصَيٍّ

ئەم سێ جۆرەیان ئەم ئەلە موصوولە بەمەعنی (الذی)یە، یا (التی)یە، یا بەمەعنا (مَنْ)ی مەوصوولەیە، کە بۆ تاک و دوان و کۆ دەبێ، چ نێرینە بن، چ مێینە.

د- بۆ سەر عەلەم (ناو) وەک (ڕەجەز):

بَاعَدَ أمَّ العَمْرِو عَنْ أسيرِهَا * حُرَّاسُ أبْوَابٍ عَلَى قُصُورِهَا

ه- بۆ سەر عەلەمی جینس، وەک (کامیل):

وَلَقَدْ جَنَيْتُكَ أكْمُؤاً وَعَسَا قِلاَ

وَلَقَدْ نَهَيْتُكَ عَنْ بَنَاتِ الْأَوْبَرِ

(بَناتِ أَوْبَرِ) ناوە بۆ جۆرە قارچکێ، ئەلی حەرفی چووەتە سەر.

و- دەچێتە سەر تەمیز، کە مەرجی تەمیز ئەوەیە نەکیرە بێ، وەک (ڕەجەز):

وَ لاضْطِرَارٍ: كبَناتِ الْأَوْبَرِ * كذا (وَطِبْتَ النفسَ يا مَيْسُ) السَّرِى

خۆی (وَطِبْتَ نَفْساً) بووە.

٢٣- زیادکردنی نوونی ویقایە، لەدوا ئیسمی فاعیلەوە، وەک (بەسیط):

ألاَ فَتىً مِنْ بني ذِبْيانَ يَحْمِلُني * وَلَيْسَ (حَامِلُني) إلاَّ ابْنُ حَمَّالِ.

جێگەی نوونی ویقایە لە فیعلدا، لە بەینی پیتی ئاخری فعل و یێی موتەکەللیم دایە و بەس.

٢٤- زیادکردنی نوونی تەوکید، لە پاش ئیسمی فاعیلەوە، وەک (رەجەز):

أَرَئَيتَ إنْ جئتَ بِه أملُوداَ * مُرَجَّلاَ وَيَلْبَسُ البُرُودَاَ

(أَقَائِلُنَّ) أَحْضِرُو الشُّهُودَاَ

٢٥- زیادکردنی نوونی تەوکید لە شەرطدا، وەک (کامل):

مَنْ نَثْقَفَنْ مِنْهُمْ (فَلَيْسَ) بآيِبٍ * أبَداً وَقَتْلُ بَني قُتَيْبَةَ شَافِي

٢٦- زیادکردنی نوونی تەوکید لەسەر فیعلی مەنفی بەئەداتی جەزم، وەک (رەجەز):

وَعَابِدٍ بِعِلْمِهِ لَمْ (يَعْمَلَنْ)   معذَّبٌ مِنْ قَبْلِ عُبَّادِ الوَثَنْ

٢٧- زیادکردنی نوونی تەوکید لەسەر فیعلی مەنفی بەما و لای غەیرە جازمە، وەک (رەجەز):

وكَانَ لاَ (يُقَابُلنَّ) آحَداَ   بِما لَهُ يَكْرَهُ وَقْتاَ أبَداَ

یا وەک (کامل):

وَهُمُ الرِجَالُ، وكل ذلك مِنْهُمُ   يَحْزَنَّ في رَحْبٍ وَفي مُتَضَيّقِ

٢٨- بەشاذیش لەسەر فیعلی موضاریعی موثبەت زیاد دەکرێ، وەک (رەجەز):

وَإِنْ يَكُنْ يَرْكَبُ لاَ يَدَعُ مَنْ   يَكُونُ مَاشٍ مَعَهُ أَوْ يُحْمَلَنْ

٢٩- زیادکردنی (إلاّ) لەدوا (مازال)ە وأخواتیەوە، وەک (بەسیت):

مازالَ مُذْ وَجَفَتْ في كُلِ هَاجِرَةٍ   بِالأَشْعَثِ الْوَرْدِ (إلاَّ) وَهُوَ مَهْمُومُ

٣٠- زیادکردنی (تێ) لە (ثمَّ)ەی حەرفی عەطف، وەک (کامیل):

وَلَقَدْ أمُرُّ عَلَى اللَّئِيم يَسُبُّنِي   فَمَضَيْتُ (ثُمَّتَ) قُلْتُ: مَا يَعْنيني

٣١- زیادکردنی (تێ) لەسەر (رُبّ)ەی حەرفی جەڕ، وەک (وافیر):

فَقُلْتُ لَهَا أصَبْتَ حَصَاةَ قَلْبي   وَ(رُبَّتَ) رَمْيَةٍ مِنْ غَيْرِ رامي

٣٢- زیادکردنی (بێ)ی حەرفی جەڕ لەسەر:

آ- فاعیل: وەک (وافیر):

أَلَمْ يَأْتيكَ وَالْأَنْباءُ تَنْمي   بِمَا لاَقَتْ سَرَةَ بَني تَميمِ

ب- مەفعوول، وەک (رەجەز):

نَحْنُ بَنُو جَعْدَةَ أرْبَابِ الفَلَجْ   نَضْرِبُ بِالسَّيفِ وَنَرجُو بِالفَرَجْ

٣٣- زیادکردنی کافی حەرفی جەڕ، وەک (رەجەز):

لَوَاحِقُ الْأَقْرابِ فِيهَا كَالْمَقَقْ

٣٤- إدخالی حەرف لەسەر حەرف، وەک (طەویل):

فَأَصْبَحْنَ لاَ يَسْأَلْنَهُ **(عَنْ)** بمَا بِهِ   أَصَعَّدَ في عُلُوِّ الْهَوَى أَمْ تَصَوَّبَا

٣٥- زیادکردنی (أنْ) وەک (طەویل):

فَقَالَتْ أكُلَّ النَّاسِ أصْبَحْتَ مَانِحاً

لِسانَكَ كَيمَا **(أنْ)** تَغُرَّ وَ تَخدَعَا

٣٦- زیادکردنی (کان) لە غەیری ئەو شوێنانەدا کە دروستە لە پەخشانا زیاد بکرێ، وەک (وافیر):

سَرَاةَ بَني أبي بَكْرٍ تَسامى

عَلَى **(كَانَ)** الْمُسَوَّمَةِ الْعِرَابِ

٣٧- زیادکردنی (أصْبَحَ) وەک (سەریع):

عد و عَيْنَيْكَ وَشَانيهما   أصْبَحَ مَشْغُولُ بِمَشْغُولِ

٣٨- زیادکردنی (أمْسى) وەک (طەویل):

أعَاذِلِ قُولي مَا هَوَيْتِ فَأوِّبي   كَثيراً أرى **(أمْسى)** لَدَيْكَ ذُنُوبي

٣٩- زیادکردنی (إنْ)ی مەکسوورە، وەک (تەویل):

وَرَجّ الْفَتَى لِلْخَيْرِ ما إنْ رأَيْتُهُ   عَلَى السِّنِّ خَيراً لاَ يَزَالُ يَزِيدُ

٤٠- زیادکردنی (مَا) لە کۆتایی شیعرەوە، وەک (رەجەز):

وَمَا عَلَيْكَ أنْ تَقُولَ كُلَّمَا   سَبَّحْتَ أَوْ صَلَّيْتَ يا الّلهُمَّ مَا

٤١- زیادکردنی پیتێ، یا چەند پیتێ، لە یەکەوە هەتا پێنج، لە سەرەتای بەیتەوە، کە

بەر تەقطیع نەکەوێ، پێی دەگوترێ (خەزم):

آ- یەک پیت (تەویل):

وَ إذا أنْتَ جَازَيْتَ امْرَأ السَّوْء فعْلَهُ
أتَيْتَ مِنَ الاخْلَاقِ مَا أنْتَ رَاضِيا

ب- دوو پیت (کامیل):

يَـا مَطَرَ بْنَ نَاجِيَةَ بْـنِ ذِرْوَةَ إنَّنِي
أجْــفَى وَتُغْلَقُ دُونيَ الابْــوَابُ

ج- سێ پیت (هەزەج):

نَحْنُ قَتَلْنَا سَيّدَ الخَزْدَ   جِ سَــعْدَ بْنَ عُبَادَهْ
رَمَيْنَــــاهُ بِســـــهْمٍ   فَـلَمْ يُخْطِ فُــؤادَهْ

د- چوار پیت (هەزەج):

أشْدُدْ حَيَازِيمَكَ للْمَوْت   فَأنَّ الْمَــوْتَ لاَقِيكْ
ولاَ تَجْزَعْ مِنَ الْمَــوْتِ   إذَا حَــلَّ بِنَادِيــكْ

هـ- خەزم پێنج پیتی و شەش پیتیشی هەیە، دەڵێن: لە دوو پیت پتر بێ شاذە، وە تا پیتە زیادەکان زۆرتر بن خەزمەکە ناشیرینترە. شەش پیتی وەک (وافیر):

وَإلاَّفَتَعَالُوا نَجْتَلِدْ بِمُهَنَّداتٍ   نَفَضٌّ بِهَا الْحَوَاجِبَ وَالشُّؤُنَا

و- جارجارەیش پیت پترکردن لەسەرەتای نیوەی دووەمی بەیتیشەوە دەبێ. وەک (رەمەل):

كُلَّمَا رَابَكَ مِنيّ رَائِبُ   وَيَعْلَمُ الْجَاهِلُ مِني مَاعلمْ

ز- جارجارەیش هەم لە سەرەتای صەدر و هەم لە سەرەتای عەجزەوە دەبێ وەک (مەدید):

هَلْ تَذكُرُونَ إذْ نُقَاتِـلُكُمْ
إذْ لاَ يَضُرُّ مُعْدماَ عَدَمُهْ

ح- جارجارەیش، بەشاذ، پیت زیادکردن، واتە: خەزم، لە حەشوی هۆنراویشدا دەبێ، وەک:

١- دوو پیت، لە حەشوی نیوەی دووەما (کامیل):

يَا نَفْسُ أكْلاً وَاضْطِجَا   عاً يَا نَفْسُ لَسْتِ بِخَالِدَةِ

٢- وشەیەکی تەواو، وەک (قرشیا) لەم هەڵبەستەدا:

كَيْفَ رَأيْتَ زمرا   أأقطا أمْ تمرا   أمْ قرشيا صَارِماً هزبوا

ئەم زیادانە تەقطیع ناکرێن، واتە: لە کاتی تەقطیعی شیعرەکەدا ناکێشرێن، بۆ نموونە ئەم شیعرە کە لە سەرەتای نیوەی یەکەما (وَإنْ) خەزمە و لە سەرەتای نیوەی دووەمیدا (مِنْ) خەزمە، ئاوا پارە پارە و تەقطیع دەکرێ (طەویل):

وَإنْ تَعَدَّيتُ طَوْري كُنْتُ أوَّلَ هَــالك
مِنْ جَمَاعَتِكمْ وَالمعْتَدِى الطَّوْرِ هَالِكُ

تَعَدْدَيْ	تُطَوْرِيكُنْ	تُأوْوَ	لَهَالِكِي
ب --	ب ---	ب-ن	ب-ب-
فَعولُنْ	مَفَاعِيلُنْ	فَعُولُ	مَفاعِلُنْ
جَمَاعَ	تِكُمْ وَلْمُعْ	تَدِلْطَوْ	رِهَالِكُو
ب-ن	ب ---	ب --	ب-ب-
فَعُولُ	مَفَاعِيلُنْ	فَعُولُنْ	مَفَاعِلُنْ

تێبینی: هەندێ لەم گۆڕانکارییانە، کە زیادکردنی پیتە لە سەرەتای دوو نیوە و لە حەشو (ناواخن)ی دێڕدا ڕوو دەدەن لە شیعری عەرەبیدا، لە هۆنراوەی کوردیشدا شتی وا ڕوو دەدا، بەتایبەتی لە کێشی بڕگەییدا، بەتایبەتیتر لە کاتی خوێندنەوەدا، بەسۆز و شەوقەوە، وەک (دە بڕگەیی):

وەرە داستانی وەطەنی ســــووتاو
لە گۆشەیەکۆ – ئازیز – بخەینە بەرچاو
بیکەین بەیادگار ڕووداو بەڕووداو
بۆ پەند و عیبرەت، نەک بۆ چاو و ڕاو

٤٢- زیادکردنی نوونی ویقایە لەپاش افعل التفضیلەوە، وەک لەم فەرموودەیەدا دەفەرموێ: (غَيْرُ الدَّجَال أخْوَفُنِي عليكُمْ).

٤٣- لە ڕاستیدا ئەگەر بەوردی سەرنج بدرێ و دەستەیەکی شارەزا و پسپۆڕ دیوانە کوردییەکان بگەڕێن و بپشکنن، نموونە و یاسا و ڕێسای زۆری تر لە هەموو بابەتە عەرووزییەکان دیاری دەکەن، کە شاعیرە گەورەکانمان پیادەیان کردوون، کە هەیانە دەقاودەق وەک عەرەبییەکان وان، هەیشیانە بەقیاس لەسەر ئەوان، بەپێی تایبەتمەندی زمانی کوردی، بۆ یەکەمجار لە لایەن ئەوانەوە پیادە کراون. بڕوانە ژمارە (٨٥-٣-ب) کە چۆن مەولەوی، بەقیاس لەسەر کرتاندنی شەرط و جەواب (٧١) (کە)ی بەمەعنا: ئەگەر، یا بەمەعنا: هەردەمێ کرتاندووە، وە هەروەها (کە)ی پاشگری دیاری کردنیشی لە (حەلقە) کرتاندووە. کەواتە ناچاری، چ زیادە بێ و چ لێ کەمکردن بێ و چ گۆڕانکاری تر بێ، چ لە عەرەبیدا و، چ لە کوردیدا بێ، تەنیا بریتی نین لەم ژمارانە و بەس. بەڵکو چەشنی تریشیان هەیە، زوو یا درەنگ تۆمار دەکرێن.

(جۆری دووەم: لێ کەمکردن: ضرورات الحذف):

٤٤- کرتاندنی (إمَّا)ی دووەم و هاتنی (إمَّا) بەبێ ئەوەی کە (إمَّا)ی تر لە پێشیەوە هەبێ، وەک (طەویل):

تَهَاضِ بَدارٍ قَدْ تَقَادَمَ عَهْدُهَا   (وإمَّا) بأمْوَتٍ ألَمَّ خَيَالُهَا

٤٥- کرتاندنی هەمزەی معادله بۆ (أمْ) وەک (کامل):

(كَذَبَتْكَ) عَيْنُكَ أم رَأيْتَ بِوَاسِطٍ   غَلَسَ الظَّلاَمِ مِنَ الرَّبَابِ خَيَالاَ

خۆی مافی (أكذبتكَ)ەیە.

٤٦- بۆ ڕاستکردنەوەی ڕەوی، پیتێ لە وشەیێ لادەبرێ و پیتێکی تری لەبار لە جێگەی دادەنرێ، بۆ پاراستنی یەکێتیی پیتی ڕەوی. وەک لەم شیعرەدا (الثعالِبِ) و (أرانبِ) کراون بە(الثعالي) و (أراني) (بەسیط):

لَهَا أشاريرُ مِنْ لَحْمٍ تُتَمِّرُهُ   مِنَ (الثَعَالِي) وَ وَخْزٍ مِنْ (أرَانيهَا)

٤٧- کەمکردنەوەی جەمع لە وەزنی خۆی لەبەر ناچاری سەروا، وەک لەم هۆنراوەدا (الحلوق - ب - ب) کراوە بە(الحلق - ب -) (ڕەجەز):

(حَتَّى إذَا بَلَّتْ حَلاَقِيمَ الحُلَقْ)

٤٨- کرتاندنی تەنوین و هێشتنەوەی بزوێنەکەی لەسەر باری ئاسایی خۆی، بۆ ڕاستکردنەوەی کێش، لە هەر سێ حاڵەتەکەی ئیعرابدا:

آ- کاتی نەصبە، وەک (موتەقارەب):

فَألْفَيْتُهُ غَيْرَ مُسْتَعْتِبٍ   وَلاَ **ذَاكِرَ** اللهَ إلاَّ قَلِيلاَ

چونکە ئەم شیعرە نیوەی دووەمی دەکاتە چوار جار (فَعُولُنْ) بەبێ زیاد و کەم، ئاوا: وَلاَذَا = فَعُولُنْ ب -- + كِرَلْلاَ = فعولن ب -- + هَئِلْلاَ = فَعُولُن ب -- + قليلا = فَعُولُنْ ب --). بەڵام لەم جێگەیەدا لە بنەڕەتدا (ذاكِرَ) (ذاكراً) بووە، واتە: تەنوینی هەبووە، دوا پیتی لە کێشدا یەکسان بووە بەبڕگەیەکی درێژ، کە یەکسان بێ بەسەبەبێکی سووک لە چەشنی سەبەبی سووکی عەرەبی ئاوا (دا = فَا -). دەی ئەگەر تەنوینی وشەی (ذاكراً) نەکرتێ کێشەیەکی کێشی دروست دەبێ، چونکە ئەو کاتە لەبەر دروستبوونی گەیشتنی دوو پیتی وەستاو بەیەکتر، کە شتی وا لە عەرەبیدا دروست نییە مەگەر بەمەرجی خۆی، دەبێ لەم کاتەدا یا بخوێنرێتەوە (ذاكراً ألله) هەمزەی (الله) بکرێ بەهەمزەی قەطع، یا بخوێنرێتەوە (ذاكِرَن اللهَ) واتە: نوونە تەنوینە وەستاوەکە بزوێندار دەکرێ، جا ئەو کاتە کێشی دەریاکە تێکدەچێ و دێڕەکە لەنگ دەبێ، چونکە ئاوای لێ دێ: (وَلاَذا = فَعُولُنْ + كِرَنَلْ = فَعُولُنْ + لاَهَئِلْ = فاعلُن + لاَ قَلِيلاَ = فَاعِلاتُنْ). شتی وایش لە دەریای موتەقارەبدا نییە. (ر: ٦٢ - تێبینی).

ب- کاتی ڕەفعە، وەک وشەی (ثَلاَثُ) بەبۆڕی ثێ، بەبێ تەنوین، لە شیعرە نموونەکەی ژمارە (١٤) چواردەدا، یا وەک وشەی (**سابِقُ**) لەم شیعرەدا، کە خۆی (سابِقٌ = فاعِلُنْ) بووە، لەبەر ناچاری کێش تەنوینەکەی فڕێ دراوە، دەنا کێشە دروست دەکا و شیعرەکە لەنگ دەبێ:

(لاَ اللَّيْلُ سَابِقُ النَّهَارَ) يَابَهَا
صَحَّتْ شُرُوطُ حَذْفِ تَنْوِينٍ بِهَا

ج- کاتی جەڕە، وەک وشەی (هاشِمِ) لەم شیعرەی جەزەریدا (ڕەجەز):

(هَاشِمِ) مِنْ عَبْدِ مَنَافِ بْنِ قُصَيْ
كِـــــلاَبِ مُرَّةَ بْنِ كَعْبِ بْنِ لُؤَيْ

٤٩- پاشەکرتێ یا تەرخیمی غەیری مونادا، وەک (عَائِشٍ) لەم شیعرەدا، کە جەزەری - ڕەحمەتی خودای لێ بێ - لە (ذَاتِ الشِّفَا)دا دەڵێ:

ثُمَّ بِشَوَّالِ البنا لِفاطِمَةْوَعَائِشٍ، وَقَيْنُقَاعُ الظَّالِمَةْ

لەم شیعرەدا ئەم چەند ناچارییە ڕوویان داوە: لە (شَوَّالِ)یدا تەرکی تەنوین کراوە (ر: ٤٨) قەصر لە (البنا)دا ڕووی داوە، ئێستە بەوەستان لەسەر تێی (فاطمة) و (الظالمة) بەهێی وەستاو پێویستە (عائشة) کە غەیرە مونصەریفە مامەڵەی مونادای بۆ کراوە، تەرخیم کراوە، پاش تەرخیمیش کراوە بەمونصەریف و ژێر و تەنوینی چووەتە سەر!!

لەم بابەتە لە کوردیدا زۆرە، بەڵام مەرج نییە دەقاودەق وەک عەرەبییەکە بێ، چونکە وەک هەموومان دەزانین، گەلێ جار یاسا عەروزییەکان، لە کوردی و فارسی و تورکیدا، گۆڕانکارییان تیادا دەکرێ. جا لە هەر کوێ کە دەبینین ناوێ، چ عەرەبی، چ کوردی، پاشەکرتێ و گۆڕانکاری وای تیادا کراوە، کە بەپێی خواستەی کێشی دەریای شیعرەکە بێ، ئەوە دەگەڕێتەوە بۆ ئەم جۆرە یاسایەی ژێردەستمان، وەک شێخ ڕەزای تاڵەبانی – ڕەحمەتی خوای لێ بێ – دەفەرموێ (ڕەمەل):

ژێردەسی ئەسعەد ئاغا بووین وەکو مووری زەعیف
بۆ خەلاسیمان (سمایل) وەک (سلێمان) هاتەوە

چونکە لە بنەڕەتدا (سمایل) ئیسماعیلە و (سلێمان) سولەیمانە.

٥٠- کرتاندنی (فێ):

آ- لە وەڵامی شەرطدا (بەسیط):

مَنْ يَفْعَلِ الْحَسَنَاتِ اللهُ يَشْكُرُهَا
وَالشَّرُّ بِالشَّرِّ عِنْدَ اللـــهِ مِثلاَنِ

ب- لە وەڵامی (أمَّا)دا، وەک (طەویل):

فأمَّا الْقِتَالُ لاَ قِتَالَ لَدَيْكُمْ   ولكنَّ سَيراً في عِرَاضِ الْمَراكِبِ

خۆی حەقی (فَلاَ قِتَالَ)ە (فێ)یەکەی لەبەر ناچاری کرتاوە.

٥١- لابردنی نوونی ویقایە لە (لَيْسَ)ە (ڕەجەز):

عَدَدْتُ قَومي كَعَدِيدِ الطَّيْسِ   إذْ ذَهَبَ الْقَوْمُ الكِرامُ لَيْسي

خۆی هەقی (لَيْسَنْي)یە.

٥٢- کرتاندنی نوونی (لكنْ) وەک (دەریای تەویل):

فَلَسْتُ بِآتيهِ ولاَ أَستَطِيعُهُ   ولاَكِ اسْقِني إنْ كَانَ مَاؤُكَ ذا فَضل

خۆی مافی (لكن)ە، بەڵام لەبەر ڕاستکردنەوەی کێشی نوونەکە فڕە دراوە.

٥٣- کرتاندنی نوونی (الذين)ە و(اللَّذان) و(اللَّذينَ)ی و(اللتَّانَ)ی و(اللَّتَيْنِ) لەبەر ڕاستکردنەوەی کێش (ڕەجەز):

هُمَا اللَّتَا لَوْ وَلَدَتْ تَمِيم   لَقِيلَ فَخْرٌ لَهُمُ صَمِيمُ

یا وەک (کامل):

أبني كُلَيبٍ إنَّ عَمَّيَّ اللَّذا   قَتَلاَ الْمُلُوكَ وَفَكَّكَا الاغلالَ

یا وەک (تەویل):

(وإنَّ **الَّذي** حانَتْ بِفَلجٍ دِماؤُهُمْ   هُمُ الْقومُ كُلُّ الْقَومَ يا أُمَّ خَالِدِ

٥٤- کرتاندنی نوونی جەمعی موذەککەری سالم (مونسەریح):

الحَافِظُوْ عَورَةَ العَشِيرَةِ لاَ   يَأتِيهِمْ مِنْ وَرَائِنا وَكَفُ

خۆی مافی (الحافِظُونَ)ە.

٥٥- کرتاندنی نوون لە ئەفعالی خەمسە بەبێ بوونی جازم یا ناصیب:

آ- لە موفرەدەی موخاطەبە، وەک (ڕەجەز):

أبِيتُ أسْرِي، و(تبيتي تَدْلُكي)
وَجْهَكِ بِالعَنْبَرِ والمِسْكِ الذَّكِي

ب- لە جەمعی موذەککەری موخاطەب، وەک:

ج- لە جەمعی موذەککەری غائیب، وەک:

د- لە موثەننای غائیب:

هـ- لە موثەننای موخاطەب

٥٦- کرتاندنی نوونی تەوکیدی سووک لە فیعل، دوا چوونە سەری، وەک:

لا (تُهِينَ) الفَقِيرَ عَلَّكَ أنْ   تَركَعَ يوماً والدَّهْرُ قَدْ رَفَعَهْ

خۆی (لا تهينَنْ) بووە.

٥٧- کرتاندنی نوونی (لَمْ يَكُنْ) کە بگات بەپیتی وەستاو، وەک (تەویل):

فأنْ لاَ (تَكُ) المَرأةُ أبْدَتْ وِسَامَةً   فَقَدْ أبْدَتِ المرأةُ جَبْهَةَ ضَيْغَمِ

یا وەک (ڕەجەز):

وَ الأمرُ إنْ لمْ يَكُ لِلنُّونِ مَحَلْ   فيهِ هُوَ اسمُ نَحْوُصَهْ وَحَيَّهَلْ

خۆی (لاتكون) و (لم يكن) بووە، بۆ ناچاری کێش کراون بە(تَكُ = فَعُ ب ب) کە بریتی بێ لە سەبەبێکی قورس، یەکەم کە (تكون) وە یەکسانە بەوەتەدێکی کۆ و برگەیەکی کورت، بەڵام دووەم کە (يَكُنْ)ە، یەکسانە بەوەتەدێکی کۆ، دوا گۆڕانکارییەکان بوون بە(يَكُ = فَعُ ن) کە دەکاتە سەبەبێکی قورس و بەس.

٥٨- کرتاندنی نوونی تەثنیە (تەویل):

هُما (خِطَّتَا) إمَّا إسَارُ وَمِنَّةٌوَإمَّا دَمٌ والقتلُ بالحُر أجدَرُ

خۆی (خِطَّتانِ)ی بووە.

٥٩- کرتاندنی نوونی ویقایە لە (لَيْتَ) وەک (وافیر):

كُمُنيةِ جَابرٍ إذْ قَالَ (لَيْتي)   أصَادِقُهُ وَأفقدُ جُلَّ مالِي

٦٠- کرتاندنی نوونی ویقایە لە (عَنْ) و (مِنْ) کاتێ بچنە سەر یێی موتەکەللیم، کە بەکوردی پێی دەگوترێ ڕاناوی کەسی یەکەمی تاک. بڕوانە: جۆری دووەمی ژمارە (٤).

٦١- کرتاندنی نوونی ویقایە لە (قَدني) و (قَطْني) وەک (ڕەجەز):

قَدْنيِ مِنْ نَصرِ الْخُبَيْبَيْنِ (قَدِي)   لَيْسَ الإمَامُ بالشَّحيحِ الْمُلْحِدِ

٦٢- کرتاندنی پیتێ، یا چەند پیتێ لە وشەیێ، لەبەر ناچاری کێش وەک:

آ- یەک پیت، بڕوانە (بكاء) لە ژمارە (٢)دا، یا وەک ئەم هەڵبەستەی مەحوی، لە کوردی خۆماندا (ڕەمەل):

وەقتی نوێژی سەر جەنازەی بۆ شەهیدی عیشق دۆست

مەوج ئەدا ئەم ئاسمانانە لە دەنگی (الصَّلاَ) خۆی (الصَّلاَةَ)ە بووە، لەبەر ناچاری کێش و یەکێتیی سەروا، یەک پیتی لێ کرتاوە، بووە بە(الصَّلاَ) ئیتر هەم کێشەکە ڕاست بۆتەوە، هەم یەکێتیی سەروا لە چامەکەدا پارێزراوە. بڕوانە: ژمارە (٢) شیعرەکەی مەحوی. یا وەک لەم شیعرەدا حیسابی مونادا بۆ غەیری مونادا کراوە، شیاو بۆ بانگکردن تەرخیم کراوە، (طەویل):

لَنِعْمَ الْفتى تَعشُو إلي ضَوءِ نارِهِ

طَرِيفُ بن مَالٍ لَيْلَةَ الجُوعِ والخَصَرْ

خۆی طەریفی کوڕی مالیکە، کاف لە (مالک) لابراوە لەبەر ناچاری کێش، ژمارە (٥٢، ٥٣، ٥٤، ٥٧) لە ڕاستیدا لەم بابەتەن.

ب- کرتاندنی دوو پیت وەک (المَنَازِل) لەم دێڕەدا کراوە بە(المَنَا) (کامیل):

دَرَسَ (المَنَا) بمتالعٍ فَأبَانِ   فَتَقَادَمتْ، فالحَبْسِ فالسُّوبانِ

لە کوردیدا وەک ڕەحمەتی، نالی دەفەرموێ (ڕەمەل):

مەمخەرە هاوییەیی هەوڵی فیراق

دەستی من دامەنی تۆ ڕۆژی (قیا)

(قیا...) کورتکراوەی (قیام) یا (قیامەت)ە.

ج- کرتاندنی سێ پیت، لە کوردیدا زۆر زۆرە، بەنموونە (عبدالغفور) و (عبدالكريم) و (محی الدین) و وێنەی ئەمانە، بەچەندین جۆر گۆڕانکارییان تیادا دەکرێ، وەک شێخ ڕەزا - ڕەحمەتی خوای لێ بێ - دەفەرموێ (ڕەمەل):

چایەکەی مامە (غەفوورم) زەردە وەک میزی نەخۆش

ئیحتیاج ناکا بەئاگر هەر بەدوو تڕ دێتە جۆش

خۆی (عبدالغفور) یا (شێخ غفور) بووە. یا وەک لەم شیعرەدا (شێخ ڕەشید)ی کردووە بە(ڕەشە) (ڕەمەل):

ڕەشە! ڕەششاشی کەری ڕەش بەڕەشت

تا ڕەشت ماوە ڕەش و سوور بەڕەشت

گۆران - ڕەحمەتی لێ بێ - دەڵێ ( )

شەپۆلی بای بەهرە و جۆشم مەنگ ڕاوەستا بوو

تەلی عوود و کەمانم (پس) کونی شمشاڵم

(پس = پساوە)

تێبینی: جاری وا هەیە، وەک لەم نموونانەوە دەرکەوت، وشەکە، لەپاش لێ کرتانەکە لەسەر حاڵی لێ کرتاوی خۆی دەمێنێ، وەک (المنا) لە (المَنَازل)دا، وەک (قیا) لە (قیامەت)دا. بەڵام جاری وایش هەیە دەسکاری تریشی دەکرێ، وەک (فُلِ) لەم شیعرەدا (طەویل):

سَلِ الناسَ إنيِّ سائلُ اللهَ وَحْدَهُوَصَائِنُ وجهي عَنْ فُلاَنٍ وَعَنْ (فُلِ)

ابن عقيل/٢/٢٧٩

خۆی (فلان) بووه، پاش ئەوەی کە دوو پیتی لێ فڕەدراوە، لامەکەیشی ژێردارکراوە و ئیشباعیش کراوە، تا (وَعَنْ فُلىِ) یەکسان بێ بە(مَفَاعِلُنْ) وە پیتی ڕەویش لە دێڕەکەدا لامی ژێرداربێ، هەتا هاوسەروابێ لەگەڵ دێڕەکانی تری ناو چامەکەدا. وەک (الحَمِى) کە کورتکراوەی (الحَمَام)ە، لەم دێڕەدا (رەجەز):

(أوَالِفاً مَكَّةَ مِنْ وُرْقِ الْحَمِى). (بڕ: اختصار)

ئەوەتا کاتێ دوا پیتی کە میمە کرتاوە، لەبەر ناچاری، سەری میمی یەکەمیش قەلبکراوە بەژێر و ئەلفەکەی دوای بەیێ، هەتا یەکێتیی سەروا لە چامەکەدا پارێزراوبێ لەم جۆرە شوێنەدا گرنگ ئەوەیە: ئەوەی کە ماوە لە وشەکە دەست بدا بۆ ئەوەی کە وشەکەی پێ بناسرێتەوە، گەرچی گەلێ جار لە کوردیدا، وشە موحەررەفەکەیش وەک ئەصڵەکەی ناسراوە، وەک (حەمە) و (ئەحە) و (کەریم) و (صەلاّح) و (رەحە) و (عەزە) و (سەعە) لە (محمد) و (ئەحمەد) و (عبدالکریم) و (صلاح الدین) و (رەحمە) و (عەزیز) و (سەعید)دا. (بڕوانە: ابن عقیل/١/٢٩٦ + ٢/١٥٩).

گەرچی ئەم چەند نموونانەی تریش لەم ژمارانەی دواوە، هەر لەم جۆرە بابەتەن، بەڵام لەبەر ئاسانکاری ژمارەی تایبەتییان بۆ دادەنێین:

٦٣- کرتاندنی پیتی بانگکردن (حەرفی نیداء) لەو جێگایانەدا، کە جێگەی نەکرتاندنە، کە بریتین لە مەندوب و ضەمیر و موستەغاث و اسم الاشارە و اسمی جنس. وەک (طەویل):

إذا هَمَلَتْ عَيْنِي لَهَا قَالَ صَاحِبِى بِمِثْلِكَ (هذا!) لَوعَةٌ وَغَرامُ

خۆی حەقی (یا هذا)یە، لەبەر ناچاری کێش (یا)کە فڕە دراوە. (ر: ٦٥).

٦٤- کرتاندنی پیتی ناصب (طەویل):

ألاَ أيُّهذا اللَّدِئمي (أحْضُرَ) الوَغَىوَأنْ أشْهَدَ اللَّذاتِ هَلْ أنْتَ مُخلِدِى

خۆی مافی (أنْ أحضر)ەیە.

٦٥- کرتاندنی پیتی ئەلف، لە نالی/ ٥٧١ هەندێ وشە، لە بێژەی (اللّه) وەک (وافیر):

ألاَ لاَ بَارَكَ (**اللهُ**) في سُهَيْلٍ إذَا مَااللهُ بَارَكَ في الرجالِ

(بڕ: ٩/١٠١)

کرتاندنی ئەلف لە (یا)ی نیداء، وەک (طەویل):

(يَذَا) الْعَرْشِ صَبّرنىِ عَلَى ما أصَابَنى وَقَدْ بَضَّعُوا الحمى وَقَد قَلَّ مطمعِ

خۆی (یاذا) بووە، ئەلفەکەی لەبەر ناچاری کرتاوە. کرتاندنی لە (ها)ی ڕاناوی مێیینەی کەسی سێیەمی تاک، وەک (بەسیط):

أمَا تَقوُدُ بِهِ شَاةٌ فَتَأكُلُهَا أوْ أنْ (تَبيعَهَ) في بَعْضِ الْأراكيب

خۆی (تَبيعَهَا) بووە، لەبەر ناچاری ئەلفەکەی کرتاوە. لە (أنا)یش دروستە بکرتێ. لە کوردیشدا ئەم جۆرە کرتاندنە هەیە. نالی - ڕەحمەتی خودای لێ بێ - دەڵێ (موضاریعی هەشتی ئەخرەب):

دەستم لە گەردنی خۆت هەڵمەگرە ئەی حەبیبە!

(وە**بْزانە**) خوێنی خۆمە، یا میننەتی رەقیبە

ئەمە خۆی (وابزانە) بووە، لەسەر کێشی (فاعلات-ب-ن) بێکەی بزێو بووە، جا بەیاسای (بۆ ناچاری پیتی بزوێندار بێ بزوێن دەکرێ) بێکەی زەنەدار کراوە، بووە بە(وابزانە) ئەو بەیاسای دوو پیتی وەستاو و کۆ ببنەوە، بۆ چارەی ئەم کێشەیە کە لە عەرەبیدا پێی دەگوترێ (التقاء الساكنين)وە دروست نییە، بۆ چارەی ئەمە پیتە نەرمەکەیان کە ئەلفەکەیە و پێی دەگوترێ پیتی عیللە دەکرتێ و دەبێ بە(وەبْزانە = مَفْعُول -- ب).

ئەسیرییش - بەڕەحمەت چێ - دەفەرمووێ:

ئەم بیست و چواری ئایارە، (کوردە!) ماتەمە

ڕۆژی موسیبەت و بەڵا و پەرێشانی و غەمە

لەم ڕۆژە شێخی نەهری و پاڵو شەهید کران

لەو کاری تورکە مرۆ ئەمڕۆ سەر**سە**مە

خۆی (سەرسامە) بووە، بۆ پاراستنی یەکێتی سەروا لە چامەکەدا ئەلفی (سەرسامە) کرتاوە، چونکە سەرواکان لە چامەکەدا ئەم وشانەن:

(ئەمە، ئادەمە، تەمە، کەمە، خومە، شەرتمە)، کوردەیش ئەی کوردە بووە. کرتاندنی ئەلف، یا پیت لە شیعری کێشی پەنجەیشدا، بۆ پێویستیی کێش دەکرتێ. وەک (دە بڕگەیی):

تا له ریسوایی سوالٚ (قوتەرت) بێ

حـــــالٚ و مـالێکی سەرووبەرت بێ

خۆی (قوتارت) بێیە.

٦٦- کرتاندنی پیتی لین، یا عیللە بەشێوەیەکی گشتی. هەروەکو لە کاتی ئیشباعا ئەلف و واو و یێ زیاد دەکرێن، بۆ سافکردنی کێش، لە هەندێ کاتدا ئەم سێ پیتە بۆ ڕاستکردنەوەی کێش پێویستە بکرتێن، نموونەی زۆریان لە ژمارەکانی پێشەوە ڕابوورد، بەلاّم هێشتا نموونە و یاسای زۆری تریان ماوە:

آ- ئەلف کە بەشی وشەبێ لە فیعلیشدا لادەبرێ، بەمەرجێ بزوێنەکەی پێشی کەسەرە بمێنێ. وەک (رەجەز):

وَصَّانيَ العَجَّاجُ فيما (وَصَّنِي)

خۆی (وَصَّاني) بووە.

ب- پیتی لین، بەشی وشەیش نەبێ، هەر دروستە بۆ سافکردنی کێش بکرتێ، وەک واوی ضەمیر، خۆی دەکرتێ و بزوێنەکەی پێشی دەمێنێ لەباتی خۆی، وەک (وافیر):

وَلَوْ أنَّ الأطِبَّاءَ (كانُ) حَولِي   وكَانَ مَعَ الأطِبَّاءِ شِفَاءُ

خۆی (کانوا) بووە، بۆ ئەوەی بەپێی پێیەکانی بەحری وافیر (نُوحَوْلِي = مفعولن---) بێ بە(نُحَوْلِي = فَعُولُن ب --) واوی (کانوا)ی جەمع کرتاوە، وە بەبۆری نوونەکە ئیکتیفا کراوە، ئەلفەکەیش ڕۆڵی جیاکردنی نەماوە، ئەویش لە خەتدا سڕاوەتەوە.

ج- کرتاندنی یێی لین (رەجەز):

سَنَةَ سَبْعٍ، خَيْبَرٍ، وَادِي الْقُرى   وَبَعَثَ النَّجاشِ أيضاً جَعْفَرَا

خۆی (النجاشی)یە، ئەگەر یێی (النجاشِي) نەکرتێ شیعرەکە لەنگ دەبێ پارە پارەی کەرتی دووەمی ئاوایە:

(وَبَعَثَلْ = فَعِلَتُنْ ب ب ب -) + (نَجَاشِأيْ = مفاعلن ب - ب -) + (ضَنْجَعْفَرَنْ = مستفعلن -- ب-).

یا وەک یێی بەشی وشە لەم شیعرەدا (کامیل):

كَنَوَاحِ ريشِ حَمَامَةٍ نَجْدِيَّةٍوَمَسَحْتَ باللثَتَيْنِ عَصْفَ الإِثْمد

خۆی (نَوَاحِي)یە، لەبەر ڕاستکردنەوەی کێش لە کاتی ئیضافەدا مامەڵەی کاتی تەنوینی بۆ کراوە، چونکە وشەی مەنقووص، وەکو (قاضی) و (رامی) و (نواحی) و (عوالی) لە کاتی تەنویندا، یێکەی ئاخریان دەکرتێ، دەبن بە (قاضٍ، رامٍ، نَوَاحٍ، عَوَالٍ) بەلاّم لە کاتی ئیضافەدا (ی) کە زیندوو دەبێتەوە، جا لێرەیشدا (نَوَاحٍ) گەرچی ئیزافەیش کراوە بەلاّم مامەڵەی کاتی تەنوینی بۆ کراوە لەو ڕووەوە کە یێکەی زیندوو نەکراوەتەوە، لەبەر ئەوەیش کە ئیزافە کراوە تەنوینی بۆ دانەنراوە.

د- کرتاندنی واوی لینی بەشی وشە، وەک (رەجەز):

الُّرومُ وَالشَّامُ وَبَيْتُ الْمَقْدِسِ   هذا الَّذي أضْمَرَهُ الأنْكُرُسِي

خۆی (الأنکروسي)یە، واوەکەی لەبەر کێش کرتاوە.

هـ- کرتاندنی واوی (هُوَ)ه و یێی (هِيَ) بڕوانە: (١٣ - ب، ج).

٦٧- کرتاندنی (ی) لە (الَّذي) و (الَّتي) و (اللَّوَاتي). وەک (رەجەز):

فَظَلْتَ في شَرٍّ مِنَ اللَّذْ كِيدا   كَمَنْ تَزَبَّى زُبْيَةً فَاصْطِيدَا

خۆی (الَّذي) بووە. وەک (وافیر):

فَقُلْ لِلَّتْ تَلومُكَ: إنَّ نَفْسي   أرَاهَا لاَ تُعَوِّذُ بِالتَّمِيمِ

خۆی (لِلَّتي) بووە. کرتاندنی (یێ) و (تێ) لە (اللَّواتي). وەک (رەجەز):

جَمَعْتَها مِنْ أيْنُقٍ غِزَارِ   مِنَ (اللَّوَا) شَرَفْنَ بِالصِّرارِ

خـۆی (اللواتي) بووە، لەپاش لابردنی (ی) لە (الذی) و (التی) دروستە ذال و تێکەیش وێستا و (ساکن) بکرێن، دروستیشە بەژێرداری بمێننەوە.

٦٨- کرتاندنی ئەلف لە (كِلْتا) وەک (رەجەز):

في (كِلْتَ) رِجْلَيْهَا سُلامَى زَائِدَهْ   كِلْتَاهُمَا قَدْ قُرِنَتْ بِواحِدَهْ

خۆی (کلتا)یە.

٦٩- کرتاندنی واوی صیلە (بەسیط):

وَأَشْرَبُ المَاءَ (...) مَا بي نَحْوَهُ عَطَشُ

إلا لأنَّ (عُيُونَهْ) سَيْـلُ وَادِيهـا

خۆی هەقی (... ومَا بِيْ)یە.

٧٠- كرتاندنی لامی ئەمر (وافیر):

مَحَمَّدُ! (تَفْدَ) نَفْسَكَ كُلُّ نَفْسٍ   إذا مَا خِفْتَ مِنْ شَيئٍ تَبَالاَ

خۆی هەقی ئاوایە: (یا محمدُ لتَفْدَ) یێی نیدا و لامی ئەمری سەر فیعلی (تَفْدَی) كرتاوە، نیشانەی ئەوەیش كە لە دلّا هەیە و كرتاوە، یەكەم مەعناكەیەتی، دووەم حەزفی (ی)یە لە فیعلی (تَفْدَ) كە لێرەدا غەیری لامی ئەمر، دەست نادا كە تەقدیر بكرێ.

٧١- كرتاندنی شەرط و جەواب (رەجەز):

قَالَتْ بَنَاتُ اْلعَمِّ يا سَلْمى وَإنْ   كَانَ فَقِيراً مُعْدماً قَالَتْ وَإنْ

خۆی (وَإنْ كَانَ فقيراً مُعْدَماً) بووە.

٧٢- كرتاندنی مەجزوومی (لَمْ) وەک (كامل):

احْفَظْ وَديعَتَكَ الَّتيِ اسْتَودَعْتَهَا   يَوْمَ اْلأعَارِبِ إِنْ وَصَلَتْ وَإنْ لَمْ

لە بنەڕەتدا (وَ إنْ لَمْ تَصِلْ) بووە.

٧٣- كرتاندنی (إمَّا) لە ڕستەدا (مُتَقَارب):

سَقَتْهُ الرَّوَاعِدُ (...) مِنْ صَيِّفٍ   و... إنْ مِنْ خَرِيفٍ فَلَنْ يُعْدَمَا

خۆی (... إمَّا مِنْ صَيِّفٍ وَ إمَّا مِنْ خَرِيفٍ...) بووە.

٧٤- كرتاندنی ئیسمی (لیتَ) ئەگەر ڕاناو بوو (تەویل):

فَلَيْتَ دَفَعْتَ الهَمَّ عَنّيِ سَاعَةً   فَبِتْنَا عَلى مَا خَيَّلَتْ نَاعَمِيْ بَالِ

خۆی (لَيْتَكَ)ەیە.

٧٥- كرتاندنی مەوصوول و هێشتنەوەی صیلەكەی (طەویل):

عَدَسْ مَا لِعَبَّادٍ عَلَيْكِ إمَارَةٌ   نَجَوْتِ وَهذا تَحْمِلِينَ طَلِيقُ

هەقی خۆی (وَهذا الَّذِي تَحمِلِينَ)ەیە.

٧٦- كرتاندنی ئیسمی (لكن) وەک (تەویل):

وَلَكِنَّ مَنْ لاَ يَلْقَ أمْراً يَنُوبُهُ   بِعُدَّتِهِ يَنْزِلْ بِهِ وَهْوَ أعْزَلُ

خۆی (لكنه) بووە.

٧٧- كرتاندنی ئیسمی (إنَّ) وەک (خفیف):

إنَّ مَنْ يَدْخُلُ الكَنِيسَةَ يَوماً   يَلْقَ فِيهَا جَآذِراً وَظِبَاءَ

خۆی (إنه من...) بووە.

٧٨- كرتاندنی (ما)ی نافیە (طەویل):

لَعَمْرُ أبيِ دَهْمَاءَ (زَالَتْ) عَزِيزَةً   عَلَى قَومِهَا مَا فَتَّلَ الزَّنْدَ قَادِحُ

خۆی (مازالت) بووە.

٧٩- كرتاندنی (أنْ) لە خەبەری (عَسی) وەک (وافیر):

عَسَى الكَرْبُ الَّذي أمْسَيْتَ فِيهِ   يَكونُ وَرَاءَهُ فَرَجٌ قَرِيبُ

خۆی هەقی (ان يكون)ەیە.

٨٠- كرتاندنی (رُبَّ) لەپاش (واو) و (فێ) و (بَلْ)ەوە:

آ- (وَ) لَيْلٍ كَمَوْجِ الْبَحْرِ أرْخى سُدُولَهُ   عَلَيَّ بِأنْوَاعِ الهُمُومِ لِيَبْتَلِي

ب- فمثلكِ حُبْلَى قَدْ طَرَقْتُ وَمُرْضِعٌ   فَألْهَيْتُهَا عَنْ ذِي تَمائِمَ مُحْوِلِ

ج- بَلْ بَلَدٍ مِلأُ اْلإكْمَامِ قَتَمُهُ   لاَ يُشْتَرى كَتَانُهُ وَجَهْرَمُهْ

٨١- كرتاندنی (قَدْ) لە ماضی كە لە جەوابی قەسەما واقیع بێ (طەویل):

حَلَفْتُ لَهَا بِاللهِ حِلْفَةَ فَاجِرٍ   لَنَامُوا فَمَا إنْ مِنْ حَدِيثٍ وَلاَصَالِ

٨٢- كرتاندنی ضەمیری شەئن، كاتێ ئیسمی (إنَّ) و (أنَّ) و (لكن) و (لعل) و (لیت)ە بێ. وەک (طەویل):

كَأنَّ عَلَى عِرْنَيْنِهِ وَجَبِينِهِ   أقَامَ شُعَاعُ الشَّمْسِ أوْ طَلَعَ البَدْرُ

خۆی (كأنه) بووە، بڕوانە (٦٣، ٦٥، ٦٦).

٨٣- كرتاندنی حەرفی جەڕ و جوزئێ لە ئیسمی جەلالە. وەک (بەسیط):

لاَهِ ابنُ عَمِّكَ لاَ أفْضَلْتَ فيِ حَسَبٍ   عَنّي، وَلاَ أنْتَ دَيَّانِي فَتَخْزُونيِ

خۆی (لِلّهِ) بووە، لەپێشا لامی حەرفی جەڕی لێ كرتاوە، ماوەتەوە (اَللّهِ) بەمەجڕووری، لەپاشدا (أل)ی تەعریفیشی لێ لابراوە ماوەتەوە (لاَهِ) (ر: شەرحی ئیبنو عەقیل لەسەر الفیەی ئیبنو مالیک ج/٢ ص٢٣ ط/١٤).

٨٤- كرتاندنی تێی تەئنیثی خڕ:

١- لە تاک (موفرەد) وەک (رەجەز):

وَ إذْ أتَى أبُوهُرَيْرَ فيِ غَدَهْ   بِتَمَرَاتٍ صَفَّهُنَّ فيِ يَدِهْ

خۆی (أبوهريرة)ە بووە. زۆر جار لەبەر ناچاری كێش (خديجة و عائشة و فاطمة و طلحة و طعمة) دەكرێن بە(خديج و عائش و فاطم و طلحه و طعمه).

٢– له موثەننای ناو وەک (ڕەجەز):

آخِرُ مَا نزلَ آيَتَان   فيِ آخِرِ التَّوْبَةِ ثَابِتَانِ.

خۆی (ثابِتَتَانِ)یه.

٣– له موثەننای فیعل، وەک (ڕەجەز):

وَأمَرَ اثنَتَيْنِ مِنْ بَيْنِ الشَّجرْ   (فَاجْتَمَا وَاْفترَقَا) كَمَا أمَرْ

٨٥– له بابی (افتعال) که له (تقوی) دروست بکرێ، له هەموو متصرڕفەکانی دروسته فائەلفیعلەکەی بکرتێ، وەک (وافیر):

تَقُوهُ أيُّها الفِتْيانُ أنّيِ   رَأيْتُ اللّهَ قَدْ غَلَبَ الجُدُودَ

خۆی (اِتَّقُوهُ) بووه.

٨٦– کرتاندنی بزوێنی ئیعراب، لەبەر ناچاری کێش، وەک (سەریع):

فَالْيَوْمَ (أشربْ) غَيْرَ مُسْتَحْقِبٍ   إثْماَ مِنَ اللّهِ وَلاَ وَاغِلِ

یا وەک (ڕەجەز):

يَرْقَعُ ثَوْبَهُ (وَيخْصِفْ) نَعْلَهُ   وَيَرْكَبُ الفَرَسَ ثُمَّ بَغْلَهُ

یا وەک ئەم شیعرەی تر، که (هَن)ی مەرفووعی فاعیل ساکنه:

رُحْتُ وَفي رِجْلَيكِ مَا فيهِمَاوَقَدْ بَدَا (هَنْكِ) مِنَ اْلمِئزَرِ

تێبینی: ئێمه ئەم نموونانه بۆ ئەوه دەهێنینەوه، هەتا شاعیرانی کورد، لەم زانسته تەواو تەواو شارەزا ببن، وه له ئاییندەدا وەک لەمەوپێش سوود و بەهره لەم دەستوورانه وەربگیرێ، چونکه ئێمه هەتا له سەرچاوه عەرەبییەکه حاڵی نەبین، ناتوانین له کوردیدا پیادەی بکەین، هۆی سەرکەوتنی نالی و مەحوی و مەولەوی و وەفایی و شێخ ڕەزا، حاڵیبوونیانه له عەرووز.

داخەکەم کەسانێ پەیدا بوون دژایەتیی زمان و ئەدەبی عەرەبی بەوپەڕی کوردایەتی دادەنێن. هەموو کەس دەزانێ که هیندستان موستەعمەرەی بەریتانیا بووه، لەگەڵ ئەوەیشدا هەتا ئێستایش له هیندستاندا زمانی ئینگلیزی یەکەمه. جا بفەرموون سەرنج بدەن که هەستیاره پێشینه کوردەکان چۆن چۆنی، زۆر بەوردی لەم وردەکارییانه حاڵی بوون و هەزمیان کردوون و زۆر بەوەستایانه، له زۆربەی ئەم یاسا و ڕێسایانه سوودیان وەرگرتووه و، لەناو شیعری کوردیدا بەکاریان هێناون. لەپێشەوه بازێ نموونەمان له

چۆنێتیی پیادەکردنی ئەم دەستوورانەدا له کوردیدا هێنایەوه، وا ئێستەیش کۆمەڵێ تر باس دەکەین و دەڵێین:

یەکەم: وەک دەزانین ناچارییه کێشییەکان لەبەر ئەم مەبەستانه بەکار دەهێنرێن:

١– ڕاستکردنەوەی کێش، واته: ئەگەر ئەو روخصەته شیعرییه بەکار نەهێنرێ شیعرەکه لەنگ دەبێ. وەک گۆران – ڕەحمەتی خوای لێ بێ – دەڵێ (هەزەجی هەشتی ئەخرەبی مەکفووفی مەحذووف):

تاکو لـه پـڕا کەوتمه نـاو دۆزەخی غوربـەت

کەم کەم سپی بوو یاد(ت) لەسەر لەوحی خەیاڵم

بەپێی ناوی کێشەکه دەشێ ئەم دێڕه ئاوا بکێشرێ: (مَفْعُولُ -- ب) + (مَفَاعِيلُ ب – – ب) + (مَفَاعِيلُ ب -- ب) + (فَعُولُنْ ب --). چونکه که دەڵێین هەزەجه، ئەوه واتای وایه پێیەکانی بریتین له پێی (مَفَاعيلن ب ---) و گۆڕاوەکان (مزاحفات)ەکانی، که دەڵێین: هەشتی واته: هەر دێڕێکی بریتییه له هەشت پێ، بڕوانه (خەرب و کەف و حەذف له هەزەجدا، له لیستەکاندا) هەتا بەباشی لەم سێ زاراوه تێبگەیت. ئێستا ئەم هۆنراوەیه دەکێشین، تا بزانین لەنگه یا سافه:

(تاکو له = مفعول -- ب) + (پڕا کەوت = مَفَاعِيلُ ب -- ب) + (مەناودۆزه = مَفَاعِيلُ ب -- ب) + (خیغوربەت = فَعُولُنْ ب --) × (کەم کەمس = مفعول -- ب) + (پیبوویاد = مَفَاعِيلُ ب -- ب) + (لەسەر لەوحی = مفاعیل ب -- ن) + (خەیاڵم = فعولن ب --). وەک دەردەکەوێ شیعرەکه و کێشەکه دەقاودەق دەرچوون، بەمەرجێ (ت)ی وشەی (یادت) لەسەر شێوەی ئاخاوتنی سلێمانی نەخوێنرێتەوه، ئەم جۆره نموونه کوردییانه له جۆری قیاسی ڕاناو لەسەر ڕاناوه، بەوێنه له عەرەبیدا، وەک له ژماره (٦٦ – ب)دا دەردەکەوێ، واوی ڕاناوی کۆ له (کانوا)دا لەبەر ڕاستکردنەوەی کێش کرتاوه، جا لەسەر ئەم بنیاته له کوردیشدا، تێی (یادت) کرتاوه.

٢– بۆ پاراستنی یەکێتیی سەروا، وەک شیعرەکەی ئەسیری و شیعره ده بڕگەییەکەی کۆتایی ژماره (٦٥). یا وەک ئەم هەڵبەستەی خوالێخۆشبوو مەحوی:

له ئاوی تێغی هەر زامێ بو ئاوا   برینی من نەبێ هەر وایه وەیران

(وەیران) خۆی (وێران)ه، لەبەر ڕاگرتنی هاوسەروایی لەگەڵ دێڕەکانی تری چامەکەدا دەسکاری کراوه، چونکه وشەکانی تری ئەم چامەیه ئەمانەن: (حوزەیران، سەیران،

جــــەیران، وەیران، طەیران، حــــەیران، دەیران). بۆیە ئەمــــەیش لە جـــۆری ڕاگـــرتنی هاوسەروایییە، چونکە (وەیران) و (ویران) کێشەکەیان یەکە کە (فَعْلُنْ --)ە، بەڵام هاوسەروا نین، بڕوانە (حەرەکاتی سەروا).

٣- هەیە دەسکاری و ناچارییەکە لەبەر ڕاگرتنی سەنگی دێڕەکە و هاوسەروایییشە، وەک کردنی (قیامەت) بە(قیا) کە هەم یەکێتی سەروا رادەگرێ و هەم لەنگی کێشی شیعرەکە ساف دەکا (بڕوانە: ٦٢ - ب) شیعرەکەی نالی، هەروا شیعرەکەی مەحوی (الصَّلاَ).

دووەم: حەذف و کرتاندنی تریش هەیە وەک:

آ- کرتاندنی عاطف و معطوف، وەک (ڕەجەز):

(سَنَهْ ثَلاَثٍ سَادِسَ العِشْرِينَ)

خۆی ئاوایە: (سَنَةَ ثَلاَثٍ وَعِشْرِينَ...)

ب- کرتاندنی عاطیف بەتەنها وەک (ڕەجەز):

وَمِنْهُ ذُو فَتْحٍ وَذُو كَسْرٍ وَضَمْ   كَأَيْنَ أَمْسِ حَيْثُ وَالسَّاكِنُ كَمْ

خۆی ئاوایە (... كَأَيْنَ وَأَمْسِ وَحَيْثُ...). ئەمە لە کوردیدا هەر زۆر زۆرە، مەولەوی - ڕەحمەتی خوای لێ بێ - دەفەرموێ:

چوو، بوو، دی، بیستی، کریا، دریاوە

هاتـــــەوە حەلقە هەر دەلـەریـــــاوە!!

خۆی ئاوایە: (چوو وە بوو وە دی وە بیستی وە کریا وە دریاوە، کە هاتەوە حەلقەکە هەر دەلەریاوە). لەم شیعرەی مەولەویدا، لە پێنج شوێندا (و)ی عەطف کرتاوە، وە (کە)ی پەیوەست لەنێوانی دوو ڕستەکەدا کرتاوە، هەروا (کە)ی ناسینیش لە (حەلقە) کرتاوە.

(جۆری سێیەم: چەند گۆڕانکارییەکی تر):

٨٧- کردنی موذەککەر بەموئەننەث، وەک (کامیل):

لَمَّا أَتَى خَبَرُ الزُّبَيْرِ تَوَاضَعَتْ   سُورُ المَدِينَةِ وَالجِبَالُ الخُشَّعُ

خۆی هەقی (تواضَعَ)ە بوو.

٨٨- کردنی مؤنث بەمذکَّر، وەک (بەسیط):

إِنَارَةُ العَقْلِ (مَكْسُوفُ) بِطَوْعِ هَوَى   وَعَقْلِ عَاصِي الْهَوَى يزدَادُ تَنْوِيرا

خۆی مافی (مکسوفة)ە، بەڵام لەبەر ڕاگرتنی کێش کراوە بە(مکسوف). بڕوانە: (٨٣).

٨٩- کردنەوەی پیتی گیراویدار (فَكُّ اْلمُدَّغَم). (طەویل):

وَلاَ يُبْرِمُ اْلامْرَ الَّذي هُوَ حَالِلُ   وَلاَ يُحْلَلُ الأَمْرَ الَّذِي هُوَ مُبْرَمُ

٩٠- پێشخستنی مەعطووف لە مەعطووفوعەلەیهی، وەک (وافیر):

(عَلَيْكَ) وَرَحْمَةُ اللّهِ السَّلاَمُ

خۆی هەقی: (عَلَيْكَ السَّلاَمُ وَرَحْمَةُ اللّهِ)یە. مەحوی و نالی - ڕەحمەتی خودایان لێ بێ - بەهرەیەکی زۆریان لەم جۆرە دەستووره وەرگرتووە، بەتایبەتی مەحوی، لەم دێڕەدا مەحوی ئەوەی مافی پێشخستنە دوای خستووە و ئەوەی مافی دواخستنە پێشی خستووە. دەڵێ (هەزەج):

دەترسم گەردی خوێنی من لە شیشەی گەردنت نیشێ

وەگەرنا، غەم نییە بمرم لە حەسرەت لێوی مەیگوونت

چونکە مەحوی دەیەوێ بفەرمووێ:

من خەمی خۆمم نییە، گەر لە تاو دەردی دووریی لە لێوی سوور و ئاڵی تۆ بیشمرم دەربەست نیم، بەڵام مەترسی ئەوەم هەیە، کاتێ من لە ئەشقی تۆ شەهید ببم، ئۆباڵی من بچێتە ئەستۆت و تۆزی خوێنی وشکەوە بووم لە مینای گەردنی بلوورینت بنیشێ و تەڵخ و لەکەداری بکا، شتێ وایش وەڵامی تاوانە بەتاوان، بۆیە نامەوێ بەو دەردیی دوورییە بمکوژێ!

یا ئەم شیعرەی تری کە چەندین پاش و پێشی تیادا کردووە (ڕەمەل):

کۆتری دڵ، چەنگوڵی بازی قەضا -یەعنی موژەی-

دی، بەزوڵفی چوو پەنا با، کەوتـــە نێو داوی بەڵا

واتە: کۆتری بەسەزمانی دڵ، کاتێ چنگی بازی قەزاوقەدەری دی، کە برژانگی یارە، لە ترسا چوو پەنای بردە بەر زوڵفی، هەتا خۆی تیا حەشار بدا و ڕاو نەکرێ، کەچی لەوێیش دیسان کەوتە ناو داوی قەزاوقەدەرەوە، گەرچی لە چنگی باز ڕزگاری بوو، بەڵام کەوتە ناو داوی ڕاوچییەوە و ئەوەی لێی دەترسا ڕوویدا.

٩١- مەبەست لە موفرەد، موثەننا یا جەمع بێ، یا بەپێچەوانەوە:

آ- گوتنی تاک و مەبەست دوو بێ، وەک (بەسیط):

كأَنَّهُ (وَجْهُ) تُركِيَّيْنِ قَدْ غَضَبا   مُسْتَهْدَفُ لِطِعَان غَيْر تَذْبِيبِ

ب- مەبەست لە تاک و کۆ بێ، وەک (وافیر):

كُلُوا في نِصْفِ بَطْنِكُمْ تَعِيشُو   فَـــانَّ زَمَانكُمْ زَمَنُ خَمِيصُ

خۆی (بُطُونكم)ە لەگەڵ (وَجَهَا تركيتين...).

لە کوردیدا ئەم جۆرە تەعبیرە زۆرە، وەک نالی دەفەرمووێ:

(کانی) دەزێـن بەئاو و (درەخت) ئاوسـن بەبـا
شـایی بەهارە، بـولبولــە داماد و غونچە بـووک
وەک چاوی وشکەسۆفییە (کانی) لە دار و بەرد
دەدرێن، بەصەد تەرەننوم و گریان و نووکە نووک

خۆی (کانییەکان دەزێن و دەردێن...). یا وەک ئەم هەڵبەستە دە بڕگەییە:

ئای چەنـدەم دیوە گەورە کچی دیل
ئەنفـــالـکراوی بـــارکـــراو لە زبل
(جەلەی کردبوون) جاشێکی زەلیل
(دەیبرد) بۆ ئاغـای لەباتی بەرتیل

خۆی هەقی ئاوایە: دەیبردن بۆ ئاغای لەباتی بەرتیل.

٩٢- ڕاناو (ضەمیر) پێش بخرێ لەسەر مەرجەع، وەک:

لە کوردیدا وەک نالی دەفەرموێ:

(دەس بەندیانە) (دێن و دەچن) سەروو نارەوەن
صاحێب کولاھ و سایە و بەرگن وەکو مولـــووک

صافی – کاکی هێرانیش – ڕەحمەتی خوای لێ بێ – دەفەرمووێ (ڕەمەل):

گەر مەرامی کوشتنە یارم چە باکم ســەر نییە
وا ئەسەف، ئەمما کە دامێنی بەمن خوێنێن دەکا

چونکە خۆی ئاوایە، پاش و پێشی تیاکراوە: (یارم گەر مەرامی کوشتنی منی هەیە...).

٩٣- خەبەردان لە موئەننا بەموفرەد، یاسایە موبتەدا و خەبەر دەبێ لەم جۆرە شتانەدا چون یەک بن، وەک (طەویل):

حَشَايَ عَلَى جَمْرٍ ذَكِيٍّ مِنَ الغَضَاوَعَيْنَايَ فِي رَوْضٍ مِنَ الْحُسْنِ تَرْتَعُ

خۆی هەقی (... تَرْتَعانِ)یە.

٩٤- دابڕینی مضاف لە مضاف الیه، بەئەجنەبی، وەک (کامیل):

مَازَالَ يُوقَنُ مَنْ يَؤُمُّكَ بالغَنَى   وَسِوَاكَ مَانِعُ – فَضْلَهُ – المحتاجِ

خۆی ئاوایە: (وَسِوَاكَ مَانِعُ المحتاجِ فَضْلَهُ)

٩٥- دروستکردنی ترکیبی إضافی لە عەددا، لەسەر ئەم شێوەیە:

(ثاني عشرين، سادس العشرين، ثالث التسعين) وەک (ڕەجەز):

وَقُبِضَ الصَّدِيقُ ذَاكَ الاوْلى   ثَاني عِشْرِينَ جمادى الأُولى

ئەوەتا لەم شیعرەدا بەشی یەکەم کە (ثانی)یە إضافە کراوە بۆ لای (عشرین) خۆی هەقی ئاوایە: (... فی الثانی والعشرین).

٩٦- بێ بزوێنکردنی بزوێندار، کە پیتی عیللە بێ، تا بارودۆخێکی وا دروست ببێ، کە ببێ بەهۆی کرتاندنی، وەک (ڕەجەز):

وَمَعَهُ الصَّدِيق (ثاني) اثنَيْنِ   وَنَزَلاَ قُبَاءَ فِي الإِثْنَيْنِ

خۆی (ثانيِ اثنَيْنِ) بووە، بەسەری یێ، وشەی (ثانی) کە مەنقووصە، مامەڵەی مەقصووری بۆ کراوە، تا ببێ بە(ثانی) بەزەنەی یێ، جا ئەو کاتە لە نێوانی یێ و ئێدا التقاء الساکنین ڕوو دەدا، یائەکە پیتی عیللەیە بێ هێزە دەکرتێ و کێشەکەیش بەم کردارانە ڕاست دەبێتەوە.

ئەم وردەکاری و وەستاکارییەی کە لەم شیعرەدا باسمان لێ کرد، بەزیادەوە لەم هۆنراوەی مەحویدا ڕەنگ دەداتەوە (وافیر – یا – هەزەجی مەحذووف):

شەرەف هەر عیلمە، نابینی کە ئەشرەف
موشەررەف بوو بەئەمر ئەووەڵ بە(إقْرَأْ)!

لەنیوە دێڕی دووەما، هەستیار هەتا خۆی ڕزگار بکا لە قورسی کێش بزوێنی هەمزەی (ئەووەڵ) دەگوێزێتەوە بۆ پێش خۆی، کە ڕێی (ئەمر)ە، جا لەبەر بەیەکگەیشتنی دوو پیتی وەستاو، کە ئەلفی سەرەتای (أول)ە و واوەکەی پاشیەتی ئەلفەکە دەکرتێ دەبێ بە:

موشەررەفبوو   بەئەمرەووەڵ   بەإقرآ

ب ---   ب ---   ب --

مفاعیلن   مفاعیلن   فعولن

٩٧- تەنوین کە دەگات بەپیتی بێ بزوێن دەبێ بەنوونێکی ژێردار، وەک (ڕەجەز):

کَلاَمُنَا لَفْظُ مُفِیدُ کاسْتَقِمْ   وَاسْمُ وَفِعْلُ ثُمَّ (حَرْفُنِ) الکَلِمْ

٩٨- ضەمیری موتتەصیل (ڕاناوی لکاو) لەبەر ناچاری بەدوا (إلاَّ)دا دێ، وەک (طەویل):

أَعُوذُ بِرَبِّ العَرْشِ مِنْ فِئَةٍ بَغَتْ   عَلَيَّ، فَمَالِي عَوْضُ (إلاَّهُ) نَاصِرُ

یا وەک (بەسیط):

وَمَا عَلَيْنَا -إذَا مَا كُنْتِ جَارَتَنَا-

أنْ لاَ يُجَـــاوِرَنَا (إلاَّكِ) دَيَّـارُ

٩٩- جاروبار لەبەر ڕاستکردنەوەی کێش ڕاناوی لکاو دەکرێ بەڕاناوی جیا، وەک (بەسیط):

بالباعِثِ الوارِثِ الأمْوَاتِ قَدْ ضَمِنَتْ

(إيَّاهُمُ) الْأَرْضُ فِي دَهْرِ الدَّهَــارِير

١٠٠- لەبەر هاوسەروایی و ناچاری کێشی، گەلێ جار ئاخر پیتی عەروض و دوا پیتی ضەرب دەسکاری دەکرێن، بەپێی شوێن دەگۆڕێن، بەتایبەتی لە چامەدا، پیتی ئیعراب، یا پیتی ڕەوی لە سەروادا، خۆی هەقی ئەوەیە کە بێ بزوێن بێ، شاعیر بزاوی دەکا، یا بەپێچەوانەوە، یا مافی ئەوەیە بۆری هەبێ، کەچی ژێری هەیە، یا سەری هەیە، یا بەپێچەوانەوە. وە ئەمە لە عەرەبی و کوردیدا هەر زۆر زۆرە. وا ئێستا بۆ سەر مەشق و ڕاهێنان چەند نموونەیێ دەنووسین، وەک (طەویل):

إذَاْ الْقَوْمُ قَالُوا مَنْ فَتَى خِلْتُ أنَّنِي   عُنِيت، فَلَمْ أكْسَلْ وَلَمْ أتَبَلَّدِ

خۆی مافی (وَلَمْ أتَبَلَّدْ)ە، بەدالی بێ بزوێن، بەڵام لەبەر ئەوەی پیتی ڕەوی لە سەراسەری چامەکەدا دالی ژێردارە، لێرەیشدا کراوە بە(وَلَمْ أتَبَلَّدِ = فَعُول ب - ب) + (تَبَلَّدِي = مَفَاعِلُنْ ب - ب -).

یا وەک (وافیر):

وَأنَّا الْمَانِعُونَ لِمَا أرَدْنَا   وَأنَّا النَّازِلُونَ بِحَيْثُ شِينَا

خۆی (شِئْنَا) بووە، قەلبی هەمزەکە کراوە بەیێ، بۆ ڕەچاوکردنی یەکێتیی پیتی ریدف لە سەراسەری سەرواکانی چامەکەدا. چونکە لەم جۆرە وشانەن: (رضینا، فینا، ساجدینا...).
یا وەک (خەفیف):

فَمَلَكْنَا بِذلِكَ النَّاسَ حَتَّى   مَلَكَ الْمُنْذِرُ بْنُ مَاءِ السَّمَاءُ

خۆی (مَاءُ السَّمَاءِ)یە بەژێری پیتی ڕەوی، بەڵام لەبەر ئەوەی لە سەرواکانی تری چامەکەدا پیتی ڕەوی هەمزەیەکی بۆردارە، لێرەیشدا بۆ هاوشانی ئەوان هەمزەی (السماء) بەمەضمومی دەخوێنرێتەوە، نەک بەمەکسووری. بڕوانە: (ژمارە: ٤+ ١٢+ ١٩+ ٥٥+ ٩٦). بۆ نموونەی کوردی بڕوانە ژمارە: (٦٥- شیعرەکەی ئەسیری).

لێرەدا بۆ ڕوونکردنەوەی مەبەست ئەم ڕەخنەیەی مامۆستا ڕەفیق حیلمی دەنووسین، کە لە شێخ سەلامی دەگرێ، لە تەرجەمەی ئەم هەڵبەستەی خەیاما: (لەبەر خەلق نۆرە بۆ سەر من نایە...). مامۆستا ڕەفیق دەفەرمووێ:

ئەوەش لەوێ بێ کە (نایە) ئەگەر لەبەر ناچاری قافیە (سەروا -ن) نەبێ و بەئیملای ڕاستی بنووسرێ، ئەبێ بە(نایێ). (بڕوانە: شعر و أدبیاتی کوردی - بەرگی یەکەم - لاپەڕە/٩٧). لە ژمارە (٨٥)یشدا بینیمان کە چۆن مەحوی (وێران)ی کردووە بە(وەیران) لەبەر ڕاگرتنی سەروا.

چەند نموونەیێ تر:

آ- سەلام لە تەرجەمەی خەیاما دەڵێ (دە بڕگەیی):

بەهەوری نەورۆز گوڵ چاوی (شۆریا)
تۆ و پیاڵە و شەراب، داوێنی چیا
ئیمڕۆ تێر سەیری سەوزەگیا بکە
سبحەی لە خاکت سەوز ئەبێ گیا

لەنیوە دێڕی یەکەما، هەستیار وشەی ڕەسەنی (شۆرا)ی گۆڕیوە بە(شۆریا) کە وشەیەکی نامۆی ناڕەسەنە، چونکە زاراوەیەکی ناوچەیی وایە، کە بەرەو نەمان دەڕوا، لەبەر ڕاگرتنی یەکێتیی سەروا، وە ئەمەیش بۆ شاعیر دروستە، بەڵام بۆ نووسەر دروست نییە (ر:١٠١ - ٣).

ب- ناریش - ڕەحمەتی خوای لێ بێ - دەڵێ:

ئەی خوو کەچ و کەچ باز و کەچ ئەندێشە و عەمەل کەچ
دانێ نەفەسێ یەک قەدەمی چاکە بەراسۆ!

خۆی هەق وایە بیگوتبایێ: (... بەڕاستەوە) بەڵام لەبەر ڕاگرتنی کێش و لەبەر ناچاری سەروا کردوویەتی (... بەراسۆ) هەتا هاوسەروا بێ لەگەڵ ئەم وشانەی تردا کە بوون بەسەروا لەم چامەیەدا: (جەفاجۆ، خودارۆ، بەدگۆ، هۆلاکۆ، بەداخۆ، میحنەت و شینۆ...). لەم چامەیەدا وشەی (بەداخۆ)یش (بەداخەوەیە) و (شینۆ)یش (شینەوەیە) لەبەر ناچاری سەروا وایان لێ کراوە. (بڕوانە سەروا، بەدووروودرێژی باسی ئەم جۆرە گۆڕانکارییانە نووسراوە. هەروا بڕوانە - بدل - هەروا بڕوانە: پیتی ذال).

ج- ئەوەتا لەم هەڵبەستەیشداش لەبەر ناچاری و بۆ هاوسەروایی لە شیعری موزدەوەجدا، غەیرە مونصەریف کە (مكّة)یە ژێردار کراوە (ڕەجەز):

ثمَّ الحديبيَّةُ قُرْبَ مَكّةِ وَبَيْعَة الرِّضْوَانِ وَسْطَ القَعْدَةِ

بەژێری تێی (مكَّة)ی، تا لەگەڵ سەروای (القَعْدَةِ)یدا یەک بن، چونکە ئەگەر ئێستیان لەسەر بکرێ، کێش لەنگ نابێ، بەڵام سەرواکان تێکدەچن، نیوەی یەکەم کاف دەبێ و نیوەی دووەم دال، ئاوا (مەککە × قەعدە) شتی وایش لەم شوێنەدا دروست نییە.

١٠١- کۆمەڵێ گۆڕانکاری جۆربەجۆر:

آ- فیعلی موضاریعی موعتەللولام، لە کاتی مەجزوومیدا، لەبەر ناچاری، دروستە ئیثپاتی پیتێ عیللەکەی بکرێ، وەک (طەویل):

وَتَضْحَكُ مِنّي شَيْخَةُ عَبْشَمِيَّةُ كَأنْ (لَم تَرى، قبلى أسِيراً يَمَانِيَا

خۆی مافی (لَمْ تَرَ)ەیە.

ب- فیعلی موضاریعی مەنصووبی موعتەلل، دوا پیتی یێ یا واو بێ، دروستە کە سەری واوەکە، یا سەری یێکەی بکرێ بەزەنە (سکون) وەک (أنْ أسْمُوْ ---، أنْ أمْضِيْ ---، لِيَقْتَدِيْ ب - ب -) بەزەندی واوی (أسْمُو) و یێی (أمْضِي) و (يَقْتَدِي).

ج- ئەم جۆرە وشانە هەستیار بۆی هەیە بەیەکێ لەم دوو شێوەیە بیانخوێنێتەوە: (وَهْيَ = فَعْلُ -ب، وَهِيَ = فَعَلَ ب ن ب، وَهِيْ = فَعَلْ ب -. وَهُوَ = فَعَلَ ب ب ب، وَهْوَ = فَعْلُ - ب، فَهُوَ ب ب ب، فَهْوَ - ب، فَهِيَ = فَعَلَ ب ب ب، فَهْيَ = فَعْلُ - ب، لَهُوَ

= فَعَلَ ب ب ب، لَهْوَ = فَعْلُ - ن، لَهِيَ = فَعَلَ ب ب ن، لَهْيَ = فَعْلُ -ب، ئیتر ئەم جۆرە وشانە لە هەر کوێیەکی هۆنراودا بوون، هەستیار دەتوانێ بەیەکێ لەم دوو شێوەیە بیانخوێنێتەوە. وەک (ڕەجەز):

وَذُو ارتِفَاعٍ وَانْفِصَالٍ (أنَا هُوْ) وَأنْتَ وَالفُرُوُعُ لاَ تَشْتَبِهُ

لەم دێڕەدا (لِنْ أنَهُوْ = مُفْتَعِلُنْ - ب ب -) واتە (أنَا) دانراوە بەسەبەبێکی قورس و (هُوْ)یش دانراوە بەسەبەبێکی سووک. بڕوانە (١٩+ ١٢ - و) + (١٣ - ب، ج) یا وەک (ڕەجەز):

وَعندَمَا رَدَّ تَزَوَّجَتْ بِهِ وَعمرُهُ خَمْسٌ وَعِشْرُونَ (وَهِيْ)

یا وەک (ڕەجەز):

والثانِي منهما كَثَانِ اْثنَىْ كَسَا (فَهْوَ به) في كلّ حُكْمٍ ذوائْتِسَا

د- جاری وا دەبێ وشەیێ بەدوو جۆر دەخوێنرێتەوە، یەکێکیان ناسراوترە، بەڵام هەستیار لەبەر هۆیێ، ناباوەکە بەکار دەهێنێ، وەک قانیع لەباتی (مامۆستا) وشەی (مامۆسا) بەکار دەهێنێ، گۆران لەباتی (قوربان) وشەی (قوبان) بەکار دەهێنێ (بڕ: ٨٣- اختصار) و (١- الأبجديه/ک) (م).

١٠١- چۆنێتیی مامەڵەکردن لەگەڵ هەمزە و ئەلف و تەنویندا:

هەمزەکە بریتییە لە ئەلفی بزوێندار، یا لە هەمزەی زەنەدار، وەک (سألَ، سُئِلَ، ضَأْلَ، سُؤْلَكَ، جُؤْجُؤْ، لؤْلُؤْ، ماءُ السماءُ، جِيءْ بِهِ، شِئْتَ أمْ لَمْ تَشَأْ، جاءَ أوْ لَم يَجِئْ، هؤُلاءِ، هَاؤُم اقْرأ و اكِتابَيه) بڕیاری کێشی لەبارەیەوە لە عەرەبی و کوردیدا هەر زۆر زۆرە، بەتایبەتی لە کوردیدا، ئەگەر هەموو جۆرە دەسکارییەکانی کۆ بکرێنەوە، دەبێ بەنامیلکەیەکی جوان لە بابەتی خۆیدا. دیارە کە هەستیارە کوردەکان لەم بابەتە فرە لق و قووڵەیشدا، سوودی چاکیان لە ئەزموونی شاعیرە پێشینەکان، بەعەرەب و ناعەرەبیانەوە وەرگرتووە.

فەرموو بۆ نموونە بڕوانە:

١- ژمارە (١) و (٢) و (٩) و (١٠).

٢- هەندێ جار لەبەر ناچاری قەلبی هەمزە دەکرێ بەئەلف (ڕەجەز):

وَأشْجَعُ الوَرَى وَأجْوَدُ (المَلاَ) مَا قَالَ لاَقَطُّ لِشَيْءٍ سُئِلاَ

خۆی (المَلأ)ە، بەواتا کۆمەڵ و دەستە، بۆ هاوسەروایی لەگەڵ (سُئِلاَ)دا کراوە بە(اَلْمَلاَ) واتە: هەمزە بزاوەکەی کراوە بەئەلف، دیارە کە ئەلفی وەستاو مەبەستە.

٣- هەروا بەپێچەوانەیشەوە قەلبی ئەلفیش دەکرێ بەهەمزە (رەجەز):

أسْهَلُ خَدٍ وَاسِعُ الجَبِينِ   أدْعَجُ عَيْنَيْنِ (أقْنَأُ) العِرْنَيْنِ

خۆی (أقنی)یە، بەئەلفی مەقصوورە، بەڵام هونەر لەبەر ڕاستکردنەوەی کێش، مامەڵەی کاتی ئێستی بۆ کاتی پەیوەست کردووە، کە لە هەندێ زاراوی لاوازی ناوچەییدا، بەهەمزە ئێست لەسەر هەموو ئەلفێ دەکرێ، ئەمیش (أقْنَیِ)ی کردووە بە(أقْنَأُ). (ر: ٩٩ - آ).

٤- بزوێنەکەی دەگوێزرێتەوە بۆ پیتی نەبزوێنی پێشی و هەمزەکە خۆی دەکرتێ، وەک (رەجەز):

مَنْ مِثْلُ عثمانَ الزكيُّ الطَّاهِرُ   (تَالِي القُرَانِ) لِلْبَلاَءِ صَابِرُ

خۆی مافی (اَلقُرْآنِ) بووە، هەمزەیەک و ئەلفێ بووە، بزوێنی هەمزەکە گوازراوەتەوە بۆ سەر ڕێکەی پێشی و خۆی کرتاوە و لە (قُرآن)ەوە، کە دوو بڕگەی درێژ و یەک بڕگەی کورتە، بووە بە(قُرَان ب - ب).

یا پاش گواستنەوەی بزوێنەکەی بۆ پیتی پێشی، هەمزەکە خۆی تەخفیف (م) دەکرێ و دەبێ بەئەلفی پیتە بزوێنی درێژ، وەک (أَسْأَلُ) کراوە بە(أَسَالُ) لەم هۆنراوەدا (رەجەز):

فَقَالَ قَدْ وَدِدْتُ أنْجوُ مِنْهَا   عَفْواَ كَفَافاَ لاَ (أَسَالُ) عَنْهَا

لە کوردیدا وەک (گۆران - موضاریعی مەکفوفی ئەخرەبی مەحذووفی هەشتی):

مەشبووعی عیشق و جەذبەیە بۆ جوانی (باقلّم)

قـابیل نیـیـە فـەراغـەتم حـەتتـا بیـشـمـرم

نموونەیێ تر لە گۆڕینی هەمزە بەئەلف، بۆ زادە ڕاهێنان:

آ- آلأ مِیـرُ قَائِمُ. خۆی (أ ألأمِیـرُ قَائِمُ) بووە، هەمـزەی دووەم کـە هەمـزەی وەصـڵـە ناکـرتێ، چونکە ئەگەر بکرتێ نازانرێ: ڕستـەکـە خەبەرە یا ئینشایە، سەرلێشـێوان ڕوو دەدات،، نایشبێ وەک خۆی بەبزوێنداری بمێنێتەوە چونکە هەمزەی پەیوەستە، لەبەر ئەوە دەسـوێ و دەکـرێ بەئەلف. ئەمـە هەر لە شـیـعـردا وا نیـیـە، بەڵکو زۆربەی کـات لە پەخشانیشدا هەر وایە.

ب- نموونـەیێ تر لە گـواسـتنەوەی بزوێنی هەمـزە و کـرتـاندنی خـۆی، کـە بەم کـردارە

دەگوترێ جۆرێ لە دەرجی هەمزە. وەک (رەجەز):

(وَمَاتَتُ امُّهُ) وَقَدْ كَمُلَ لَهْ   أرْبَعُ اوْ سِتٌّ وَبَعْدُ كَفَلَهْ

دەکرێ بە(وَمَاتَتُمْ = مَفَاعِلُنْ + مُهُو وَقَدْ = مَفَاعِلُنْ + كَمُلَ لَهْ = فَعِلَتُنْ)

چونکە هەمزەی (أُم -ب) هەمزەی قەطعە، لەبەر کێش نەبێ ناکرتێ.

ج- نموونەیێ تر (رەجەز):

فَرَاحَ مُصْعَبُ (وَالإِسْلاَمُ) اْعتَلى

في الأوْسِ والخَـزْرَجِ ثُـمَّ أقْبَـلا

ئەوەتا هەمزەی (إِسْلام) لەپاش گواستنەوەی بزوێنەکەی بۆ پیتەکەی پێشی خۆی، کە لامی تەعریفەکەیە کرتاوە و وشەی (وَ ألإِسْلاَمُ) بەدوو کردار بووە بە(وَلِسْلاَمُ ب -- ب) کـرداری یەکـەم هەمـزەی (ألْ) کـرتاوە، چونکە هەمـزەی پەیوەسـتـە، کـرداری دووەم لەبەر ناچاری هەمـزەی قـەطعی (إسـلام)یش بەو شـێـوەی باس کـرا کـرتاوە. هەتا لە ئەنجـامـا کێشەکە ساف دەبێ و لەنگی تیادا نامێنێ و بەجوانی ئاوا پارە پارە دەکرێ:

(فَرَاحَمُصْ = مَفَاعِلنْ + عَبُنُ وَلِسْ = مَفَاعِلُنْ + لاَ مُعْتَلاَ = مُسْتَفْعِلُنْ)

د- نموونەیێ تر لە یاساکانی هەمزە و تەنوین (رەجەز):

خُدَّامُهُ أنَسُ أسْمَا هِنْدُرَبِيعَةُ وَعُقْبَةَ وَسَعدُ

ئەم شیعرە ئاوا تەقطیع دەکرێ:

(خُدْدَامُهُو: مستفعِلُنْ + أنَسُنِس: فَعِلَتُنْ، مَاهِنْدُنْ: مَفْعُولُن)

لەم شیعرەدا ئەم چەند روخصەتە شیعرییەی وا تیادا

١- قەصری (اسماء) کراوە، بووە بە(أسما).

٢- هەمـزەی سەرەتـای (أسمـاء) گـەرچی هەمزەی قـەطعە، لەبەر ناچاری - پاش نەقڵی بزوێنەکەی بۆ پیـتی وەسـتـاوی پێـشی کـە تەنوینی (أنَسُنْ)ە - کـرتاوە، لە ئەنجـامـا بەو شێوەیە دەخوێنرێتەوە کە پارە پارەمان کرد.

٣- تەنوینی (أنَس) کـراوە بەنوونێکی بزوێندار. دروسـتـیـشـە بۆ سـاف کـردنی کـێـشی دێڕەکە (أنَسُ) بکرێ بەغەیرە مونصەریف و هەمزە (أسْمَا) بمێنێ.

٥- قـەلبی هەمـزە دەکـرێ بەحـەرفی لین، لە جـینسی بزوێنی پێـشی، ئەوسـا مـامـەڵەی

(معتل اللام)ی بۆ دەکرێ، لەبەر ناچاری بەحەرفی جازمە دەکرتێ وەک (ڕەجەز):

وَحَاطِبٌ رَاحَ إلَى اْلُمقَوْقَس   سَلِيطُهُمْ لَهِوْزَةٍ (فَلَمْ يُس)

خۆی (يُسِيئُ) بووە، کە بە(لَمْ)ەکە مەجزووم بووە، بووە بە(يُسِيئْ ب –) دوو پیتی وەستاو داویانە لە یەکتر، لەبەر ئەوە (عين الفعل)ە کە کرتاوە و بووە بە(يُسأ ب –) جا هەمزەکەیش بەپێی یاسای ئیعلالی هەمزە قەلب کراوە بەیێ، بووە بە(يُسَيْ ب –) جا وەک معتل اللام مامەڵەی لەگەڵ کراوە، یێکە بە(لم)ەکە کرتاوە، بووە بە(لَمْ يُسِ) بەڵام بەیاسای ئیشباعی پیتی ڕەوی لە قافیەی مطلّقا سینی (يُسِ) تێر دەکرێ هەتا یایەکی لێ پەیدا دەبێ، گۆی پێ دەکرێ، بەڵام لە خەطا نانووسرێ!! ئەمەیە کە دەڵێین: دەوەرە ئەم هەرە لەم هەرە دەربێنە! پارەکردنی:

وَحَاطِبُنْ   رَاحَ إلَلْ   مُقَوْقَسِي
ب – ب –   – ب ب –   ب – ب –
مفاعِلُن   مُفتعِلُنْ   مفاعِلُنْ

سَلِيطُهُمْ   لِهَوْذَتِنْ   فَلَمْ يُسِيْ
ب – ب –   ب – ب –   ب – ب –
مفاعِلُنْ   مَفاعِلُنْ   مَفاعِلُنْ

٦– گەلێ جار هەمزەکە لەگەڵ حەرفی حەلقی تردا کۆببێتەوە دەکرتێ، وەک (فَلْيَهْنَه) دروستە بڵێین ئەم نموونەیەیش لە جۆری ژمارە پێنجە لەم ژمارەیەی ژێردەستمان کە (١٠١)ە.

٧– تەنوین و پیتی بێ بزوێن کە دەگەن بەهەمزەی وەصڵ، مەگەر لەبەر ناچاری، دەنا هەمزە وەسڵەکە لە دەرجا دەکرتێ و پیتە وەستاوەکە یا تەنوینەکە بزوێندار دەکرێ، وەک:

آ– بزاوکردنی وەستاوی یەکەم، لە کاتی بەیەکگەیشتنی دوو پیتی وەستاودا، لەپاش کرتاندنی هەمزەی وەسڵ (بەسیطی موخەللەع):

أبْشِرْ فَقَدْ جَاءَتِ السُّعُودُ   أَبَادَ أعْـدَاءَكَ المبيــدُ
لَمْ يَظْفَرُوا بِالّـذِى أرَادُوا   بَلْ يَفْعَلُ اللّهُ مَايُرِيــدُ

ب– بزاوکردنی پیتی وەستاوی یەکەم، لەپاش نەقڵی بزوێنی هەمزەی قەطعی دوای بۆی و کرتاندنی هەمزە (ڕەجەز):

يَتْبَعُ فِى اْلإِعْرَاب (الاسماءَ) اْلأُوَلْ   نَعْتٌ وَتَوكِيدٌ وَعَطفٌ وَبَدَلْ

ج– بزاوکردنی تەنوین و کردنی بەنوونێکی بزاو، لە کاتی کرتاندنی هەمزەدا وەک (ڕەجەز):

وَوَلِيَ اسْتِفْهَاماَ اوْ حَرْفَ نِدَا   أو نَفْياَ اوْجاصِفَةً أو مُسْنَدَا

ئەم دێڕە ئاوا پارە پارە دەکرێ:

وَوَلِيَسْ   تفْهَامَنِوْ   حَرْفَنِدَا
ب ب ب –   –– ب –   – ب ب –
فَعِلتُنْ   مستفعلن   مفتعلن

أوْنَفْيَنَوْ   جَاصِفَتَنْ   أوْ مُسْنَدَاَ
––ب–   –ب ب–   ––ب–
مُسْتَفْعِلُنْ   مفتعلن   مستفعلن

٨– بڕوانە: ئەو پیتانەی کە لە نووسینا دەکرتێن.

٩– بابزانین هەستیارانی کورد لەم بواری هەمزەیەدا چییان کردووە؟

آ– نالی – ڕەحمەتی خوای لێ بێ – دەفەرمووێ (ڕەمەل):

خـاڵی بەینی چاو و ئەبرۆت ئینتیخابی کاتیبە
یەعنی نوقطەی فەرقی ئیبنوموقلە ویبنوحاجیبە؟

ئەوەتا نالی هەمزەی (ئیبنوحاجب)ی کرتاندووە، پاش ئەوەی بزوێنەکەی گواستۆتەوە بۆ سەر واوە عەطفە ساکینەکەی پێش خۆی، دەق وەک نموونە عەرەبییەکانی ئەم بابەتە: (وَمَاتت امُّهُ، الأسماء الأول).

ب– حەریق – ڕەحمەتی خودای لێ بێ – دەفەرمووێ (هەزەج):

تاکەی لە طـەوافی حەرەمی قیبلەیی ئـەبـرۆت
وەک پەرچەمی پێشانی (سەرئەفگەندە و خوارم)

دەخوێنرێتەوە (سەرەفگەندەو = مَفَاعیلن + خوارم = فَعُولُنْ).

ج– مەحوی – ڕەحمەتی خوای لێ بێ – دەفەرمووێ (هەزەج):

(دەوای ئەم نەفسـە مەلعونەت دەوێ، هـەر دەردە وەک جیـوە
کە هاتی کوشتنێ، ئەو ڕۆحی مەحضە، (ئەم) جەوهەری زیوە)

هەمزەی (ئەم) حیسابی هەمزەی وەصڵی بۆ کراوە، بەبێ چەندوچوون کرتاوە، دیسان مەحوی دەفەرمووێ (هەزەج – یا – وافیر):

(بەجوزمەی نــاوی ئەم نــاوە بەچی بــەم

بەنەشئەی ئەو بەشەر هەم (بوالبشر) مەست)

لەبەر ناچاری کێش هەمزەی قەطعی (أبوالبشر) لە دەرجا کرتاوە.

دیسان مەحوی دەفەرمووێ (رەمەل):

(جیلوەی ئەو) حوسنە نییە گەر کارگەر

بۆ جەمـادیش، ئـایینە حـەیـرانە بـۆچ

(جِلْوَیَوْحَسْ = فاعِلاتُنْ)

مەحوی – ڕەحمەتی لێ بێ – هەروا نالیش، زۆرینەی کات، ئەگەر کاری بەکرتاندنی هەمزە هەبێ، فیعلی مضاریع بەهەمزە دەست پێ دەکات، دەنا بەدال گۆی پێ دەکات. مەحوی دەفەرمووێ (رەمەل):

بۆ دوکانی موشتەری گر (حەول ئەدا) کالآفرۆش

دینی وا دێنێتـە قیـمـەت خواجە ئەعضایی بکا

(حەوڵ ئەداکا = حەوڵەداکا = فاعلاتن + لآفرۆش = فاعلن).

د- نالی – ڕەحمەتی خوای لێ بێ – دەفەرمووێ (هەزەج):

شەوەمما، کەوکەبەی هەر کەوکەبی نیلی فەلەک دەتگوت

لە میصری ڕۆژی زینەت دەستی مووسای ئیبنی عیمرانە

ئەم شیعرە هەزەجە، بە(مَفَاعیلُنْ) دەست پێ دەکات، لەبەر ئەوە لەبەر ناچاری، نالی (شەو ئەمما = مفعولن)ی کردووە بە(شەوەمما = مَفَاعي) ئەم کردارەیش بەکرتاندنی هەمزەی (ئەمما) تەواو دەبێ و کێشی شیعرەکە ساف دەبێ. هەروا نالی دەفەرموێ:

ئەڵڵا... ئەڵڵا... کە چ عەقڵ و چ کەماڵێکی هەیە!

(لەگەڵ ئەو) عەقڵ و کەماڵە چ جەماڵێکی هەیە!

لەبەر ئەوەی کە ئەم دێڕە دوو روخصەتی شیعری گرنگی وا تیادا، وا پارە پارەی دەکەین:

(ئەڵڵە ئەڵڵا = فاعلاتن + کە چ عەقڵ و = فَعِلاتُنْ + چ کەماڵی = فَعِلاتُنْ + کی هەیە = فاعِلُنْ × لەگەڵە و عەق = فَعِلاتُنْ + لوکەماڵە = فاعلات + چ جمالێ = فَعِلاتُنْ + کی هەیە = فاعِلُنْ).

وەکو لەم پارە پارەیەوە بەدەردەکەوێ، نالی بەپێی یاسای ژمارە (٦٥)ی ئەم ناچارییانە، ئەلفی (ئەڵڵاه)ی یەکەمی کرتاندووە، وە بەپێی ژمارە (٦٢-آ) تەرخیمی (ئەڵڵاه)ی یەکەم و دووەمی کردووە. لە سەرەتای نیوەی دووەمیشدا یاسای کرتاندنی هەمزەی بزواوی جێبەجێ کردووە، پاش ئەوەی کە نەقڵی بزوێنەکەی کردووە بۆ (ڵ)ەکەی پێشی.

بۆ زیاتر شارەزابوون لە جۆرەکانی هەمزەی کرتاو لە کوردیدا، کۆمەڵی وشە دەنووسین، کە هەستیارە کوردەکان بەهرەیان لەم ڕێسایانە وەرگرتووە، لە کاتی کرتاندن و سووککردن و گۆڕینیاندا. وەک:

(ئەی – دەڵێم ئەی: دەڵێمەی، ئاو – گوڵ ئاوی: گوڵاوی، ئاگری – بەحر ئاگری: بەحراگری، ئەمرۆ – واعیظ ئەمرۆ: واعیظەمرۆ، ئیتر – وەرە باتۆبەکەین ئیتر ریا بەس: وەر باتۆبەکەینیتر ریا بەس، ئەر – مەرگ ئەر: مەرگەر، ئیفتادە – ئەم ئیفتادە: ئەمیفتادە، ئەو – وەکو رۆژ ئەو: وەکو رۆژەو، بوبەکر، بوسینا، بوطالیب، ئەکەم، ئەسباب، ئاغا)

ئەوەی لێرەدا شایانی گوتنە ئەمەیە:

یەکەم: ئەم جۆرە گۆڕانانەی کە بەسەر ئەم جۆرە وشانەدا دێ، بەزۆری دەبێ بەشێوەی ڕێنووسی ئاسایی بنووسرێن، لە عەرەبیدا هەمزەی وەصڵ دەنووسرێ، بەڵام کرتاوی تەرخیم نانووسرێ.

دووەم: لە شیعری عەرووزیدا لە هەر کوێ هەمزە نووسرا بوو، مەرج نییە لە کێشا چەسپابێ، بەتایبەتی لە شیعری کوردیدا. کەواتە سەرنجی بدە.

سێیەم: لە ڕاستیدا، لە کوردیدا، کەم دێڕ هەڵبەست هەیە، کە روخصەتی شیعری، یا تەرهیم و پینەوپەڕۆی تیادا نەبێ، لەبەر ئەوە هەتا زیاتر گرنگی و بایەخی تەواو، بەم بابەتە بدەین، هێشتا هەر کەمە، ڕاستە قەبووڵی ناچاری و روخصەتی شیعری زۆر لە عەرەبیدا، زۆر پەسەند نییە، بەڵام لە کوردیدا وا نییە، چونکە خودی روخصەتەکان لە کوردیدا کارێکی ناچارییە، بگرە زۆرجار ناچارییە کە شیعرەکە جوان دەکا (بڕ:٦٢-ب).

لەم شیعرەدا نالی وشەشکێنییەکی جوانی کردووە، کاتێ دەیخوێنیتەوە حەز ناکەی وشە شکاوەکە ڕاست بکرێتەوە و بچێتەوە دۆخی جارانی خۆی، هەروەها نیـوە دێڕی دووەمی سەردێڕی ئەم چامەیە کە ئەم دێڕەیە (ڕەمەل):

پەچەیی پەرچەمی یو، پرچی سیا   هەر دەڵێی مانگەشەوە کوڵمی تیا

چوارەم: بۆ شاعیری کورد فێربوونی عەرووز ئەو بایەخەی نییە، بەڵکو ئەوە سوودمەندە کە بزانێ چۆن چۆنی لە داڕشتنی شیعری کوردیدا عەرووز بەکار دەهێنێ، چونکە ئەمە خۆی لە خۆیدا هونەرێکی ترە، زادەی بیر و بۆچوونەکانی کەڵەشاعیرەکانمانە.

پێنجەم: هەمزە لە زمانی عەرەبیدا لەم شوێنانەدا قەطعە، واتە: نەگۆڕە، هەموو کات چەسپاوە (لە وصل و لە درجا ثابتە):

١- لە ماضی و ئەمر و مصدری بابی إفعالدا، وەک: (أَقْطَعَ، إِقطاعاً، أکرمَ، إکرام، أخرج، إخراج).

٢- هەروا لە هەموو فیعلێکی ثلاثی و مصدرەکەیدا، ئەگەر هەمزەکە بەشی وشەکە بێ. وەک: (أَمِنَ، أَمْناً، أَخَذَ، أَخْذاً).

٣- لە سەرەتای ناوەوە، لە هەموو شوێنێکا بۆ قەطعە، لەم دە ناوەدا نەبێ، کە هەمزەکەیان بۆ وەصڵن: ١- اسم ٢- است ٣-ابن ٤- ابنە ٥- اُبْنُم ٦- اثنین ٧- امرئ ٨- امرأة ٩- اثنتین ١٠- اَیْمُن - کە بۆ شوێن بێ.

٤- ئیتر لە غەیری ئەم سێ بابەتەدا لە هەموو شوێنێکا بۆ وصڵە، وەک هەمزەی سەرەتای فیعلی مزید فیە و مصدەرکەی، وەک: (انقطع انقطاعاً، اجتمع اجتماعاً، استخرج استخراجاً...).

١٠٢- ڕێساکانی ئێست و جۆرەکانی:

مەبەست ئەو ئێستانەیە کە بۆ ڕاگرتنی کێش یا سەروا بن

تَحَكُّمُ الوُقُوفات وَأَنْوَاعُهَا لإقَامَةِ الوزنِ وَرعَايَةِ القافية:

١- وەستان: ئێست: وەقفە، لە عەرەبی و لە کوردیدا جۆری زۆرە، وە ڕۆڵی گرنگیش دەبینێ، کێشزانەکانی خۆیشمان لەم بابەتەیشدا وەک هەموو بابەتەکانی تری کێشزانی، بەهرەی زۆر و وەستایی چاکیان نواندووە، بۆ ئەم مەبەستانە و لەم بوارانەدا ئێستیان بەکار هێناوە: بۆ ڕاگرتنی کێش یا سەروا، یا سافکردنی پیتییەکان!

٢- دروستە ئێست (وەقفە) لەسەر پیتی ئیعراب، لەناواخن (حشو)ی دێڕدا، بەزەنە بکرێ، وەک (ڕەجەز):

وَعَدٌّ لاَزماً بِحَرْفِ جَرِّ   وَإِنْ (**حُذِفْ**) فالنَّصْبُ لْلمُنْجَرِّ

یا وەک (عُیُونَهْ) بەهێی وەستاو لە ژمارە (٦٩) بڕوانە (٨٥).

٣- دروستە ئەم جۆرە ئێستە لەناو پێ (تەفعیلە)یشدا بکرێ، وەک (عُیُونَهْ) و (یَخْصِفْ) لە ژمارە (٦٩) و (٨٥)دا، هەتا لەسەر موضاف دەکرێ. ئەم جۆرە ئێستە لە کوردیدا هەر زۆر زۆرە، مەولەوی - ڕەحمەتی خودای لێ بێ - دەفەرمووێ (دە بڕگەیی):

گوڵ چون ڕووی ئازیز، نەزاکەت پۆشان

بەفراوان چون (**سەیلْ**) دیدەی من جۆشان

خۆی لە بنەڕەتدا مافی ئاوایە: (چون سەیلی دیدەی...) لەبەر ڕاستکردنەوەی کێشەکە، کە دە بڕگەییە، ئێست لەسەر موضاف کراوە، بزوێنی دوا پیتی (سەیل) لەگەڵ پیتی (ی) نیشانەی ئیضافەدا کرتاوە، کێشەکە بەم کردارە لە یازدە بڕگەییەوە بووە بەدە بڕگەیی (بڕوانە ژمارە «٤» چەند جۆرێکی ئێستی وا تیادا). ڕاستە کە هەندێ زاراوەی ناوچەیی کەم، لە پەخشانیشدا وەک هەڵبەست، موضاف بێ بزوێن دەکەن، وەک لەجیاتی بڵێن: قەومی باوکم، دەڵێن: قەومْ باوکم، بەڵام ئەم جۆرە لکەزاراوە، ئەمڕۆ لە کوردی ڕەسەنی ئەدەبی دوورخراوەتەوە.

بۆ نموونە ئێست لەسەر موزاف لە عەرەبیدا بڕوانە ژمارە (٤- بمنزلە هارون). ئەم جۆرە ئێستە لە کوردیدا، بۆ کێشی پەنجە ڕۆڵێکی تریش دەبینێ، کە دەبێ بەجێگەی لەنگەرگرتنی یەکەم لە نیوە شیعری یەکەما.

تێبینی: لە بابەت و ڕێساکاندا، لە زۆربەی دەستوور و بابەتەکاندا، هۆنراوی ستوونی، بەبەشی عەرووزی و، بەبەشی پەنجەییەوە، ملکەچی یەک ڕێسا دەبن. لەبەر ئەوە جێگەی خۆیەتی کە بەشیعری هێجایی نموونە ساز بکەین.

٤- ئێستکردنی پێویست لە کۆتایی عەرووز و زەربا بۆ ڕاگرتنی کێش و سەروا، بەزەنەی حەرفی صەحیحی بزوێندار، وەک (ڕەجەز):

نَجْمٌ بَدَا ، زَهْرٌ زَهِى، نورٌ (ظَهَرْ)   مَا أعْجَبَ النَّجْمَ الَّذي فَاقَ ٱلْقَمرْ

مەحویش – ڕەحمەتی لێ بێ – دەفەرمووێ (ڕەمەل):

مــاهی مـــن ڕۆژێ لە ڕوو لادا (نیقابْ)

شەو، مەگەر هەڵبێ لە شەرمان، (ئافتابْ)

٥- وەستان لەسەر پیتی قورس (گیراویدار: مثقّل، مشدّد) لە سەرروادا، یا لەدوا پیتی نیوەی یەکەما، یا لە هەردوو لادا (بڕ: ٤، ٨، ٢١، ٢٢).

مەحوی بەهەشتی دەفەرمووێ (موتەقارەب):

طەرەب کەن شوکر زۆری هێناوە غەم

تَوَقَّعْ زَوَالاً إذَا قِيلَ تَمْ

٦- بۆ ئێست لەسەر ڕاناوی لکاو، وەک (لَهُ، لَكَ، بِهِ) بڕوانە (١٢ – و) نموونەیش وەک (١٠١ – ٤ – ب).

٧- وەستان لەسەر تێی خڕی تەئنیث، لە هەرسێ حاڵەتی ئیعرابا، زۆرتر بەهێی بێ بزوێنە، وەک حاڵەتی نەصبە (ڕەجەز):

أقَامَ شَهْراً ثُمَّ عَادَ مَأمَنَهْ   وَعُمْرُهُ إحْدَى وَخَمْسُونَ (سَنَهْ)

بڕوانە ژمارە (٤) هەڵبەستی سێیەم و پێنجەم، بڕوانە (١٤).

٨- جاری وا هەیە لەبەر ناچاری کێش یا ڕاگرتنی سەروا، بەتێی وەستاو ئێستی لەسەر دەکرێ، وەک (شَجَرَتْ) لەم دێڕەدا (ڕەجەز):

وَنَامَ فِي يَوْمٍ فَجاءَتْ (شَجَرَةْ)   فِي ٱلأرْضِ قَامَتْ عِنْدَهُ فَذَكَرَتْ

ئەم جۆرە تێیە لە کاتی ئێست لەسەر کردندا، دروستە بەتێی خڕ، یا بەتێی درێژ بنووسرێ، بەڵام جۆری (٧) یا بەهێی خڕ یا بەتێی خڕ دەنووسرێ و بەس.

٩- وەستان لەسەر (هُوَ)ە و (هِيَ)ە و (أنَا ب ب) لەسەر ئەم شێوەیە دروستە، لەبەر ناچاری (هُوَ ب ب) بکرێ بە(هُوْ –)وە (هِيَ ب ب) بکرێ بە(هِيْ –) وە (أنَا ب ب) بکرێ بە(أنَا ب –). (بڕ: ١٠٠ – ج).

١٠- جاری وا هەیە تێی خڕی مێیینە، لە کاتی پەیوەستیدا، حیسابی کاتی ئێستی بۆ دەکرێ، لەبەر ئەوە مامەڵەی کاتی ئێستی بۆ دەکرێ، وەک (ڕەجەز):

(سَنَهْ) ثَلاثٍ غَطَفَانَ وَأُحُدْ   وَحُرِّمَ ٱلْخَمْرُ وَحَسَنٌ وُلِدْ

تەنانەت لە بەشی یەکەمی عەدەدی مورەککەبیشدا، ئەم کارە ئەنجام دەدرێ، وەک (ڕەجەز): سَنَةَ أربَعْ عَشرةٍ... الخ (بڕوانە: ٨).

١١- وەستان لەسەر مەنصوبی تەنویندار، کە نە مەقصووربێ و نە تێی خڕی پێوەبێ، چەند جۆرێکی هەیە:

آ- بەزۆری تەنوینەکە دەکرێ بەئەلف لە کاتی ئێستا، وەک (کامیل):

حَـــالَ الزَّمَـــانُ فَبَدَّلَ ٱلآمَـــالاَ

وكَسَى ٱلْمَشِيبُ مَفَارِقاً وَقَذالاَ

چونکە لێرەدا لەبەر ڕاگرتنی سەروا (قَذالاَ) دەبێ تەنوینەکەی بگۆڕێ بەئەلف دەنا لە نیوەی یەکەما پیتی وەصڵ ئەلف دەبێ و لە نیوەی دووەما نوونێکی وەستاو دەبێ، شتی وایش لەم جێگەدا نابێ.

ب- بەکرتاندنی ئەلفی موبەددەل لە تەنوین و وەستاندنی پیتی سەرداری پێشی، وەک (ڕەجەز):

وَبَعْدَ تِسْعِ أشْهُرٍ أسرىَ بِهْ   لِلْمَسْجِدِ ٱلاقْصى، وكَانَ مُنْتَبِهْ

خۆی مافی: (وكَانَ مـنتَبِهاً). (بڕوانە: ٢٨. شیعری (... یکنْ مَاشٍ) خۆی مافی (... یکن مَاشیاً...)ە.

١٢- ئێستکردن بەزیادکردنی هێی ئێست (بڕ: ١٤+١٥).

١٣- هەندێ جار ئێست لەسەر هەمزە بەئەلف دەکرێ، بۆ ڕاگرتنی یەکێتیی سەروا، یا بەپێچەوانەوە هەمزە دەگۆڕدرێ بەئەلف بۆ سافکردنی کێش، وەک (ڕەجەز):

وَأجْوَدُ ٱلْوَرى وَأجْوَدُ ٱلْمَلا

مَا قَالَ لاَقَطُّ لِشَيْءٍ سُئِلاَ

(الملا) خۆی (الملأ) بووە. وەک (ڕەجەز):

أسْهَلُ خَدٍّ واسعُ الجبِين   أدْعَجُ عَيْنَيْنِ أقْنَأُ الْعِرْنَيْنِ

خۆی (أقْنى)یە بەئەلفی مەقصوورە، بەڵام هونەر لەبەر ڕاگرتنی کێش، ئەلفەکەی کردووە بەهەمزەی بزوێندار، بەپێی یاسای مامەڵەی کاتی ئێست بۆ کاتی پەیوەست، چونکە لە هەندێ زاراوە هەموو ئەلفێ لەکاتی ئێستدا دەکرێ بەهەمزە، بڕوانە: (١٠١ - ١ + ٢ + ٣ + ٤ + ٥).

١٤- ئێست لەسەر معتَلّ اللامي متحرِّك بەزەنە دەکرێ، چ لە حشو (ناوەخن)دا بێ، چ لە عەرووز و زەربا بێ، وەک (ڕەجەز):

وَتَاءُ تأنيثٍ تلي (الماضِي) إذا
كانَ لأنْثى، كَـأبَتْ هندُ اْلأذى

چونکە (مَاضِيْ إذا --ب-= مستفعلن) بەڵام (مَاضِيَ إذا-ب ب ب-= مفتعلتن) شتی وایش نییە.

١٥- ئێست لەسەر مضاف بڕوانە: ٤. بِمَنْزِلَهْ + هَارُونَ...).

(نووسینی عەرووزی = الخَطُّ العَروضِيُّ):

(ئەمە لە عەرەبیدا وایە، لە کوردیشدا تا ڕادەیێ ڕەچاو دەکرێ):

نووسینی عەرووزی جیاوازی زۆری هەیە لەگەڵ نووسینی ئاسایی، واتە: تەقطیع ڕێنووسی تایبەتی خۆی هەیە، کە لەسەر ئەم دوو یاسایە دامەزراوە:

١- ئەو پیتەی بەزار دەگوترێ دەنووسرێ و لە کێشدا جێگەی بۆ دادەنرێ.

٢- ئەوەی کە بەگوتن ناگوترێ نانووسرێ و لە کێشدا حەزف دەکرێ.

جا جێبەجێکردنی ئەم دوو خاڵەیش پێویستی بەم دوو گۆڕانکارییە لە ڕێنووسی ئاساییدا هەیە:

آ- هەندێ پیت کە لە ڕێنووسدا نین زیاد دەکرێن.

ب- هەندێ پیت کە لە ڕێنووسی ئاساییدا دەنووسرێن، لە ڕێنووسی کێشیدا دەکرتێن و نانووسرێن. (بڕوانە: حەرفێ بەدوو حەرف، لە پیتی (ح)یدا).

١- ئەو پیتانەی کە پتر دەکرێن:

ئەم شەش پیتە لە نووسینی عەرووزیدا پتر دەکرێن:

١- پیتی گیراویدار بەدوو پیت دەنووسرێ، یەکەمیان بێ بزوێن، دووەمیان بزوێندار. وەک: (رَقَّ) بە(رَقْقَ)ە و (عَدٌّ) بە(عَدْدٌ)ە و (ئومّید) بە(ئومميد) دەنووسرێن. گەرچی بەشێوەیەکی گشتی پیتی قورس لە کوردیدا بەدوو پیت دەنووسرێ، وەک: (مەککە، هەچچە، سەدد، حەدد، ڕەدد).

٢- تەنوین بەنوونێکی وەستاو دەنووسرێ، لە هەرسێ حاڵەتەکەیدا، کە ڕەفعە و نەصبە و جەررەیە، وەک: (جَبَلٌ = جَبَلُنْ، في جَبَلٍ = في جَبَلِنْ، إنَّ جَبَلاً = إنَّ جَبَلَنْ). تەنیا لە حاڵەتی نەصبەدا کە تەنوینەکە قەلب بکرێ بەئەلف، ئەوە بەئەلف دەنووسرێ، بڕوانە: (١٠٢-١١) و (حەرف/ ١٦).

١٣- لە هەندێ وشەدا کە کرک بەئەلف دەکرێ و نانووسرێ، ئەو ئەلفە، لە نووسینی عەرووزیدا زیندوو دەکرێتەوە، وەک (الله = اللاه، هذا = هاذا، ذلكَ = ذالكَ، هذه = هاذة، هذان = هاذان، لكن = لاكن، لكنّ = لاكنّ، هؤلاء = هاؤلاء، رحمن = رحمان... تاد).

٤- لە هەندێ ناو واوێ زیاد دەکـــــــرێ. بەوێنە: (داود) بە(داوود) و (طاوس) بە(طاووس) و (ناوس) بە(ناووس) دەنووسرێن.

٥- بزوێنی پیتی کۆتایی نیوەی یەکەم و کۆتایی نیوەی دووەم، بۆر بەواو و، سەر بەئەلف و، ژێر بەیێ دەنووسرێن. وەک (رەجەز):

عَلَيْكَ بِالدُّعا ء فالدُّعا ءُ
لكُلِّ دَائِنَا هُوَ الـدَّوا ءُ!

لێرەدا (فالدُّعا ءُ) بە(الدعائو) و (دَوَا ءُ) بە(دَوَائُو) دەنووسرێن، لە ڕێنووسی کێشیدا.
یا وەک (رەجەز):

فَمَسَّ منْ طيبكَ مَا تَيَسَّرَ   عِطْرآ على عِطْرٍ يَكُنْ، بَلْ اكْثَرَ

دەنووسرێ (تيّسَّراَ، أَكثراَ). یا وەک (رەجەز):

تَعَلَّمِ القرآنَ مِنْ معلِّمِ   تُصْبَحْ بِذا مِثَالَ خَيْرَ مُسْلِمِ

دەنووسرێ (معلمي، مسلمي).

٦- هەموو پیتێکی تێرکراو، چ لە عەرووز و چ لە زەرب و چ لە ناواخن (حشو)دا بێ، پیتێ لە چەشنی بزوێنەکەی پتر دەکرێ و لە خطی عەرووزیدا دەنووسرێ. بەوێنە ئەم ڕاناوانە لە کاتی ئیشباعدا ئاوا دەنووسرێن: (لَهُ) بە(لهو) و (منه) بە(منهو) و (عنه) بە(عنهو) و (بِهِ) بە(بهی) و (فيه) بە(فيهي) و (إليه) بە(اليهي) و (هم) بە(همو) و (كم) بە(كمـو)، هەروەها (هذه) بە(هاذهی) دەنووسرێ (بڕوانە: ١١٤ - الشعـر). بڕوانە: (ناچارییەکان ژمارە/ ١٢). کورت و پوخت: هەر پیتێ گۆی پێ بکرێ، لە خەتی عەرووزیدا دەنووسرێ هەر پیتێکیش گۆی پێ بکرێ و لە خەتی عەرووزیدا بنووسرێ لە کێشدا دەکێشرێ، وە هەر حەرفێ گۆی پێ نەکرێ لە خەتی عەرووزیدا نانووسرێ، کە نەیشنووسرا لە کێشدا ساقطە.

٢- ئەو پیتانەی کە لە نووسینا دەکرتێن:

١- هەمزەی وەصڵ، کە لە گوتندا کرکی پێ نەکرێ، لە خەطی عەرووزیدا نانووسرێ، بەڵام ئەگەر بۆ ڕاگرتنی کێش بکرێ بەهەمزەی قەطع لە نووسینی عەرووزیشدا دەنووسرێ. جارێ بابزانین کە هەمزە چەند جۆری هەیە: هەمزە سێ جۆری هەیە، هەمزەی بێ بزوێن، وەک: (نە ء، جُؤْجُؤْ، رأس، بِئْسَ...). هەمزەی بزوێندار، یا هەمزەی قەطعە، یان هەمزەی دەرجە، واتە: هەمزەی وەصڵ، کە بریتییە لە هەمزە لەم چەند شوێنەدا:

آ- ماضی و ئەمر و مصدری ئەفعالی خوماسی و سوداسی، کە بەهەمزە دەستیان پێ کرابێ، هەمزەکەیان هەمزەی وەصڵە، وەک: (انطلَقَ، إنْطَلِقْ، انطلاق، استغفَرَ، استغْفِرْ، استغفَار) هەر کاتێ پیتێکی بزوێنداریان لە پێشەوە بوو، ئیتر ئەم ئەلفە وەصڵانە نامێنن، وەک: (فَنطَلَقَ = فانطلق).

ب- هەمزەی ئەم دە ناوەیش هەمزەی وەصڵن:

١- اسم ٢- ابن ٣- ابنە ٤- ابنم ٥- امرؤ ٦- امرأة ٧- اثنان ٨- اثنتان ٩- ايمن (کە بۆ شوێن بێ) ١٠- اسْت.

ج- هەمزەی سەرەتای فِیعلی ئەمری ثولاثی، کە پیتی دوا پیتی موضارعی بێ بزوێن بێ، هەمزەی وەصڵە، وەک: (فَسْمَعْ = فاسْمَعْ).

د- هەمزەی (ألْ)ی تەعریف، ئەویش لە سەرەتاوە چەسپاوە، ئاوا دەنووسرێ: (المسلم: المسلم، الدّار: اَدْدَار، النار: اَنْنَار... تاد). لە کاتی پەیوەستا دەکرتێ، جا ئەگەر قەمەری بوو، لامەکەی دەچەسپێ و ئاوا دەنووسرێ: (طَلَعَ القَمَرُ: طَلَعَ لْقَمَر). ئەگەر شەمسیش بێ ئەلفی وەصڵەکە دیسان دەکرتێ و نانووسرێ، لامەکەیش دەکرێ بەپیتێ لە چەشنی پیتەکەی پاشی، ئاوا: (تُشْرِقُ الشمْسُ: تشرِقُ شْشَمْسُ) و (وَالناس: وَنْنَاس، بالصدقَ: بِصْصِدْقِ) واتە: هەمزەی وەصڵی شەمس دەق وەک پیتی قورس دەنووسرێ.

بۆ هەمزەی قەطعیش بڕوانە: کۆتایی ژمارە (١٠١) لە ناچارییەکان.

٢- واوی (عمرو) لەکاتی بۆر و ژێردا دەکرتێ، وەک (یاعمرو!) دەنووسرێ: (يَاعَمْرُ).

٣- ییّی وەستاوی کۆتایی وشە و ئەلف و ئەلفی مەقصوورە و واوی وەستاو، هەروا حەرفی عیللە، لە هەر شوێنێکی وشەدا بن، مادام لەبەر هۆیێ گۆیان پێ ناکرێ، لە خەطی عەرووزیدا نانووسرێن. وەک:

(في البَيْتِ، إذَا الشَمْسُ، إلَى الْمَدِينَة، عَلَى المائِدَة، المحامي القدير، تَمْضى فى، أحْلى المُنى) ئەم وشانە وێنەیان لە نووسینی کێشیدا ئاوا دەنووسرێن:

(فِلْبُيْت -- ن، إذشْشَمسُ ب -- ب، إلِلْمَدينَةِ ب - ب - ب ب، عَلَلْمَائِدَةِ ب -- ب ب ب، المحاملقدير - ب -- ب - ر، تَمضَفي - ب -). کورت و پوخت: پیتی بزوێن و حەرفی عیللە لەبەر هەر هۆیێ گۆیان پێ نەکرێ نانووسرێن، دەنا ئەگەر گۆیان پێ کرا دەنووسرێن، وەک (تمضى الى = مستفعلن -- ب -).

٤- ئەلفی پاش واوی کۆ دەکرتێ، وەک: (کتبو = کتبوا، لَنْ يَدْخُلُو = لَنْ يَدْخلُوا، اخرُجُو = اخرجُوا).

(نموونەیێ لە نووسینی عەرووزی لە شیعری خۆم):

هُمَزَةٌ قَدْ قَادَ جَیـــشَ الفِیلِ

خَانَ الحِمی ملعونُ کُلِّ جِیل

هُمَزَتُنْ   قَدْ قَادَجَیْ   شَلْفِیلِ

فَعِلَتن   مستفعلن   مفعولن

ب ب ب -   - - ب -   - - -

خَانَلْحِمی   مَلعونُکُلْ   لجیليْ

مستفعلن   مستفعلن   فَعُولَنْ

- - ب -   - - ب -   ب - -

ئەمانەی گوترا زۆربەی تایبەتە بەشیعری عەرەبییەوە، لە شیعری کوردیدا، کە جاران بەرێنووسی فارسی دەنووسرا، لەگەڵ رێنووسی عەرەبیدا جیاوازییەکی وەهای نەبوو، بەڵام ئێستا جیاوازی زۆرە، بۆ تەواوکەری ئەم باسە بڕوانە: (خَطُّ العَرُوض) کە لە ماددە (خ. ط.)دا دێ.

٣ – هەندێ تایبەتی رێنووسی کوردی:

١ – هەندێ پیتی عەرەبی لە کوردیدا بەپیتی تر، کە نزیک بێ لە مەخرەجەکەی، دەخوێنرێتەوە، وەک (ص) بە (س)، (ضاد) بە (زێ) و (ث) بە (س) و (ذ) بە (زێ) ئەمە بەهەر شێوەیێ بنووسرێ، هیچ لە کارەکە ناگۆڕێ، بەڵام وا باشە بەشێوەی کوردی بنووسرێ، چونکە رێنووسی کوردی بەپیتی عەرەبی، وشە یا پیت چۆن لە دەم دەردەچێ ئاوا دەنووسرێ (بنواڕە: ذال و ثاء) و (بڕ: حەرفێ بەدوو حەرف/ حرف).

٢ – بەڵام شتێکی جەوهەریتر هەیە، کە بڕگە (مقطع) لە کوردیدا وەک لە دواوە باسی دەکەین جیاوازییەکی بنچینەیی هەیە لە بڕگەی عەرەبی، جا لەبەر ئەمە وا باشە کە لە سەرەتاوە بۆ داهێنان و مەشقکردن، شیعری کوردی سەروبۆر و ژێروزەنەی بۆ بکرێ، دەق وەک حەرەکات و سەکەناتی عەرەبی، لەپاشا کە کێشزان قاڵ بوو، بەرەبەرە بەرێنووسی ئاسایی بنووسرێ. وەک (هەزەج/ وافیر):

ئەمن دەمرەم بەڵام وێنەم دەمێنێ

هیوام وایە کە خۆشی گەل ببینێ

لەسەرەتاوە ئاوا تەقطیع بکرێ:

أمَنْ دَمْرَمْ   بَلاَمْ وِیْنَمْ   دَمِیْنِیْ

مفاعیلن   مفاعیلن   فعولن

ب ---   ب ---   ب --

هِوَامْ وَایَا   کَخُوْشِیْ گَلْ   بَبِیْنِیْ

مفاعیلن   مفاعیلن   فعولن

ب ---   ب ---   ب --

٣– وا باشە لە عەرووزی کوردیدا، لە سەرەتاوە نموونە بەهۆنراویێ بهێنرێتەوە کە بڕگەکانی زۆر نزیک بن لە بڕگەی عەرەبی، تا سەر لە مەشقکەر نەشێوێ وەک (هەزەج):

بەسەرسامی لەسەر لوتکەی بڵندی گەنجی وەستاوم

شەریتی عەمری ڕابووردووم وەکو خەو دێتە بەرچاوم

٤– شیعری مەشطور و مەنهوک بەدوو شێوە دەنووسرێن:

آ– بەشێوەیەکی سەربەخۆ، ئاوا وەک شیعری تری دوو نیوەیی، ئەگەر دێڕێ ما بەتەنیا لە ژێر ئەوانەوە لە نێوانیانا ئاوا دەنووسرێ:

نحن بنات طارق   نمش علی النمارق

إنْ تُقْبِلُوا نُعَانِقْ   أو تُدْبِرُوا نُفَـارِقِ

فِراقَ غَیْرِ وامق

ب– هەموو دێڕێ بەتەنیا بنووسرێ، دوو دێڕ دوو دێڕ بەیەکەوە نەنووسرێن، وەک ئەو هۆنراو و چامەیەی لە (٢٢ – البیت – ٤، ٥)دا نووسراون.

(وشـەیێ سـەبارەت بەگرنگیی زانسـتی عـەرووز):

عـەرووز چییە؟:

عەرووز زانستێکی تایبەتییە، کێشی ڕاست و دروستی شیعری، لە کێشی لەنگ و چەوتی شیعر، لە هەموو زمانێکا پێ جیا دەکرێتەوە، هەروا شیعر جیا دەکاتەوە لە پەخشان، بەهەموو جۆرەکانی پەخشانەوە، چ ئەو شیعرە ستوونی بێ، وە چ کێشی پەنجە بێ، گەرچی کێشی پەنجە خۆشی بەر ستوونی دەکەوێ. هەروەک چۆن نەحو و ڕێزمان ئاخاوتنی ڕەوان و ڕەسەنی بێ هەڵەی زمانەوانی، لە قسەی ڕەمەکی و ڕەشۆکی جیا دەکەنەوە، عەرووزیش ئاوا هەڵبەستی کێشدار لە هەڵبەستی لەنگی لارسەنگ جیا دەکاتەوە.

مەوزووع و بابەتی عەرووز:

شیعر و هۆنراو و هەڵبەستە، لە بابەت دروستی و نادروستی کێشەکەیانەوە.

سوودی ئەم زانستە ئەمەیە:

کە هۆنراو لە قسەی ئاسایی و لە پەخشان بەهەموو جۆرەکانیەوە، با سەرواداریش بن، وەک سەجع، جیا دەکاتەوە، بەوێنە: مقاماتی حەریری و هەمەدانی شیعر نین، وە لە هەمان کاتا شاعیرە نوێکان فێری هونەری شیعر هۆنینەوە لەسەر شێوەیەکی ڕاست و دروستی بێ هەڵە دەکات، کە هۆنەری هەستیار بن، نەوەک فێری پیت ڕیزکردن و پەنجە ژماردن بن و بەس!

عەرووزی عەرەبی سوودێکی تایبەتی تریشی هەیە، کە بەهۆیەوە دەزانرێ کە قورئان شیعر نییە و قسەی شاعیر نییە، سەلماندنی ئەم ڕاستییەش مەبەستێکی گرنگی ئایینییە، دادەنرێ بەئەرکێکی کفایی ئیسلامی.

شیعر چییە؟:

شیعر بریتییە لە دوو شتی جەوهەری: لە لەفظ و لە مەعنا، واتە: بریتییە لە بێژە و واتا، وەک گوتراوە: (الشعر الكلام الموزون المُقَفَّى مَعَ القَصْدِ). واتە: قسەی کێشداری سەروادار لەگەڵ هەبوونی نیازی شیعر.

کێشزانی (عەرووز) و کێش (وەزن) پەیوەندییان هەر بەلەفظەوە هەیە، لەم ڕووەوە

شیعر بریتییە لە: (گوتاری خاوەن کێش و سەروا کە بەمەبەستی شیعر گوترا بێ) جا هەر ئاخاوتنێ ئەم سێ عەناصیرەی تیا نەبێ بەشیعر دانانرێ وەک: (نەفرەت لە شەڕی براکوژی، چەن دڵتەزێنە خوێنی برای خۆت بەدەستی خۆت بڕێژی). هەندێ ئایەتی قورئانی پیرۆزیش هەن، هەموو مەرجێکی شیعریان وا تیادایە، بەڵام چونکە بەمەبەستی شیعر نەگوتراون، هیچ بەشیعر دانانرێن، وەک:

لَنْ تَنَالُوا البِرَّ حَتَّى   تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّون

یا وەکو ئەم گوتەیە کە پێغەمەر (د. خ) فەرموویەتی:

هَلْ أنت إلاّ إصْبَعُ دَمَيتِ

وَفي سَبِيلِ اللّهِ مَا لقيتِ

لە لایەنی واتایشە، دەبێ هەمیشە ئەم ڕاستییەمان لە بەرچاو بێ: (شیعر: کێشە، ئاوازە، مۆسیقایە، ئەندێشەیە، سۆزە، هەستی ناسکە، خەیاڵە، زمانی هەستە، دوانە بەزمانی دڵ، ئەدەبێکی بەرزە خەیاڵ ئامێتە دەکا لەگەڵ واقیعا، پەی بردنە بەدەربڕینی جوانی ئەدەبی، لە ناسکی و نازداری و ڕاز و ئەسرارادا لە وەحی (سرووش) دەکا، ئیبداعە، داهێنانە، خورپەیە، خولیایە). وەکی تریش: (شیعر واتە: شای گوتار!). کەواتە لەم ڕوانگەیەوە ئەم شتانە، گەرچی بەمەجاز پێیان دەگوترێ شیعر، بەڵام لە حەقیقەتدا شیعر نین:

١- هۆنراوی ئاسایی، وەک: شیعری تەعلیمی و هەڵبەستی فێرکاری، وەک ئەلفیەی ئیبنو مالیک و زۆر لە ئورجووزەکانی تر، کە مرۆڤ فێری زانستی لە زانستەکان دەکەن.

٢- شیعری حوڕ، شیعری ئازاد.

٣- هەر شیعرێ کە یاسا دامەزراوەکانی کێش ببەزێنێ.

٤- پەخشانی پڕ واتای سەجعداری جوان. وەک: (منم من منۆکە، پێمەوەیە دوو چاوی بزبزۆکە!). (بڕ: سجع).

عەرووزی عەرەبی، لە سەدەی دووەمی کۆچیدا، مامۆستای فەرزانا، خەلیلی کوڕی ئەحمەدی فەراهیدی (١٠٠-١٧٤ک) دایناوە.

دیارە کە هەموو زمانێ عەرووزی تایبەتی خۆی هەیە، هەروەک ڕێزمان و ڕێنووسی تایبەتی خۆی، ئەوەیش واتای وا نییە کە هیچ زمانێ، لەم بوارەدا، بەهرەی لە زمانەکانی

تر وەرنەگرتووە، بەڵکو بەپێچەوانەوە زمانەکان لەناو خۆیاندا، لەم بوارانەدا سوود لە یەکتری وەردەگرن، بەپێی دوور و نزیکییان لە یەکتری. کورت و پوخت: (شیعر لەسەر ئەم چوار ستوونە بەندە: ١- بێژە (لفظ) ٢- کێش ٣- واتا ٤- سەروا).

(جۆرەکانی شیعر: أنواع الشعر):

شیعر بەزۆر ئیعتیبار و ڕەچاوکردن، ناوی جیاجیای شایستەی هەیە: هۆنراو ئەگەر تاقە دێڕ (بەیت)ێ بێ، پێی دەڵێن: (فەرد: تاک، تاقانە). ئەگەر دوو شیعر بێ، پێی دەڵێن: (روباعی: چوارین، چوارینە). چونکە چوار نیوە دێڕە، دوو بەیتیشی پێ دەگوترێ، یا دوو بێت، ئەمە خۆی کێشێکی فارسییە، بەڵام عەرەب و کورد و تورک و گەلانی تریش لەسەر ئەم کێشە هەڵبەستیان هۆنیوەتەوە. (بڕ: البیت، الشعر). بڕوانە (١٤٠- الشعر)

(بڕگە: مەقطەع، بڕگە عەرووزییەکان: اَلْمَقَاطع الْعَرُوضِيَّة)

بڕگە لە هەموو زمانێکا بڕبڕاگەی کێشە، سروشتی ئەو زمانە هەر چۆنێ بێ، چ کێشی هەڵبەستی چەندی بێ، چ لەنگەر بێ، چ پەنجە بێ، بڕگە بریتییە لە یەک لەرەی دەنگی سەربەخۆ، یا بریتییە لە چەند لەرەیەکی دەنگی وا، کە هەر یەکەم لەرەیان سەربەخۆ بێ، ئەوانی تریان لە گۆ پێکردندا بێن بەپاشکۆی یەکەم، وە بەبێ ئەو گوتنیان ستەم بێ).

بۆ حاڵیبوون تەواو لە حاڵەکە دەڵێین: یەکەم:

١- بڕگەی عەرووزی جیاوازی زۆری هەیە لە بڕگەی دەنگی.

٢- بڕگەی کوردی - بەدەنگی و عەرووزییەوە - جیاوازی زۆرە لە بڕگەی عەرەبی.

دووەم: جارێ بەکورتی، لە بڕگەی کوردی دەدوێین، بڕگەی کوردی بەهۆی چەندییەت و چۆنییەتەوە، دەبێ بەدوو بەشی سەرەکییەوە:

١- (بڕگەی کورت): دوو جۆری هەیە.

٢- (بڕگەی درێژ): جۆری زۆرە، بەڵام با درێژی ئەم دوو خاڵە دوا بخەین، بۆ پاش ڕوونکردنەوەی ئەم زاراوانە:

(حەرف: پیت، تیپ). (حەرەکە: جووڵە: بزوێن). (سکون: زەنە: وەستان). (فتحە: سەر). (کسرة: ژێر). (ضمە: بۆر). (کسرة مختلة: پیتە بزوێن)

یەکەم: پیت بەچەند بایەخێ، چەند جۆرێکی هەیە، وەک:

آ- پیتی جووڵەدار: بزاو: بزووتوو: بزوێندار: حەرفی موتەحەرریک. لەعەرەبیدا پیتی جووڵەدار سێ جۆری هەیە: (مەفتووح: سەردار، مەکسوور: ژێردار، مەضموم: بۆردار).

بەڵام لە کوردیدا چوار جۆری هەیە: چونکە یا سەری هەیە، یا ژێری هەیە، یا بۆری هەیە، یا پیتە بزوێنی هەیە، کە ربودە، یا (کسرة مختلة)یشی پێ دەڵێن و، لە عەرەبیدا نییە، وەک یەکەم پیتی سەرەتای ئەم وشانە: (ژن، من، دڵ، بزن، کزن، چز، چزوو).

ئەوەی شایانی باسە پیتی بزاو، لە ڕووی کێشەوە یەک بەهای هەیە، ئەوەندە بەسە کە پیتی بزاو لە میزان و مەوزووندا - واتە: لە تەرازوو و کێشراودا - هەردوو لایان بزاو بن، خۆ ئەگەر بزوێنەکەیشیان جیاواز بن، بایەخی نییە، بەمە دەگوترێ: (الحركة في الموزون تُقابَلُ بالحركة في الميزان وَإنْ كانَتا مِنْ نوعين مختلفين، كان تكون في الموزون فتحةً وفي الميزان ضمَّةً وهكذا).

وەک جیاوازی زۆربەی بزوێنەکانی ئەم شیعرە کە مەوزوونە، لە تەرازووەکەی (ڕەجەز):

جَامِعَةٌ تَكُونُ مِنْ طُــــلابِهَا

مفخَرَةٌ حَتَّى لِمَنْ طَــــــلاَبِهَا(*)

مُفْتَعِلُنْ، مَفَاعِلُنْ، مُسْتَفْعِلُنْ

مُفْتَعْلُنْ، مُسْتَفْعِلُنْ، مَفَاعِلُنْ

دەبینین بزوێنەکان لە کێشراودا ئاوایە:

ـَ، ـْ، ـ، ـَ، ـُ، ـْ، ـَ، ـُ، ـْ، ـُ، ـ، ـْ، ـُ، ـْ، ـَ، ـْ، ـ، ـَ، ـْ

ـَ، ـْ، ـَ، ـَ، ـُ، ـْ، ـَ، ـْ، ـَ، ـْ، ـِ، ـَ، ـْ، ـَ، ـَ، ـْ، ـِ، ـَ، ـْ

بەڵام لە تەرازووەکەیدا ئاوایە:

ـُ، ـْ، ـَ، ـ، ـُ، ـْ، ـَ، ـَ، ـْ، ـ، ـُ، ـْ، ـُ، ـْ، ـَ، ـْ، ـ، ـُ، ـْ

ـُ، ـْ، ـَ، ـِ، ـُ، ـْ، ـُ، ـْ، ـَ، ـْ، ـِ، ـُ، ـْ، ـَ، ـَ، ـْ، ـِ، ـُ، ـْ

ب- پیتی وەستاو: ئارام: نەبزووتوو: نەجووڵاو: ساکن: بێ بزوێن: نەبزوێن. لە عەرەبی و لە کوردیدا پیتی وەستاو یەک جۆری هەیە. پیتی بزواو و پیتی وەستاو لە

(*) طَلاَ أيْ أبْطَأ: يَعني كَوْنُكَ أيُّها الطَّالبُ المتفوق في هذه الجامعةِ مَفْخَرَةٌ حَتَّى للطلاَّبِ الكُسالى فيها.

ئاخاوتنی عەرەبیدا ڕوون و ئاشکران و، دیاریکردنیان لەناو وشە و پیّدا زۆر ئاسانە، گەرچی هەردوو لا لە وشە و پیتی کوردیشا هەن، بەڵام لە هەندێ شوێنا ڕوون نین.

ج- پیتی دەنگی: پیتی بێ دەنگ: حەرفی صامیت. مەبەست لە پیتی بێ دەنگ ئەو پیتانەیە کە لە وشەدا، بزوێن، یا پیتە بزوێن، یا بزوێنی درێژ، وا لەسەریان، هەروا مەبەست ئەو پیتانەیە کە لە وشە و ئاخاوتندا بێ بزوێنن و غەیری بزوێنی درێژیشن. وەکو: (ب، پ، ر، پ، ڵ) لە (با) و لە (پڕپۆڵە)دا، یا وەک (س. ک) لە (ئاسک)دا. هەروا.

د- پیتی دەنگدار: پیتی بزوێن. دوو جۆری هەیە، جۆرێکیان لە عەرەبیدا بەپیت نانووسرێن، بەڵکو لەسەر شێوەی سێ نیشانە ئاوا (ـَ، ـِ، ـُ) سەر، ژێر، بۆر، لەسەر پیتی بێ دەنگ دەنووسرێن، وەک بزوێنەکانی پیتەکانی (تَزِرُ) کە بەڕیز: سەر، ژێر، بۆرن. ئەمانە پیتە بزوێنی کورتن، لە کوردیدا بەپیت دەنووسرێن، سەر بە(ە) و ژێر بە(ی)ی کورت و بۆر بە(و)ی کورت. وەک کورتە بزوێنەکانی پیتەکانی بێژەی (ڕەنگی گوڵاڵە) کە بەڕێز بریتین لە (ە، ی، و، ە).

جۆری دووەمی پیتی دەنگدار پیتە بزوێنی درێژە، کە ئەلف و واو و یێن، کە پیتی مەدد بن، کە ئەم سێ پیتن: (اْ، يْ، وْ). پیتی مەدد بریتییە لە پیتی عیللەی وەستاو کە بزوێنی پیتەکەی پێشی لە چەشنی خۆی بێ، وەک: ئەلفی (قال) و یێی (قیل) و واوی (کوفه). ئەم جۆرەیان لە عەرەبیدا حەرفی مەدد و حەرفی صائیتیان پێ دەگوترێ.

ه- جووڵە: بزوێن: حەرەکە. بزوێن لە عەرەبیدا سێ جۆری هەیە: سەر، ژێر، بۆر، لەسەر پیتە بێ دەنگەکان ئاوا دەنووسرێن: (ـَ، ـِ، ـُ) بەڵام بزوێن لە کوردیدا دوو جۆری هەیە: یەکەم بزوێنی کورت، دووەم: بزوێنی درێژ. بزوێنی کورت چوار جۆرە: سەر، ژێر، بۆر، پیتە بزوێن. بزوێنی درێژیش بریتین لە ئەلف و واو و یێ، کە پیتی مەدد بن.

و- زەنە: سکون، بزوێنی کورت لە کوردیدا ئەمانەن: (ە، ی، و) پیتە بزوێن تا ئێستا لە پیتی عەرەبیدا نیشانەی بۆ دانەنراوە، بزوێنە درێژەکانیش ئەمانەن: (ا، ی، وو، ۆ، ێ، وێ).

دووەم: ئەوەی شایانی گوتنە ئەمەیە: لە عەرەبیدا جیاکردنەوەی سەر لە ئەلف، یان ژێر لە یێ، یان بۆر لە واو زۆر ئاسانە، هەروا زەنە لە جووڵە، هەروا سەروبۆر و ژێر بەئاسانی لە یەکتر جیا دەکرێنەوە، چونکە لە عەرەبیدا چۆنیەت و چەندیەتی ئەم دەنگانە زۆر ڕوون

و ئاشکران، لەبەر ئەوە تێکەڵ و پێکەڵ نابن و گیروگرفت و کێشەی کێشیی دروست ناکەن، بەوێنە ئەلف کە بزوێنی درێژە دوو ئەوەندەی سەرە، کە بزوێنی کورتە، هەروا یێ دوو بەقەد ژێرە و واو دوو بەقەد بۆرە. جا لەبەر ئەم سروشتە جیاکردنەوەی بڕگەی کورت لە بڕگەی درێژ لە عەرەبیدا زۆر ئاسانە، هەر لەبەر ئەم تایبەتمەندەیە، کە دیاریکردنی بڕگە لە عەرووزی عەرەبیدا کارێکی ئاساییە و زۆر ئاسانە.

وەلێ لە کوردیدا جووڵە و جۆری جووڵە و ماوەی جووڵە، لە گەلێ شوێندا، بەڕێژەیەکی یەکسان نین، وەک عەرەبییەکە، جیاکردنەوەیان لە یەکتری ئاسان نییە، جا لەبەر ئەم جیاوازییە، گەلێ جاران لە کوردیدا بڕگەی کورت و بڕگەی درێژ جێگۆڕکێ دەکەن و، وا دەبێ بڕگەیەکی تایبەتی، لە هۆنراودا بەکورت و لە پەخشاندا بەدرێژ دەخوێنرێتەوە، یا بەپێچەوانەوە، وا دەبێ لە یەک دێڕە شیعردا بڕگەیێ بەهەردوو لا دەخوێندرێتەوە، گەرچی شتی وا لە عەرەبیشدا کەم کەمە هەیە، بەڵام لە شیعری کوردیدا زۆر زۆرە لەبەر ئەوە دەبێ لە کاتی دیاریکردنی بەحری هۆنراودا، بەکەرتکردن و تەقطیعی یەک شیعر ئیکتیفا نەکرێ.

ئێستایش کاتی ئەوەیە بچینەوە سەر باسی بڕگەی کوردی. دەڵێین.

(بڕگەی کوردی) دوو جۆری سەرەکی هەیە:

یەکەم: بڕگەی کورت، کە دوو چەشنی هەیە، هەر چەشنەی یەک پیتی بزواوە:

آ- پیتێکی بێ دەنگ و پیتێکی بزوێنی کورت، کە پێکەوە لە گەروو دەردەچن، وەک: (سە) و (بە) و (تە) کە سێ بڕگەی کورتن، لە وشەی (سەبەتە)دا. ئەوەتە سەبەتە بریتییە لە سێ پیتی بێ دەنگی (س، ب، ت) وە سێ پیتی بزوێنی کورتی (ە، ە، ە). یا وەک بڕگەکانی (گو) و (ڵە) لە وشەی (گوڵە)دا، یا بڕگەکانی (کە) و (نی) لە وشەی (کەنی)دا. گوڵە پێکهاتووە لە دوو پیتی بێ دەنگی (گ، ڵ) و لە دوو پیتی بزوێنی کورتی (و، ە). کەنیش لە دوو پیتی بێ دەنگی (ک، ن) و لە دوو پیتی بزوێنی کورتی (ە، ی). ڕەچاو دەکرێ کە سەبەتە سێ بڕگەی کورتە، گوڵە دوو بڕگەی کورتە، کەنی دوو بڕگەی کورتە، وەک ڕەچاو دەکرێ (و) لە (گوڵە)دا، واوی کورتی بێ نەبرەیە، هەروا (ی) لە (کەنی)دا، یێی کورتی بێ نەبرەیە، دەنا ئەگەر نەبرە بچێتە سەریان درێژ دەبنەوە و، دەبن بەواوی درێژ و بەیێی درێژ و دەبن بەبزوێنی درێژ. بزوێنی درێژیش کە چووە سەر پیتی بێ دەنگ دەبێ بەبڕگەی درێژ. وەک (شیر، سوور).

ب- پیتێکی بێ دەنگ و پیتە بزوێنێ، وەک بڕگەکانی (ب، ک، چ، ب) لە سەرەتای ئەم بێژانەوە: (بزن، کزن، چرۆ، بخۆ، بچۆ، بخەوە، ببە).

تێبینی: ١- بزوێنی کورت لەگەڵ پیتە بزوێندا، یا لەگەڵ بزوێنی درێژی لە چەشنی خۆیدا، گەلێ جار، لەسەر پیتێ، لەناو وشەدا، ئەگەر جێ بگۆڕنەوە، واتای وشەکە بەتەواوی دەگۆڕێ، ئەوەیش بۆ سەروا و بۆ جیناس و وشەئاراییی لە هۆنراودا، زۆر گرنگە، هەستیاران بەهرەی گەورەیان لێ وەرگرتووە، هەروا سێ پیتە بزوێنە کورتەکانیش، لە کاتی جێگۆڕینەوەیاندا هەمان شت ڕوو دەدا. وەک: (خلە) ناوە بۆ کەسێ، (خەلە) ناوە بۆ دەغڵ و دان (چقڵ): دڕک و شتی تری وا (چەقەڵ) ناوە بۆ دەعبایێ، وەک: (کل، کەل، مل، مەل، گڵ، گەڵ، دڵ، دەڵ، تور، توور، تون، توون...).

نالی -بەڕەحمەت بێ- دەفەرمووێ (مضارع):

ئەی ســاکینی ریاضی مەدینەی (مونەووەرە)

لوطفێ بکە، بفەرموو: مەدینەی (منەو، وەرە)

لە نێوانی (مونەووەرە) و (منە، و وەرە)دا، جیناسی تەرکیب هەیە، چونکە یەکەمیان یەک وشەیە و، دووهەمیان دوو وشەی بەیەکەوە بەستراوە، جیاوازی واتای یەکەم لە دووهەم ئاشکرا و ڕوونە، کە ئەویش ئەنجامی گۆڕینی بزوێنی کورتە بەپیتە بزوێن.

٢- بڕگەی کورت بەهەردوو جۆرەکەیەوە، لە کێشی عەرووزیدا، ڕۆڵی پیتێکی بزوێندار دەبینێ و بەس (ب) وەک بڕگەکانی (ش، لە، وە، خو، گە، عی، ل، ت، دە) لە وشەکانی (شتن، لە، وەجاخ و، جێگەدار، شاعیران، عالمان، نیشتمانی، کوردەوار) لەم هۆنراوەیەی قانیعی ڕەحمەتیدا (رەمەل):

سێ شتن ئەمڕۆ لە دنیا بێ وەجاخ و جێگەدار

شاعیران یەک، عالمان دوو، نیشتمانی کوردەوار!

هەروا لە کێشی بڕگەییشدا، ڕۆڵی یەک پیتی بزواو دەبینن، کە بکاتە نیوەی سەبەبی قورس ئاوا (ب). وەک بڕگەکانی (مە، پە، هە، بە، مە، ب) لە وشەکانی (مەلی، پەل، هەڵۆ، بەجووت، مەترسن، بڵێم)ی ئەم هۆنراوەی گۆراندا - بەر ڕەحمەتی خوا کەوێ - (پازدە بڕگەیی):

مەلی سەربنچک، پەل و پۆ ڕەنگین، خۆ من هەڵۆ نیم

لێم مەفڕن بەجووت، مەترسن ئاخر پێتان بڵێم چیم

دووەم: بڕگەی درێژ. جۆری زۆرە، لە هەموو جۆرەکانیدا ڕۆڵی دوو پیت دەبینێ، کە یەکەمیان بزواو بێ و دووەمیان وەستاو، مەگەر لە کۆتایی دێڕدا، وەک کاتی تەذییل و تەسبیغ. بڕگەی درێژ ئەوەیە دوو پیتی بێ دەنگ، یا زیاتری تیا بێ، یا پیتی بێ دەنگ و بزوێنی درێژی تیا بێ، لەسەر یەکێ لەم شێوانە:

آ- پیتێکی بێ دەنگ و پیتێکی دەنگداری درێژ، وەک: (ئا، با، بی، بێ، یا، یێ، وا، یی، توو، تۆ، دۆ، دوو، وو، خوو، خۆ، لۆ، لوو، نۆ، فوو، جوو، جۆ). ئەم جۆرە یەکسانە بەسەبێکی سووک، وەک: (لوو) یەکسانە بەنیشانەی (-) یا وەک دوو بڕگەکەی (دارا = -،-) یا وەک بڕگەکانی (بێسارانی = ----). بەڵام (وو) و (یی) جاری وا هەیە دادەنرێن بەبڕگەی کورت (بڕوانە: ناچارییەکان/ ١٣).

ب- دوو پیتی بێ دەنگ (دەنگی) لەناوەڕاستیانا بزوێنێکی کورت هەبێ، وەک: (بەز، بەن، بەر، سەر، گوڵ) یا لەناوەندیانا پیتە بزوێنێ هەبێ، وەک: (تر، کل، جل، مل، سڵ، دڵ). ئەم جۆرەیش لە تەرازوودا یەکسانە بە(-). وەک بڕگەکانی ئەم ڕستەیە، کە شەش بڕگەن: (سەرگوڵ زۆر خۆش بڕوای) کە یەکسانە بە(------).

ج- دوو پیتی بێ دەنگ، لەنێوانیانا بزوێنێکی درێژ هەبێ. وەک: (بار، باز، ناز، بیر، شیر، بۆر، تۆڕ، توور، مۆر، مۆڕ، هۆو، تۆو، توون، بۆی، مێو). یا وەک ئەم بڕگانە: (ڕۆژ، گار، بای، چاو، ماس، ییو، بۆم، قیو) لە وشەکانی ئەم هۆنراوەدا (دە بڕگەیی):

ئاوسە (ڕۆژگار) وەک (بــای) داراوس

بەکارەسات و ڕووداوی قورس قورس

دنیا لەبەر (چاو) وەک (ماستی مەییو)

لەپڕ دەبێتـــــە (بۆمبایێ تەقیو!)

د- پیتێکی بێ دەنگ و بزوێنێکی کورت و دوو پیتی بێ دەنگی تر، وەک: (بەرز، لەرز، تەرز، مەرز، هەرس، سەرد، گەرم، مەرد، ڕەنگ، دەنگ، کولّم، گورز) یا وەک ئەم بڕگانە: (مەرد، جەرگ، مەشق، خەوش، نەوش، نەوز، قەید) لەم وشانەدا: (نامەرد، جەرگبڕ، سەرمەشق، بێ خەوش، وەنەوش، وەنەوز، بێ قەید).

هـ- پیتێکی بێ دەنگ و پیتە بزوێنێ و دوو پیتی بێ دەنگی تر، وەک: (ئارد، ماست، ڕاست، پۆست، دۆست، پێست، بیست، مێرد، کێرد، سارد).

ز- هەندێ ئەم جۆرە بڕگانە: (جەنگ، دەنگ، سەنگ، ڕەنگ، شەنگ، بەنگ...) ئاوا لە قەڵەم دەدەن: پیتێکی بێ دەنگ و بزوێنێکی کورت و پیتێکی تێکەڵاو لە دوو پیتی بێ دەنگ، چونکە لەم نموونانەدا (نگ) بەهەردوو پیـتـەکـەی دەنگێکی تێکەڵ پێک دەهێنن، کـە نە دەنگی (ن)یە، وە نە دەنگی (گ)یە، بەڵکو دەنگێکە تێکەڵ لە هەردوو لا، وەک منگە، یا وەک ئیـمـالە لە عـەرەبیـدا. هەروا ئەم جـۆرە بڕگـانەیش: (مـانگ، لاجـانگ، بانگ، قـانگ، ئاسک، مـاست، ڕاست) ئاوا لە قـەڵەم دەدەن: پیـتـێکی بێ دەنگ و بزوێنێکی درێژ و پیتێکی تێکەڵاو لە دوو پیتی بێ دەنگ. بیمـار لە (کێش و مـۆسـیـقـای هەڵبـەسـتی کـوردی)دا، لەم بارەیەوە دەڵێ: (س، ک)ی ئاسک بووەتە (دیفـونگ) واتە: (دوو دەنگی لێکدراو، بۆیە وشـەی ئاسک دەبێ بەیەک بڕگـە گـۆ بکرێ...).

ح- ئەم جۆرە بڕگانەی تریش هەن پێیان دەگوترێ: بڕگەی شلۆقی دوو بەینی، کە کەمێ خواروخێچن، گەلێ جار لە کاتی تەقطیعا، بەبڕگەیێ، یا بەدوو بڕگە گۆ دەکرێن: (خوێن، جوێن، سوێن، شوێن، نوێن، گوێ، خوێ، گیـان، ژیان، جوان، خوان، گوێی، ڕێی، نوێ، توێ، توێی، نێی، جوێ، سوێ، کێی، خوا).

ئەوەتا مەحوی - ڕەحمەتی خودای لێ بێ - لە یەک چامەدا وشەی خوێن، جارێ بەیەک بڕگەی درێژ و جارێ بەدوو بڕگە (یەکێ کورت و یەکێ درێژ) بەکار دەهێنێ، کە دەفەرمووێ (هەزەج):

وەرە دەســتێ بەخــوونم کــە نیگارین

خــووێـنی من حـــەڵاڵــت بێ نیـگـارا

مـوژەی خـوێنێ دەکا هەر لەحظە، سـەیرە

ئەمــەندە گــوڵ لەبن یەک نووکــە خــارا

چونکە لە شیعری یەکەما (خووێنی من = ب--- = مفاعیلن) کەواتە: خوێن، یەکسانە بە(مَفَا ب-) کە دوو بڕگەیە، یەکەم کورت و دووەم درێژ. کەچی لەشیعری دووەمدا وشەی (موژەی خـوێنێ ب --- = مـفاعـیلن) کەواتە: خـوێن یەکسـانە بەیەک بڕگـەی درێژ. ئەم جۆرە بڕگانەیش ئاوا هێمایان بۆ دادەنرێ: بار-ْ، مێو-ْ، مەرد -ْ، ماست- ْ، خوێن- ْ).

(چەن تێبینییەک):

١- وا دەبێ کە بڕگە وشەیەکی تەواو دەبێ، وەکو (ئاسک) جاری وا دەبێ بەشێکە لە وشەیێ، وەکو بڕگەکـانی (سەبەتە) و (کەرەسـتە) جاری وایش دەبێ دابەش دەبێ بەسـەر دوو بێژەدا، وەک (نم) لە (خوونم) و (نی) لە (خوێنی من) و (ڵت) لە (حەڵاڵت)دا، لە شیعرەکەی مەحویدا، چونکە (نم -) کە بڕگەی درێژە، پیتی یەکەمی کە (ن)یە، بەشێکە لە وشەی (خوون) کە موزافە، وە پیتی دووەمی کە (م)یە وشەیەکی ترە، چونکە موزاف و ئیلەیهیییە و ڕاناوە.

٢- بڕگە لە تەرازوودا بەپێی شوێن دەکێشرێ، بەوێنە (دارا) لە سەرەتای پێی ڕەجەزەوە دەکێشرێ بە(مستف - -) بەڵام لە کۆتایی (مفاعیلن)دا دەبێ بە(دارا - - = عیلن) و لە (فاعلاتن)دا دەبێ بە(لاتن - -) و لە (مفعولن)دا دەبێ بە(عولن - -) وە هەروەها، کەواتە لەم ڕووەوە کێشی بڕگە بگۆڕە، نەگۆڕ نییە.

٣- بڕگـە لە کـێـشـی پەنجـەدا ئاوا دابەش دەکـرێ، یا دیاری دەکـرێ، کـوردێکی هەژاری وەک من دەڵێ (دە بڕگەیی):

بووم بەجـانەوەر قـــەڵاچۆم دەکەن

خوێنم دەڕێژن و لۆمەی خۆم دەکەن

<u>پێی یەکەم</u> : <u>پێی دووەم</u>

بووم به جا نه وەر : قه لا چۆم ده کەن

– ب – ب – : ب – – ب –

١ ٢ ٣ ٤ ٥ : ١ ٢ ٣ ٤ ٥

– – – – – : – – – – –

١ ٢ ٣ ٤ ٥ : ٦ ٧ ٨ ٩ ١٠

<u>پێی سێیەم</u> : <u>پێی چوارەم</u>

خوێ نم ده ڕێژ ن و: لۆ مەی خۆم ده کەن

١١ ١٢ ١٣ ١٤ ١٥ : ١٦ ١٧ ١٨ ١٩ ٢٠

– – ب – – : – – – ب –

١ ٢ ٣ ٤ ٥ : ١ ٢ ٣ ٤ ٥

– – – – – : – – – – –

١ ٢ ٣ ٤ ٥ : ٦ ٧ ٨ ٩ ١٠

لە کێشی عەرووزیشدا ئاوا دابەش دەکرێ، ئەسیری -ڕەحمەتی خودای لێ بێ- دەفەرمووێ (ڕەمەل):

گەر لە ڕێگەی دین و قەومت لەت لەتت کەن بتکوژن

ئەی (ئەسیری) نــاوی چاکت تا ئەبەد زاهیر دەبێ

نیوەی یەکەم = صەدر

<u>پێی یەکەم</u>	<u>پێی دووەم</u>	<u>پێی سێیەم</u>	<u>پێی چوارەم</u>
گەر لە ڕێ گەی	دی نو قەو مت	لەت لە تت کەن	بت کوژ ن
– ب – –	– ب – –	– ب – –	– ب –
فا ع لا تن	فا ع لا تن	فا ع لا تن	فا ع لن
١ ٢ ٣ ٤	١ ٢ ٣ ٤	١ ٢ ٣ ٤	١ ٢ ٣
– – – –	– – – –	– – – –	– – –
١ ٢ ٣ ٤	٥ ٦ ٧ ٨	٩ ١٠ ١١ ١٢	١٣ ١٤ ١٥

نیوەی دووەم = عەجز

<u>پێی یەکەم</u>	<u>پێی دووەم</u>	<u>پێی سێیەم</u>	<u>پێی چوارەم</u>
ئەی ئە سی ری	نا وی چا کت	تا ئە بەد زا	هیر دە بێ
– ب – –	– ب – –	– ب – –	– ب –
فا ع لا تن	فا ع لا تن	فا ع لا تن	فا ع لن
١ ٢ ٣ ٤	١ ٢ ٣ ٤	١ ٢ ٣ ٤	١ ٢ ٣
– – – –	– – – –	– – – –	– – –
١ ٢ ٣ ٤	٥ ٦ ٧ ٨	٩ ١٠ ١١ ١٢	١٣ ١٤ ١٥

٤- بڕگەی کورت و بڕگەی درێژ لە کوردیدا، لە پەخشان و لە هۆنراوی کێشی پەنجەدا، باشتر دەردەکەون و ئاسان لە یەکتری جیا دەکرێنەوە، چونکە لە سروشت و زەمینەی خۆیان دوور نەکەوتوونەتەوە، لەناو شەپۆڵە ئاواز و مۆسیقای وشەکانا، وەک ماسی و سۆنە مەلە و گەمە دەکەن، زنجیرەیێ لەرەلەری جوێ جوێ، لە بەرزی و نزمی و درێژی و کورتیدا، یەک لەدوا یەک، کە بریتین لە پۆل پۆل بڕگەگەلی کورت و درێژ، وەک چۆن لە شەوا ئەستێرە بەرودوا دەڕژێنە دەم کەل، ئەوانیش ئاوا بەرە بەرە دەتکێنە ناو گوێچکەی گوێگر، جا لەبەر ئەوەی کە گوێی گوێگر، ئاشنایە بەو زنجیرە قەف قەف و پارچە پارچەکراوە و ئەو

کۆمەڵە دەنگانەیش نامۆ نین لە لای هەستی و بەردەوام دەیان بیستێ، لەبەر ئەوە زۆر بەئاسانی، زڕە زڕی ئەڵقە ئەڵقەی ئەو زنجیرەیە دەناسێ و بەبێ قووڵکردنەوەی زۆر وەریان دەگرێ.

بەڵام زۆر وشەی ئاڵۆزی کوردی، کاتێ لە هۆنراوی عەرووزیدا بەکار دەهێنرێن، چونکە لە زەمینەی سروشتی خۆیان دوور دەکەونەوە، جاروبار لەبەر ناچاری، ژمارەی بڕگەکانیان کەم و زیاد دەکا، وە بەپێی پێویستیی کێشی پێیەکە بڕگەکانی کەم یا زیاد دەکرێ، وەک وشەگەلی (گیان، گیا، ژیان، خوان، شوان، دووان، سیان، نیان، خەڵک، چڵک، چڵم، کڵم، قڵپ، کفر، گێسک، خوێ، خوا، کوا، ئاسک، باسک، ناسک).

ئەم وشانە و وێنەیان بەیەک بڕگە دادەنرێن، وەلێ جاروبار لەبەر ناچاری بەدوو بڕگە گۆیان پێ دەکرێ. بەنموونە: گیان دەکرێ بە(گی یان = ب -) وە ژیان دەکەن بە(ژی یان) و کاروان دەکرێ بە(کەرەوان) یا بە(کارەوان) هەروا لە کێشی پەنجەدا دوو بڕگەیی دەکەن بەسێ بڕگە، یا یەک بڕگەیی دەکرێ بەدوو بڕگە (بڕ: ناچارییەکان/١٩).

بەڵام لە ڕێنووسا وەک کاتی ئاسایی دەنووسرێن، گەرچی کەمە کەمەیش وەک کاتی گۆ پێکردن دەنووسرێن وەک (جوان) بە(جەوان) دەنووسرێ، بەڵام لە ڕێنووسی کێشیدا چۆن گۆیان پێ دەکرێ ئاوا دەنووسرێن.

بەوێنە: وشەی (جوان) مەحوی لەم شیعرەدا دایناوە، بەیەک بڕگە (ڕەمەل):

جوان و شیرینە ئەگەر دنیــــا لە ڕوودا میهرەبان

وەردی خارە، شەهدی زەهری مارە، عەهدی بێ ثەبات

گۆرانیش هەروا کە دەڵێ (دە بڕگەیی):

لە گەرووی شمشاڵ، لە تەلی کەمان

گەلێ هەڵساوە ئاوازەی جوان جــوان

بەڵام نالی لە چەن هۆنراوێکا دایناوە بەدوو بڕگە وەک: (هەزەجی ئەخرەبی مەحذوفی موستەزاد):

ئەی تازە جەوان! پیرم و ئوفتادە و کەوتووم

تا ماوە حەیاتم

کەچی نالی (خوان) و (خوار) کە دەق هاوکێشی جوانن بەیەک بڕگە داناوە، وەک

دەفەرمووێ (هەزەجی هەشتی):

چ میوانێکە؟ صاحیب جێ و وجاه و عیززەت و عەزمە
کە دوو عالەم طوفەیلی دەعوەتی و، ئەو صاحیبی خوانە

کە ئاوا لەت لەت دەکرێ:

کە دوو عالەم   طوفە یلی دەع   وەتیو ئەوصا   حبی خوانە
مفا عیلن   مفاعیلن   مفاعیلن   مفا عیلن

بڕوانە (٢٣٤ – القافية/ چەند نموونەیێ لە هۆنراوی عەرەبی و کوردی ریدفدار/١٦)

٥- بڕگە لە ڕوانگەی تریشەوە دابەش دەکرێ، وەک:

آ- بڕگەی کراوە (مقطع مطلق) ئەوەیە کە بزوێنێکی کورت کۆتایی بێ، ئەمە لە کوردیدا یەک جۆری هەیە، وەک (کە، نە، گو، لە، کە، نی) کە بەهێمای ئەم چەماوەیە (ب) دیاری دەکرێ. بەڵام لە بڕگەی عەرووزیدا دوو جۆری هەیە، یەکەم وەک کوردییەکە بریتییە لە یەک پیتی بزواو لە کۆتایی وشەوە، دووەم: بریتییە لە سەبەبێکی قورس، وەک (مَعَ ن ن).

بۆیە پێی دەگوترێ کراوە، چونکە بڕگەکە دانەخراوە، مەودای ئەوەی ماوە کە هەستیار بزوێنەکەی دەستکاری بکا، وەک ئەوە درێژی بکاتەوە و بیکا بەبڕگەیەکی درێژ، یا لە بڕگەی عەرەبیدا بزوێنێ شایانی، بەپێی ڕێزمان پێ ببەخشێ. وەک: (أَقولُ، لَنْ أَقولَ).

ب- بڕگەی داخراو (مَقْطَع مُقَيَّد) ئەوەیە کە کۆتایی بێ، بەپیتی وەستاو، چ بزوێنی درێژ بێ، وەک: (ما، موو، با، بی، بۆ، بوو، سێ، سۆ، ڕێ، تێ). کە بەم خەتە (–) هێمای بۆ دادەنرێ، وە چی پیتی بێ دەنگ بێ، وەک: (سەر، گوڵ، بەرز، سام، لام، داو، ناو، شیو، پیو، وای، نای، جێی).

واتە: هەموو بڕگەیەکی درێژ بڕگەی داخراوە، وە هەموو بڕگەیەکی کورتیش کراوەیە، بڕگەی داخراو بۆیە وای پێ دەگوترێ، چونکە هەستیار ڕێگەی دەستکاری لێ داخراوە، مەودای ئەوەی نەماوە کە دەسکاری بزوێنی بڕگەکە بکا (بڕوانە: قافیەی موطلەقە و موقەییەدە).

ج- هەندێ کەس بڕگە دابەش دەکەن بۆ سێ جۆر: کورت و ناوەنجی و درێژ. بەڵام قسەی ڕاستتر ئەوەیە بڕگە لە کوردیدا: کورت یا درێژە و بەس.

د- بڕگەی لەنگەردار و بڕگەی بێ لەنگەریش هەیە.

هـ- مەرج نییە بڕگە لە یەک وشەدا بێ، بەڵکو جاری وا هەیە دابەش دەبێ بەسەر چەند وشەیەکا.

٦- دوا تێبینی لەم ڕووەوە: (بڕگە – کە بریتییە لە دەنگێ، یا لە کۆمەڵە دەنگێ، کە بەبێ پچڕان، بەیەک هەناسە، لە دەم دێنە دەرەوە – کاتێ وایە و بەیەک بڕگە دادەنرێ، کە سەربەخۆ بێ و پیتەکانی لە ڕستە و دەستەواژەدا تێکەڵی پاش و پێشی خۆی نەبێ، دەنا چۆنێتی و سروشت و ژمارەی بڕگەکە ئاوا دەگۆڕێ:

آ- جاری وا دەبێ وشەی یەک بڕگەیی دەبێ بەدوو بڕگە، یا دوو بڕگەیی دەبێ بەسێ بڕگە، وە هەروەها، بەوێنە: خۆیش یەک بڕگەیە، بەڵام (خۆیشی) دوو بڕگەیە.

ب- جاری وا دەبێ بڕگەی کورت دەبێ بەبڕگەی درێژ، یا بڕگەی درێژ دەبێ بەبڕگەی کورت، یا بڕگەی درێژ جۆری (آ)ی دەبێ بەجۆری (ب) یا بەپێچەوانەوە، وە هەروەها.

زانینی ئەم دوو خاڵە بۆ هەستیار زۆر گرنگە، چونکە دەتوانێ لەم ڕێگەیەوە جۆرەها بڕگە و پێی جۆراوجۆر دروست بکا. وەک (مضارع):

ئەم ڕۆژی ساڵی تازەیە نەورۆزە هـــــاتەوە
جەژنێکی کۆنی کوردە بەخۆشی و بەهاتەوە
(پیرەمێرد)

لەم هۆنراوەدا، لە بنەڕەتدا (ڕۆژ) و (ساڵ) و (کۆن) و (کورد) یەک بڕگە بوون، لە جۆری (ج) و (د)ی بڕگەی درێژ، بەڵام ڕۆژ و ساڵ و کۆن، بەهۆی پێوە لکانی یێی إضافە لە (ڕۆژی) و لە (کۆنی)دا و یێی نیشانەی وەصف لە (ساڵی)دا، هەریەکەی بوون بەدوو بڕگەی درێژ، لە جۆری (آ) کوردیش بەهۆی پێوە لکانی (ە)وە، بووە بەدوو بڕگە، کور، دە، یەکەمیان لە جۆری (ج) درێژ، دووەمیان بڕگەی کورتی کوردی لە جۆری (آ). هەروا (نەورۆزە) لە دوو بڕگەی درێژەوە بووە بەسێ بڕگە، دووانی درێژ و یەکێکی کورت... تاد.

دەبینین ئەم گۆڕانکارییانە لە بڕگەکاندا، بووە بەهۆی دروستبوونی کێشی هۆنراوەکە ئاوا:

ئەم، ڕۆ، ژی   سا، ڵی، تا، زە   یە، نەو، ڕۆ، زە   ها، تە، وە
–، –،   ن + فا، ع، لا، ت + م، فا، عی، لن + فا، ع، لن
مف، عو، ل   –   ب   –   ب   ب، –، –، –   –، ب، –

(بڕگەی عـەرەبی):

بڕگە لە عەرەبیدا دوو جۆری هەیە: کورت و درێژ.

کـورتەکـەی یەک جـۆرە: بریتـییـە لە پیـتـێکی بزواو، بەچەمـاوەیەکی ئاوا (ب) دیاری دەکرێ، وەک (لَ، كَ) لە (لَكَ)دا، یا وەک (حە، مە) لە (حەمە)دا، بەڵام بڕگەی درێژ لە عەرەبیشدا چەند جۆرێکی هەیە:

آ- پیتێکی بزواو و پیتێکی وەستاو، پیتە وەستاوەکە چ پیتی مەدد بێ، کە بەکوردی پێی دەگـوترێ بزوێنی درێژ، وەک (لا، مـا، لی، فی، ذو، فـو) وە چ پیـتـێکی بێ دەنگ (صـامـیت) بێ، وەک (لَمْ، مِنْ، قُلْ، لَوْ، أيْ، كَيْ) ئەم جـۆرەیان بەهەردوو شـێـوەکـەوە یەکسانە بەیەکێ لەم کێشانە لە تەرازوودا (فا) یا (لا) یا (مُسْ) یا (تَفْ) یا (عی) یا (عو) یا (لُنْ) یا (تُنْ) وە ئەمـانەیش یەکـسـانن بەسـەبەبێکی سـووک، کە نیشـانەیەکی ئاوای بۆ دادەنرێ (–) یا بەسەرەتای وەتەدی بڵاو و کۆتای وەتەدی کۆ.

ب- دوو پیتی بێ دەنگ لەنێوانیانا دەنگدارێکی درێژ هەبێ، وەک: (تنوب، نار، نور) لە کاتی ئێستدا، یا لە کاتی تەذییل و تەسبیغدا، ئەمیش یەکسانە بەسەبەبێکی سووک، ئەم هێمـای بۆ دادەنرێ (–ْ) لە کـاتی تـەسـبـیـغـدا، وە یەکـسـانە بەبڕگـەی درێژی ئاخری وەتەدی کۆ لە کاتی تەذییلدا، وە هەمان نیشانەی بۆ دادەنرێ (–ْ).

(بڕگەی عـەرووزی):

بڕگە لە دوو ڕەگەزی بنچینەیی پێک دێ، کە پێیـان دەگـوترێ: حەرەکات و سەکەنات، واتە: بزوێن و زەنە. لەپێشەوە بەدرێژی باسی ئەمانەمان کرد، ئێسـتـایش دەڵێین: لە پیت و جـوولە و زەنە بڕگـە بەگـشت جـۆرەکـانیـیـەوە دروست دەبێ، لە بڕگـەیش پێ – واتە: تەفعیلە، بەهەمـوو جۆر و شێوەکانییەوە – دروست دەبێ، لە پێیش کێش دروست دەبێ، واتە: شیعر لەدایک دەبێ.

بڕگەی عەرووزی لەم سێ شتە دروست دەبێ:

یەکەم: سەبەب. دووەم: وەتەد. سێیەم: فاصیلە. هەر یەکێ لەم سێ شتەیش دوو جۆری هەیە، ئاوا: یەکەم: سەبەب، کە دوو جۆرە:

١– سەبەبی سووک (سەبەبی خەفیف) یەک بڕگەی درێژە (م) لە عەرەبیدا لە دوو پیت دروست دەبێ، یەکەمیان بزواوە، دووەمیان نەبزواوە، نەبزواوەکە وا دەبێ بزوێنی درێژە، وا

دەبێ پیـتی بێ دەنگە، وەک: (فـا، نا، مـا، لا، مُسْ، تَفْ، عي، لُنْ، إنْ، لَمْ، قُلْ) بەڵام لە کوردیدا هەموو بڕگەیەکی درێژی کوردی دادەنرێ بەسەبەبی سووک، کە هێمایەکی ئاوای بۆ دادەنرێ (–). جاروباریش ئاوا: (–ْ، –°°).

٢– سـەبەبی قـورس (سـەبەبی ثەقـیل) لە دوو بڕگەی کورت کە لەتەنیـشت یەکەوە بن دروست دەبێ. واتە: لە دوو پیتی بزواو، وەک (مَعَ، لكَ) لە عەرەبیدا وە (حەمە ب ب، پەلە ب ب، گلە ب ب، بڤە ب ب، کـخە ب ب، ببە ب ب، گـوڵە ب ب). لە کـوردیدا، واتە: دوو بڕگەی کـورتی کوردی یەکسانە بەسەبەبێکی قـورس بەبێ کەم و زیاد، ئیـتر چ بڕگە کورتە کوردییەکە لە جۆری (آ)ی کوردی یا (ب)ی کوردی بێ.

دووەم: وەتەد، کە ئەمیش دوو جۆرە:

١– وەتەدی کـۆ (وەتەدی مـەجـمـووع) لە عـەرەبیـدا بریتـییـە لە سێ پیت، یەکـەم و دووەمـیـان بزواون، سـێـیـەمـیـان نەبزواوە، وەک: (عَلَی، لَكُمْ، سَرَی، جَرَی). بەڵام لە کوردیدا ئەم چەند جۆرەی هەیە:

آ– دەق وەک عـەرەبییەکە، وەک: (سەرا، لەسەر، خودا، خوا، بەغا، سزا، تکا، گەنم، بزن، گیا، خوێ، گوێ...).

ب– کۆمەڵێ پیتە، یەکەم و دووەمیان بڕگەی کورتن، ئەوانی تریان پیتی بزوێنی درێژ و پیـتی وەسـتـاو و پیـتی بێ دەنگن، وەک: (هەزار، شەبەنگ، خەدەنگ، جوان، گـیـان، بەڕاست...). واتە: بڕگـەیەکی کـورت + بڕگـەیەکی درێژ، لە هەر جـۆرێ بێ، یەکـسـانە بەوەتەدێکی کۆ کە نیشانەیەکی ئاوای بۆ دادەنرێ:

(ب –) جاروبار ئاوا (ب –ْ)، یا (ب –°°).

٢– وەتەدی بڵاو (وەتەدی مـەفـرووق) کە لە عـەرەبیـدا لە سێ پیت پێک دێ، یەکەم و سێیەمیان جووڵەدارن، پیتی ناوەڕاستیان نەبزواوە، وەک: (قَالَ، قِيلَ، حَيْثُ، قَبْلُ، بَعْدُ، أَيْنَ) بەم نیـشـانەیە دیاری دەکـرێ (– ب ×) بەڵام لە کـوردیدا بریـتـییـە لە دوو بڕگـە، یەکەمیان بڕگەی درێژ لە هەر جۆرێ بێ، دووەمیان بڕگەی کورت، لە هەر جۆرێ بێ، وەک: (پەردە، پارە، بێنە، بارگە، کۆیلە، شۆربە، ڕێچکە، خوێنە). نیشانەکەی ئاوایە: (– ب، –ْ ب، –°° ب).

سێیەم: فاصیلە، کە ئەمیش دیسان دوو جۆرە:

١– فـاصیـلەی بچـووک (فاسـیلەی صوغـرا) لە سێ پیـتی بزواو و پیـتـێکی وەسـتـاو

دروست دەبێ، واتە: دوو بڕگەی کورت + بڕگەیەکی درێژ یەکسانە بەفاسیلەی بچووک، وەک (سَكَنُوا، مُتَفَا، لَعِبَتْ = ب ب –) لە عەرەبیدا و (حەمەڕەش، هەرەوەز، کەڕەمار، بەرەڵا، سەگەناز، دەڵەدێو، حەمەلاو) لە کوردیدا.

٢- فاسیلەی گەورە (فاصیلەی کوبرێ) چوار بڕگەیە، یەکەم و دووەم و سێیەمیان کورتن و چوارەمیان درێژە، وەک: (شَجَرَةٌ، عَلَمَتا، نَصَرَهُمْ) لە عەرەبیدا و (دەمەوەری، هەرەوەزی، کەمەرەشل، دەرەبەگی، بەدە هەزار، بەرەکەوا) لە کوردیدا.

(چەند تێبینییەک):

١- وەک ڕەچاو دەکرێ فاسیلەی بچووک بریتییە لە سەبەبێکی قورس و سەبەبێکی سووک، فاسیلەی کوبرایش بریتییە لە سەبەبێکی قورس و وەتەدێکی کۆ.

٢- مەرج نییە کە بڕگە یا سەبەب، یا وەتەد، یا فاسیلە، یەک وشەی سەربەخۆ بێ، بەڵکو دروستە دابەش ببن بەسەر چەند بێژەیەکا، وەک لە نموونەکانی دواوە ئەمە دەردەکەوێ.

٣- ژمارەی ئەو پێیانەی کە دەبن بەپارچەکانی تەرازووی کێشانی شیعر دەپێن کە ئەمانەن: ١- فعولن ٢- مَفاعیلن ٣- مفاعلتن ٤- فاع لاتن ٥- فاعلن ٦- مستفعلن ٧- متفاعِلُنْ ٨- مَفْعُولاتُ ٩- فاعِلاَتُن ١٠- مستفع لُنْ (بڕوانە: أصول الأفاعِيل).

٤- سەبەبی سووک و سەبەبی قورس و وەتەدی کۆ و وەتەدی بڵاو و فاسیلەی بچووک و فاسیلەی گەورە بەڕیز لەم ڕستە عەرەبییەدا کۆ دەبنەوە:

سەبەبی سووک	سەبەبی قورس	وەتەدی کۆ	وەتەدی بڵاو	فاسیلەی بچووک	فاسیلەی گەورە
لَمْ	أَرَ	عَلَىَ	ظَهَرِ	جَبَلِنْ	سَمَكَتَنْ

٥- هەموو ئەو پیتانەی کە دە پێکەیان لێ دروست دەبێ لەم ڕستەیەدا کۆبوونەتەوە: (لِمَعَتْ سُيُوفُنَا).

٦- لە شیعری عەرەبیدا قەت لە چوار پیتی جووڵەدار زیاتر بەشوێن یەکا نایەن، ئەگەر بەڕواڵەت لە هۆنراوێکا، شتێ وا ڕوویدا، ئەوە لەنێوانا پیتێکی بێ جووڵە (ساکن) هەیە، دەنگدارێکی درێژە، بەپێی شوێن و ڕێنووسی ئاسایی نەنووسراوە لە خەتدا، وەک لەم هۆنراوەدا پێنج پیتی بزواو لە شوێن یەک دێن، بەڵام بزوێنێکی درێژ لە

نێوانیاندا هەیە لە خەتا نەنووسراوە، گەرچی لە خەتی عەرووزیدا لە کاتی کەرتکردندا دەنووسرێ (کامل):

لَمَّا ظَفِرْ (تُ بِهِ عَلَى) حَرَمِ الهُدَى
لاِبْنِ البَتُولِ وَلِلصَّلاَةِ وَهَبْتُهُ

چونکە لێرەدا هێی (بِهِ) درێژ دەکرێتەوە، تا دەبێ بە(بِهِي) ئەو کاتەیش ئەم یاسایەی پێ هەڵناوەشێتەوە (بڕ: ناچارییەکان/ ١١/١٩).

٧- لە چەند سەروایەکی تایبەتدا نەبێ، کە لە باسی سەروادا بەباشی باس کراوە، لە هۆنراوی عەرەبیدا دوو پیتی وەستاو کۆ نابنەوە (بڕ: بڕگەی عەرەبی/ب)

٨- لێرەدا بەشێوەیەکی گشتی دووپاتی دەکەینەوە، کە پیتی وەستاو، لە بڕگەی کوردی و لە سەبەبی سووک و لە وەتەدی کۆ و وەتەدی بڵاو و لە فاسیلەی بچووک و لە فاسیلەی گەورەدا، لە هۆنراوی کوردیدا مەرج نییە یەک پیت بێ، وەک لەم نموونانەدا بەدەردەکەوێ.

٩- لە هۆنراوی عەرووزی کوردیشدا، لە چوار پیتی جووڵەدار زیاتر بەدوا یەکا نایەن، ئەگەر هەیشبێ بەدیمەنە، نەوەک بەڕاستی، بەڵام لە دوو زەنەدار زیاتر، لە سەروا و ضەرب و ناواخنی شیعری کوردیدا، لە شوێن یەکتر دێن، وەک: (ڕاست، بیست، خوێن).

١٠- ئێستا ڕاهێنانێ دەنووسین، هەتا لەم بوارەدا ببێ بەسەرمەشقی جوان، چونکە هیچ شتێ وەک نموونەی زیندوو، نابێ بەهۆکاری حاڵیبوون لە بابەتەکانی زانست، هەر لەبەر ئەمەیە کە هەموو پەڕاوە فێرکارییەکان پڕن لە نموونەی جوان جوان. جا بەپشتیوانی خودا دەڵێین:

(کێشی بڕگەیی)

(کێشی دە بڕگەیی: «دە پەنجەیی» وەک نموونەیێ):

ئەم کێشە لە هۆنراوی کوردیدا زۆر باوە، لە کۆن و نوێدا شاعیران هۆنراویان بەم کێشە وتووە، مەولەوی و وەلی دێوانە و گۆران و کامەران و هەستیارانی تریش ئەم کێشەیان بەکار هێناوە، هەیە سەرجەمی هۆنراوەکانی بەم کێشەیە، ئەم کێشە لە ڕاستیدا بیست بڕگەییە، هەروا کێشە بڕگەییەکانی تریش، بەکێشی نیوەی دێڕێکیانەوە ناویان

دەرکردووە، بەوێنە: کێشی هەشت بڕگەیی دەبوو ناوی شازدە بڕگەیی بووایە، بەڵام لەبەر ئەوەی بەژمارەی بڕگەکانی لەتە دێڕەوە ناودارن قەیناکا.

یاسا سەرەکییەکانی ئەم کێشە:

١– چوار پێیە، هەر نیوەی دوو پێیە، پێویستە بڕگەی پێیەکان بەژمارە بەقەد یەک بن.

٢– هەر پێیەی پێنج بڕگەیە کە سەرجەمیان دەکاتە بیست بڕگە.

٣– لەدوا هەموو پێیەکەوە جێگەی پشوودانە، یا جێگەی نەبرە و قورسکردنە.

٤– زۆربەی هۆنراو بەم کێشە و هەموو کێشە بڕگەییەکانی تریش جووت سەروان و مثنوین، بەڵام هەیشە لەسەر شێوەی چامە وایە، یەکێتیی سەروا لە هەموو هەڵبەستەکانی بابەتەکەدا پارێزراوە، یا ناو بەناو سەرواکە گۆڕاوە، بەڵام هەموو پارچەیەکی هۆنراوەکە لە ژمارەی بەیتی چامە، کەمتر نییە، وەک دیلان – ڕەحمەتی خودای لێ بێ – لە شینی شێخ مەحموودی یاد نەمردا، دەڵێ (دە بڕگەیی):

پایز... خەزانی تەماوی و مەنگە   گەڵا، لق و پۆپ، خونچە، بەزەنگە

ئینجا لەسەر ئەم سەروایە دەڕوا تا دەگاتە دوازدە دێڕ، ئاوا: (زەنگە، شەنگە، ئاهەنگە، لاسەنگە، جەنگە، نەنگە، دەنگە، زەبەنگە، تەنگە، پەنگە، بەنگە، زەنگە، هەنگە) ئینجا ئاوا: (کێوانە، هەورامانە) تا چواردە دێڕ، ئینجا ئاوا: (تاڵە، داڵە، باڵە، زاڵە،...) هەتا دە دێڕ، ئینجا ئاوا: (ڕێزانت، خەزانت...) هەتا سیازدە دێڕ، ئیتر چامەکە دێتە کۆتایی.

٥– مەرج نییە لە کێشی پەنجەدا ژمارەی بڕگەی کورت و درێژ لە پێیەکاندا بەقەد یەک بن، یا بەرابەر بن، وا دەبێ پێی یەکەم لە دێڕدا پێک دێ لە سێ بڕگەی کورت و دووانی درێژ، بەڵام پێی دووەم، یا سێیەم، یا چوارەم پێک دێ لە دوو بڕگەی کورت و سیانی درێژ، یا بەپێچەوانەوە. هەروەک مەرج نییە کە بڕگە کورتەکان و بڕگە درێژەکان لە یەک جۆر بن، هەروەک مەرج نییە دێڕەکانی چامەکە، یا غەزەلەکە، یا پارچە هۆنراوەکە، لە ژمارەی بڕگەی کورت و درێژدا بەقەد یەک بن، یا لە جۆری بڕگەدا بەقەد یەک بن، وەک لە زۆربەی هۆنراوی عەرووزیدا وایە.

٦– هەندێ هۆنراوی کێشی بڕگەیی بێ سەروا پەیدا بوون، شتی وا لە گۆرانیدا، کە لەگەڵ مۆسیقادا دەبێژرێ، لە شیعر دەکا، چونکە هەر هیچ نەبێ بڕگەکانی مۆسیقاکە جۆرە کێشێ دروست دەکا.

٧– بۆیە کێشی بڕگەیی کێشی پەنجەیشی پێ دەگوترێ، چونکە بڕگەکانی بەئاسانی بەپەنجە دەژمێردرێ، پێشی دەگوترێ کێشی هیجا و کێشی ژمارەیی.

با ئەم شیعرەی مەولەوی کێشانە بکەین و ئەم خاڵانەی سەرەوەی تیا ڕەچاو بکەین:

سەر لە تەرەی خەم، خول ئاوردەوە

تای کرژی مەینەت دووباد کردەوە

نیوە دێڕی یەکەم = صەدر

پێ ی یەکەم					خانەی پشوو	پێ ی دوەم					خانەی پشوو
خانەکانی بڕگەکان						خانەکانی بڕگەکان					
سەر	لە	تە	رەی	خەم	پشوو = وەستان	خول	ئا	ور	دە	وە	پشوو = وەستان
–	ب	ب	–	–		–	–	–	ب	ب	
١	٢	٣	٤	٥		١	٢	٣	٤	٥	
١	٢	٣	٤	٥		٦	٧	٨	٩	١٠	
درێژ	کورت	کورت	درێژ	درێژ		درێژ	درێژ	درێژ	کورت	کورت	
ب	آ	آ	ب	ب		ب	ب	ب	آ	آ	

نیوە دێڕی یەکەم = عەجز

پێ ی سێیەم					خانەی پشوو	پێ ی چوارەم					خانەی پشوو
خانەکانی بڕگەکان						خانەکانی بڕگەکان					
تای	کر	ژی	مەی	نەت	پشوو	دوو	باد	کر	دە	وە	پشوو
–	–	–	–	–		–	–	–	ب	ب	
١	٢	٣	٤	٥		١	٢	٣	٤	٥	
١١	١٢	١٣	١٤	١٥		١٦	١٧	١٨	١٩	٢٠	
درێژ	درێژ	درێژ	درێژ	درێژ		درێژ	درێژ	درێژ	کورت	کورت	
ج	ب	آ	ب	ب		آ	ج	ب	آ	آ	

کاتێ ئەم خشتەیە شی دەکەینەوە و بەوردی سەرنجی دەدەین، دەبینین:

دێڕەکە دوو نیوەیە، هەر نیوەی دوو پێیە، کە سەرجەمیان دەکەنە چوار پێ، هەر پێیەی پێنج بڕگەیە، بڕگەکان وەک یەک نین، هەیانە درێژە، هەیانە کورتە، هەتا جۆری کورتی و درێژییەکەیان جیاجیان، دێڕەکە هاوسەروایە، بەئاسانی دەتوانرێ بڕگەکانی بەپەنجە بژمێررێ. دوا بڕگە بەڕیز لە پێکانا ئەمانەن: (خەم + وە + نەت + وە) هەر چواریان دابڕاون لەپاش خۆیان و دەتوانرێ بەئاسانی ئێستیان لەسەر بکرێ.

نالی – ڕەحمەتی خوای لێ بێ – دەفەرمووێ (موضاریعی مەکفووفی ئەخرەب):

عەرشی بەرین کە دائیرەیە، ڕەوضە مەرکەزە

فەرشی زەمین بەعەرصەیی طەیبە موجەوهەرە

طەیبەکە یەعنی طەییب و طاهیر بەڕەوحی ڕۆح

فەرقی (ئەڵێن: گڵی) لە گوڵ، ئاوی لە کەوثەرە

دەستم لە گەردەنی خۆت هەڵمەگرە ئەی (حبیبە!)

وەبزانە (خوێنی خۆمە) یا مینندەتی ڕەقیبە

مەحوی – ڕەحمەتی خوای لێ بێ – دەفەرمووێ (هەزەجی هەشتی):

حەذەر لەم حەشری بێ وادەی لە قەبر هەڵساندنی مردوو

بەسەر قەبری شەهیدانا بەشۆخی لنگ ئەدا مەرکەب

دەبێ بزانین کە کێشی شیعرەکانی نالی ئاوایە:

مَفْعُول – – ب + فاعِلاتُنْ + مَفَاعِیلُ + فَاعِلُنْ × ٢، دەبێ ئەوەیش بزانین کە (فَاعِلاتُنْ) لە موضاریعدا بریتییە لە (فاع = وەتەدی بڵاو) + (لاتُنْ = دوو سەبەبی سووک).

وە (مَفَاعیلن = ب – – – = وەتەدی کۆ + دوو سەبەبی سووک).

جا کە ئەمەمان زانی دەزانین کە:

١– (ڕینکە – ب = فاع = وەتەدی بڵاو) کە بریتییە لە دوو بڕگە، یەکەمیان درێژە لە جۆری کوردی/ج، دووەمیان کورتە لە جۆری – آ –ی کوردی.

٢– (ڵێن گ – ب = فاع = وەتەدی بڵاو) دوو بڕگەیە، یەکەمیان درێژی کوردی لە جۆری/ج، دووەمیان کورتی کوردی لە جۆری/ب.

٣– (خوێنی – ب = فاع = وەتەدی بڵاو) دوو بڕگەیە، یەکەمیان درێژی کوردییە لە جۆری/ج، دووەمیان کورتی کوردییە لە جۆری/آ.

شیعرەکەی مەحویش کەرت کەرت دەکەین، تا جۆری بڕگەکانی دەرکەون و جۆری سەبەب و وەتەدەکانیشی بزانین ئاوا:

حە ذەر لەم حەش: ری بێ وا دەی: لە قەبْرْ هەڵ سان: د نی مر دوو

ب – – – : ب – – –: ب –ْ – –ْ : ب – – –

مفا عیلن : مفا عیلن : مفا عیلن : مفا عیلن

بە سەر قەب ری: شە هی دا نا : بە شۆ خی لنگ: ئە دا مەر کەب

ب – – – : ب – – – : ب – – –ْ : ب – – –

مفا عیلن : مفا عیلن : مفا عیلن : مفا عیلن

ئەوەتا لەم شیعرەی مەحویدا کۆمەڵێ وەتەدی کۆمەڵ و سەبەبی سووک هەیە، لەم خشتەیەدا ڕوون دەبنەوە:

پ / ١			پ / ٢			پ / ٣			پ / ٤		
وەتەدی	سەبەبی	سەبەبی	وەتەدی	سەبەبی	سەبەبی	وەتەدی	سەبەبی	سەبەبی	وەتەدی	سەبەبی	سەبەبی
کۆ	سووک	سووک	کۆ	سووک	سووک	کۆ	سووک	سووک	کۆ	سووک	سووک
حەذەر	لەم	حەش	ڕێی	وا	دەی	لەقەبر	هەل	سان	دنی	مر	دوو
بەسەر	قەب	ری	شەهی	دا	نا	بەشۆ	خی	لنگ	ئەدا	مەر	کەب

لەم هۆنراوەیەدا وەتەد و سەبەبەکان لە جۆری ئاسایی عەرەبین، تەنیا ئەمانەیان نەبێ:

١– پێی سێیەم (لَة قَـتبْرْ هَتلْسَانْ = لَة قَـتبْرْ + هَتلْ + سَانْ = مَفَاعِیلُنْ = ب –ْ، –، –ْ = وەتەدی کۆی کوردی جۆری/ب + سەبەبی سووکی جۆری/آ + سەبەبی سووکی کوردی جۆری/–ْ).

٢– پێی چوارەم (دنی مردوو = دَنِی + مَرْ + دُوْ = مَفَاعیلن = ب – – – = وەتەدی کۆی کوردی جۆری/ ب – + سەبەبی سووک + سەبەبی سووک).

٣– پێی حەوتەم (بەشۆخی لنگ = بەشۆ + خی + لنگ = مَفَاعیلُنْ = ب – – –ْ = وەتەدی کۆ + سەبەبی سووک + سەبەبی سووک جۆری کوردی/–ْ).

بِسْمِ اللّهِ الرَّحْمنِ الرَّحِيمِ

(پێناسەیەکی پوخت بۆ زۆربەی زاراو و یاسا و ڕێسا عەرووزی و کێشییەکان، بەپێی ڕیزی ئەلفوبێ بەپێی حاڵ).

یەکەم: (پیتی ئەلف) أ = ا

١- (الأبجديَّة)

پێشەکی: ئەمە خشتەی حیسابی ئەبجەدییە، کە پێشی دەگوترێ: حیسابی جومەل، یا ژمارەی جومەل:

آ- (خشتەی حیسابی جومەل):

ا	١	ح	٨	س	٦٠	وەتەدی	سەبەبی
ب	٢	ط	٩	ع	٧٠	کۆ	سووک
ج	٣	ی	١٠	ف	٨٠	حەذەر	لەم
د	٤	ک	٢٠	ص	٩٠	بەسەر	قەب
ه	٥	ل	٣٠	ق	١٠٠	کۆ	سووک
و	٦	م	٤٠	ر	٢٠٠	حەذەر	لەم
ز	٧	ن	٥٠	ش	٣٠٠	بەسەر	قەب

ئەم خشتەیە بەم شێوەیەیش دەنووسرێ و لەبەر دەکرێ:

١- أَبْجَدْ ٢- هَوَّز ٣- حُطِّي ٤- كَلَمَنْ ٥- سَعَفَصْ ٦- قَرَشَتْ ٧- ثَخَّذْ ٨- ضَظَّغْ.

یاسای زانین و لەبەرکردن و حەلکردنی ئەم خشتەیە ئەمەیە:

١- لەپێشدا پیتەکانی ئەلفوبێی عەرەبی، کە بیست و هەشت پیتن، لەناو خشتەیەکا، بەپێی ڕیزی پیتەکانی (اَبْجَدْ، هَوَّز) دەنووسرێن، وەک لە خشتەکەدا نووسراون.

٢- ئینجا لە یەکەم پیتی یەکەم وشەوە، کە بەپێی خشتەکە ئەلفە، دەست دەکەین بەدانانی ژمارە و (١) بەرامبەر بەئەلف دادەنێین، ئینجا یەک یەک زیاد دەکەین و هەموو ژمارەیەکی تازە بەرامبەر پیتەکانی دواتر بەڕیز دادەنێین، تا دەگاتە (١٠) ئاوا:

أ = ١، ب = ٢، ج = ٣، د = ٤، ه = ٥، و = ٦، ز = ٧، ح = ٨، ط = ٩، ی = ١٠، کاتێ بوو بە(١٠) ئەوجا دە دە زیاد دەکەین، تا دەگاتە (١٠٠) ئاوا:

ک = ٢٠، ل = ٣٠، م = ٤٠، ن = ٥٠، س = ٦٠، ع = ٧٠، ف = ٨٠، ص = ٩٠، ق = ١٠٠، کاتێ بوو بە(١٠٠) ئەوجا سەد سەد زیاد دەکەین، تا دەگاتە (١٠٠٠) ئاوا:

ڕ = ٢٠٠، ش = ٣٠٠، ت = ٤٠٠، ث = ٥٠٠، خ = ٦٠٠، ذ = ٧٠٠، ض = ٨٠٠، ظ = ٩٠٠، غ = ١٠٠٠

٣- ئەم حیسابی جومەلە بەزۆر شێوە لە کۆنەوە بەکارهێنراوە، وەک جومەلی صەغیر و جومەلی کەبیر. بەڵام لە هەموویان ناسراوتر ئەمەیە کە لەپێشەوە نووسرا، کە زانایان و هەستیاران و مفسران و مێژوونووسان و وەفقزانان لەسەر ئاستی جیهانی لە کۆن و نوێدا بەکاریان هێناوە، تەنانەت ئەمڕۆ جفرە و بروسکە و نامەی نهێنی پێ دەنووسرێ. بەوێنە: دەتوانین جەغزێکی بیست و هەشت پیتی بکێشین و بیست و هەشت پیتەکانی تیادا بنووسین و لە هەر خاڵێکی ناو خشتەکەوە بمانەوێ بەژمارەیێ دەست پێ بکەین، یا بەپیتێ تر ئاوا:

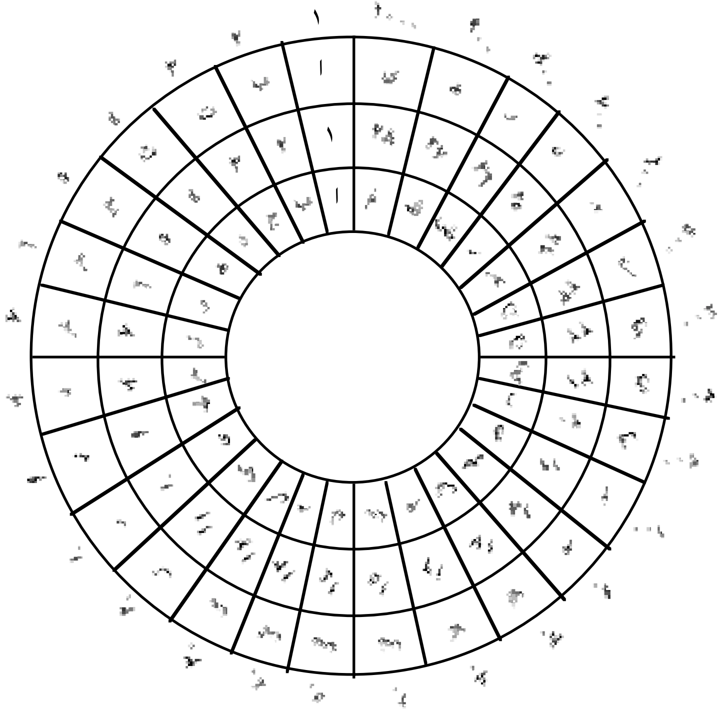

جا بەچەند جۆرێ هەستیاران بەهرەیان لەم بابەتە وەرگرتووە، هەندێ هاتوون بەڕیز بەژمارەی پیتەکانی ئەلف و بێ پارچە هۆنراو و چامەی داناوە، وەک دیوانی نالی و مەحوی و... تاد. هەندێ تر بەڕیز پیتەکانی ئەلف و بێی، بەچەند شێوەیەکی هونەری بەکارهێناوە، وەک (لُزُومُ مَالاَ يَلْزَمُ)ی موعەرری، ئیبنو عەرەبی چەن چامەیەکی هەیە، سەرەتای یەکەم وشە و کۆتایی دوا وشەی هەموو بەیتێکی بەڕیز یەکێکە لە پیتەکانی ئەلف و بێ، کە بەم هونەرە شیعرییە دەگوترێ (روضة: باخچە) وەک دەفەرمووێ - ڕەحمەتی خودای لێ بێ -:

(ا) أُنْظُرْ إلىَ الحَقِّ مِنْ مَدلُولِ أسْمَاءِ
وكَونه عَيْنُ كُلِّي عَيْنُ أجْزَائِي (بەسیط)

(ب) بِالَّذِي قُلْت إنَّهُ عَيْنُ مَا بِي
مِنْ سُؤالٍ وَمَنْطقٍ وَجَوَابِ (خفیف)

(ت) تَوَلَّيْتُ عَنْهَا طَاعَةً حَيْثُ مَلَّت
فَيَا لَيْتَ شعْرِى بَعْدَنَا هَلْ تَوَلَّتِ (طەویل)

(ث) ثَلاَثَةُ أسْمَاءٍ تَكَوَّنَ بَيْنَهَا
عَلَى مَا تَرَاهُ الْعَيْنُ شَكْلُ مُثَلَّثِ (طەویل)

(ج) جَمِيلٌ وَلاَ يَهْوى جَلِيٌّ وَلاَ يُرى
لَقَدْ حَارَ فيه صَاحِبُ الفكْرِ والْحِجَج (طەویل)

(ح) حَمْدُ الإلٰه يُقَدِّسُ الأرْوَاحَا
باللاَّمِ لاَ بِالبَاءِ وَالْأشْبَاحَا

(خ) خَبِيرٌ بِمَا أَبْدى عَليمٌ بِمَا أُخْفِى
عَلَىَّ مِنَ التَّفْرِيغِ مِنْ كَرَمِ السَّخّ (طەویل)

(د) دَنَا وَتَدَلَّى عَبْدُ رَبٍ وَرَبُّهُ
فَلَمَّا الْتَقَيْنَا لَمْ أجِدْ غَيْرَ وَاحِدِ (طەویل)

(ذ) ذلِكَ وَجودك لاَ تَكُنْ ذا عِزَّةٍ
حَتَّى تُصَيِّرَ نَشْأَتَيْك جُذَاذَا (کامل)

(ر) رميت بأمرٍ لَمْ يعقل مثله
بِمَا أَنَا عَلاَّمٌ بِهِ أَنَا حَائِرُ

(ز) زهرة في فَلَكٍ سابِحَة
مَنْ يَرَاهَا هَامَ فيهَا ثُمَّ جَاز (رمل)

(س) سَلاَمٌ عَلى قَومٍ تَبَاهُوا بِرَبِّهِمْ
عَلَى كُلِّ مَوْجُودٍ مِنَ الجِنِّ وَالإِنْس (طەویل)

خۆزگا هەستیارانی کوردیش لەم جۆرە بوارەدا ئەسپی شیعریان تاو دەدا. هەروەها: (ش، ص، ض، ط، ظ، ع، غ، ف، ... تادوایی).

ب- حیسابی ئەبجەدیش ئەوەیە کە شاعیر بەژمارەی پیتێ، یا کۆمەڵێ پیت، یا بەڕستەیێ لە شیعرا، مێژووی ڕووداوێ، یا مەبەستێ، یا ژمارەی شتێ تۆمار دەکا، چونکە لەسەر ئەم شێوەیە مەبەستەکە لە دڵا باشتر دەچەسپێ، سەرەڕای ئەوەیش کە زۆرترین شیعرە کە - بێجگە لە مێژووەکە، یا ژمارەی شتەکە - مەبەستێکی بەرزی ئەدەبی تریشی هەیە، وەک تەفائول بەخێر، یا باسی فەزڵی خاوەن باسەکە، یا نزای باش بۆی. وەک (ڕەجەز):

بِكَهْفِ مَرْيَمَ العُلاَ (يُحِيطُ)
بِالفِكْرِ سَبْرَ غَوْرِهِ تُمِيطُ!

لەم شیعرەدا ئاماژە بۆ ئەوە کراوە کە سورەتی کەهف، لە قورئاندا یەکسەر وا لەپێش سورەتی مەریەمەوە، ژمارەی سورەتی کەهف دەکاتە نیوەی وشەی (يحيط) کە (يح = ١٨) وە ژمارەی سورەتی مەریەمیش دەکاتە ئەو نیوەی (يحيط) کە (يط = ١٩). لە هەمان کاتدا شیعرەکە مەدحێکی جوانی حەزرەتی مەریەمی وا تیادا، کە لە کەهفە (میحرابە)کەیدا لەوپەڕی سەربەرزی و پایە بەرزیدا بووە!

بگرە زۆر کەس لە سەرەتاوە وا بۆی دەچێ کە ئەم شیعرە بەس باسی مەردی و سەربەرزی مەریەم دەکا و هیچی تر، سڵاو و دروودی خوای لەسەر بێ.

وەک لە خشتەکەدا دەردەکەوێ، هەموو پیتێ هێمای ژمارەیەکی تایبەتە، لە یەکەوە کە ئەلفە، هەتا هەزار کە غەینە، جا چی ژمارەیەکت دەوێ، بچووک یا گەورە دەتوانی بەپیتەکانی ئەبجەدی بینووسی، با بگاتە چەندین ملیۆنیش.

ئەمەیش شتێکی کۆنی دێرینە، لە عەرەبی و فارسی و تورکی و ئینگلیزیدا هەیە، هەروا لە زۆربەی زمانەکانی تریشدا ئەمە هەیە، وەک فەینەقی و ئۆغارتی و ئەمهەری و عیبری و هیندی و چینی، وا دەردەکەوێ کە ئەمە پاشماوەی بەکارهێنانی زانستی پیتەکان (علم

الحروف) بێ، کە لە کۆن کۆنەوە بۆ نووشتە و جادوو و حیسابگەری و ئەستێرەگەری و زانستی وەفق بەکار هێنراوە، لە سەرەتای سورەتی بەقەرەوە ڕاڤەنووسەکان قسە لەوە دەکەن کە جوولەکەکان لەگەڵ پێغەمبەردا بەحسێبی ئەبجەد شتیان حسێب کردووە و (ألم)یان داناوە بە(٧١).

تێبینی: لێرەدا چەند خاڵێ گرنگ ڕوون دەکەینەوە:

آ- ژمارەکردن بەحسێبی جومەل، مەرج نییە کە پیتەکان بەپێی خانەی یەکان و دەیان و سەدان و... تاد ڕیز بکرێن، وەک لە خودی ژمارەدا ئەمە مەرجە، هەروەها مەرج نییە کە ژمارە بەیەک پیتی تایبەت ئەدا بکرێ. بۆ نموونە: وشەی (محمد) بەحیسابی جومەل دەکاتە (٩٢) بەڵام (٩٢) دروستە بکاتە (صب) یا (بص) یا (بمن) یا (منب) یا (إنَّما) یا (محمد) یا (الله وبروح)... تاد.

ب- ئەم حسێبی جومەلە لە غەیری شیعریشدا بەکار دەهێنرێ.

ج- لە کوردیدا و لە هەندێ زمانی تردا، پیتەکان لە بیست و هەشت پیت پترن یا کەمترن، لەبەر ئەوە ژمارە بەرابەر بەچەند پیتێ دانەنراوە. لە کوردی و زمانی وێنەی کوردیدا، کە بەئەلفوبێی عەرەبی دەنووسرێن، ئەم کێشەیە ئاوا دەکرێتەوە: ژمارەی نزیکترین پیت لە شێوەی نووسین و نوطق پێکردندا دەدرێ بەپیتی هاوشێوەی بێ ژمارەی، وەک:

(پ = ب = ٢، چ = ج = ٣، ژ = ز = ٧، ڤ = ف = ٨٠، گ = ک = ٢٠).

د- پیتی قەڵەو و پیتی لەڕ، وەک لامی قەڵەو و لامی لەڕ، یا ڕێی گەورە و ڕێی بچووک، یا واوی گوشراو و واوی کراوە، هەروا یێ بەهەموو جۆرەکانیەوە، هەریەکەیان بەیەک ژمارە دادەنرێ، جیاوازی لەنێوانی قەڵەو و لەڕ و گەورە و بچووک و گوشراو و کراوەدا نییە. واتە: هەموو لامێ قەڵەو بێ یا لەڕ دەکاتە (٣٠)، هەروەها ڕێ گەورە بێ یا بچووک دەکاتە (٢٠٠). ئەم جۆرە واوانە هەریەکەیان دەکەنە (٦): (ۆ، و). تەنها تێی خڕی تەئنیث، کە نیشانەی مێیە لە ناودا، لەم یاسایە بەدەرە، لەدواوە باسی دەکەین، هەموو (أل)ێ، شەمسی بێ یا قەمەری دەکاتە (٣١).

ھ- بۆ نرخی ژمارەیی گشت پیتێ، تەماشای ڕێنووسی زمانەکە دەکەین، نەوەک گۆپێکردنی، مەبەست بەڕێنووس لە کوردیدا، کە هێشتا ڕێنووسەکەی بەتەواوی نەمەییووە، ئەو شێوە نووسینەیە، کە شاعیر لە سەردەمی خۆیدا شیعرەکەی پێ نووسیوە،

کەواتە ئەلفی مەقصوورەی (حُبْلی) و یێی (عیسی) و (موسی) و (یحیی) لە عەرەبیدا هەموو کاتێ هەر بەیێ دەنووسرێن، لەبەر ئەوە نرخە ژمارەیییەکەی هەمیشە دەیە، یەک نییە، بەڵام دروستە بەپێی سەردەمی شاعیر لە کوردیدا، بەدوو جۆر بنووسرێن، بەئەلفیش و بەیێیش ئاوا (حوبلا) و (عیسا، موسا، یەحیا) ئەو کاتە شاعیر بەچی نووسی نرخی ئەوەی بۆ دادەنرێ، ئەگەر نووسی (عیسی = ٧٠ + ١٠ + ٦٠ + ١٠ = ١٥٠) وە ئەگەر نووسی (عیسا = ٧٠ + ١٠ + ٦٠ + ١ = ١٤١) ئەوانی تریش هەروەها، هەروەک (آ) بەدوو ئەلف دادەنرێ وەک (آل = ٣٢).

و- هەر پیتێ لە خەتا هەبێ، تەنانەت ئەگەر پیتی بزوێنی کورتیش بێ، ژمارەی بۆ دادەنرێ، با لە گۆپێکردن و خەتی عەرووزیشدا نەبێ (بڕوانە: نووسینی عەرووزی کە لەم کتێبەدا لەپێشەوە ڕابوورد) بەوێنە: (شەوقی = ٣٠٠ + ٥ + ١٠٠ + ١٠ = ٤١٥) بەڵام ئەگەر شاعیر خۆی پیتەکەی نەنووسیبوو ژمارەی بۆ دانانرێ، بەوێنە: (شوقی = ٣٠٠ + ٦ + ١٠٠ + ١٠ = ٤١٦).

ز- تێی خڕی تەئنیث لە کاتی وەصڵدا بە(٤٠٠) دادەنرێ، هەروا لە کاتی ئێستیشدا، بەڵام جاروبار بۆ ناچاری لە کاتی لەسەر ڕاوەستانا، دروستە حسێبی هێی بۆ بکرێ، بەپێنج دابنرێ، بەڵام بەمەرجێ بەهێی خڕی بێ نوختە بنووسرێ، وەک (سنه = ١١٥) بەڵام ئەگەر (طلحة) کرا بە(طلحَتْ) هەر نرخی ژمارەی تێی بۆ دادەنرێ. ئەوەتا لەم دوو نموونانەدا جارێ بەپێنج و جارێ بەچوار سەد دانراوە، لە (الجنة)دا بە(٤٠٠) لە (تحفة) بەپێنج:

١- اقبل   تحفة   الخليل = ١٣٢٧ھ

١٣٣   ٤٩٣   ٧٠١ = ١٣٢٧ھ

٢- الجنة   مأوى   الصَّفِيّ = ٧٥٢ھ

٤٨٤   ٥٧   ٢١١ = ٧٥٢ھ

ح- پیتی گوشراو (مُشَدَّد) بەیەک پیت دانراوە، مەگەر خۆی لە ڕێنووسا بەدوو پیت بنووسرێ، بەنموونە (الجنة) دەکاتە: (١ + ٣٠ + ٣ + ٥٠ + ٤٠٠ = ٤٨٤) بەڵام (الله) دەکاتە: (١ + ٣٠ + ٣٠ + ٥ = ٦٦) هەروا (ئومێد) دەکاتە: (١ + ٦ + ٤٠ + ١٠ + ٤ = ٦١) بەڵام (ئوممێد) دەکاتە: (١ + ٦ + ٤٠ + ٤٠ + ١٠ + ٤ = ١٠١). جا وا باشە لە کوردیشدا هەمان یاسا و ڕێسا ڕەچاو بکرێ، تا کاتێ بەتەواوی

ڕێنووسی کوردی دەچەسپێ و دادەمەزرێ و لەم پاشاگەردانییەی ئێستا ڕزگاری دەبێ، خوا یار بێ زۆری نەماوە کە ئەمە سەر بگرێ.

ط- لەم وشانەدا و لە وێنەی ئەم وشانەدا بۆ دانانی ژمارە خەت ڕەچاو دەکرێ، نەوەک خەتی عەرووزی و گۆپێکردن، بەوێنە (هذا = ٧٠٦، هذين = ٧٦٥، هؤلاء = هـ + ء + و + ل + ا + ء = ٥ + ١ + ٦ + ٣٠ + ١ + ١ = ٤٤، ذلك = ٧٥٠، طه = ١٤، رحمن = ٢٩٨، هذه = ٧١٠، لكن = ١٠٠) وێنەی تری ئەمانە، کە لە ڕێنووسا بەبێ ئەلف دەنووسرێن، بەڵام واوی (عمرو) و (أولوقوة) و ئەلفی دوا واوی جەمع وەک (ذهبوا، لن يذهبوا) یا ئەلفی دوا واوی بەشی وشەی معتل اللام، وەک (أدعوا، أغزوا) یا ئەلفی تەبیین وەک (أنَا) نرخی ژمارەیی خۆیان بۆ دادەنرێ. تەنانەت پیتە پچڕپچڕەکانی سەرەتای سورەتەکانی قورئان بەپێی نووسین ژمارەیان بۆ دادەنرێ، نەوەک بەپێی خوێندنەوەیان، بەنموونە (ق) دەنووسرێ (ق) بەڵام دەخوێنرێتەوە (قاف) لەبەر ئەوە بەژمارە دەکاتە (١٠٠) نەوەک (١٨١ = ق + ١ + ف). وە (ألم) دەکاتە (٧١) وە (طه = ١٤، يس = ٧٠، الر = ٢٣١، حمعسق = ٣٧٨).

لە سەرەتای سورەتی بەقەرەدا بەیزاوی - ڕەحمەتی خودای لێ بێ - دەفەرمووێ: لە خزمەت پێغەمەردا زانایانی جوولەکە، بەحسێبی جومەل (الم)یان دانا بەحەفتا و یەک، پێغەمەر نەیفەرمووە وا نییە.

ی- هەر وشەیەکی عەرەبی بەڕێنووسی کوردی بەچی نووسرا بوو بەوە نرخی ژمارەیی بۆ دادەنرێ، وەک: صاد و ضاد و ذال و ثی، کە لە کوردیدا بەدوو شێوە دەنووسرێن، یەکەم بەپێی ئەصڵ، دووەم بەپێی لە دەم دەرچوون و گۆپێکردن. کەواتە: (ذەم = ٧٤٥) بەڵام (زەم = ٥٢) وە (ذم = ٧٤٠).

ک- تەنوین بەپیت نانووسرێ، لەبەر ئەوە ژمارەی ئەبجەدی بۆ دانانرێ، بەڵام لە حاڵەتی نەصبەدا، ئەگەر بەئەلف نووسرا، ژمارەی بۆ دادەنرێ جا وا بۆ ڕاهێنان ئەم چەند نموونەیە لە کوردی و عەرەبی دەهێنینەوە، مەحوی - بەڕەحمەت بێ - دەفەرمووێ (هەزەج):

دەنیی طەبعیی بەجارێ عالەمی داگرت ئەوا، مەحوی!

درەنگە ئیلتیجابە بەر ڕەئی عالیی جەنابێ زوو

مەحوی لە نیوەی دووەمی ئەم بەیتەدا، کە لەسەر شێوەی فارسی ئامێزی نووسینی

جارانی کوردی، ئاوا نووسیویەتی:

(درنگە إلتجابە برر إعالی جنابێ زو) مێژووی ئەو ساڵەی تیادا تۆمار کردووە، کە سکاڵای لە دەست نامەردی خەڵکەکەی کردووە، کە دەکاتە:

(٤ + ٢٠٠ + ٥٠ + ٢٠ + ٥ + ١ + ٣٠ + ٤٠٠ + ٣ + ١ + ٢ + ٥ + ٢ + ٢٠٠ + ٢٠٠ + ١ + ٧٠ + ١ + ٣٠ + ١٠ + ٣ + ٥٠ + ١ + ٢ + ١٠ + ٧ + ٦ = ١٣١٤ک).

ئیبنو جەزەری - ڕەحمەتی خودای لێ بێ - لە کۆتایی ئورجوزەی (ذات الشفا)دا بەیەکەم پیتی وشەی (ثوان) ژمارەی بەیتەکانی ئورجوزەکەی دیاری دەکا کە دەفەرموێ (رەجەز):

أبياتُهَا جَاءَتْ (ثَوَان) كُمَّلاَ

عَامَ حِسَابٍ، صَحَّ ذَاكَ جُمَّلاَ

واتە: ژمارەی دێڕە شیعرەکانی ئەم ئورجوزەیەم دەکاتە (٥٠٠) بەیت، کە بەژمارەی جومەل پیتی ثێم کردووە بەهێما و ڕەمز بۆی[٧]

شێخ مەعرووفی نۆدێیی - ڕەحمەتی خودای لێ بێ - عەرووزێکی کورتی پوختی هەیە، لە شیعرە ئەصڵەکاندا ئاماژە بۆ لەقەب و ژمارەی ئەجزا و عەرووض و ضەربی هەموو بەحرێ دەکا، ئاوا:

بَسَطْتُ نَحْوَ إِلهِ العَرْشِ كَفَّ رَجِيً

وَالمرتَجِي رَبَّهُ مُسْتَاهِلٌ لِمَنَحْ

واتە: بەحری بەسیط - کە بەوشەی بسطت ئاماژەی بۆ کردووە - هەشت جوزئی هەیە، کە بەپیتی (ح) لە کۆتایی هۆنراوەکەوە ئاماژەی بۆ کردووە، وە سێ عەرووضی هەیە، بەپیتی (ج) لە کۆتایی لەتی یەکەما ئاماژەی بۆ دەکا، وە شەش ضەربی هەیە کە بەپیتی (و) لە سەرەتای لەتی دووەمەوە ئاماژەی بۆ دەکا.

بێتووشیش - ڕەحمەتی خوای لێ بێ - ساڵی تەواوبوونی دانانی کتێبی (صرف العِنَايةِ في كشفِ الكفاية) بەوشەی (أحْسَنُ الختام) لەم بەیتەدا تۆمار دەکا (رەجەز):

(٧) ساڵی دانانەکەیشی دەکاتە: (ح ص ذ = ٧٩٨) کە ئەم سێ پیتە سەرەتای ئەم سێ وشەیەن (حساب، صح، ذاک) (صحّ).

وَحِينَ مَنَّ اللهُ بـالإِتْمَــــامِ
أَرَّخْتُهَا بـ (أَحْسَنِ الْخِتَامِ)

١١٩ + ١٠٧٢ = ١١٩١ک

ئەم بەیتەیش، نیوەی دووەمی، ساڵی کۆچکردنی شاعیرێ بۆ ئەو دنیا تۆمار دەکا کە دەڵێ (کامل):

لِمصَـــابه جَــزِعَ الزَّمَـــانُ مَــؤَرِّخـــاً
وَبَکَی. عَلی. حُرٍّ. نبیــهٍ. فاضل

٣٨ + ١١٠ +٢٠٨ +٦٧ +٩١١ = ١٣٣٤ک

شێخ سەلام بەڕەحمەت بێ دەڵێ:

ساڵی تەئریخی ئەپرسی (آل کاک احمد غریب)
کــەوتە عــالەم دڵ حــەزین و دیدەیی نمناکــەوە

اال   کاک   احمد   غریب
٣٢   ٤١   ٥٣   ١٢١٢= ١٣٣٨ک

هەروا لە شیعرێکی دیکەدا دەڵێ:

(شێخ. حسین.   پس. لای. باپیری. چو)
٩١٠ + ١٢٨ +٦٢ + ٤١ + ٢٢٥ + ٩ = ١٣٦٥

قانیع - بەڕەحمەت بێ - ساڵی وەفاتی پیرەمێرد لەم دێڕە هۆنراوەیەدا ئاوا تۆمار دەکا: بەتیپی أبجد هاتە گوفتوگۆ:

(مامۆسای کورد و خاوەن ژینم ڕۆ = ١٣٦٩ک)

زۆربەی ئەو یاسـایانەی باسـمـان کـردن، لە شـیکردنەوەی ئەم نموونانەوە تەواو ڕوون بوونەوە.

وا بەندەیش بەدوو جۆر هاوبەشی دەکەم لەم بابەتەدا:

١- همزةٌ (قَدْ = ١٠٤ قَادَ = ١٠٥) جَيْشَ الفيلِ
خَانَ الحِمى مَلْعُونُ كَلِّ جيلِ

مەبەست لەم شیعرە دوو شتە، یەکەم: پێڕستی سورەتەکانی قورئان، کە سورەتی (هُمَزَة) ژمارەکەی (١٠٤ = قَدْ) وە سورەتی (فیل) کەوا لەدوا ئەوەوە ژمارەکەی (١٠٥ = قَادَ).

دووەم: هەر کەسێ نامەردی و ناپاکی لە گەل و نیشتمانی خۆی بکا و پێش سوپای دوژمن بکەوێ و ببێ بەسووری بەر لەشکری دوژمن، ئەوە ئەبوریغالی سەردەمی خۆیەتی و وەک ئەو بەدگۆ و بەدکردارە و لەبەر ئەوە چیناوچین تف و لەحنەت و نەفرەتی لێ دەکرێ. یا وەک ئەم هۆنراوەیە، کە لەسەر زمانی ئەو شەهیدە کوردە ئیعدامکراوانە دانراوە، کە لە مەیدان رمیەکان گوللەباران دەکران، تەرمەکانیان لە چۆڵەوانی، یەک یەک و کۆمەڵ کۆمەڵ، زۆر بەبێ نازی دەکران بەژێر خۆڵەوە، هەیان بوو زیندەبەچاڵ دەکران، هەیان بوو دەکران بەنیشانە، وە بەهەزار و یەک شێوە دەکوژران و سەرنگوونیان دەکردن، منیش لەسەر زمانی ئەوان گوتوومە:

گوڵاڵە سوورەم لە چۆڵ ڕواوم   دە لە نۆم دەرکە شەهدی تەواوم!

واتە: کوردێکی شەهیدی بەرگ خوێناویم، دوژمن لە چۆڵەوانی تەرمەکەی کردووم بەژێر خۆڵەوە، بەڵام دوژمن خەیاڵی خاوە، تۆوی گوڵاڵە سوورە تا نەکرێ بەژێر خۆڵەوە ناڕوێتەوە، گەرچی ئێستا دوژمن ناهێڵێ من ناوی خۆم بەڕاشکاوی بڵێم، بەڵام بەهێما، بەڕەمز پێناسەی خۆمتان بۆ دەکەم من (شهید)م، کە (ی = ١٠) لە بەینی (ه = ٥ + د = ٤ = ٥ + ٤ = ٩) واتەکە (ی) لە بەینی (ه) و (د) لە ناوەکەم دەرکرێ ئاوا (شهید)ـــ (شَهْد) دەمێنێ.

٢- بەژمارەی ئەبجەدیش مێژووی ئەمڕۆ دەنووسم:
(حی/ ط / ط ص ظ غ ٧ = ١٨/ ٩ / ١٩٩٩ز).

لە کۆندا زۆربەی مێژووەکان بەساڵی کۆچی دیاری دەکران لەناو وڵاتە ئیسلامییەکانا، بەڵام ئێستە ئەوە مەرج نییە. (بڕ: شیعرەکانی شێخ معروف لە بەحرەکاندا).

٢- (المُؤَرِّخ)

بڕوانە بڕگەی (ب) لە (الأبجدیة) کە ڕوونی دەکاتەوە کە مێژووی ڕووداوێ، چۆن چۆنی بەپیتەکانی جومەل تۆمار دەکرێ. شیعری موئەررەخ واتە: هۆنراوێ مێژوویێ دیاری دەکات. (تضمین/٢)

٣- (الأبُوذیّةُ)

جۆرێکە لە ئەدەبی گەلی عیراقی، دەریایەکە لە دەریاکانی خەلیل بەدەر، زۆربەی پێیەکانی دەچنەوە سەر هەزەج، خوا یار بێ لە شوێنی خۆیدا دەگەڕێینەوە سەری و، قسەی پتری لێ دەکەین.

٤- (التَّأْسِيس)

تەئسیس ئەلفێکی نەرمە لە سەروادا، نەگۆڕە، واتە: لە سەراسەری دێڕەکانی چامەدا دەچەسپێ و لە ئەستۆ دەگیرێ، با بەم نموونەیە باسەکە تەواو ڕوون بکەینەوە:

کِلِينِي لِهَمٍّ - يَا أُمَيْمَةُ - نَاصِبِ
وَلَيْلٍ أُقَاسِيهِ بَطِيءُ الكَوَاكِبِ

لەم دێڕەدا پیتەکانی سەروا ئەمانەن:

آ- پیتی ڕەوی بێی کۆتایی (الكَوَاكِبِ)یە.

ب- کافەکەی پیتی دەخیلە، کە ژێردارە و وا لە نێوان پیتی ڕەوی و پیتی تەئسیسا، کە ئەلفەکەی پێشیەتی.

ج- ئەلفی تەئسیس، کەوا لەنێوانی واو و کافی (الكواكب)یدا.

جا دەڵێین: ئەلفی (ناصب) و (الكواكب)ی ئەلفی تەئسیسە، کەواتە: ئەم چامەیە سەرواکەی موئەسسەسی مەوصوولە، چونکە لە جۆری سەروای ڕەهایە واتە: قافیەی موطلّەقە، چونکە ڕەوی بزوێندارە. ڕەوی ئەو پیتەیە لە سەروادا کە چامەکە دەدرێتە پاڵی و بەناوی ئەوەوە ناو دەنرێ، وە دوا پیتە لە شیعری ومقید دا و، پیتی پێش وەصڵە لە شیعری موطلّەقدا. وەک دەگوترێ: لامية العَجَم، چامەی بائی، چامەی تائی، هەمەزییەی ئیمامی بوصەیری، ڕەحمەتی خودای لێ بێ، مەهموزە. جا هەر کاتێ چامەیێ موئەسسەس بوو، دەبێ لە سەراسەری سەرواکانیدا ئەلفی تەئسیس لەنێوانی پیتی دەخیل و پیتی ڕەویدا هەبێ، چونکە ئەلفی تەئسیس نەگۆڕە، واتە: پێویستە و دەبێ لەم جێگەیەدا لە پێش پیتی دەخیلەوە، لە ئاخری گشت بەیتەکانی چامەکەوە هەبێ و پەیڕەوی بکرێ. بەڵام پیتی دەخیل خۆی بگۆڕە، بەڵام بزوێنەکەی نەگۆڕە، واتە: مەرج نییە لە هەموو دێڕەکانی چامەکەدا پیتی دەخیل یەک پیت بێ، بەڵکو دروستە هەموو پیتەکانی ئەلفوبێ، بەرودوا لە چامەکەدا ببن بەدەخیل، بەڵام بزوێنی دەخیل نەگۆڕە، لە یەکەم بەیتا ژێر بوو دەبێ و لە گشت بەیتەکانی تریشدا ژێر بێ، هەروا ئەگەر بۆر، یا سەر بوو، گەرچی وا باشە کە بزوێنی پیتی دەخیل ژێر بێ، جاروباریش بۆر دەبێ، بەدەگمەنیش سەر دەبێ، بەڵام دەخیل نابێ زەنەدار بێ، واتە: پیتی وەستاو بێ. ئەوەندە هەیە پابەندبوون بەپیتی دەخیلەوە، ئەگەر هەستیار لە توانایا هەبێ، کارێکی جوانی هونەرییە، بەڵام گەرچی لە عەرەبیدا بزوێنی کورتی ژێر بۆ دەخیل زۆر پەسەندە، بەڵام دروستە کە لە کوردیدا، یا لە فارسیدا وا

نەبێ، بەڵکو سەر و بۆر و ژێر، کامیان پەسەند بێ بۆ دەخیل بەپێی زمان بگۆڕێ. (بڕ: القافية). ئەلفی تەئسیس بۆیە پێی دەگوترێ: تەئسیس، چونکە لەپێش گشت پیتەکانی سەرواوە دێ و لەم بارەیەوە وەکو بناغەی سەروا وایە، دەبێ تەئسیس و ڕەوی لە یەک وشەدا بن. بزوێنی دەخیل پێی دەگوترێ (إشباع).

(اَلقَصِيدَةُ المُؤَسَّسَةُ): بڕوانە (القصيدَة -) بەکورتی ئەو چامەیە بەپێی ڕستەکەیێ دەبێ (یَە)کی دیکەشی بخرێتە سەر کە ئەلفی تەئسیسی تیا پەیڕەوی کرابێ، وەک ڕەحمەتی نالی دەفەرمووێ: (سەروای ڕەهای تەئسیسداری وەصڵدار):

خاڵی بەینی چاو و ئەبرۆت ئینتیخابی کاتیبە
یەعنی نوقطەی فەرقی ئیبنوموقلە و یبنوحاجیبە

ئەوەتا دوا وشەی دێڕەکانی تری ئەم چامەیە بەڕیز ئەمانەن: (لاعیبە، غالیبە، غائیبە، صائیبە...). (ر: التأسيس + القافية).

٥- (أُصُول التَّفَاعِيل أَوْ أصول الأَفَاعِيل)

ژمارەی ئەو پێیانەی کە تەقطیعی هۆنراویان پێ دەکرێ، بۆ دۆزینەوەی بەحرەکەی، یا بۆ دڵنیابوون لە ڕەوانی و تەواوی کێشەکەی لە کاتی دانان و هۆنینەوەدا، ژمارەی ئەو تەفعیلانە دە تەفعیلن، چواریان ئەصڵن، شەشیان فەرعین، گەرچی ئەم دەیە لە بنەڕەتدا هەشتن، چونکە دووانیان یەکی بەدوو شێوە دەنووسرێن، لەبەر ئەوە لە بنەڕەتدا فەرعییەکانیش بەچوار دادەنرێن.

نیشانەی پێی ئەصڵ ئەوەیە کە بەوەتەدی کۆ، یا بەوەتەدی بڵاو دەست پێ بکا، نیشانەی فەرعیش ئەوەیە کە بەسەبەبی سووک، یان بەسەبەبی قورس دەست پێ بکا، وەتەدیش بەهێزترە لە سەبەب، چونکە کاتێ زیحاف و گۆڕین لە پێیەکانا ڕوو دەدا، ئیعتیماد لەسەر وەتەدە، لەبەر ئەوە ئەو پێیەی بەوەتەد دەست پێ دەکا بەئەصڵ دادەنرێ، وە ئەوەیشی کە بەسەبەب دەست پێ دەکا بەفەرع دادەنرێ.

جا ئەم دە پێیەیە لەسەر ئەم شێوەی دواوە لە سەبەب و وەتەد دروست دەبن، کە پێیان دەگوترێ: ئالەتەکان: ئەدەواتەکان: بنەڕەتەکان (بڕ: رکن):

اً – پێ بنەچەکان (پێ ئەصڵەکان) یا پێیە بنچینەییەکان:

١– فَعُولُنْ = ب – – = فَعُو = وەتەدی کۆ + لُنْ = سەبەبی سووک.

٢–مَفَاعیلن = ب – – – = مَفَا = وەتەدی کۆ + عی = سەبەبی سووک + لن = سەبەبی سووک.

٣– مُفَاعَلَتُنْ = ب – ب ب – = مفا = وەتەدی کۆ + عَلَ = سەبەبی قورس + تن = سەبەبی سووک.

٤– فَاعِ لاتُنْ = – ب – – = فاع = وەتەدی بڵاو + لا = سەبەبی سووک + تن = سەبەبی سووک.

ب – پێ وەچەکان (پێ فەرعەکان) یان پێیە نابنچینەییەکان:

٥– فاعِلُنُ = – ب – = فا = سەبەبی سووک + علن = وەتەدی کۆ. دەق پێچەوانەی (فعولُنْ)ە، لەبەر ئەوە دادەنرێ بەفەرع (وەچە)ی ئەو.

٦– مستفعلن = – – ب – = مُسْ = سەبەبی سووک + تف = سەبەبی سووک + عِلُنْ = وەتەدی کۆ. ڕێک پێچەوانەی (مفاعیلن)ە، کەواتە فەرعی ئەوە.

٧– مَتَفاعِلُنْ = ب ب – ب – = مُتَ = سەبەبی قورس + فا = سەبەبی سووک + عِلُنْ = وەتەدی کۆ. دەق پێچەوانەی (مفاعلتن)ە و فەرعی ئەوە.

٨– مَفْعُولات = – – – ب = مَفْ + عو = دوو سەبەبی سووک + لاَتُ = وەتەدی بڵاو. دەق پێچەوانەی (فَاعِ لاتُن)ە. واتە: فەرعی ئەوە.

٩– فاَعِلاتُنْ = – ب – – = فا = سەبەبی سووک + عِلاَ = وەتەدی کۆ + تن = سەبەبی سووک. ئەمیش دەق پێچەوانەی (مَفَاعیلن)ە، بەڵام دەبێ سەبەبی دووەمی بکرێ بەسەرەتای، واتە (لُنْ) بکرێ بە(فا) ئەوجا بیخەرە پێش (مفا)وە و تەواوی کە دەبێ بە(لُنْ مَفَاعي = فاعِلاتُنْ) کەواتە (فاعلاتَنْ)یش دیسان فەرعی (مَفَاعیلُنْ)ە.

١٠– مستفع لن = – – ب – = مُسْ = سەبەبی سووک + تَفْعِ = وەتەدی بڵاو + لُنْ = سەبەبی سووک. ئەمیش فەرعی (مَفَاعیلُنْ)ە، وە دەق پێچەوانەی ئەوە. بەڵام (عیِ) دەکرێ بەسەرەتای، دەبێ بە(عیلُنَمفَا – – ب – = مستفع لُنْ) بەشێوەیەکی تر ئاوا ئەصڵەکان بخوێنرێنەوە، فەرعەکانیان لێ دروست دەبێ:

بنەچەکان	پێچەوانەکەی	وەچەکان
١– فَعُولُنْ	لُنْ فَعُو	٥– فَاعِلُنْ
٢– مَفَاعِیلُنْ	عِیلُنْ مَفَا	٦– مُسْتَفْعِلُنْ
٣– مُفَاعَلَتُنْ	عَلَتُنْ مَفَا	٧– مُتَفَاعِلُنْ
٤–فَاعِ لاَتُنْ	لاَتُنْ فَاعِ	٨– مَفْعُولاَتُ
مَفَاعِی لُنْ	لُنْ مَفَاعِی	٩– فاعِلاَتُنْ
مَفَاعِیلُنْ	عِیلنمفا	١٠– مستفع لُنْ

ئەو پیتانەی ئەم دە پێیە و پێ موزاحەفەکانیان لێ دروست دەبێ، ئەم دە پیتەن، کە لەم ڕستەیەدا کۆبوونەتەوە: (لَمِعَتْ سُیُوفُنَا). واتە: شمشێرەکانمان دەبریسکێنەوە.

ئەم دەیەیش سیانیان پیتی ڕیشەیی و ئەصڵێن، کە فێ و عەین و لامن، کە ماددەی (ف ع ل)ەن، لە هەر دە تەفعیلەکاندا هەن، بەڵام ئەو حەوتەکانی تریان کە (یَمُوتُ ناس)ە، پیتی زائیدەن، بەپێی یاساکانی وشەسازی بوونیان، یا نەبوونیان لە تەفعیلەدا دەبێ یا نابێ.

ئەم دە پێیە بەپێی ژمارەی پیتەکانیان دەبن بەدوو جۆرەوە، دووانیان کە (فعولن) و (فاعلن)ن، هەریەکێ پێنج پیتن، لەبەر ئەوە پێیان دەگوترێ: (تەفعیلەی خوماسی = پێی پێنجی). ئەو هەشتەکەی تریشیان لەبەر ئەوەی کە هەریەکەی حەوت پیتن، پێیان دەگوترێ: (تەفعیلەی سوباعی) واتە: (پێی حەفتی). کە ئەمانەیانن: (مفاعیلن، مُفَاعَلَتُنْ، مُتَفاعِلُنْ، فَاعِلاتُنْ، فاعِ لاتُنْ، مُسْتَفْعِلُنْ، مُسْتَفْعِ لُنْ، مَفْعُولاتُ).

وا ئێستایش لەم لیستانەدا ڕوونی دەکەینەوە، کە هەریەکێ لەم دە پێیە، لە چی بەحرێکا دێ، چ بەساخی، وە چ بەموزاحەفی، وە هەریەکێ لەم دە پێ ئەصڵییانە، کە دەن، بەهۆی زیحافوعیللەوە چەند پێی موزاحەف – واتە: فەرعی –یان لێ پەیدا دەبێ.

یەکەم: (فَعُولُنْ) (فَعولُ ب–ب، فَعُولْ ب– ْ، فَعْلُنْ––، فَعْلُ–ب، فَعَلْ ب–، فَعْ–)

١– تەویل: آ– (فعولن – ساخ) ب– (فعولن = مەحذووفی مفاعلین) ج– (فَعولُ) مەقبووضی (فَعُولُنْ).

٢– موتەقارەب: آ– (فَعُولن – ساخ) ب– (فَعولُ) مەقبووزی (فَعُولُنْ).

٣- هەزەج: آ- (فعولن) مەحذووفی (مفاعیلن) ب- (فعولان) مەقصووری (مفاعیلن).

٤- وافیر: آ- (فعولن) مەحذوفی (مفاعیلن) ب- (فعولن) مەقطووفی (مُفَاعَلَتُنْ).

٥- رەجەز: آ- (فَعُولُنْ) مەقطوعی (مَفَاعِلُنْ).

٦- موخەللەعی بەسیت: آ- (فعولن) مەخبونی مەقطوعی (مَفَاعِلُنْ).

٧- خەفیف: آ- مەخبوونی مەقسووری (مستفع لن = فَعُولُنْ).

٨- سەریع: آ- (فَعُولُنْ) مەخبوونی (مفعولن = فَعُولُنْ) ب- (فَعُولاَنْ) مەخبوونی (مَفْعُولاَنْ = فَعُولاَنْ).

دووەم: (مَفَاعِيلُنْ) (١- مَفَاعِلُنْ ب-ب -، ٢- مَفَاعِيلُ ب--ب، ٣- مَفَاعِيلْ ب--ْ، ٤- فَعُولُنْ بَ--، ٥- مَفْعُولُنْ ---، ٦- فَاعِلُنْ - بَ -، ٧- مَفْعُولُ -- نَ).

١- تەویل: آ- (مفاعیلن - ساخ) ب- (مَفَاعِلُنْ) مەقبووزی (مفاعیلن).

٢- هەزەج: آ- (مَفَاعِيلُنْ - ساخ) ب- (مَفَاعِلُنْ) مەقبووزی (مَفَاعيلن).

٣- وافیر: (مَفَاعِيلُنْ) مەعسووبی (مُفَاعَلَتُنْ = مَفَاعيلن).

٤- موضاریع: آ- (مَفَاعيلن)

سێیەم: (مُفَاعَلَتُنْ) (١- مَفَاعِيلُنْ ب - - -، ٢- مَفَاعِلُنْ ب - ب -، ٣- مَفَاعِيلُ ب - - ب، ٤- فَعُولُنْ ب - -، ٥- مُفْتَعِلُنْ - ب ب -، ٦- مفعولن - - -، ٧- فاعلن - ب -، ٨- مَفْعُولُ - - ب).

١- وافیر آ- (مُفَاعلتن) ساخ ب- (مَفَاعِلن) مەعصووبی (مُفَاعَلَتُنْ).

چوارەم: (فَاعِ لاَتُنْ) (فاعِ لات - ب - ب).

١- موزاریع: آ- (فاع لاتُنْ - ساخ) ب- (فاعلات) مەکفووفی (فاع لاتن).

٢- سەریع: آ- (فاعِ لاَت) مەتوی (مفعولات).

٣- مونسەریح: آ- (فاعِ لاَت) مەتوی (مفعولات).

٤- موقتەرەب: آ- (فاعلات) مەتوی (مفعولات).

پێنجەم: (فَاعِلُنْ) (١- فَعِلُنْ ب ب -، ٢- فَعْلُنْ - -).

١- مەدید: آ- (فاعلن = ساخ) ب- (فاعِلُنْ) مەحذووفی (فاعِلاَتُنْ). ج- (فَاعِلاَن ب -ْ) موزالی (فاعلن) لە موتەدارەکا و مەقصووری (فَاعِلاَتُنْ) لە مەدیدا.

٢- موتەدارەک: آ- (فاعِلُنْ - ساخ) ب- (فاعِلاَنْ) موزالی (فَاعِلُنْ).

٣- بەسیط: آ- (فَاعِلُنْ - ساخ).

٤- رەمەل: آ- (فاعِلُنْ) مەحذووفی (فَاعِلاتُنْ).

٥- خەفیف: آ- (فاعِلُنْ) مەحذووفی (فاعِلاَتُنْ).

٦- موجتەس: آ- (فَاعِلُنْ) مەحذووفی (فَاعِلاَتُنْ).

٧- وافیر: آ- (فَاعِلُنْ) ئەجەممی (مُفَاعَلَتُنْ).

٨- سەریع: آ- (فَاعِلُنْ) مەطوی و مەکسووفی (مَفْعُولاَتُ).

٩- هەزەج: آ- (فاعِلُنْ) ئەشتەری (مَفَاعِيلُنْ).

١٠- موزاریع: آ- (فَاعِلُنْ) ئەشتەری (مفاعیلن).

شەشەم: (مستفعلن) (١- مفاعلن ب - ب -، ٢- مُفْتَعِلُنْ - ب ب -، ٣- فَعِلَتُنْ ب ب ب -، ٤- مُسْتَفْعِلُ - - ب ب، ٥- مَفَاعِلُ ب - بَ ب، ٦- مَفْعُولُنْ - - َ-، ٧- فَعُولُنْ ب --، ٨- مُسْتَفْعِلان --ب -ْ، ٩- مَفاعِلانْ ب-ب-ْ، ١٠- مُفْتَعِلانْ - ب ب -ْ، ١١- فَعِلَتانْ ب ب بَ -ْ)

٢- رەجەز: آ- (مستفعلن - ساخ).

٣- سەریع: آ- (مستفعلن - ساخ).

٤- مونسەریح: آ- (مستفعلن - ساخ).

٥- مقتضب: آ- (مستفعلن - ساخ).

٦- کامیل: آ- (مستفعلن) موزمەری (مُتَفَاعِلُنْ).

حەوتەم: (مُتَفَاعِلُنْ) (١- مستفعلن: مضمر ٢- مفاعلن: موقوص ٣- مُفْتَعِلُنْ: مخزول ٤- فعلاتن: مقطوع ٥- مفعولن: مقطوعی مضمر ٦- فَعِلُنْ: أحَذّ ٧- فَعْلُنْ: أحذی مضمر ٨- متَفاعلان: سالمی موزال ٩- مُسْتَفْعِلانْ: موضەمەری موذال ١٠- مَفَاعِلانْ: موقوصی مذال ١١- مفتعلان: مذالی مخزول ١٢- متفاعلاتن: ساخی مرَفّل ١٣- مستفعلاتن: مضمری مرفل ١٤- مَفَاعِلاتُنْ: موقوصی مرفّل ١٥- مُفْتَعَلاتُنْ: مخزولي مرفّل).

١- کامیل: آ- (متفاعلن - ساخ).

هەشتەم: (مَفْعُولاَتُ):

١- سەریع: آ- (مفعولاتُ - ساخ).

٢- مونسەریح: آ- (مفعولاتُ - ساخ).

٣- موقتەضەب: آ- (مفعولاتُ - ساخ).

نۆیەم: (فاعِلاتُنْ):

١- مەدید: آ- (فاعلاتن - ساخ).

٢- رەمەل: آ- (فاعلاتن - ساخ).

٣- خەفیف: آ- (فاعلاتن - ساخ).

٤- موجتەث: آ- (فاعلاتن - ساخ).

٥- سەریع: آ- (فاعلات) مەطوی (مفعولات).

٦- مونسەریح: آ- (فاعلات) مەطوی (مفعولات).

٧- موقتەزەب: آ- (فاعلات) مەطوی (مفعولات).

٨- موتەدارەک: آ- (فاعلاتن) مورەففەلی (فاعلن).

دەیەم: (مستفع لُنْ):

١- خەفیف: آ- (مستفع لن - ساخ).

٢- موجتەس: آ- (مستفع لن - ساخ).

٦- (ألف)

ئەلف لە هۆنراودا ڕۆڵ دەبینێ، وە جۆری کێشزانی زۆرە، لەبەر ئەوە زۆر حوکم و بڕیاری کێشی لە بارەیەوە هەیە. وەک:

١- ئەلفی تەئسیس، لە تەئسیسدا ڕۆیشت.

٢- ئەلفی ریدف ئەلفێکە لە سەروای مقید و موطڵەقدا، ڕێک دەکەوێتە پێش پیتی ڕەوییەوە. وەک ئەلفی (زەبان) لەم شیعرەی سالمدا - ڕەحمەتی خوای لێ بێ - (رەمەل):

چاوی عیبرەت هەڵبڕە ئەی دڵ! لە وەزعی دەهری دوون

سەیری کە ڕۆمی دەڵەک چی کرد بەزومرەی کورد زەبان

٣- ئەلفی خەروج: ئەلفێکە لە ئیشباعی بزوێنی پیتی هێی وەصڵ لە سەروادا، پەیدا دەبێ، نەگۆڕە، پەیڕەو دەکرێ، پێویستە لە سەراسەری سەرواکانی چامەکەدا لە جێی خۆیدا جێبەجێ بکرێ، هەر لە سەروای ڕەها (موتڵەق)دا دەبێ. وەک (کامل):

عَفَتِ الدِّیَارُ مَحَلُّهَا فَمُقَامُهَا

بِمنیً تَأَبَّدَ غُولُهَا فَرِجَامُهَا

لەم چامەیەی لەبیددا، لە کۆتایی هەموو بەیتێکەوە ئەم هێ و ئەلفە هەیە، لەسەر ئەم شێوەیە: (سِلاَمُهَا، حَرَامُهَا، رِهَامُهَا... تاد).

ئەم جۆرە ئەلفە لەگەڵ هێی ڕاناوی تاکی مێیینەدا، لە کوردیدا، بەزەحمەت پیادە دەکرێ، مەگەر هێکەی بەشی وشە بێ، وەک: (کارها، فارهَا، جدارهَا) وەک: (شاها، ماها، جاها، شەها، بەها، مەها، وەها، ئەها، دەها، تەها...) (ر: الخروج).

٤- ئەلفی وەصڵ، ئەلفی صیلەیشی پێ دەگوترێ، ئەلفێکی نەگۆڕە، پەیڕەوی دەکرێ، لە تێرکردن (ئیشباع)ی بزوێنی پیتی ڕەوی لە سەروای ڕەها (مطلق)دا پەیدا دەبێ. وەک (شەوقی - تەویل):

وَدَبَّابَةٍ تَحْتَ العُبَابِ بِمكْمنٍ

أمِینٍ، تَرى السَّارِیَ وَلَیْسَ یَرَاهَا

کە لە دوایەوە (أخَاهَا، حَوَاهَا...) هەیە. یا وەک ئەم چامەیەی سالم کە ئەمە سەردێڕەکەیەتی (هەزەج):

ئەگەر ئومێدی دڵ بێنێتە جێ ماهی جیهان ئارا

بەخاڵی هیندوەش بەخشەم سەمەرقەند و بوخارارا

(بڕوانە: الوصل)

٥- ئەلفی لەیینە، یەکێکە لە سێ پیتەکانی لین (لین = نەرمی) کە ئەلف و واو و یێن، وەک ئەلفی (دعاء، أحشاء، مال، قال) لە عەرەبیدا و (دار، شارا، خانم، سامان) لە کوردیدا، هەموو ئەلفێ ئەلفی لینە، ئەم دوو جۆرە ئەلفە نەبێ: ئەلفی مەمدوودە و هەمزەی بزوێندار و هەمزەی وەستاو، وەک (نەء) ئەلفی لەیینە ئەلفی طەویلەیشی پێ دەگوترێ، واتە: ئەلفی درێژ، لە زۆر شوێنا بۆ ڕاستکردنەوەی کێش دەکرتێ، یا زیاد دەکرێ، بڕوانە ئەم ژمارانە لە ناچارییەکانی شیعر: (١١، ١٢، ٦٥، ٦٦، ٦٨).

نالی – ڕەحمەتی خودای لێ بێ – دەفەرمووێ (موزاریعی هەشتی ئەخرەب):

دەستم لە گەردنی خۆت هەڵ مەگرە ئەی (حەبیبە!)

وەبزانە خـوێنی خـۆمـە، یا مـیننەتی ڕەقـیـبـە!!

ئەمە خۆی (وابزانە) بووە، لەسەر کێشی (فَاعِلاَتُ) بێکەی بزوێندار بووە، بەیاسای: (بۆ ناچاری پیـتی بزوێندار بێ بزوێن دەکرێ) بێکەی بێ بزوێن دەکرێ و دەبێ بە(وابزانە) ئەوجا بەیاسای دوو پیتی وەستاو کۆ ببنەوە، بۆ چارەی کێشەکەیان پیتە نەرمەکەیان، کە پێی دەگوترێ پیتی عیللە دەکرتێ، بەم یاسایە و بۆ سافبوونی تەواوی کێشەکە، ئەلفەکەی کرتاوە و بووە بە(وەبزانە = مفعولُ) کە ئەویش پێی پێویستە لەم شوێنەدا.

ئەلفی نەرم (لیّنة) لە هۆنراوی کێشی پەنجەیشدا، بۆ پێویستیی کێش دەکرتێ، وەک (دە برگەیی):

تا لە ریسـوایی سـواڵ (قـوتەرت) بێ

حـاڵ و مـاڵێکی سـەروبەرت بێ

خۆی (قوتارت بێ)یە بووە، بۆ پاراستنی یەکێتیی سەروا کراوە بە(قوتەرت) بێ، هەتا ڕێک بێ لەگەڵ (سەروبەرت بێ).

ئەلفی نەرم بەچەند بایەخێ (ئیـعـتـیـبـارێ: ڕەچاوکـردنێ) دابەش دەکـرێ، وەک ڕەچاوکردنی درێژی و کـورتی، یا ئەصڵی و زائیـدی، یا پیـتی سێـیـەم و چوارەم و... لە وشەدا، یا ئەلفی بەدەل و وەجهەڵ لە یا و واو، یا... یا... تاد.

بەکورتی ئەلف ئەم جۆرانەی هەیە، وە زۆربەی ئەم جۆرانەیش بڕیاری کێشی و سەروایی لە بارەیانەوە هەیە. پەلەمان نییە، خوا یار بێ لە شوێنی خۆیانا ڕوونیان دەکەینەوە:

١- ئەلفی ئەصڵی، وەک (مَدَی، جَاءَ، مَتَی، عَلی، دار، العَصَا، زام، شارا). بەکوردی پێی دەگوترێ: ئەلفی بنچینەیی، یا ئەلفی ڕیشەیی.

٢- ئەلفی زائیدە، وەک ئەلفی کۆتایی (الرقابا) کە سەروای دێڕێ بێ.

٣- ئەلفی موبەددەل لە تەنوین (بڕوانە: ناچارییەکان – ١٠٢/١١، ١٢).

٤- ئەلفی تەثنیە، وەک: (رجلان، قاما، لم یُقومَا). بڕوانە: (وەصڵ، ڕەوی).

٥- ئەلفی تەبیین، وەک (أنا) تا بزانرێ نوونەکە سەری هەیە.

٦- ئەلفی پیتی ئەلفوبێ.

٧- ئەلفی پیتی ئەبجەدییە، کە یەکسانە بەیەک.

٨- ئەلفی تەئنیث، کە پێشی دەگوترێ: پیتی نیشانەی مێیینە، وەک (حُبْلَی، کُبْرَی). بڕوانە: (البَدَل/١).

٩- ئەلفی ئیطڵاق، وەک: ئەلفی ژمارە دووی ئەم دابەشکردنە (الرقابا).

١٠- ئەلفی وەصڵ.

١١- ئەلفی ریدف.

١٢- ئەلفی خوروج.

١٣- ئەلفی تەئسیس.

١٤- ئەلفی تەرەننوم.

١٥- ئەلفی إغاثە، وەک: (وازیداه).

١٦- ئەلفی مەقصورە وەک: (مَدی، حَجَا، کمثری، عیسی، مصطفی).

١٧- ئەلفی مەمدوودە، وەک: (عطاء، حمراء، جاء).

١٨- ئەلفی فاریقە (جیاکەرەوە) وەک ئەو ئەلفەی کە لەپاش واوی کۆوە دەنووسرێ، هەتا جیای بکاتەوە لە واوی بەشی وشە، وەک: (ضربوا، لم یضربوا).

١٩- ئەلفی ئیعراب وەک: (أباك).

٢٠- ئەلفی تەناسوب، وەک: (سَلاَسِلاَ وَأَغْلاَلاَ).

٢١- ئەلف لە ضەمیرا، وەک (هما، کَما، ضربا، ولَدا زیدٍ، لَهَا، عندها).

٢٢- ئەلفی وەجـهڵ (بەدەل) وەک (المغـزی) ئەلفـەکـەی لە بنچـینەدا واو بووە، وەک (تَعَالَی) لە بنەڕەتدا (تعالب) بووە، وەک (قال) لە بنەڕەتدا واو بووە، وەک (باع) لە ئەصلا (بَیَعَ) بووە، واتە: یێ بووە.

٢٣- ئەلفی دووەم، یا سێیەم، یا چوارەم، یا... تاد، وەک (ما، متی، العصا، مغزی، مستشفی...).

٢٤- ئەلفی ئیلحاق، وەک (قَلْسی) کە مولحەقە بە(دَحْرَجَ)ەوە، خۆی (قَلْسَ)ە بووە.

٢٥- ئەلفی مەجهوولە (نەزانراو) کە نەزانرێ لە بنچینەدا یێ بووە یا واو بووە وەک ئەلفی (عاج، باج، خاچ).

٢٦- ئەلفی طەرەف، یا متطرفە، ئەوەیە کە دوا پیتی وشە بێ، وەک (مَدَی، دُمی، عَلی، مصطفی).

٢٧- ئەلفی متحركه مەبەست لێی هەمزەی متحركەیە، وەک (اكرم، اِجْتَمَعَ).

٢٨- ئەلفی هاویە، هاویە صیفەتی کاشفەیە بۆ ئەلف. دەنا هەموو ئەلفێ ئەلفی هاوییەیە، وەک (قال، دار، شارا)یا بۆ جیاکردنەوەیەتی لە ئەلفی متحرکە.

٢٩- ئەلفی منقلبه، ئەلفێکە لە بنەڕەتدا واو بووە، یا یێ بووە، یا هەمزە بووە، وەک (قَالَ = قَوَلَ، بَاعَ = بَيَعَ، آلحن = اَاَلحن، آمن = أأَمَنَ) وەک ئەلفی (ذا) کە مەقلووبی یێیە، چونکە مصغەرەکەی (ذُيَي)ەیە.

٣٠- ئەلفی کرتاو لە نووسیندا، وەک ئەلفی (هذا = هاذا، رحمن = رحمان...) بڕوانە: باسی نووسینی عەرووزی لە پێشەوە.

٣١- ئەلفی بەینە بەینەی مەشهوور، وەک (ساءک) کە هەمزەکەی لە بەینی هەمزە و ئەلفدا دەخوێنرێتەوە.

٣٢- ئەلفی مەدد، ئەلف کە بزوێنی نەبوو، پیتی مەدد یا لینی پێ دەگوترێ، وەک (يُسَاوِم، دار، بار).

٣٣- ئەلفی لەیینە، لەپێشەوە ڕۆیشت.

٣٤- ئەلفی بابی مساجد، یا بابی عَصَا، یا بابی رَحَى. مەبەست لە یەکەم وەزنی (مَفَاعِل)ە، وەک (شَوَايا) کە لە بنەڕەتدا (شَوَاوَى) بووە، وەک (مَسَاجِد) مەبەست لە بابی (عَصَا) وشەی مەقصووری مونەووەنە کە ئەلفەکەی لە بنچینەدا واو بێ، مەبەست لە بابی (رَحَى) هەمان شتە کە ئەلفەکەی یائی بێ.

٣٥- ئەلفی کلا و کلتا.

٣٦- ئەلفێ کە لەسەر شێوەی تەنوین دەنووسرێ لەدوا فیعلەوە. وەک (لَنَسْفَعاً بِالنَّاصِيَةِ) کە لە کاتی وەصلا بەنوون دەخوێنرێتەوە، بەڵام لە کاتی ئێستا بەئەلف دەخوێنرێتەوە.

٣٧- ئەلفی طەویلە، وەک ئەلفی (قال، العصا، غزا) بڕ: ئەلفی لەیینە.

تێبینی: لە ئیطلاقی هەندێ لەم زاراوانەدا تسامح و چاوپۆشی دەکرێ. بۆ نموونە: (مەمدوودی صەرفی ناوێکە دوا پیتی هەمزەیەکی بزوێنداره، ئەلفێکی هاویەی زائیدە وا لە پێشیەوە، وەک: حمراء، إعطاء، إرواء، صحراء، كبرياء، خيلاء... تاد). کەواتە: ئەلفی (يَشَاءُ) و (جَاءَ) کە فیعلن و ئەلفی (ماء) کە ئەصڵییە و وێنەی ئەمانە ئەلفی مەمدوودە نین، بەواتای زاراوەیی، بەڵام بەتەسامح و بەچاوپۆشی و چاولێ خشان، بۆ

مەبەستی کێشی، بەر ئەلفی مەمدوودە دەکەون و دروستە لە هۆنراودا کورت بکرێنەوە و پێیان بگوترێ قەصری مەمدوود، وەک (یا) و (جا) کە لەم هۆنراوەدا قەصر کراون، گەرچی مەمدوودی حەقیقیش نین (رەجەز):

وَشَرْطُ ذَا الْإعْرَابِ أنْ يُضَفْنَ لاَ
(لِلْيَاكَجَا) أخُو أَبِيكَ ذَا اعْتِلاَ

لە ناوەکانی پیتەکانی ئەلفوبێ ئەم پیتانە لە هۆنراودا قەصر دەکرێن: (باء = با، تاء = تا، ثاء = ثا، حاء = حا، خاء = خا، راء = را، زاء = زا، طاء = طا، ظاء = ظا، فاء = فا، هاء = ها، ياء = يا).

لە ڕاستیدا ئەم زاراوانە لە عەرووزدا، هەموو بەرچاو دەکەون، وە لە بارەیانەوە بڕیاری کێشی هەیە، لەبەر ئەوە حەزم کرد کە ئەدیبانی کوردیش پێیان ئاشنا بن، وە ئێمەیش وەک گەلانی تر، هۆنراو و شیعر و ئەدەبییاتمان بەپێی یاسا و ڕێسا زانستییەکان دابڕێژین، وە ئەم جۆرە بابەتانە بەناوی فەرهەنگی و زاراوی ڕێسایی ناو ببرێن. جا لەم ڕوانگەیەوە لە هۆنراوی کوردی چەند نموونەیێ لەم بابەتە دەهێنمەوە:

١- قەصری مەمدوود، یا کورتکردنەوەی ئەلفی درێژ. مەحوی - ڕەحمەتی خوای لێ بێ - دەفەرمووێ (رەمەل):

تورکی من کوشتارخانەی عاشقانی دی، وتی:
من (برنجی بریزید) ئێرە (ایکنجی کربَلاَ)

نالییش - ڕەحمەتی لێ بێ - (إنشاء)ی کردووە بە(إنشا) و دەفەرمووێ، (هەزەجی هەشتی ئەخرەب):

(نالی) نییەتی سیحری بەیان، حیکمەتی شیعرە
ئەمما نییەتی قوودرەتی دڵ، قوودرەتی (ئینشا)

هەروا مامەڵەی کورتکردنەوەی ئەلفی درێژکراوی کردووە بۆ (بقاء) و (فناء) کە دەفەرمووێ:

بۆ ماچی دەمی ڕەنگە لە عیشوەی خەمی ئەبرۆی
جۆیایی (بەقا) خۆی لە دەمی تیغی (فەنا)دا

٢- سالمیش - ڕەحمەتی لێ بێ - بۆ ڕاستکردنەوەی کێش ئەلفی یەکەمی (بابان)ی

کرتاندووە، کە دەڵێ (رەمەل):

صاعیقە و بەرقی نحووست ظولمەتی دا شەرق و غەرب
بەردەبارانە بەمەخصووصی لەسەر مولکی (بەبان)

٣- ئەسیرییش - ڕەحمەتی لێ بێ - لە زۆر لە چامەکانیدا ئەلفی ریدف و ئەلفی تری پیادە کردووە، لە چامەی (مودیری جازیبە)دا ئەلفی ریدفی پیادە کردووە، کە دەڵێ (رەمەل):

ئەی مودیری جازیبەی کوڕرات و زەڕڕەی کائینات
شاهیدی بوونی تووە سووڕانی مانگ و ڕۆژهەڵات

٤- نالییش ئەلفی تەئسیسی پیادە کردووە، بڕوانە: (٤- التأسیس/ القصیدة المؤسسة).

٧- (ئەلفیّة)

زۆر ئورجوزەی تەعلیمی هەن، ژمارەی دێڕەکانیان دەگاتە هەزار شیعر، لەبەر ئەوە پێیان دەگوترێ: ئەلفییە، واتە: هەزار دێڕی، یا هەزارین، یا هەزارینە، وەک ئەلفییەی ئیبنومالیک و ئیبنومعط لە زانستی نەحودا.

٨- (المُؤْتَلَفْ)

بڕوانە (دائِرَةُ المؤتَلف).

٩- (تأنیث المذَکّر)

بڕوانە (ناچارییەکان/ ٨٦).

١٠- (المأنوس)

دەگوترێ: ضەربی یەکەم یا دووەمی ئەم بەحرە، یا ئەم عەرووضە مەئنووسە، یا غەیرە مەئنووسە. مەئنووس واتە: باو، شاعیرەکان بەئاسایی بەو جۆرە ضەربە شیعریان گوتووە، نامەئنووسیش ئەوەیە کە ناباوە و بەدەگمەن شیعری پێ گوتراوە.

بەوێنە: بەحری کامیل لە کوردیدا هەتا ئێستا بەدەگمەن شیعری پێ گوتراوە. کەواتە: دەریای کامیل لە شیعری کوردیدا ناباوە، واتە: غەیرە مەئنووسە، بەڵام شیعر گوتن بەپێی

بەحری هەزەج لە کوردیدا زۆر زۆر باوە، هەروا بەحری رەمەل.

١١- (أَنَا)

وشەی (أَنَا)ی عەرەبی کە بەواتا (من)ی کوردییە، دوو بڕگەی کورتە، لەسەر کێشی (پەلە = فَعَ = ن ن) سەبەبی قورسە، بەڵام بۆ ناچاری کێش دروستە بکرێ بەدوو بڕگە، یەکەمیان کورت و دووەمیان درێژ کە یەکسان بێ بەوەتەدێکی کۆ، ئاوا: (أنا=فَعُو=ب-).

(دووەم: پیتی بێ)

ب = ٢. (بڕوانە: دوا تێبینی ئەم پیتە).

(البَأْو): (بڕوانە: جۆرەکانی بەیت/ ١، ٢) و (بڕوانە: ٦ – ئەلف/ ٣٦ – تێبینی).

١٢– (بتر = بەتر)

بۆ تێگەیشتنی تەواو لە (بتر، أبتر) بڕوانە خشتەکانی زیحاف و عیللەکان: (نەخشەی چوارەم/ ٥ + لیستی چوارەم/٥ + لیستی – ٥/١٠).

بەتر وشـەیەکی عـەرەبییـە، لە زمـاندا واتە: دوا بڕین، کلک خـشـتکردن لەبندا، وەک زاراوە بریتییە لە (قەتع و حەزف). بەتر لە جۆری عیللەی نەگۆڕە، واتە: هەر کاتێ لەسەر دێڕی چامەدا پیادە کرا، دەبێ لە سەرجەمی دێڕەکانی تریدا پیادە بکرێ: (عِلّة لازمة) لە جۆری عـیللەی لێکدراوە بەلێکەمکردن، لە بنەڕەتدا دوو عـیللەی سادەیە، دەچێـتە سـەر کێشی مەدید و موتەقارەب (متقارب). لە مەدیددا پێی (فاعـلاتُن) لە زەربی سێیـەمی عـەرووزی دووەمدا، بەحەذف دەبێ بە(فاعـلا = فاعلن) لەپاشا بەقەتع دەبێ بە(فاعل = فـعلن = ––). لە موتەقارەبا (فـعـولن) دەبێ بە(فع = –) لە زەربی چوارەمی عـەرووزی یەکەم و لە زەربی دووەمی عەرووزی دووەما.

١٣– (أبتر) یا (مبتور) یا (مبتورة) یا (بتراء)

دەگوترێ: عـەرووزی ئەبتـەر، یا زەربی ئەبتـەر، یا پێی مەبتـوور، یا بەیتی ئەبتـەر، یا مـەبتـوور، مـەبەست ئەو عـەرووز و زەرب و پێ و دێڕە شـیـعـرانەیە کـە تووشی دەرد (عیللەت)ی بەتر و دوابڕان بوون.

١٤– (بَحْر = بەحر = دەریا = کێش)

بەحر: ئەو کێـشە تایبـەتەیە کـە هەسـتـیـار بەپێی پێـیـەکـانی ئەو، هۆنراو دەهۆنێـتەوە، بەکـوردی بەحر؛ واتە: دەریا. بەوێنە: دروسـتـە لەجـیـاتی بەحری طەویل بـگوترێ: دەریای درێژ. بەحری عەرووزی شازدە بەحرن، بۆیە ناونراون بەحر، چونکە لق و پەلوپۆی زۆر زۆری بێ شوماری لێ دەبێتەوە، لە فرەوانی و بەرینیدا ڕێک لە دەریا دەچێ، کە لە هەزار لاوە چەم و جۆگە و کانیاو و سەرچەشمەی دەچێتەوە سەر و هەر پڕیش نابێ. بۆ نموونە: شێوە جـیـاجـیـاکـانی هەر دەریایێ بگری، کـە بەهۆی جـیـایی عـەرووز و ضـەرب و، بەهۆی

تووشبوونی زیحاف و عیللەتەکانەوە دروست دەبن، لە هەزاران تێ دەپەڕن، هەروا دەریای کێشی پەنجەیش، بەهۆی پێش و پاش خستنی برگەکانییەوە، هەزاران شێوەی لێ دروست دەبێ. لەبەر ئەوەیە کـە دانانی هۆنراو بەپێی کێـشی ئەم دەریایانە قـەت تەواو نابێ. بۆ ناوی بەحرەکان بڕوانە (نەخشەی بازنەکان...).

دەریای کێش لە زۆر چەشمەندازەوە، بەچەندین جۆر دابەش دەکرێ. وەک:

١– (بەحرە بەسیطەکان: البحور المفردة: البحور البسیطة: البحور الصَّافیة):

بەکوردی پێیان دەگوترێ: دەریا سافەکان، یا دەریا سادەکان، یا دەرگا یەک پێییەکان. مـەبەست ئەو کـێـشـانەیە کـە لە یەک جـۆرە پێ دروست دەبن، کـە بریتین لەم حـەوت دەریایانە:

١– هەزەج (مفاعیلن ٣ × ٢)

٢– ڕەجەز (مستفعلن ٣ × ٢)

٣– ڕەمەل (فاعلاتن ٣ × ٢)

٤– موتەقارەب (فعولن ٤ × ٢)

٥– کامیل (متفاعلن ٣ × ٢)

٦– وافیر (مفاعلتن ٣ × ٢)

٧– موتەدارەک (فاعلن ٤ × ٢)

٢– (بەحرە تێکەڵەکان: البحور المرکَّبة: البُحُورُ المُخْتَلَطَةُ: البُحُورُ المُمْتَزِجَةُ: دەریا تێکەڵەکان):

مەبەست ئەو دەریایانەیە کە تێکەڵن لە دوو جۆرە پێ، کە بریتین لەم نۆ بەحرانە:

١– طەویل (فَعُولُنْ مَفَاعیلن ٢ × ٢)

٢– مەدید (فاعلاتن فاعلن ٢ × ٢)

٣– بەسیط (مستفعلن فاعلن ٢ × ٢)

٤– سەریع (مستفعلن، مستفعلن، مفعو لات × ٢)

٥– مونسەریح (مستفعلن مفعو لات مستفعلن × ٢)

٦– خەفیف (فاعلاتن مستفع لن فاعلاتن × ٢)

٧- موزاريع (مفاعيلن فاع لاتن مفاعيلن × ٢)

٨- موقتەزەب (مفعو لات مستفعلن مستفعلن × ٢)

٩- موجتەس (مستفع لن فاعلاتن فاعلاتن × ٢)

٣- (دەريا پێنجييەكان: بەحرە پێنجينەكان: البحور الخماسيَّةُ)

واتە ئەو جۆرە بەحرانە كە بريتين لە چەند پێيەكی پێنجی، كە بريتين لەم دوو بەحرە:

١- موتەقارەب = فعولن ٨ جار.

٢- موتەدارەک = فاعلن ٨ جار.

ديارە كە (فعولن) و (فاعلن) هەردووكيان پێی پێنجين.

٤- (دەريا حەوتييەكان: دەريا حەوتينەكان: البحور السُّبَاعية: دەريا حەوت پيتييەكان):

واتە: ئەو بەحرانەی كە بەئەصڵی وەضعيان پێكهاتوون لە چەند پێيەكی حەوت پيتی، كە بريتين لەم يازدە دەريايە:

١- وافير = (مفاعلتن ٦ جار)

٢- كامل = (متفاعلن ٦ جار)

٣- هەزەج = (مفاعيلن ٦ جار)

٤- رەجەز = (مستفعلن ٦ جار)

٥- رەمەل = (فاعلاتن ٦ جار)

٦- سەريع = (مستفعلن مستفعلن مفعو: لات ٢ جار)

٧- مونسەريح = (مستفعلن مفعولات مستفعلن ٢ جار)

٨- خەفيف = (فاعلاتن مستفع: لن فاعلاتن ٢ جار)

٩- موضاريع = (مفاعيلن فاع: لاتن مفاعيلن ٢ جار)

١٠- موقتەضەب = (مفعولات مستفعلن مستفعلن ٢ جار)

١١- موجتەس = (مستفع لن فا علاتن فا علاتن ٢ جار)

٥- (دەريا ئامێتەكان: البحور الممتزجة: البحور المختلطة):

بەحری مومتەزيج بەمەعنای پێشوو، كە بەواتا بەحری مورەككەب، يان بەحری

موختەلەط هاتووە، بەم واتايەيش بەكارهاتووە كە بەحرێ پێک بێ لە پێی پێنجی و لە پێی حەفتی، كە بريتين لەم سێ دەريايە:

١- طەويل = (فعولن مفاعيلن ٢ × ٢)

٢- مەديد = (فاعلاتن فاعلن ٢ × ٢)

٣- بەسيط = (مستفعلن فاعلن ٢ × ٢)

كەواتە: ٢ پێنجی + ١١ حەوتی + ٣ئامێتە = ١٦ بەحر.

٦- (دەريا پشتگوێخراوەكان: بەحرە موهمەلەكان: البحور المهملة):

وەک دەزانين بەحری عەرووزی لە پێنج بازنەی عەرووزی دەردەهێنرێن، دەبن بەدوو وشەوە:

١- دەريا باوەكان: دەريا بەكارهێنراوەكان، كە ئەو شازدە بەحرەن كە خەليل دياری كردوون، كە لەپێش سەردەمی خەليلدا شيعريان پێ گوتراوە.

٢- دەريا ناباوەكان: دەريا پشتگوێخراوەكان: بەحرە موهمەلەكان، بريتين لە كۆمەڵێ دەريا، بەپێی سيستەمی بازنەكانی خەليل، لەناو بازنەكاندا سەر هەڵدەدەن، بەڵام خەليل - بەرەحمەت بێ - هۆنراوی پێ نەديون، لەبەر ئەوە ناوی ناون كێشی پشتگوێخراو (بەحری موهمەل) وەک (كێشی ١- موستەتيل ٢- مومتەد ٣- موتەوافير ٤- موتتەريد ٥- موتتەئيد ٦- مونسەريد ٧- مەقلووبی بەسيط).

ئەم دەريا پشتگوێخراوانە لەپاش شازدە دەريا باوەكان بەدوورودرێژی - بەپشتی خودا - دێن، بڕوانە ئەوێ و بازنە كێشييەكان.

٧- (بەحرە نوێكان: بحور مولّدة: بحور جديدة: دەريا دەستكردەكان):

ئەم جۆرە دەريايە دوو جۆرن:

١- هەر كاتێ شاعيرێ توانی دەريايەكی پشتگوێخراو بەكار بهێنێ و هۆنراوی پێ بهۆنێتەوە، ئيتر ئەو دەريايە دەبێ بەدەريای نوێ. وەک ئەم هۆنراوە كە لە بەحری موستطيلە، كە بريتييە لە (مفاعيلن فعولن × ٤) كە دەق پێچەوانەی طويلە:

لَقَدْ هَاجَ اَشْتِيَاقِي غَرِيرُ الطَّرْفِ أَحْوَرْ
أُدِيرَ الصُّدْغُ مِنْهُ على مِسْكٍ وَعَنْبَرْ

٢- چەند دەریا و کێشێکی تر هەن، ناچنەوە سەر بازنەکانی خەلیل، شاعیران خۆیان دایانهێناون، ئەم جۆرەیش بەپشتی خودا لەپاش بەحرە باو و ناباوەکانەوە دێ. لەم جۆرەیە ئەم جۆرە داهێنراوانەی ناودارن بەحەوت هونەرەکان:

١- بەحری سیلسیلە ٢- دوبیت ٣- قوما ٤- مووەششەحات ٥- زەجەل ٦- الکان وکان ٧- الموالي.

هەروا ئەم جۆرە هۆنراوانەی تریش:

١- الأبوذیة ٢- الرباعي ٣- العتابة

٨- (بحور الشعر: دەریاکانی شیعر):

هەر چامەیێ، یا هەر پارچە و غەزەلێ، یا هەر هۆنراوێ، کە کێشی هەبێ، سەر بەبەحرێکە، یا سەر بەکێشێکە و بەپێی ئەو بەحر و کێشە دەگوترێ، وە ناوی خۆی لەو بەحرە وەردەگرێ، بەوێنە: قەصیدەی بوردییە لە بەحری بەسیطە.

ئەوەی کە لێرەدا حەز دەکەم بیدرکێنم لەم تێبینییەدا تۆماری دەکەم.

تێبینی: کێشی هۆنراو بەپێی زمان و تایبەتمەندییەکانی دەگۆڕێ، لەبەر ئەوە خۆ بەستنەوە بەچەند کێشێکی تایبەتەوە هەتا هەتایە ڕاست نییە، چونکە بەری بەرهەمی هەستیار تەسک دەکاتەوە، لە هەمان کاتا شت بەبێ سیستەم و ڕێسا و یاسایش سەر دەکێشێ بۆ گەڕەلاوژێ و پاشاگەردانی، ئەوەیش نابێ، کەواتە:

وا باشە دەریای نوێی زۆر دابهێنرێ، وە یاسا و ڕێسا و ئاوا و دەستوورەکانیان زەبت بکرێ و بڵاو بکرێنەوە، چەند هەستیارێ شتی وایان کردووە، بەزۆر شێوە، وەک ئەم دەریا نوێیانەی کە باسمان کردن، وەک موستەزاد، وەک تێکەڵکردنی دەریاکان، وەک زیادکردنی پێیەک یا پتر لە بەحرێ، یا زیادکردنی بڕگەیێ لە پێیەکا، لە هەندێ کێشا، بۆ نموونە: نازک مەلائیکە پێی (فاعِلُ = - ب ب) لە هەندێ چامەی بەحری موتەدارەکا زیاد کردووە، وەک دەڵێ:

كَانَ المغربُ لَوْنَ ذَبيحٍ
وَالأفق كآبةَ مجروحٍ

کە ئەمە کێشەکەیەتی:

کانل	مغرب	لَوْنَذَ	بیحی
فعلن	فاعِلُ	فاعل	فعلن
- -	- ب ب	- ب ب	- -
وَلاُفُ	قِكَآ	بَتُحَجْ	روحي
فعلن	فَعِلُنْ	فَعِلُنْ	فَعْلُنْ
- -	ب ب -	ب ب -	- -

خودا یار بێ ئەم بیردۆزەیە لە جێگەی خۆیدا بەجوانی طەرح دەکەین.

٩- (بەحری شەش پێیی، یا بەحری هەشت پێیی):

لە بنەڕەتدا ئەو کێشانەی کە لە بازنەکان دەردەهێنرێن، یا هەشت پێیین، یا شەش پێیی. شازدە دەریاکە پێنجیان هەشت تەفعیلەییین کە ئەمانەن، کە لە بازنەی یەکەم و بازنەی پێنجەم دەردەهێنرێن:

١- طەویل ٢- مەدید ٣- بەسیط ٤- موتەقارەب ٥- موتەدارەک

وە یازدەشیان هەشت پێیین، کە لە بازنەی دووەم و سێیەم و چوارەم پەیدا دەبن کە ئەمانەن:

١- وافیر ٢- کامیل ٣- هەزەج ٤- رەجەز ٥- رەمەل ٦- سەریع ٧- مونسەریح ٨- خەفیف ٩- موزاریع ١٠- موقتەزەب ١١- موجتەس.

(بڕوانە: بەیتی تام، بەیتی مەجزوء، بەیتی مەشطوور، بەیتی مەنهووک، بەیتی مووەحەد).

١٠- (ئەو بەحرانەی کە پێویستە مەجزووء بن):

(بڕ: بەیتی مەجزووء).

١١- (بەحری شەقیق): (- شەقیق).

١٥- (إبْتِدَاء)

ڕۆڵی زیحاف و عیللە یەکێکە لەم چوار شتە:

١- ئیبتیدا، ئەو گۆڕانەیە کە دەگات بەیەکەم پێی دێڕ، بەڵام لەناواخن و عەرووز و

زەربیدا ڕوو نادات، وەک ئەلم لە طەویلا و عەصب لە وافیردا و خەرم لە هەزەجدا. یەکەم پێی نیوەی دووەمیش لە شیعردا پێی دەگوترێ (ئیبتیدا = سەرەتا) = یەکەم پێی لەتی/٢.

٢- فەصل، ئەو گۆڕانەیە کە دەبێ لە عەرووزدا پەیڕەو بکرێ، وەک (مفاعلن) لە یەکەمی تەویلدا، کە پێویستە هەمیشە قەبز بکرێ، وەک (فَعِلُنْ = ب ب -) لە عەرووزی مەدیددا، کە دەبێ هەمیشە مەخبوون بێ، وەک نموونەی تری لەم بابەتە.

٣- ئیعتیماد: ئەو جۆرە گۆڕانەیە کە لە جوزئی پێش ضەربدا شیبهی واجبە، وەک کرتاندنی نوونی وەستاوی (فعولن) لەپێش ضەربی سێیەمی تەویلدا، کەوا باشە ئاوا بێ: (فعولن مفاعیلن فعولُ فعولُنْ). بۆیە پێی دەگوترێ ئیعتیماد، چونکە سەبەبی سووکی کۆتایی (فعولن) لەم شوێنەدا ئیعتیمادی کردۆتە سەر دوو وەتەدی کۆ، یەکێکیان وا لەپێشیەوە و ئەویتریان وا لەپاشیەوە. ئەم جۆرە ئیعتیمادە بەپێچەوانەی ئیعتیمادە لە بەحری موتەقارەبدا، چونکە لەودا ئیعتیماد ئەوەیە کە پێی پێش پێی سەروا سەلامەت بێ لە گۆڕان (ر: بەحری طەویل و بەحری موتەقارەب).

٤- غایە: ئەو جۆرە زیحافانەیە کە لە زەربدا نەگۆڕە، بەڵام لە ناواخندا بگۆڕە وەک قەطع و قەصر و کەسف و قەطف.

١٦- (مَبْدَء): (حسن المطلع) و(حسن المقطع):

١- سەرەتای دەستپێکردنی هۆنراو لە چامەدا، لەسەر شێوەیەکی جوانی دڵهەژێنی دڵگیر، وەک (امرئ القیس) سەردێڕی لامییەکەی بەم دێڕە شیعرە دەست پێ دەکات کە دەڵێ (طەویل):

قِفَا نَبْكِ مِنْ ذِكْرى حَبِيبٍ وَمَنْزِلِ... تاد (بڕ: مطلع)

چەندە سەرەتایەکی شیرین و جوانە، شاعیر لەسەر لوتکەی چیای بیرەوەری ڕاوەستاوە و، لە دەرگای گەنجینەی یادگارەکانی خۆی و یاری دەدا و، هەواری خاڵی لەیل دەلاوێنێتەوە و دەڵێ: (ئەی خەڵکە! ئەگەر خاوەن ڕەحم بن دێن لەگەڵ مندا دەگرین. یا چەند جوان و قەشەنگە ئەم سەرەتایەی ئەحمەد هەردی کە دەڵێ لە ڕازی تەنیاییدا (هەزەج):

بەسەرسامی لەسەر لوتکەی بڵندی گەنجی وەستاوم

شەریتی عەمری ڕابووردووم وەکو خەو دێتە بەرچاوم

٢- سەرەتای هەموو بەحرێکیش لەناو بازنەکەی خۆیدا ئەو وەتەدەیە، یا ئەو سەبەبەیە، کە بەحرەکە لەوێوە دەست پێ دەکا، کە پێی دەگوترێ: مبدء السير، یا مبدء الفك وەک:

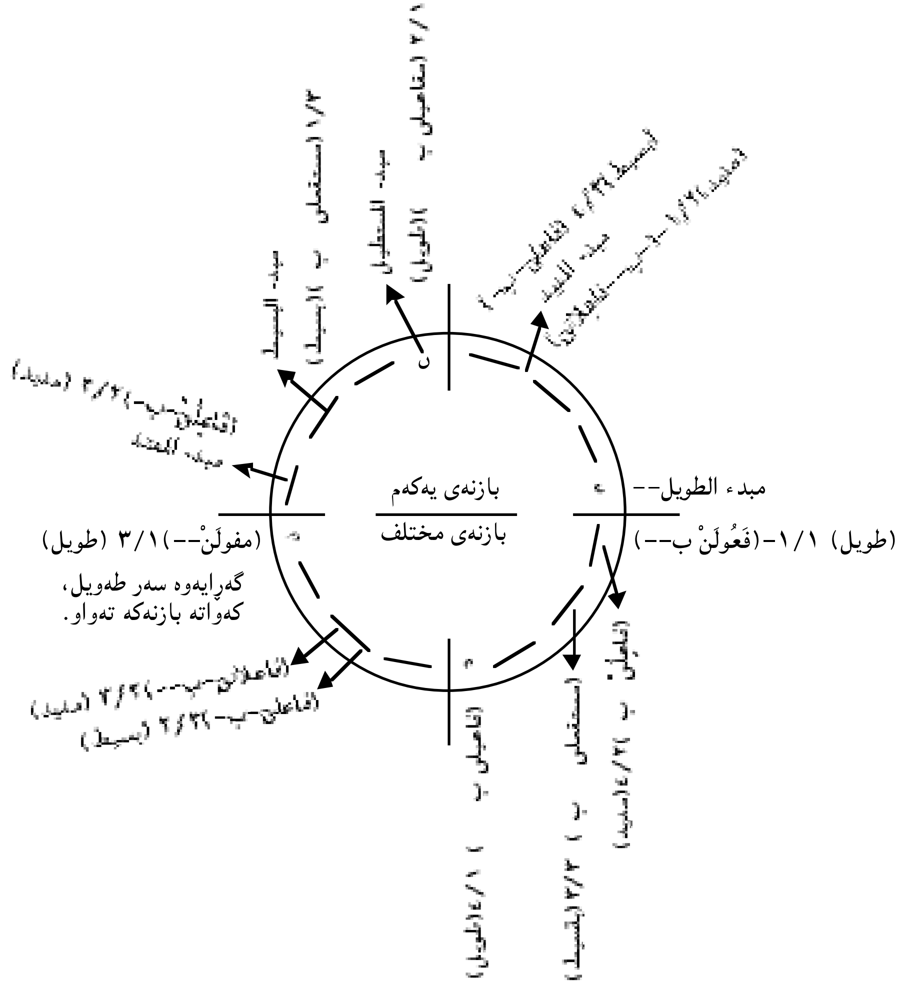

بڕوانە: (دائیرە عەرووزییەکان = بازنە کێشییەکان). وەک دەگوترێ: مەبدەئی طەویل لە بازنەی جیاوازدا پێشی دەگوترێ: ئیبتدا.

۱۷- (البدل):

۱- گۆڕینی پیتی ڕەوی بەشێوەیێ جیابێ لە ئیکفاء، وەک (ڕەجەز):

یا قَبَّحَ اللهُ بَنِي السَّعْلاَتِ

عَمْراً وقَانوساً شِرَارَ النَّاتِ

لَيْسُوا بِأَخْيَارٍ وَلاَ أَكْيَاتِ

ئەوەتا هۆنەر (ناس) و (اکیاس)ی کردووە بە(نات) و (اکیات) هەتا هاوسەروا بن لەگەڵ (سعلات)یدا، یا وەک ئەمە هەستیار قەلبی هەمزەی (غطاء) و (نداء) و (شفاء)ی کردووە بەیێ هەتا لەگەڵ (مَنَایا)دا لەم هۆنراوەدا هاوسەروا بن (وافر):

فَـذَاكَ الـهَمُّ لَيْسَ لَهُ دَوَاءُ

سوَى المَوْتِ المنطّقِ بالمَنَايا

بەڵام ئەم شیعرەی موفتی زەهاوی - ڕەحمەتی خودای لێ بێ - لەم بابەتە نییە کە دەڵێ:

گەر دەڵێی چییە ئەو کێرە سیسە

پێی باوەڕ مەکە ئەلفی تەئنیثە!

ئەمە لە چەشنی ئەو بابەتەیە کە لەم وشانەدا باسمان کرد: (حرف الراء، حرف الذال) هەروا ئەم شیعرەی ئەسیرییش لەم بابەتی بەدەلە نییە کە دەڵێ (هەزەج):

کەسێ میللەت پەرستی کا مەلوول و مات و غەمناکە

زەعیف و چاوی نمناکە، چ ئەندامی وەکو داڵە

مەبەست لە (داڵ) پیتی دالە، نەک داڵی باڵندە، بۆیە شاعیر (دال)ی کردووە بە(داڵ) هەتا هاوسەروا بێ لەگەڵ (زاڵە) و (ئاڵە) و (حاڵە)دا، لە دێڕە هۆنراوەکانی تردا، ئەمیش هەر لەو بابەتەیە کە لامی لەڕ و لامی قەڵەو، لە سەرروادا هاوسانن و بەرابەری یەکتری دەکەن و دروستە ببن بەهاوڕەوی بۆ یەکتر.

۲- (عَلَى البَدَلِ) دەگوترێ ئەم دوو پیتە لەسەر شێوەی بەدەل نۆرەکرتێ دەکەن، یا دەبن بەڕەوی، یا شتێ تری لەم بابەتە، مەبەست لە بەدەل نۆرە و موعاقەبەیە (بڕ: البری = بڕوانە: البرئ).

۳- (إبدال وتبديل) ابدال یا تبدیل واتە: گۆڕین و گۆڕینەوە، وەک گۆڕینی هەمزە بەواو، یا بەیێ، وەک عطاءاً بکرێ بەعَطَايا، وەک گۆڕینی هەمزەی وەصڵ بەهەمزەی قەطع، یا بەپێچەوانەوە (بڕ: ناچارییەکان/ ۱۰۱، ۱۰۲) یا گۆڕینی (أل)ی شەمسی، کە لامەکەی دەگۆڕێ بەپیتێ لە چەشنی پیتەکەی پاشی.

۱۸- (البرئ)

واتە: ساخ، ئێمە زۆرینەی کات، ئەو بابەتانەی کە پەیوەندییان بەچەند شوێنێکەوە هەیە، لە شوێنی یەکەمیاندا باسیان دەکەین و لە جێگەکانی دواوە ئاماژەی بۆ دەکەینەوە. جا لەسەر ئەم بنیاتە دەڵێین:

سەبەبی سووک لە دێڕە شیعردا، یا بەرابەری و مقابلە لەگەڵ سەبەبێکی سووکی تردا دەکا، یا نایکا، بەوێنە (فا)ی (فاعلن) لە سەرەتای دێڕەوە بەرابەری لەگەڵ سەبەبێکی تردا ناکا، بەڵام (عیلن) لە (مَفَاعيلن)دا، دوو سەبەبی سووکن، لە هەندێ کێشدا نۆرەکرتێ و موعاقەبە و تەقابولیان لە نێواندا هەیە. قسەمان لەو جۆرە دوو سەبەبەیە کە بەرابەری و نۆرەکرتێیان لە نێواندا هەیە، جا ئەو دوو سەبەبانەی کە بەرابەری و نۆرەکرتێیان لە نێواندا هەیە یا وان لە یەک جوزئدا، یا وان لە دوو جوزئدا، مەبەست لە جوزء تەفعیلەیە، واتە: پێ. (بڕ: ۱۸۲ - المعاقبة).

جا ئەوانەی کە وان لە یەک پێدا، یا وان بەیەکەوە، وەک (عیلن) لە (مفاعیلن)دا و (مستف - -) لە (مستفعلن)دا یا بەیەکەوە نین، وەک (فا) و (تن) لە سەرەتا و کۆتایی (فاعلاَتن)دا.

یەکەم: ئەوانەی کە وان لە یەک پێ دا و بەیەکەوەن دەبن بەم دوو جۆرەوە:

آ- سقوطی هەردووکیان دروست نییە، هەروەک ثبوتی هەردووکیان دروست نییە، واتە: دروست نییە کە پیتی وەستاوی هەردوو سەبەبەکە پێکەوە بکرتێن، هەروەک دروست نییە هەردووکیان بەیەکەوە بچەسپێن و بمێنن، بەڵکو پێویستە هی یەکێکیان بکرتێ و هی ئەویتریان بمێنێ، بەپێی یاسای موعاقەبە و نۆرە سەرە، ئەم جۆرە پێی دەگوترێ (مراقبە: تراقب: چاوەنواڕی: چاودێری) کە بریتییە لە دوو سەبەبی سووکی تەنیشت یەکتر لە یەک (پێ)دا، کە بەنۆرە زیحاف بکرێن، ئەمەیش تەنیا لە دوو بەحردا ڕوو دەدا، وەک (عیلن) لە (مفاعیلن)ی موضاریعدا، کە دەبێ یا مەقبوض بێ ئاوا (مَفَاعلن) یا مەکفوف بێ ئاوا (مَفَاعِيلُ) بەبێ تەنوین، وە نابێ (مَفَاعِيلُنْ) وەک خۆی بمێنێ بەبێ قەبز و کەف، یا

پێکەوە قەبز و کەف بکرێ و ببێ بە(مَفَاعِل ب – ب ب). وەک (مَفْعُو – –) لە (مفعولات – – – ب)ی بێ تەنوینی موقتەزەبدا، کە دەبێ یا مەخبوون بێ، ئاوا (مَفَاعِیل ب – – ب) بەبێ تەنوین، یا مطوی بێ ئاوا (فاعِلاَت – ب – ب) بەبێ تەنوین، بەلاّم دروست نییە کە هەردوو سەبەبەکان بەساخی بمێنن ئاوا (مَفْعُولاَتُ – – – ب) یان هەردووکیان بکرتێن پێکەوە و ببێ بە(فَعُلاَت ب ب – ب) = (فعلات).

ب– جۆری دووەم: دروستە کە هەردوو سەبەبەکە پێکەوە بمێنن، بەلاّم دروست نییە کە هەردوو پیتە وەستاوەکانیان بەیەکەوە بکرتێن، بەلاّم دروستە وەستاوی یەکێکیان بەنۆرە بکرتێن. وەک (عیلن) لە طەویل و هەزەج و وافری مەعصووبدا، کە دروستە (مفاعیلن) لەم بەحرانەدا قەبض یا عەقل بکرێ و ببێ بە(مفاعلن ب – ب –) وە دروستیشە کەف یا نەقص بکرێ وە ببێ بە(مفاعیل = ب – – ب) بەبێ تەنوین، بەلاّم دروست نییە عەقل و نەقص بکرێ و ببێ بە(مَفَاعِلُ ب – ب ب) بەبێ تەنوین و بەبێ یێ. وەک (مُسْتَفْ) لە کامیلی موضمەردا کە دروستە وەک خۆی بمێنێ ئاوا (مستفعلن) وە دروستیشە خەبن بکرێ و ببێ بە(مفاعلن) یا طەی بکرێ و ببێ بە(مفتعلن) بەلاّم دروست نییە کە خەبن و طەی بەیەکەوە بکرێ و ببێ بە(فَعِلَتُنْ = ب ب ب –) کە مەخبوولە. وەک (مُسْتَفْعِلُنْ)ی ضەرب لە (مونسەریح)دا، کە دروستە خەبن یا طيّ بکرێ، بەلاّم دروست نییە کە خەبل بکرێ، چونکە پێشی وەتەدی بلاّوە ئاوا (مفعو لات مستفعلن) جا ئەگەر خەبل بکرێ دەبێ بە(مفعولاتُ فعلتن – – – ب ب ب ب –) پێنج پیتی بزواو بەسەر یەکەوە کۆ دەبنەوە، شتی وایش نادروستە!

پوختەی ئەم جۆرەیان ئاوایە: (بێ بزوێنی هەردوو سەبەبەکان یا هەردوو دەمێنن، یا بەنۆرە و سەرە یەکێکیان دەکرتێ، بەلاّم هەردووکیان دروست نییە بەیەکەوە بکرتێن. ئەم جۆرە بەشێکە لە موعاقەبە).

دووەم: ئەوانەی کە وان لە یەک پێدا، بەلاّم بەیەکەوە نین، بەلّکو یەکێکیان وا لە سەرەتای جوزئەکەوە و ئەویتریان وا لە کۆتایەوە، ئەمانە لەگەلّ خۆیانا موعاقەبە و نۆرەکرتێ ناکەن، بەلّکو ئەوەی پێشەوەیان لەگەلّ سەبەبی سووکی پێش خۆیەوە، نۆرەکرتێ دەکا، ئەوەی دواشەوە لەگەلّ سەبەبی سووکی پاش خۆیەوە، کەوا لە پێیەکی ترا، نۆرەکرتێ (معاقبە) دەکا. وەک (فاعلاتن فاعلاتن فاعلن) و (مستفع لُنْ فاعِلاَتن)

سێیەم: ئەوانەی کە وان لە دوو جوزئدا، دوو جۆرن:

آ– یەک سەبەبی سووکی واتیادا، وەک (فاعلن).

ب– دوو سەبەبی سووک کە لە نێوانیاندا وەتەدێ هەبێ، وەک (فاعِلاَتُنْ) و (مُستَفْعِلُنْ).

چوارەم: چۆنێتیی کۆبوونەوەی دوو سەبەبی خەفیف لەم دوو جۆرەدا کە موعاقەبەیان لە نێواندا بێ، ئاوا دەبێ:

آ– جوزئێ کە دوو سەبەبی تیا بێ بکەوێتە پێش پێیەکەوە، کە لە سەرەتاکەیەوە یەک سەبەبی تیا بێ، وەک (فَاعِلاَتُنْ فَاعِلُنْ) لە مەدیددا، کە لە نێوانی نوونی (فاعلاتن) و ئەلفی (فاعلن)دا موعاقەبەی بەبێ موراقەبە هەیە.

ب– جوزئێ کە دوو سەبەبی سووکی تیا بێ و بکەوێتە پێش یا پاش جوزئێکەوە کە دوو سەبەبی سووکی تیا بێ، یا بکەوێتە نێوانی دوو جوزئی دوو سەبەبییەوە. وەک: (مستفع لن فاعِلاَتن) و (فاعِلاَتن. مستفع لُنْ) لە موجتەثدا، کە لە نێوانی کەفی (مستفعلن) و خەبنی (فاعِلاتن)دا و لە نێوانی کەفی (فاعلاتن) و خەبنی (مستفع لن)دا موعاقەبە هەیە. وەک موعاقەبەی نوونی (فاعلاتن) و سینی (مستفع لن) و موعاقەبەی نوون و ئەلفی (مستفع لن فاعلاتن) و موعاقەبەی نوون و ئەلفی (فاعِلاَتن فاعلاتن) لە خەفیفدا. یا وەک معاقبەی صەدر و عجز و طەرەفەین لە (فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن)دا، لە رەمەلدا.

موعاقەبە لەم بەحرانەدا هەیە: (١– رەمەل ٢– وافیر ٣– هەزەج ٤– خەفیف ٥– طویل ٦– موجتەث ٧– مەدید ٨– کامیلی موضمەر ٩– مونسەریح).

موراقەبە و موعاقەبە تەنیا لە جوزئی تەواودا – واتە – لە پێی تەواودا، ڕوو دەدەن و بەس.

جا لە پاش ئەم ڕوونکردنەوەیە دەلّێین:

١– ئەگەر بێ بزوێنی سەبەبی پێشەوە، بەپێی یاسای نۆرەکرتێ، کرتاو بێ بزوێنی سەبەبی پاشی ما، چ هەردووکیان لە یەک جوزئدا بن، وە چ لە دوو جوزئدا بن، بەم جۆرە زیحافە دەگوترێ، موعاقەبەی عەجز، واتە: پاشەکرتێ، چونکە کرتاوەکە لەگەلّ پاش خۆی نۆرەکرتێی کردووە، وەک (مَفَاعِلن) لە (مفاعیلن)دا، وەک (فاعِلاَت) لە (فاعِلاَتُ فاعلن)دا.

٢- ئەگەر بەپێچەوانەوە بوو، پێی دەگوترێ: موعاقەبەی صەدر، واتە: (پێشەنۆرە: پێشەکرتێ) چونکە کرتاوەکە لەگەڵ پێش خۆی نۆرەکرتێ دەکات، وەک (مَفَاعِيلُ) لە (مَفَاعيلن)دا، وەک (فَعِلُن) لە (فاعلاتن فَعِلُنْ)دا.

٣- ئەگەر پێیەک دوو سەبەبی سووکی تیادا بوو، وە بەیەکێشەوە نەبوون، وە بەپێی یاسای موعاقەبە و نۆرەکرتێ سەبەبی یەکەمی لەگەڵ سەبەبی پێش خۆی و سەبەبی دووەمی لەگەڵ سەبەبی پاش خۆی، نۆرەکرتێیان کرد، وەک (فَعِلاَتُ) بەبێ تەنوین لە (فاعلاتن فَعِلاَتُ فَاعِلاَتُنْ)دا، بەم جۆرە زیحافە دەگوترێ: موعاقەبەی طەرەفەین، واتە: دوو سەرە نۆرە!.

٤- جا ئەو جوزئەی لەم موعاقەبەیە رِزگاری ببێ پێی دەگوترێ: (بەرئ: ساخ: ساخڵەم: رِزگار) وەک (فاعلن) لە سەرەتای بەیتەوە، چونکە سەبەبی تر لە پێشیەوە نییە، کە نۆرەکرتێی لەگەڵ بکا و تەنانەت ئەگەر ئەلفەکەیشی لە سەرەتای دێرِەوە بکرتێ، پێی دەگوترێ خەبن، نەک موعاقەبە وەک نوونی (فَعُولُنْ) لە (فَعُولُنْ مَفَاعِيلُنْ) و (فَعُولُنْ فَعولُنْ)دا، چونکە پێش و پاشی وەتەدە. بەنموونە لەم هۆنراوەدا (رەمەل):

إنَّ سَعْداَ بَطَلٌ مُمَارِسٌ
صَابِرٌ مُحْتَسِبٌ لِمَا أصَابَهْ
فَاعِلاَتن فَعِلاَتُ فَاعِلن
فَاعِلاَتُنْ فَعِلاَتُ فَاعِلاَتُنْ

ئەلفی (فاعلاتن)ی سەری دێرِ بەرییە لە موراقەبە و موعاقەبە، هەروا نوونەکەیشی، چونکە ئەم پێیە دەبێ سالم بێ و نوونەکەی بمێنێ، لەبەر ئەوەی کە سەبەبی سووکی پێیەکەی پاشی موعاقەبەی کردووە لەگەڵیدا، (فَعِلاَتُ ب ب - ب)یش لە ناوەرِاستی هەردوو نیوە دێرِەکانیدا موعاقەبەی طەرەفەینیان وا تیادا.

بێ بزوێنی سەبەب، کە بەری بوو لە موعاقەبە بکرتێ و نەکرتێ هەر بەرییە لە موعاقەبە، وە (بەری) لە هەموو دەریاکانا رِوو دەدا.

٥- ئەگەر دوو سەبەبی سووک لە یەک جوزئدا کۆبوونەوە، وە برِیارەکەیان جیاواز بوو لە برِیاری معاقبە و مراقبە، ئەوە موکانەفەیە، لەم دەریایانەدا رِوو دەدا: لە سەریع و مونسەریح و رەجەز و بەسیت. موکانەفەیش - رِێک وەک موراقەبە و موعاقەبە - تەنیا دەچێتە سەر پێی تەواو (جوزئی کامیل). لە (مستفعلن)ی سەرەتای دێرِ و سەرەتای نیوە

دێرِی دووەمدا، لە دەریای مونسەریحدا، موکانەفە هەیە، چونکە خەبن و طەی و خەبلی دروستە، هەروا (مستفعلن)ی ضەربیش، وە دروستیشە ئەم موستەفعیلانە لەم بەحرەدا بەساخی بمێنن و نە خەبن و نە طەی و نە خەبل بکرێن. وەک (مونسەریح):

وَبَلَدٍ مُتَشَابِهٍ سَمْتُهُ قَطَعَهُ رَجُلٌ عَلى جَمَلِهِ
فعلتن فعلاتُ مستفعلن فعلتن فَعِلاَتُ مفتعلن
ب ب ب- ب ب-ب --ب- ب ب ب- ب ب-ب -ب ب-

هەروا هەموو (مستفعلن)ێ لە بەحری سەریع و رەجەز و بەسیتدا خەبن و طەی و خەبلی دروستە، وە دروستیشە بەساخی بمێنێ، نە خەبن بکرێ، نە طەی، نە خەبل.

نموونەی پێشەکرتێ (معاقبەی صەدر) لە کوردیدا، وەفایی - رِەحمەتی خوای لێ بێ - دەفەرمووێ (رەمەل):

بۆ لەبی جانان - بەچاوت - من ئەوا بوومە کەباب
بۆ لەبی جا + نانبەچاوت + من ئەوا بوو + مە کەباب
فاعلاتن + فاعلا تن + فاعلا تن + فعلن
- ب -- + - ب -- + - ب -- + ب ب -

١٩- (بسیط):

دەریایەکە لە شازدە دەریاکەی خەلیل - رِەحمەتی خودای لێ بێ - بۆ (البحور البسیطة) برِوانە: (١/١٤ = البحور البسیطة...) بۆ (مخلّع البسیط) برِوانە (مخلّع البسیط) بۆ (حەزمی مونبەسیط) برِوانە: (٥٦ - الحزم).

٢٠- (عروض البَلَد)

جۆرە بەحرێکە لە بەحرە تازەکان، خوا یار بێ لەوێ قسەی تەواوی لێ دەکەین.

٢١- (البَنْد)

کێشێکی ترپەییبیە، لە کێشە نوێکاندا - خوا یار بێ - باسی دێ.

٢٢- (البیت)

بەیت: دێرِ، بیتُ الشعر: دێرِە هۆنراو،: دێرِە هەڵبەست: دێرِە شیعر.

پێناسەی بەیت: بریتییە لە دوو لەتە دێڕ، کە لە چەند پێیەک پێکهاتبن، کە بەسەروا کۆتایی دێ، وە بەمەبەستی شیعر هۆنرا بێ.

١ – (زاراوەکانی ناو دێڕە هۆنراو):

١– میصراع = میسراع = شەطر = لەت = نیوە = لەتە دێڕ. دەگوترێ میسراعی یەکەم = شەطری یەکەم = نیوەی یەکەم = نیوە دێڕی یەکەم = لەتی یەکەم = لەتە دێڕی یەکەم.
هەروا دەگوترێ: میسراعی دووەم = شەتری دووەم = نیوەی دووەم = نیوە دێڕی دووەم = لەتی دووەم = لەتە دێڕی دووەم.

٢– صەدر (سەدر): نیوە دێڕی یەکەم لە دێڕ (سینگ = بەرۆک).

٣– صەدر: پێی یەکەم لە لەتی یەکەم = پێی یەکەم لە صەدر.

٤– عەجز = عەجوز: لەتی دووەمی دێڕ = شەتری دووەم = دوایی = کلکە.

٥– ابتداء (ئیبتیدا = سەرەتا) پێی یەکەمی لەتی دووەم.

٦– عەرووز: دوا پێی لەتی یەکەم.

٧– زەرب: دوا پێی لەتی دووەم.

٨– حەشو: ناواخن: بریتییە لە سەرجەمی پێیەکانی دێڕ بێجگە لە پێی عەرووز و زەرب، گوتراویشە: حەشو بریتییە لە پێیەکانی نێوان سەدر و عەرووز و نێوان إبتدا و ضرب.

٩– جوزء: پارچە: بریتییە لە یەکە یەکەی ئەو پێیانە کە دێڕیان لێ پێک دێ.

١٠– پێ: تەفعیلە: بڕوانە (أصول التفاعیل).

١١– سەروا (بڕ: القافیة).

١٢– پیتی ڕەوی: پیتێکی تایبەتە لە پیتەکانی سەروا، هۆی سەرەکی هاوئاوازی و هاوئاهەنگی کۆتایی دێڕەکانی هۆنراوە (بڕ: پیتەکانی سەروا).
جا وا لە دواوە هێڵکاری بەیتێ دەنووسین، هەر بەشەی ناوی خۆی لێ دەنێین، وە بەژمارە چەندیی پێ و تەفعیلەکانی دیاری دەکەین، تەفعیلە و پێ و جوزء و پارچە لەم شوێنەدا چوار ناون بۆ یەک شت، جارێ با ناوەکانی ئەجزای بەیت بنووسین.

٢ – لەقەب و ناوەکانی جوزئەکان و بەیت:

بەجوزء و عەرووز و زەرب دەگوترێ: سالم، صەحیح، مەوفوور، وەکی تریش چەند زیحاف و عیللە تووشی پێ یا بەیت بێن بەوانیشەوە ناو دەبرێن. وەک: خەبن و تەی و

ئیضمار و عەصب و قەبز و عەقل و وەقص و کەف و خەبل و شەکل و خەزل و جەزل و نەقص و حذف و خەرم و خەرب و ثرم و شتر و بتر... بەنموونە دەگوترێ: پێی مەقطوع، تفعلەی مخبونە، بەیتی مەخبون، یا مطوی، مشکول، مخبول، موقوص، مضمر، محذوف، مجزوء، مخروم، أخرم، أخرب، أثرم، أشتر، ابتر، مقطوف، مقصور، مشعّث، أحذ، أصلم، مکسوف، موقوف، معصوب، مکفوف... تاد. بڕوانە ئەم زاراوانە لە شوێنی خۆیانا. هەروا دەگوترێ: عەرووزی مەقطوع، مەخبون، مطوی... تاد، یا ضەربی صەحیح، سالم، مخبون... تاد.

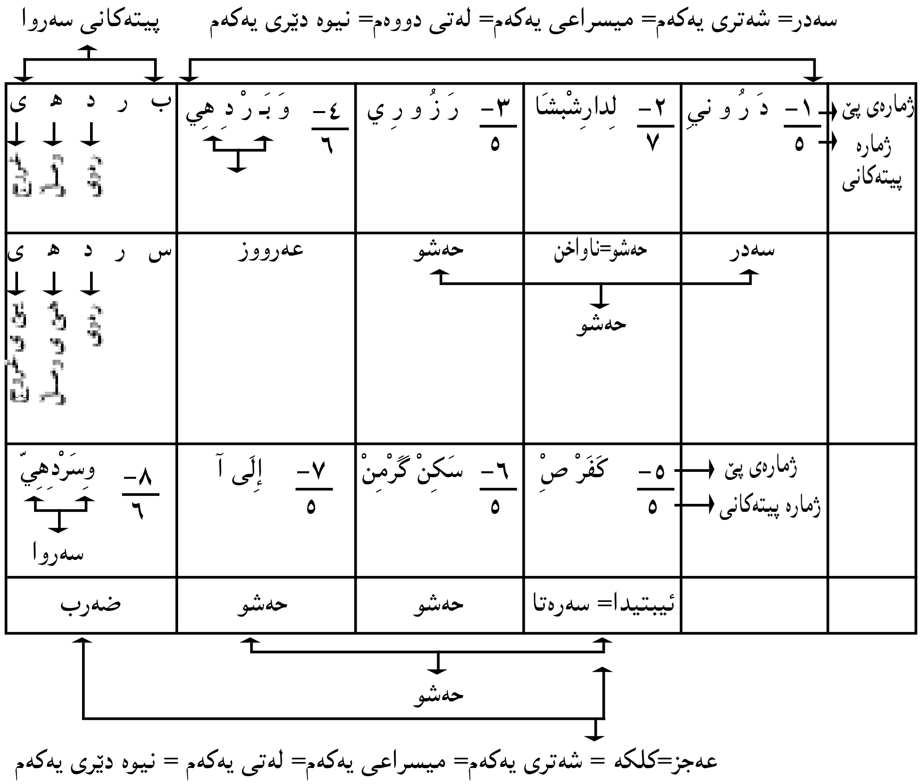

(هێڵکاری دێڕێکی هەشت پێیی وافیی سەروادار لە دەریای تەویل لە جۆری شیعری مطلق)

٣– جۆرەکانی بەیت:

بەیت جۆری زۆرە:

شیعر ئەگەر یەک دێڕ بێ پێی دەگوترێ: (یتیم: تاقانە: تاک: فەرد) ئەگەر دوو دێڕ بێ، یا سێ دێڕ بێ پێی دەگوترێ: (نَتْفَة: دووانە: بەرکوڵ) هەندێ جۆری دوو شیعری پێی دەگوترێ: (چواربنە: روباعی) لە سێ زیاتر تا دەبێ بەچامە، پێی دەگوترێ: (قطعة: پارچە). دروستتر ئەوەیە: چامە دە شیعرە، یا زیاتر کە هەموو لە یەک جۆری یەک بەحر بن، هەندێ دەڵێن: ئەگەر هۆنراو لە شەش تێپەڕ بکا بەهەمان مەرج چامەیە، هەندێ تر دەڵێن: لە هەشت.

غەزەل یا چامە مەرج نییە تاک بێ، وا دەبێ دێڕەکانی جووت دەبن وەک: دە، بیست. وا باوە لە ئاخر دێڕی چامەدا هەستیار نازناوی خۆی دەڵێ، جاری وایش دەبێ لە ناو چامەکەدا ناوی شاعیرەکەی تیادا نییە.

هۆنراوە بەیاسای غەزەل بێ، هەر ئەوەندە پێویستە کە ئاخری نیوە دێڕی یەکەم و ئاخری نیوە دێڕی دووەم، لە گشت شیعرەکانی غەزەلەکەدا یەک بن.

هەستیار دەڵێ:

دڵم عاشق بەچاوی جوانت
سەرگەردانە بۆ تاتای زوڵفانت

لە چامەدا یەکێتیی سەروا مەرجە، بەڵام یەکێتیی بابەت مەرج نییە، وەک گشت چامەکانی دیوانی مەحوی و نالی و معلقاتی سبعە.

(بەیت = دێڕ) بەزۆر ئیعتیبار جۆری جیاجیای هەیە، وەک:

١– بەیتی تام (دێڕی تەواو): ئەوەیە کە هەموو جوزئەکانی، بەپێی بەحرەکەی، لە بازنەی کێشی – دائیرەی عەرووزی – خۆیدا چەند بێ و چۆن بێ، ئاوابێ بەبێ زیاد و کەمی، نابێ مەجزووء و مەشطوور و مەنهووک بێ، هەروا تووشی زیحاف و عیللە و گۆڕانیش نەبوو بێ، وەک ئەم شیعرە کە شەش پێی تەواوە، وە هەر شەش پێیەکەیشی ساخن و ڕزگارن لە هەموو جۆرە گۆڕانێ (کامیل):

وَإِذَا صَحَوْتُ فَمَا أُقَصِّرُ عَنْ نَدَىً
وكَمَا عَلِمْتِ شَمَائِلِي وَتَكَرُّمِي

ئەم دێڕە کێشەکەی شەش (متفاعلن ب ب – ب –) بەبێ زیاد و کەمی.

٢– بەڵام ئەگەر ژمارەی پێیەکانی ڕێک بەقەد ژمارەی پێیەکانی دەریاکەی خۆی بوو لە بازنەکەیدا، بەڵام هەندێ لە پێیەکانی تووشی هەندێ گۆڕان بووبوون، ئەوە پێی دەڵێن: (بەیتی وافی: دێڕی تەواوکار) وەک سالم – ڕەحمەتی لێ بێ – دەفەرمووێ (رەمەل):

ئەلوەداع ئەی موڵکی بابان ئەلوەداع
ئەلوەداع ئەی ئەهلی ئیمان ئەلوەداع

رەمەل خۆی شەش (فاعلاتن)ە، ئەمیش وایە، بەڵام عەرووز و زەربەکەی تووشی عیللەتی حەذف بوون کە عیللەتێکی نەگۆڕە، لە (فاعلاتن)ەوە بوون بە(فاعلن).

هەندێ دەڵێن: فەرقی تام و وافی نییە، هەندێ تر دەڵێن: فەرقی تام و وافی ئەوەیە: تام یا هەر گۆڕانی تیادا نییە، یا ئەگەر گۆڕانیشی تیادا بێ، گۆڕانەکە بگۆڕە نەگۆڕ نییە، بەڵام وافی ئەوەیە کە گۆڕانی نەگۆڕی تیادا بێ.

بەیتی تام: وەک زەربی یەکەمی کامیل و زەربی یەکەمی رەجەز و زەربی یەکەمی خەفیف و زەربی یەکەمی موتەدارەک.

بەیتی وافیش وەک: هەرسێ زەربەکەی طەویل و زەربی یەکەم و دووەمی بەسیت و یەکەمی وافیر و دووەم و سێیەم و چوارەم و پێنجەمی کامیل و دووەمی رەجەز و یەکەم و دووەم و سێیەمی رەمەل و یەکەم و دووەم و سێیەم و چوارەم و پێنجەمی سەریع و یەکەم و دووەمی مونسەریح و دووەم و سێیەمی خەفیف و دووەم و سێیەم و چوارەمی موتەقارەب.

تام و وافی ئەگەر لە نەنگی سناد ڕزگاربوون پێیان دەگوترێ: (بەئو و نەصب).

٣– (بەیتی مەجزووء): دێڕی پێکرتاو: ئەوەیە کە لە دێڕەکە پێی عەرووز و پێی زەرب کرتا بێ. کەواتە: ئەگەر بەیتەکە لە بازنەکەی خۆیدا لە شەش پێکهاتبێ، لە پاش پێکرتێ (جەزء) دەبێ بەچوار پێ، پێی دووەمی دەبێ بەعەرووز و پێی چوارەمی دەبێ بەضەرب. پێکرتێ (جەزء) لە مەدید و هەزەج و موضاریع و موقتەضەب و موجتەثدا پێویستە، واتە: واجبە، لە طەویل و سەریع و مونسەریحدا نادروستە و قەدەغەیە، لە بەحرەکانی تردا دروستە، واتە: نە پێویستە و نە قەدەغەیە، کە ئەمانەن: بەسیط، وافیر، کامیل، رەجەز، رەمەل، خەفیف، موتەقارەب، موتەدارەک. مەجزووء لە دەریای شەش پێیی و هەشت پێییدا ڕوو دەدا، تاک و چامە و غەزەل و جۆرەکانی تری شیعری هەیە.

٤- (بەیتی مەشطور): دێڕی دوو کەرت: کەرتە دێڕ: ئەوەیە کە دێڕەکە نیوەی لێ فڕە بدرێ و نیوەی بمێنێ، لە پاش نیوەکرتێ (تشطیر: شەطرکردن) ئەگەر دێڕەکە لە بنچینەدا شەش پێ بێ، ئەوا سێ پێی دەمێنێ، پێی سێیەمی هەم عەرووزە و هەم زەربە، وەک (لەتکراوی رەجەز: مەشطوری رەجەز):

تَحـيَّـةٌ كَـالوَرْدِ في الْاكْـمَـام
أَزْهى مِنَ الصِّحَّةِ في الْأَجْسَامِ
يَسُـوقُـهَـا شَـوْقٌ إِلَيْكُمْ نَامي
تَقْـصُـرُ عَنْهُ همَّـةُ الأَقْـلاَمِ

لەم هۆنراوەدا، پێیەکانی (أكْمَامى، أجسامى، كُمْ نَامى، أقْلاَمى) کە دوا پێن، دەبن بەعەرووز و بەزەربیش. بەڵام ئەگەر دێڕەکە هەشت پێ بێ، ئەوە چوار پێی دەمێنێ، وەک: (دوو لەتی مەدید: مەشتووری مەدید):

وَالْمَنَايَا رَصَدٌ لِلْفَتَى حَيْثُ سَلَكْ

بەحری شەش پێیی لە پاش نیوەکرتێ (تەشطیر) بەمەشتووری ناکرێ بەمەجزووء. (بڕ: مشّطر) بۆ چۆنێتی نووسینی هۆنراوی مەشتور و منهوک بڕوانە: (نووسینی عەرووزی/ نموونەیێ/٣ - ٤).

٥- (بَيْتُ القَصِيد: شا دێڕ: شا بەیت): ئەو دێڕەیە لە چامەدا کە لە چاو دێڕەکانی تریدا، وەک پاشایان وایە، یا وەکو مانگ و ئەستێرە وان.

٦- (بەیتی مەنهووک): دێڕی هەڵتەکاو: سێیەکە دێڕ: ئەوەیە کە دێڕەکە لە بنەڕەتەوە هەڵتەکا بێ، لە سێ بەش دوو بەشی نەما بێ، لەبەر ئەوە تەنیا لە دەریای شەش پێییدا، بەیتی مەنهووک دروست دەبێ، چونکە بەحرەکان لە بنچینەدا، بەپێی بازنەکانیان، یا شەش پێیین، یا هەشت پێیی، دەی هەشت دابەش ناکرێ بەسەر سێدا، لە مەنهووکیشدا ڕێک وەک مەشتوور دوا پێ لە دێڕدا هەم عەرووزە و هەم ضەرب نموونەی بەیتی هەڵتەکاو وەک (مەنهووکی رەجەز):

إنْ تُقْبِلُوا نُعَانِقُ   أَوْ تُدْبِرُوا نُفَارِقِ
فِرَاقَ غَيْرِ وَامِقِ

یا وەک ئەم چامەیە:

إلهَنَا مَـا أَعْـدَ لَكْ
مـليـكَ كُـلِّ مَـنْ مَـلَـكْ
لَبَّـيْـكَ قَـدْ لَبَّـيْـكَ لَكْ
مَـا خَابَ عـبدٌ سَـأَلَكْ
أنْتَ لَهُ حَـيْـثُ سَلَكْ
لَـوْلاَكَ يـا رَبِّى هَـلَـكْ

٧- (بەیتی مودەووەر: بەیتی موتەداخیل: بەیتی مودمەج: بەیتی مەوصوول: دێڕی تێهەڵکێش): ئەو جۆرە دێڕە هۆنراوەیە، کە وشەیێ لە ناوەڕاستیدا، دابەش دەبێ بەسەر هەردوو نیوەکەیدا، بەشێکی بەشێ دەبێ لە پێی عەرووز و ئەو بەشەکەی تری بەشێ دەبێ لە پێی زەرب. وەک (مەحوی - مضارعی مکفوفی ئەخرەبی محذوفی هەشتی):

گوێ کەڕ دەبێ لە غولغولی (سُبْحَانَ مَاعَرَفْ
نَاكَ)ەی عەنادیلی چەمەنستانی ئاسمان

مەبەست لە وشە، یا کەلیمە، لەم جێگەیەدا کەلیمەی نەحوی نییە، بەڵکو ئەوەیە کە بەعورف پێی دەگوترێ: وشە، یا کەلیمە، ئەمە لە هەموو بەحرێکا، ڕوو دەدا، هەتا لە هۆنراوی کێشی پەنجەیشدا شتی وا دروستە، گەلێ جار وەک هێما و نیشانەی بەیتی مودەووەر، لە نێوانی هەردوو لەتە دێڕەکەدا پیتی (م) دەنووسرێ، کە کورتکراوەی (مدوّر)ە وەک (معرًّى - خەفیف):

خَفِّفِ الوَطْءَ مَا أَظُنُّ أَدِيمَ الْـ (م) أَرْضِ إلاَّ مِنْ هذهِ الأَجْسَادِ

لە کوردیدا ئەگەر شتی وا بکرێ، هەقە (ت) بنووسرێ، کە کورتکراوەی (تێهەڵکێش) بێ، هەروەک لە زانستەکانی تردا، هێماکانیان بەهێمایەکی کوردی نووسیوە، بەوێنە لە عەرەبیدا ڕەمزی صەلاوات (ص)ە، ئەوەتا لە کوردیدا (د) کراوە بەنیشانەی درووود.

٨- (بەیتی سالم: بەیتی صحیح): بەچەند واتایەک دێ:

آ- هەموو پێیەکانی ساخ بێ، بەهیچ جۆرێ گۆڕانکاری تیادا نەبێ، وەک شیعرەکەی بەیتی تام: (وَإذَا صَحَوْتَ... الخ).

ب- دەگوترێ: المسَدَّسُ السَّالِمُ، یان: اَلْمُثَمَّنُ السَّالِم، مەبەست موقابیلی مثمَّنِی مزاحف و مسدّسی مزاحفە. وەک (بەسیطی هەشتی سالم):

يَـا حَــارِ لاَ أُرْمِيَنْ منكم بــداهِيَة   لَمْ يَلْقَهَا سُـــوقَةٌ قبــلى وَلا مَـلِكُ

مستفعلن، فاعلن، مستفعلن، فعِلُنْ   مستفعلن، فاعلن، مستفعلن فاعلن

موثەممەنی موزاحەفیش، وەک (بەسیتی هەشتی موزاحەف):

لَقَدْ مَضَتْ حقَبٌ صُرُوفُهَا عَجَبٌ   فَأَحْدَثَتْ عبَرآ وَأَعْقَبَتْ دُوَلاَ

مَفَاعِلُنْ فَعِلُنْ مَفَاعِلُنْ فَعِـــلُنْ   مَفَاعِلُنْ فَعِلُنْ مَفَاعِلُنْ فَعِلُنْ

بڕوانە: (سالم، صحيح).

٩- (بەیتی مُصَرَّع): دێڕی سەروادار: ئەوەیە کە عەرووز و زەرب لە چامەدا، کێشیان لە یەکتر جیا بێ، بەڵام هەستیار لەسەر دێڕی چامەکەدا، بەهۆی لێ پترکردنەوە یا بەهۆی لێ کەمکردنەوە، کێشی یەکەم هۆنراوی چامەکە، بەنیازی تەصریع و سەرواداری، بباتە سەر کێش و سەروای ضەربی شیعرەکانی تری چامەکە، وە لە شیعرەکانی تری دوا سەرەتای چامەکەدا، کێشی عەرووزی دێڕەکان بباتەوە سەر کێشی ئاسایی خۆیان. بەوێنە دەریای درێژ یەک عەرووزی هەیە کە (مَفَاعِلُنْ)ی مەقبووزە، وە سێ ضەربی هەیە ئاوا:

١- (...... مفاعلن .... مفاعيلن)

٢- (...... مفاعلن .... مفاعلن)

٣- (...... مفاعلن .... فعولن)

جا کاتێ شاعیر چامەیێ لە نوعی دووەمی ئەم بەحرە دابنێ، سەردێڕی چامەکەی پێویستی بەتەصریع نییە، چونکە عەرووز و زەربی ئەم نەوعەی طەویل یەک شتە کە (مفاعلن)ە، جا لە دووەمی تەویلا، ئەگەر عەرووز و زەرب هاوکێش و هاوسەروا بوون ئەوە تەقفییەیە (هاوسەروایی) یە، نەک تصريع، چونکە بەبێ دەسکاری کێش و سەروای عەرووز و زەرب وەک یەکن، وەک (تەویلی دووەم):

لِخَــولَةَ أَطْلاَلٌ بِبَــرْقَــةِ ثَهْــمَــدِ

تَلُوحُ كَبَـاقِى الْوَشْمِ فِى ظَاهِرِ الْيَـدِ

لە کوردیدا وەک (عبدالكريمى مودەرریس - طەویل):

صەڵات و سەلامی حەق لەسەر ذاتی ئەنوەری

دڵ و ڕۆح و روخساری سەراسەر مونەووەری

بەڵام کاتێ هەستیارێ ویستی هۆنراوێ، یا چامەیێ، لە جۆری یەکەمی تەویل، یا سێیەمی طەویل دابنێ، ئەوە وا باوە سەردێڕەکەی سەروادار (موصەررەع) بێ، لە جۆری یەکەمی تەویلدا، کە بەمەبەستی تەصریع، لە یەکەم شیعری هۆنراودا، (مفاعلن)ی عەرووز، بەزیادەی (ی)ێ بکرێ بە(مفاعیلن) لە هەمان کاتا عەرووز و زەرب هاوکێش و هاوسەروا بن، ئەوە پێی دەگوترێ تەصریع بەزیادە، وەک (تەویلی یەکەم):

وَرَوْضَـةِ وَرْدٍ حُفَّ بالسَّــوْسَنِ الغَضِّ

تَحلَّتْ بِلَوْنِ السَّـامِ وَالذَّهَبِ المَحْضِ

رَأَيْتُ بِهَـا بَدراً عَلَى الأَرْضِ مَـاشِيَـا

وَلَمْ أرَ بَدْراً قَـطٌّ يَمْشِى عَلَى الْارْضِ

ئەوەتا لەم دوو شیعرەدا، عەرووزی دێڕی یەکەم، لە (مفاعلن)ە، کراوە بە(مفاعیلن = سَنِلْغَضْضِی) بەڵام لە شیعرەکانی دوا ئەمەوە عەرووزەکە چووەتەوە سەر باری ئاسایی خۆی ئاوا (ضِمَاشِيا = مَفَاعِلُنْ × عَلَلأرْضِی = مفاعيلن).

لە جۆری سێیەمی تەویلدا، زەرب (فعولن)ە، کە مەحذووفی (مفاعیلن)ە، وە عەرووز (مفاعلن)ی ساغە، جا کاتێ شاعیر لە سەردێڕدا عەرووزیش بکا بە(فعولن) و لە هەمان کاتدا عەرووز و زەرب هاوسەروا بن، بەوە دەگوترێ: تەصریع بەلێکەمکردن (بەنەقص) وەک:

أَيَقْــتُلُنِى دَائِى وَأَنْتَ طَبِــيــبِى

قَــرِيبٌ وَهَلْ مَنْ لاَيُرى بِقَــرِيبِ

وَسَـاحِـبَـةٍ فَـضْلَ الذُّيُول كـأَنَـهَّا

قَضِيبٌ مِنَ الرَّيْحَانِ فَوْقَ كَثِيبِ

عەرووز و زەربی دێڕی یەکەم: (طبيبى × قريب = فعولن × فعولن) بەڵام شاعیر لە شیعری دووەمەوە چووەتە سەر عەرووزی زەربی سێیەم کە (مفاعلن)ە، چونکە عەرووز و زەربی شیعری دووەم ئاوایە:

(كأنها × كثيب = مفاعلن × فعولن).

تێبینی: ١- تەقفیە و تەصریع لە کوردیدا زۆرن وەک زۆربەی چامەکانی دیوانی نالی و دیوانی مەحوی، هەروا شیعری موزدەوەج هەمووی مقفایە، چ بەکوردی بێ، چ بەعەرەبی بێ.

٢- هەروا تەقفیە و تەصریع مەرج نییە کە هەر لە مەتلّەع (سەردێڕ)ی چامەدا بن، بەڵکو دروستە تاقە دێڕێ تەقفیە یا تەصریع بکرێ، وەک ئەوە بەیتێ (تاقە دێڕێ) لە بەحری طەویل بێ عەرووز و زەربەکەی (مفاعیلن × مفاعیلن) بێ، یا (فعولن × فعولن) بێ، دیارە کە ئەوە تەصریعە، دەنا بەبێ تەصریع، عەرووزی تەویل لەسەر کێشی (مفاعیلن) و (فعولن) نابێ.

٣- هەروا دروستە لە یەک چامەدا چەند بەیتێکی مُقَفَّى، یا مصرَّع بن، بەڵام تەصریع لە غەیری هەڵاتگە (مەتلّەع = سەردێڕ)ی چامەدا زۆر زۆر کەمە، لە چاو تەقفیەدا، بەڵام ئەگەر لە چامەیەکا چەند جارێ دووبارە ببنەوە، دانانرێ بەنەنگ، بەڵکو نیشانەی توانایی هەستیارە. بەنموونە أمرئ القیس لە چامەیەکا، ئەم دوو بەیتە موصەررەعەی گوتووە (طەویلی سێیەم):

أَلاَ أَنْعِمْ صَبَاحاً أَيُّهَا الطَّلَلُ البَالِي
وَهَلْ يَنْعُمَنْ مَنْ كَانَ فِي العُصُرِ الخَالِي
أَلاَ إِنَّنِي بَالٍ عَلَى جَمَلٍ بَالٍ
يَقُودُ بِنَا بَالٍ وَيَتْبَعُنَا بَالِ

لە هەمان چامەدا عەرووزی دێڕەکانی تری (مفاعلن)ە، وەک:

وَلَوْ أَنَّنِي أَسْعَى لأَدْنَى (معیشة = مَفَاعلن)
كَفَانِي وَلَمْ أَطْلُبْ قَلِيلٌ (مِنَ المالِ = مَفَاعِيلُنْ)

٤- لە چامەدا کاتێ شاعیر لە بابەتێکەوە دەگوێزێتەوە بۆ بابەتێکی تر، مافی هەیە تەصریع دووبارە بکاتەوە، چونکە ئەوە وەک هەڵاتگە (مطلع)ی چامەیەکی تازە وایە، بەتایبەتی ئەمە زۆر پەسەندە، کاتێ هۆنەر لە چیرۆکێکەوە دەگوێزێتەوە بۆ چیرۆکێکی تر.

٥- تەصریع لە هەموو بەحرێکا دەبێ، وەک (دووەمی بەسیط):

بَانَ الخَلِيطُ وَلَوْ طُوِّعْتُ مَابَانَا
وَقَطَّعُوا مِنْ حِبَالِ الْوصْلِ أَقْرَانَا
يَا أُمَّ عَمْرٍو جَزَاكِ اللهُ مغفِرَةً
رُدِّي عَلَيَّ فُؤَادِي كَالذي كَانَا

٦- دروستیشە چامە، یا شیعر تەصریع نەکرێ، وەک سەرەتای معلقەکەی حارثی الیشکری، کە دەڵێ (خەفیف):

آذَنَتْنَا بِبَيْنِهَا أَسْمَاءُ
رُبَّ ثَاوٍ يُمَلُّ مِنْهُ الثَّوَاءُ

چونکە ئەوەتا عەرووز (اَسمائو = فالاتن)ی مشعّثة و ضەرب (هلثوائو = فاعلاتن)ی ساخە، بەڵام ئەم سەردێڕە مقفایە. دروستە تقفیە و تەصریعیش نەکرێ. وەک مەطلّەعی چامەیەکی احمد شوقی کە دەڵێ (دووەمی طەویل - عەرووز = مفاعلن، زەرب = فعولن):

هَنِيئاً أَمِيرَ المؤْمِنِينَ فَانَّمَا نَجَاتُكَ لِلدِّينِ الحَنِيفِ نَجَاةُ

٧- تەصریع دروستە لە پاش هەموو حەوت بەیتێ دووبارە ببێتەوە، وەک بڵێی ئەوە سەرەتای چامەیەکی نوێ بێ، دروست نییە کە لە چامەدا هەموو بەیتێکی موصەررەع بێ، مەگەر لە رەجەزی موزدەوەجا (ر: المزدوج/٢).

٨- مصراع واتە: لاشیپانی دەرگا، مصراعین: دوو لاشیپانە، یا دوو لایی دەرگا، وەک بڵێی یەکەم دێڕی چامە دەرگایەکی دوولایی چامەکە بێ وایە.

١٠- (بەیتی موصمەت): ١- ئەوەتا عەرووز و زەربەکەی پیتی ڕەوییان جیاواز بێ، وەک (بەسیط):

إِنْ تَوَسَّمْتَ مِنْ خُرْقَاءَ مُنْزِلَةً
مَاءَ الصَّبَابَةِ مِنْ عَيْنَيْك مَسْحُومُ

٢- موصمەت جۆرێکیشە لە جۆرەکانی سەروا، کە ئەوەیە دوو پیتی بێ بزوێن لە کۆتایی سەروادا بەیەکەوە بن، بەڵام بەمەرجێ کە پیتی ساغ بن و پیتی لین نەبن، وەک (پێنجەمی سەریع):

رَفَّعْتَ أَزْيَالَ الحَفِيِّ وَأَرْبَعْنْ
مَشِي حَيِيَّاتٍ كَأَن لَمْ يَفْزَعْنْ

(بڕوانە: تخمیع) و (بەیتی مقفی) و (القافیە/ یەکەم/ پیتەکانی سەروا/ آ). لە کوردیدا وەک (خانی):

بێریتە سەما و ساز و گۆڤەند   شیرین و شەکەر لەب و شەکەرخەند

١١- (بەیتی موزدەوەج): بڕوانە (المزدوج).

١٢- (بەیتی مُوَحَّد: دێڕی یەک پێیی): گەلێ جار دێڕی هەڵتەکاو (بەیتی مەنهووک) نیوەکرتێ (شەطر) دەکرێ پێی دەگوترێ: بەیتی مووەححەد: دێڕی یەک پێیی، کە بریتییە لە یەک پێ، ئەو تاقە پێیە دەبێ بەعەرووز و بەزەربیش، بەیتی وا حەشوی نییە. وەک بەحری ڕەجەز، کە شەش پێیە، بەنەهک دەبێ بەدوو پێ، بەشەتری مەنهووکەکەی یەک پێی دەمێنێ، وەک (ڕەجەز):

موسى المَطَرْ   غَيْثٌ بَكَرْ

ثُمَّ انْهَـمَرْ   خَيرُ البَشَرْ

فرعُ مُضَرْ

شیعری یەک پێیی لە کوردیدا، چی عەرووزی، چی پەنجەیی، هەر زۆر زۆرە، عەرووزی وەک (ڕەجەز):

وا هات بەهار * درەخت و دار * چەم و ڕووبار * چلوور و چنار * گوڵی سەلار * هەزار هەزار * شـەونم لە زار * بەبێ ژمـار * بەبێ دەوار * دەچنە هەوار * دەق وەکـوو پار * هەوای بەهار دەمژن بەزار * وەک ماچی یار.

(نوری فارس)

١٣- (بەیتی موقەففا: دێڕی هاوسەروا): تەقفیـە و هاوسەروایی ئەوەیە: کە بەبێ دەسکاری، عەرووز و زەرب پیتی ڕەوییان یەک بێ و هاوسەروایش بن، وەک (طەویل):

قِـفَـا نَبْكِ مِنْ ذِكْـرى حَـبِـيبٍ وَمَنْزِلِ

بِسِـقْطِ اللِّوى بَيْنَ الدُّخُولِ فَحَـوْمَلِ

جیـاوازی نێـوانی تەصریع و تقـفیـە ئەوەیە: لە تەصـریعدا بەدەسکاری دەبرێتـە سـەر صـیـغـەی زەرب، بەڵام لە تەقـفـیـەدا، بەبێ دەسکاری عـەرووز و زەرب چوون یەکن و هاوسەروان.

شیعری کێشی پەنجەی کوردی زۆربەی هاوسەروان، وەک شیعرەکانی مەولەوی و گۆران و... تاد. تەقـفـیـە لە غـەیری بـەیتی یەکـەمـیـشـا، لە چامـەدا زۆرە، وە دانانرێ بـەنەنگ و کەمی (ر: بەیتی موصەررەع).

١٤- (بەیتی تەوئەم): (بڕ: تەوئەم لە پیتی تێدا).

تێبینی: پیتی (پێی) کوردی لە حیسابی ئەبجەددا یەکسانە بەبێ. (ر: الأبجدية).

هەمـوو چامەیێ کە پیتی ڕەوییەکەی بێ بێ، پێی دەگوترێ: بائییە، ئەگەر داڵ بێ پێی دەگوترێ: دالییە، هەروا لامییـە، یان میمییـە، ئەوسا بەهۆی ناوی شاعیرەکەوە لە هی کەسێکی تر جیا دەکرێتەوە، وەک: لامیـة العرب، لامیـة امرئ القیس، دالیـة النابغة، میمیـة زهیر... هەروا... لە کوردیشا هەروای پێ دەبێژن.

پیتی پێی کوردی لە سەروادا کەمە کەمە دەکرێ بەهاوسەروای پیتی بێ، وەک نالی - ڕەحمەتی خوای لێ بێ - دەفەرمووێ لە چامەیەکی بائیدا:

سـەهم و نەصـیبی ئەصلییـە، بەحشی گـیاه و گـڵ نییـە

تووتنە خــەرجی ســووتنە، مــوودنە مــاچی لەب دەکــا

لەومەی زەمان دەکەی کە بۆچ خوا ڕێی ڕاستیی دەوێ؟

غافڵی دەستی ڕاستی خۆت خزمەتی دەستی چەپ دەکا

لەم چامـەیەدا بەڕێز ئەمانە سـەروان: (سەبەب، ئەدەب، طەلەب، لەهەب، لەب، چەپ، طەرەب، گەپ). لە هەشت وشە، شەشی بێیە و دووی پێیە ڕەنگ بێ ئەمە جۆرێ بێ لە سـەروای تێکەڵ (بڕ: ٢٧ - ثێ، حرف الذال) + (نەنگەکـانی سـەروا - یەکـەم/ ٤ - تێبینی). بۆ زانینی دروستبوونی قـەصری کـام پیت لە پیتـەکـانی ئەلفـوبێ، بڕوانە دوا تێبینی پیتی ئەلف = ٦ - الف - ٣٦ - تێبینی).

باء لەو ناوانەی ئەلفوبێیە کە قەصری دروستە.

١٥- بەیتی موزاحەف: ئەوەیە کە هەموو پێیەکانی زیحافی تیا بێ وەک (تەویل):

سَـمَـاحَـةَ ذَا وَبِرًّا وَ وَفَـاءَ ذا

وَنَائِلَ ذَا ،إذَا صَحَا وَإذَا سَكَرْ

سێیەم: پیتی تێ: حرف التّاءِ

ت = ٤٠٠

٢٣- (تێ: التاء):

تێ جۆری زۆرە:

١- تێی خڕی نیشانەی مێیینە. بڕوانە: (ناچاریەکان/ ١٠٢/ تێبینی - ٧، ٨، ١٠). پیتی تاء لە شیعردا قەصر دەکرێ بڕوانە (ألف/ ٣٥ - تێبینی).

٢- تێی خڕی نیشانەی مێیینە لە کوردیدا دەبێ بەبزوێن بۆ پیتی سەرداری پێش خۆی. نالی - ڕەحمەتی خودای لێ بێ - دەفەرمووێ:

ساقی! بەمەیی کۆنە لەسەر عادەتی نەوبە
بشکێنە بەیەک (نەوبە) دوو سەد ماتەمی (تەوبە)

٣- دەبێ بەتێی وەستاو و لەسەر شێوەی تێی درێژ دەنووسرێ و دەخوێنرێتەوە مەولەوی - ڕەحمەتی خوای گەورەی لێ بێ - دەفەرمووێ:

تێپەڕکەم ئەینا ڕێی گوزەر تەنگە
قافڵەم تا ڕۆژی (قیامە**ت**) لەنگە

٤- هەر چامەیێ پیتی ڕەوییەکەی تێ بێ پێی دەگوترێ: چامەی تائی، یا تائیە (بڕ: چی پیتێ دەبێ بەرەوی «تێ»).

٥- طێ هەر کاتێ بەتێ نووسرا، حیسابی تێی بۆ دەکرێ نەک طێ، لە کاتی بوون بەرەوی و لە کاتی حیسابی جومەل و لە هەموو کاتێکی تردا.

٢٤- (بەیتی تەوئەم):

دێڕی دووانە: تەوئەم - یا دووانە - ئەوەیە کە شێوەی بێژەکانی لە نووسیندا لە یەک بچن، بەڵام بەخاڵ - بەنوختە - لە یەک جیا بکرێنەوە، جا کاتێ ئاڵوگۆڕێ لە نوختەکانا بکرێ واتای وشەکان دەگۆڕێ. وەک:

(التخلّی) و (التجلّی) و (التحلّی) زۆربەی کات ئەم جۆرە وشانە لە پاڵ یەکدا دەبن. وەک (خەفیف):

زُیِّنَتْ زَیْنَبُ بِقَدٍّ یَقُدُّ
وَتَلاَهُ وَیَلاَهُ نَهْدٌ یَهُدُّ
جُنْدُهَا جِیدُهَا وَظَرْفٌ وَطَرْفٌ
تاعِسٌ نَاعِسٌ بِحَدٍّ یَحُدُّ

ئێستا ئەم دوو هەڵبەستە بەم شێوەیەی پێشەوە دەخوێنرێتەوە، بەڵام ئەگەر جێگۆڕکێ بەنوختەکانی بێژەکانی بکرێ، واتاکەی دەگۆڕێ، ئاوا:

زینَبُ زُیّنَتْ تَقُدُّ بِقَدٍّ
وَیْلاهُ وَتَلاَهُ یَهُدُّ نَهْدْ
جِیدُهَا جُندُهَا وَطَرْفٌ وَظَرْفٌ
نَاعِسٌ تَاعِسٌ یَحُدُّ بِحَدْ

بەهەمان کێش و سەروای پێشوو، تەنیا واتەکەی دەگۆڕێ.

٢٥- (بەیتی تامّ):

بڕوانە (بەیتی -).

٢٦- (تاء النفس):

تێی موتەکەللیم: ڕاناوی تاکی کەسی یەکەم، ئەم تێیە دەست دەدا بۆ پیتی ڕەوی یا نا؟ بڕوانە (چی پیتێ دەبێ بەرەوی).

٢٧- (المتئد):

(بڕ: وتد). تاء لەو ناوانەی ئەلفوبێیە کە قەصریان دروستە.

چوارەم: پیتی ثێ: حرف الثاء

ث = ٥٠٠

٢٧ – (ثێ):

له کوردیدا پیتی (ثێ) نییە، له هەندێ زاراوەی ناباودا ڕەنگە هەبێ، مەحوی له دیوانەکەیدا پارچەیەکی ثائی هەیە، شەش دێڕە، نالیش پارچەیەکی پێنج دێڕی له دیوانەکەیدا هەیە، سەرواکانی هەردوو پارچەکان وشەی عەرەبین. پیتی ثاء قەبوڵی قەصر دەکا (الف/ ٣٥ – تێبینی).

پیتی ثێ لەمەولا بەسێن بنووسرێ له کوردیدا باشترە، مەگەر له کاتێکا، که هێما و ڕەمزی ژمارەیێ بێ، یا مەبەست لێی ئەوە بێ که وشەکە له بنەڕەتدا عەرەبییە، یا کوردی نییە، وەک: ثری: Three).

مەوفتی زەهاوی – ڕەحمەتی خودای لێ بێ – له دێڕە هۆنراوێکا، پیتی ثێی تەکرید کردووە و کردوویەتی بەهاوڕەوی سین، وەک دەڵێ:

گەر ئەڵێی چییە ئەو کێرە سیسە
پێی باوەڕ مەکە، ئەلفی تەئنیثە!

(بڕوانە: ذال) له پیتی ذالدا.

(ثبوت): چەسپاندن، مان، دەگوترێ: (الثابت السَّاقِطُ): (بڕ: – السَّاقط).

٢٨ – (ثرم، أثرم):

کاتێ (فَعُولُنْ) خەرم دەکرێ دەبێ به(عولن – –) بەوە دەگوترێ (ثەلم) بەو پێیەی ئەم کارەی تیا ئەنجام بدرێ دەگوترێ: (أثلم) هەروا بەبەیتەکەیشی دەگوترێ: (بەیتی ئەثلەم) جا ئەگەر (فعولن) هەم خەرم و هەم قەبض کرا دەبێ به(عول – ب) لەسەر کێشی وەتەدی بلاو، بەم کردارەیش دەگوترێ (ثرم) بەپێکەی، یا بەیتەکەی دەگوترێ: (أَثْرَمْ) (ثەلم) و (ثەرم) تەنها له طەویل و موتەقارەبدا ڕوو دەدەن: (خەرم).

٢٩ – (المِثْفَاة):

سەروای شیعر پێنج جۆری هەیە: متکاوس و متراکب و متدارک و متواتر و مترادف (بڕوانە: ئەم وشانە و جۆرەکانی سەروا له سەروادا) جا جاری وا هەیە له چامەی ڕەجەزدا،

سێ جۆر – بگرە چوار جۆر – لەم پێنج جۆرە کۆ دەبنەوە، چونکە وا ڕێ دەکەوێ له چامەیەکی ڕەجەزدا، دوا پێی دێڕێ (مستفعلن) یا (مفاعلن) بێ، ئەمە متدارکە، وا دەبێ (مفتعلن) دەبێ ئەمەیش متراکبە، وا دەبێ (فَعِلَتُنْ) دەبێ، ئەمەیش متکاوسە، وا دەبێ (مفعولن) دەبێ، ئەمەیش متواترە، جا هەر چامەیەکی هاوسەروای ڕەجەز، له دوو پتر بوون، بەو چامەیە دەگوترێ: (قەصیدەی میثفاة) واتە: چامەی فرەشوو.

٣٠– (تثقیل المخفَّف):

بڕوانە: (ناچاریەکان/ ٣، ٤).

٣١– (المثلّث):

موثەللەث – یا سێیینە – جۆرێکە له (مُشَطَّر). دوو جۆری سەرەکی هەیە:

١– سێ لەت سێ لەت یەک سەروایان هەبێ، لەسەر ئەم شێوەیە:

ا ا ا – ب ب ب – ج ج ج – د د د... تادوایی.

٢– پارچەیێ هۆنراوی سێ لەت سێ لەت، هەمـوو سێ لەتێ، لەتی یەکەم و لەتی دووەمی هاوسەروا بن، هەموو کۆمەڵەکانیش لەتی سێهەمیان هاوسەروا بن، ئاوا:

ا ا ا – ب ب ا – ج ج ا – د د ا – هـ هـ ا... تاد. (بڕ: مشطّر) و (– العَین).

٣١– (ثَلْم):

(بڕ: ثرم) و (٧٠ – خرم).

٣٢– (المثمّن):

(بڕوانە: البیت – بەیتی سالم) و (المربَّع).

٣٣– (الثوانِی):

بەم واتایانە دێ:

١– بەپیتی دووەم له پێ (جوزء)دا، دەگوترێ ثانی، که کۆکەی ثوانییە وەک دەگوترێ (ثَوَانِی سَبَب).

٢– واو و یێی ریدف له سەروادا، پیتی پێشیان ئەگەر سەری هەبوو، وەک (بَوْن) و

(بَیْن) هەروەک پێیان دەگوترێ: (حەزمی مونبەسیط) پێشیان دەگوترێ: (الثَّوَانِی). (بڕ: الحَزْم).

٣- (مـثنوی): یا مـەسنەوی بەو جـۆرە هۆنراوانە دەڵێن: کـە ئاخری هەردوو نیـوەکـەیان هاوجووتن، مثنوی واتە: دوو نیوەیی یا دوو تاکی، یا هاوجووت، یا جووت سەروا، وەک هەڵبەستەکانی مەولەوی و ئیقبالنامە و ئەلفییەی ئیبنو مالیک (بڕوانە: المزدوج). بەم جۆرە شیعرە دەگوترێ: سەروا مەسنەوی.

ثا ء لەو ناوانەی ئەلفوبێیەکە قەصریان دروستە.

پێنجەم: پیتی جیم: حرف الجیم

ج = ٣

٣٤- (المجتثّ):

دەریای موجتەس، یەکێکە لە بەحرەکانی خەلیل، بڕوانە (بەحری موجتەس).

٣٥- (جَدْوَل):

خشتـە، نەخشـە، نموونەی زۆرە لە کـێشزانیـدا، لەم پەڕاوەدا بەهرەی زۆر لە نەخشـە و خشتە وەرگیراوە، وەک ئەم هەموو نەخشە و خشتانەی کە وان لەم کتێبەدا.

٣٦- (التجرید):

واتە: ڕووت: پەتی، هەروا (مجرَّد) واتە: ڕووت: پەتی. جا تەجرید و مـوجەرڕەد، لە کێشزانیدا بەم زاراوانە هاتوون:

١- سەروا یا موئەسسـە، یا مەردووفە، یا موجەرڕەدە لە تەئسیس و ریدف، دەگوترێ: هۆنراوی موئەسسەس، هۆنراوی موردەف، چامەی تەئسیسدار، چامەی ریدفدار، چامەی پەتی، چامەی ڕووت لە ریدف و تەئسیس، قـصیـدة مجردة. جـاروبار دێرێ، دوو دێڕی مـوجـەرڕەد لە نـاو چامـەیەکی تەئسـیــســدار یا ریدفـداردا دەبێ. سـەروای بێ ریدف و تەئسیس:

- واتە: قـافیـەی مـوجەڕڕەدە - وەک (جَمَعْ) یا وەک ئەم چامەیەی حەریق - ڕەحمەتی لێ بێ - کە ئەمە سەردێڕەکەیەتی (رەمەل):

حـوزنی مـن وەک حـوسنی تۆ ئیـشکـالە تا ئاخـر نەفـەس

بۆ چ زەکـاتی حـوسنی تۆ، یا حـوزنی من، ناگـا بەکـەس!

٢- هەندێ جار تەجرید و موجەرڕەد، بەواتا زمانییەکەیان بەکاردەهێنرێن، وەک دەڵێن:

آ- زەربی مەقطووعی موجەرڕەد لە طەی وەک (مەجزووئی بەسیط):

يَا مَنْ دَمِي دُونَهُ مَسْفُوك   وَكُلُّ حُرٍ لَهُ مَمْلُوكُ

ب- قافیەی موئەسسەسەی موجەرڕەد لە وەصڵ وەک (العالم، السالم).

ج- سەروای ریدفداری پەتی، وەک (زحام، نور، نیر، نار).

٣- بەواتا (اختلاف البحر في الضروب) لە (التحريد)دا باسی دێ، چونکە خۆی (تحريده) بەحێبی بێ خاڵ، بەڵام بازێ تەصحیفی دەکەن و دەیکەن بەتەجرید بەجیم. منیش ئەمەم ڕوون کردەوە بۆ ڕاستکردنی ئەم هەڵەیە. (بڕ: ١٧٦ - المعرّي).

٣٧- (المجرى):

بزوێنی پیتی ڕەوییە، لە سەروای موطلّەقا، چی سەر بێ، یا ژێر بێ، یا بۆر بێ، کە یەکێکە لە شەش بزوێنە پێویستەکانی سەروا، لە سەروای موطلّەقەی مەوصولەیشدا، بەبزوێنی ڕەوی هەر دەگوترێ مەجرا، وەک ژێری دال لەم چامەیەی نالیدا (طەویل):

تَرَى دَشتەتەن بالوَرْدِ کَانَتْ بەهەشتەتەن

نْمُ الوَرْدِ بارانُنْ عَلى خَـــاكُ بەردهی

بۆیە پیێی دەگوترێ: مەجری، چونکە ڕەوی پیا دەڕوا و ئاوەڕۆگەی ڕەوییە. واتە: گولّبێن: دەروو: ئاوەڕۆگە.

٣٨- (جزء):

واتە: پارچە، پار. بەم واتایانە هاتووە:

آ- هەمـوو دێڕێ لە چەند جوزئێ - واتە: لە چەند پارچە و پاژێ - دروست دەبێ، کە پێشیان دەگوترێ: تفعلە: پێ. بەوێنە دەریای درێژ هەشت جوزئە، واتە: هەشت پێیە، چوار جار (فعولن مفاعیلن)، هەروا.

ئەجزای بەحرەکان هەشتن، یان دەن، بەدوورودرێژی لە (أصول التفاعیل)دا باسیان ڕابورد.

ب- جەزء: واتە کرتاندنی پێی عەرووز لە نیوە دێڕی یەکەم و کرتاندنی پێی زەرب لە نیوە دێڕی دووەم. (بڕ: ٣ - بەیتی مەجزووء) لە (٢٢ - البيت)دا.

٣٩- (الجزل): یان: (الخزل):

(بڕ: خشتەی (٢) زیحافە لێکدراوەکان): دەگوترێ: بەیتی مەجزوول یا مەخزوول، یا پێی مەجزوول.

٤٠- (التجميع):

(بڕ: التخميع). د. خلوصی پێشنیار دەکا، کە لە چامەدا چەند ضەربێ لە یەک بەحر بەکار بهێنرێ، کە ئەمە جۆرێکە لە (تحريد) وە بەمە دەڵێ: (مجمع الأضرب).

٤١- (الجمم):

کۆڵی، الجَمَّاء ئاژەڵی کۆڵە، جەمەم لە خەرم و عەقل دروست دەبێ، واتە: خەرم + عەقل = جەمەم، کەواتە: بەیتی ئەجەم، واتە: دێڕی کۆڵ. (بڕ: خشتەی/٥، عیللەی تایبەت بەوەتەد و بەحەشو). بڕوانە (دەریای وافیر) و (خەرم).

٤٢- (الجمل الجامعة العروضية):

وەک: ١- (لَمْ أرَ عَلَى جَبَلٍ سمكةً): (ر: برگەی عەرووزی، دووەم/٧).

٢- (لمعت سُيُوفنا): (ر: أصول التفاعيل).

٣- (بَرِعَتْ حُرُوفُنَا)... تاد.

٤٣- (جَمَالُ القَوافی):

ناسکی و جوانی سەروا بەسراوە بەپەیوەندیکردنی یاساکانی سەرواوە، بەپشتی خودا لە باسی سەروادا ڕوونی دەکەینەوە، وەک ئەوە موردەف بێ، یا موئەسسەس بێ، یا مەوسوول. (بڕ: حِسَابُ الجُمّل).

٤٤- (الإجازة):

بەچەند مەبەست هاتووە:

١- لە هونەرە پاشکۆیەکانی شازدە بەحرەکەیەوە، وەک ئەوە هەستیارێ نیو دێڕ، یا دێڕێ دەڵێ، هەستیارێ تر نیوە دێڕەکەی تری دەڵێ، یا شیعرێ تر لەسەر کێش و سەروا و مەبەستی شیعرەکەی ئەو دەڵێ، ئەمە لە کوردیشدا هەر زۆر زۆرە. مەرج نییە کە تەواوکەری هۆنراوەکە هەستیار بێ. دەڵێن: إمامی بصیری - ڕەحمەتی خودای لێ بێ - کاتێ ئەم نیوە دێڕە دادەنێ (بەسیط):

(فمبلغ العلم فِيهِ أَنَّهُ بَشَرٌ)

بۆی تەواو ناکرێ، لە خەوندا بەخزمەت حەزرەت - دروودی خودای لەسەر بێ -

دەگات، عەرزی دەکات، ئەویش – دروودی خودای لەسەر بێ – ئاوا بۆی تەواو دەکا:

(وَأَنَّهُ خَيْرُ خَلْقِ الله كُلِّهِم)

دەڵێن: ئەبو نەوواسیش بەکۆمەڵێ هەستیار دەڵێ: ئەم نیوە دێڕەی من تەواوکەن: (عَذُب الماءُ وَطَابَا...). بەبێ ئێست ئەبول عوتاهییە دەڵێ: (حَبَّذَ الماءُ شَرَابَا)

جارێکیش کە نیزێکی گۆرانیبێژ ئەم شیعرە دەڵێ (تەویل):

أناسٌ مَضَوا، كَانُوا إذا ذُكِرَ الأُلى
مَضَوْا قَبْلَهُمْ،صَلُّوا عَلَيْهِمْ وَسَلَّمُوا

ئەحمەدی کوڕی یوسفی هەستیاریش بەإجازە دەڵێ (طەویل):

وَمَا نحن إلاّ مثلهم غير أننا
أقَمْنَا قَلِيلاً بَعْدَهُمْ وَتَقَدَّمُوا

٢- یەکێکە لە نەنگەکانی سەروا، وەک ئەوە لە چامەدا پیتی ڕەوی لە مەخرەجدا و لە گۆپێکردندا زۆر لە یەکتر دوور بن، وەک ڕەوی دێڕی (عادل) بێ و هی دێڕێ تر لە هەمان چامەدا (حسن) بێ. هەروەها (عبید – عریق – شارب – قاتل). هەندێ تر دەفەرموون: جیاوازی بزوێنی تەوجیهە لە دێڕەکاندا وەک (ئەفیر، صوبور، قەر). (ر: عیوب القافیة/٢).

٣- جیاوازی عەرووزی چەند دێڕێ لە یەک هۆنراودا (ر: نەنگەکانی سەروا/٢).

٤٥- (جِنس):

دەگوترێ: لە تێرکردنی بزوێنی فیسارە پیت، پیتێکی مەدد لە (جنس)ی بزوێنەکەی دروست دەبێ. ئەم سێ پیتە لە جینسی ئەم سێ بزوێنەن: یێ لە جینسی کەسرەیە، واو لە جینسی بۆرە، ئەلف لە جینسی سەرە. بەوێنە: لە تێرکردنی ژێر (ی) پەیدا دەبێ، وەک ژێری لامی (حَوْمَلِ) کە ئیشباع بکرێ دەبێ بە(حَوْمَلِي). لە تێرکردنی بۆر (و) پەیدا دەبێ وەک (نَعْبُدُ) دەبێ بە(نَعْبُدُو) لە تێرکردنی سەر ئەلف پەیدا دەبێ وەک (العالمين) دەبێ بە(العالمينا). (بڕ: إشباع).

(تێبینی): پیتی چیمی کوردی لە حیسابی ئەبجەددا یەکسانە بەجیم کە یەکسانە بەسێ، بەوێنە: چل = ٣ + ٣٠ = ٣٣، ئەمە بۆ مەتەڵێش دەست دەدا، دەگوترێ: (ئەوە چییە چل دەکاتە سی و سێ، یا صەد یەکسانە بە(٩٩) یا دوو دەکاتە (١٦) یا سێ یەکسانە بە(٧٠)؟).

شەشەم: پیتی حێ: حرف الحاء

ح = ٨ (بڕوانە: الف/٣٥ – تێبینی)

٤٦- (حَدّ الشعر):

پێناسەی هەڵبەست: هۆنراو گوتاری خاوەن کێش و سەروایە کە بەمەبەستی هۆنراو گوترا بێ.

ماددەی (ح د د) لە زانستی کێشدا، چەند زاراوەیەکی لێ داتاشراوە، وەک:

آ- حَدّ الشِّعْر.

ب- حدود القافية:

سنوورەکانی سەروا (ر: القافیه).

ج- حدّ المطبوع وحدّ المصنوع.

٤٧- (المحدث):

بەحری موحدەث – کە بەکوردی پێی دەڵێین: (دەریای نوێ) – ئەو بەحرەیە کە ئەخفەشی ئەوسەط زیادی کردووە لە بەحرەکانی خەلیل، ئەم ناوانەی تریشی هەیە: بەحری موتەدارەک و موتەدانی و ضەربی خەیل و غەریب و شەقیق و خەبەب و رەکضی خەیل و دقە الناقوس و موختەرەع و موتتەسیق (ر: دەریای موتەدارەک).

٤٨- (الحُدَاء):

جۆرێکە لە گۆرانی، یا لە شیعری گۆرانی، وەک هۆرەی جافەتی، هۆرەکەر سەروا و پیتەکانی بزوێن تەواو تەواو درێژ دەکاتەوە. زۆرینەی کات ئەم جۆرە گۆرانییە لەسەر کێشی رەجەز بووە بۆ لێخوڕینی حوشتر بەسوود بووە.

٤٩- (الحَذّ):

(بڕ: نەخشەی چوارەم: عیللەی کەمی هاوبەش ژمارە/٦).

(حذّ) و (حذذ)ی پێ دەگوترێ. دەگوترێ: عەروضی حذذاء و ضەربی ئەحەذذ، چونکە وشەی عەروض موئەننەسە و وشەی ضەرب موزەککەرە. حەذذ عیللەتە بەنەقص تایبەتە بەپێی عەرووز و پێی زەربەوە لە کامیلدا و بەس.

٥٠- (الحذف):

بەم واتایانە هاتووە:

١- کرتاندن و لابردنی پیتێ یا پتر یا وشەیێ، لەبەر ناچاری، ئەمە جۆری زۆر بوو، لە ناچاریەکاندا، لە جۆری لێ کەمکردندا، باسی ڕابورد.

٢- زۆربەی زیحاف و عیللەکان جۆرێکن لە حەذفی بەواتا لێ کەمکردن و لێ کرتاندن.

٣- زاراوێکی تایبەتی عەرووزییە، عیللەتێکی نەگۆڕە بەلێکەمکردن، بریتییە لە لابردنی برگەی دوایی، کە سەبەبێکی سووکە لەم پێیانەدا:

آ- (مَفَاعیلن) لە وافیر و هەزەج و طەویلدا، بەحەذف دەبێ بە(مفاعی) دەگوێزرێتەوە بۆ (فَعُولن).

ب- (فاعلاتن) لە مەدید و رەمەل و خەفیف و موجتەسدا، بەحەذف دەبێ بە(فاعلاَ) دەگوێزرێتەوە بۆ (فاعلن).

ج- (فعولُنْ) لە موتەقارەبدا بەحەذف دەبێ بە(فَعُو = فَعَلْ ب - - = وەتەدێکی کۆ).

کەواتە: حەذف لە سێ پێدا و لە هەشت بەحردا ڕوو دەدا. وە تایبەتە بەعەرووز و زەربەوە، لە حەشودا ڕوونادات، چونکە عیللەتە، زیحاف نییە. (بڕ: نەخشەی/٤ عیللەی کەمی هاوبەش).

دەگوترێ پێی مەحذووف، زەربی مەحذووف، عەروضە محذوفە، مەبەست ئەو پێ و ضەرب و عەرووزانەیە کە تووشی عیللەتی حەذف بوون.

٥١- (حَذْو):

یەکێکە لە بزوێنەکانی سەروا: بزوێنی پیتی پێش پیتی ریدفە، لە سەرروای موردەفا، ئەگەر پیتی ریدف ئەلف بێ، حەذو سەرە، ئەگەر ریدف واو بێ حەذو بۆرە، ئەگەر ریدف یێ بێ حەذو ژێرە، جاروباریش وا دەبێ، ریدف واو، یا یێ دەبێ، بەڵام حەذو سەر دەبێ، وەک (طَوْر - نَوْر، خَیْر - دَیْر) (ر: حذو، لە سەروادا).

٥٢- (تجرید):

ئەوەیە کە هەستیار لە بەحرێکی فرە زەربدا، لە پارچەیە هۆنراودا خۆی نەبەستێتەوە بەیەک زەربی ئەو بەحرەوە، بەڵکو لە زەربیکیەوە بگوێزێتەوە بۆ زەربێکی تری، ئەمە

دادەنرێ بەنەنگی سەروا، وەک ئەم هەستیارە لەم دوو دێڕەدا زەربی یەکەم و دووەمی تێکەڵ کردووە: (طەویل):

إذا أنت فَـضَّلْتَ امْـرأً ذَا نَبَاهَة
عَلَى نَاقِصٍ كَانَ المَديحُ منَ النَّقْصِ
أَلَمْ تَرَ أنَّ السَّيْفَ يَنْقُصُ قَدْرُهُ
إذا قيلَ هذَا السَّيْفُ خَيْرٌ منَ العَصِي

بەڵام ئەمە ئەگەر بەشێوەیەکی لێزانانە بێ، من بڕوام وایە کە شتێکی دروستە بڕوانە (التجميع - مجمع الأضرب).

٥٣- (حُرّ):

شیعری حوور: شیعری ئازاد (ر: شیعری حورر)، لە ماددەی (ش ع ر)ێدا. هەروا هونەرە نوێکان.

٥٤- (حرف):

حەرف - یا پیت، یا تیپ - لە کێشدا جۆری زۆرە، زۆربەیان ڕۆڵ دەبینن، چونکە هەیانە بەپێی پێویستیی کێش دەکرتێ، یا دەسوێ، یا دەکرێ بەپیتێ تر. لەبەر ئەوە پێویستە کێشزان بەباشی ئەو جۆرە پیتانە بناسێ، کە لە زانستی کێشدا ئەرکی خۆیان دەبینن.

ئاشنایان بەکێشزانی لە ناو هەموو نەتەوەکاندا باری حەوت وشتر کتێب و پەڕاویان لەسەر ئەم زانستە نووسیوە، وە بەردەوام پترتریشی لەسەر دەنووسن، کەچی هێشتا ئەوپەڕی نەکەوتوون. بەندەییش - وەک دڵسۆزێکی نەتەوەی خۆم - مەبەستم ئەوەیە بەپێی توانای سنوورداری خۆم لەم بوارەدا ئەسپی خۆم غار بدەم، وە ئەوەی بەسوودی بزانم بۆ ئەدەب و وێژەی کوردی، لە بابەتەکانی کێشزانی بینووسم، هەتا هەستیارانی کورد، بەبێ منەت و شاباش لە کارەکە شارەزا بن. جا وا چەند نموونەیێ لە بابەتەکانی پیت دەنووسین:

١- بەوێنە مەحوی -ڕەحمەتی خودای لێ بێ- لە سەراسەری دیوانەکەیدا (دەی) نیشانەی کاری موزاریعی، بەکارهێناوە، نەک (ئە) مەگەر لە دوو کاتا (ئەی) بەکارهێنا بێ:

آ- کاتێ بۆ ڕاستکردنەوەی کێش، پێویستی بەکرتاندنی هەمزە بووبێ، لە کاتی وادا لەجیاتی (دە)ی موضاریع (ئەی) بەکارهێناوە.

ب- کاتێ لە پاش (دە)ی موضاریعەوە پیتی دال بووبێ، وەک (ئەدا، ئەدووم، ئەدینم...) لەبەر قورسی دووبارەبوونەوەی دال، (ئەی) موضاریعی نووسیوە.

فەرموو سەرنجی ئەم چەند دێڕانە بدەین، تا بزانین مەحوی بۆ ناچاریی کێش چەند پیتی کەم کردووە، یا پتر کردووە، یا بەهرەی لە چەند یاسای کێشزانی ڕەسەن بۆ هاوسەنگیی شیعرەکانی وەرگرتووە.

لە هەندێ ئەدیبان دەبیستم کە کێشی شیعرەکانی مەحوی قورسە، ساف نییە، لە ڕاستیدا (إنشاد) لە شیعردا خۆی هونەرێکی تری سەربەخۆیە، دەق لە چەشنی زانستی (تجوید) بۆ خوێندنەوەی قورئانی پیرۆز، ئینشادیش بەبێ شارەزایی تەواو لە عەرووزدا جێبەجێ ناکرێ، دەنا کێشی شیعرەکانی مەحوی لە سافی و ئاوازداریدا دەڵێی ئاوازەی شمشاڵی خۆشە.

مەحوی لە چامەیەکا دەفەرمووێ (ڕەمەلی موستەزاد، یا ڕەمەلی هەشتی مەحذووف):

نووری عومری صەرف (ئەکا) بۆ کەشفی تاریکی لەخەڵق
وەک چرا هەرکەس بەشۆخی مەجلیس (ئارایی) بکا
گەر لە دنیا چاکەیێ صادر بوو تەفرەی پێ نەخۆی
ڕووسپی هەر ڕووڕەشە گەر بێ صەد (ئازایی) بکا
بۆ (دوکانی) موشتەری گر (حەوڵ ئەدا) کاڵافرۆش
دینی وا دێنێتە قیمەت خواجە (ئەعضایی) بکا
دڵ لە ئیدراکی حەقیقەت بێ بەشە داغی عیشق
(موحویا) دانا دەبێ بەم چاوە بینایی بکا

لە چامەیەکی تردا دەفەرمووێ (هەزەجی هەشتی):

موسەببیب حەز نەکا، پڕ عالەم ئەسبابت پەڕێ کایە
فەقەط چاری نییە قەت یەک دوو بینینی مام ئەحوەل

مەحوی لەم شیعرانەدا بۆ سافی و بێ قورتی شیعرەکانی، بەهرەی لە یاسای کرتاندنی هەمزە لە پاش گواستنەوەی بزوێنەکەی بۆ پیتی پێش خۆی، وەرگرتووە، وەک (صەرف

ئەکا بۆ = -ْب--)ی کردووە بە(صەرفەکا بۆ = فاعلاتن =-ب--) و (مەجلیس ئارا = ---- = مفعولاتن) بۆ (مەجلیسا را = - ب -- = فاعلاتن) و (بێ صەد ئازا = مفعولاتن) بۆ (بێ صەدا زا = فاعلاتن) و (بۆ دووکانی = مفعولاتن) بۆ (بۆ دوکانی = بۆ دُکانِی = فاعلاتن) و (حەول ئەداکا) بۆ (حەولەدا کا = فاعلاتن) و (لەم ئەسبابت) بۆ (لەمەسبابت = مفاعیلن) و (نی مام ئەحوەل) بۆ (نیمامەحوەل = مفاعیلن).

بەوێنە گەلێ جار مەحوی، یا نالی، یا شاعیرانی تر، لە دوای چامەوە، دەڵێ: (مەحوی) یا (مەحویا) یا (نالی) یا (نالیا) یا (قانیع) یا (قانیعا) ئەوە دەگەڕێتەوە بۆ پێویستی کێش، بەپێی جێ و ڕێ، چونکە وشەی (مەحوی) یەکسانە بە(فعلن = - -) و (مەحویا = فاعلن) هەروا (نالی) و (نالیا) و (قانِعْ) و (قانِعًا).

ئەمە لە کێشی پەنجەییشدا هەر وایە، گەلێ جار هەمزە دەکرتێ، یا تێی ڕاناوی کەسی دووەم گۆ ناکرێ، یا پیتی بزوێنی کورت دەکرێ بەپیتی بزوێنی درێژ، وەک مەولەوی - ڕەحمەتی خودای لێ بێ- نازناوی خۆی (مەعدوم =--) دەکا بە(مەعدومی =---) تا بڕگەیێ زیاد بکا لەم شیعرەدا:

جەکۆ؟ مەعدوومی ئەو تاقەت دارۆ
ساتێ وەبێ دین باڵات بویارۆ

بەڵام کاتێ کاری بەزیادکردنی بڕگەیێ نەبوو، ڕێک دەڵێ:

ئیمساڵ نەووەهار چوون خەزان سەرد
بەرگ وەردباغ (مەعدووم) بەرد پەی هەرد!

جا لەم ڕوانگەوە هەستیاری کورد دەبێ زۆر بەباشی لە کون و قوژبنی زمانەکەی خۆی شارەزا بێ، وە ئاشنا بێ بەڕێزمان و ڕێنووس و بەنەحو و صەرفی کوردی، دەنا تووشی هەڵەی گەورەی کێشی و زمانەوانی و ئەدەبی دەبێ و، بگرە سەر لە پسپۆڕانی ئەم بوارانەیش دەشێوێنێ، چونکە شاعیر و ئەدیب و نووسەر نوێنەری سەردەمی خۆیانن، کە شتێ دەڵێن، پاش ماوەیێ فاکتەری دێرینی، ئەو گوتەیە بەنرخ دەکا و، بەقسەی پێشینان لە قەڵەم دەدرێ.

لەبەر ئەمە من وا بەباش دەزانم کە بەڵگەسازی و نموونە هێنانەوە، لە شیعر و ئەدەب و کەلتووردا، تەنیا بەنموونەی ڕەسەن و سەردەستە بکرێ، دەنا لەمەیش پتر سەرمان لێ دەشێوێ.

٢- (حەرفی صەحیح): پیتی ساخ: پیتی دروست، چونکە ئەم زاراوە لە عەرەبیدا بەرابەر بە(حەرفی عیللە)یە، کە بەواتا پیتی ناساخ و نەخۆش و دەغەزارە. کەواتە: حەرفی صەحیح سەرجەمی پیتەکانی ئەلفوبێیە، جگە لە پیتە نەخۆشەکان کە ئەلف و واو و یێن.

٣- (حەرفی عیللە): واتە: ئەلف و واو و یێ، لەسەر هەر شێوەیێ بن، بزواو بن یا وەستاو.

٤- (حەرفی لین): بریتییە لە ئەلف و واو و یێ، بەمەرجێ واو و یێ کە بێ بزوێن بن و بزوێنی پیتی پێشیان لە توخمس (جینس)ی خۆیان نەبن، وەک (قال، مالّ، سالّ، شار، قەول، قەیل، مەیل، هەور، وەی، دەی).

٥- (حەرفی مەدد): بزوێنی درێژ، کە بریتییە لە ئەلف و واو و یێ، بەمەرجێ واو و یێ بێ بزوێن بن و بزوێنی پیتی پێشیان لە چەشنی خۆیان بێ، وەک: (نالّ، مۆر، شێر، موو، توو، میر، شیر، قیر، ثوم، جاء، قیل، سوء).

کورت و پوخت و بەکوردی پەتی:

آ- ئەلف هەمیشە هەم پیتی عیللەیە، هەم لین، هەم مەدد.

ب- هەموو واو و یائێکیش، بزوێندار بن یا بێ بزوێن پیتی عیللەن وەک (سۆل، دیل، مەیل، هەو، نەو، وەرە، کەوەر، هەیەر، هەی هەی).

ج- واو و یێی زەنەداریش، ئەگەر بزوێنی پیتی پێشیان لە چەشنی خۆیان بوو پیتی مەددن، دەنا پیتی لینن، وەک نموونەکانی ئێستای پێشەوە.

٦- (حەرفی صامیت): پیتی بێ دەنگ: حەرفی صەحیح.

٧- (حەرفی صائیت): پیتی دەنگدار: حەرفی مەدد: بزوێنی درێژ.

٨- (حەرفی ئەصلّی): پیتی ڕیشەیی، پیتی چاووگی، ئەو پیتەیە کە لە بنەڕەتدا بەشێ بێ لە وشەکە، وە لە کێشدا بەفێ و عەین و لامی (فَعَلَ) بکێشرێن، وەک نوون و صاد و ڕێی (نَصَرَ) کە لەسەر کێشی (فَعَلَ)ەیە. ئەمە بەپێی وەضعی لوغەتە، نەک بەپێی کێشی عەرووزی، چونکە لە عەرووزدا مەرج نییە هەر پیتێ بە(فێ) و (عەین) و (لام) بکێشرێ ئەصلّی بێ، وەک (ڕەجەز):

وَآكَدُ الأذكَارِ بالتَّوكِيدِ
تِلاَوَةُ القُرآنِ بالتَّجْوِيدِ

ئەوەتا کاتێ ئەم دێڕە دەکێشین، دەبینین جاری وا هەیە پیتی زیادەی صەرفی بە(ف ع ل) کێشراوە و پیتی ئەصلّیش بەغەیری (ف ع ل) کێشراوە.

٩- (حەرفی زائید): پیتی زیادە، یا لاوەکی، ئەو پیتانەیە کە لە وشەدا لەسەر پیتە ڕێشەییەکان زیاد کرا بن، وە لە کێشا بەخودی خۆی بکێشرێ، نەوەک بەفێ و عەین و لام، وەک (أ، م، و، س، ت، ی) لە (ناصر = فاعل) و (منصور = مفعول) و (استنصار = استفعال) و (نصیر)دا، کە لە هەموو ئەم وشانەدا تەنیا (ن ص ر)ێکە ئەصلّین، ئەوانی تر (ا س ت و م ی)ێکە نائەصلّین و زائیدن. (ر: أصول التفاعیل).

١٠- (حەروف التقطیع): پیتەکانی پارە پارەکردن، بریتین لەم دە پیتەی کەوان لەم ڕستەیەدا: (لَمِعَتْ سُيُوفُنَا). (ر: أصول التفاعیل).

١١- (حروف القافیة): پیتەکانی سەروا، ئەم شەشەن:

١- ڕەوی ٢- وەصلّ ٣- خروج ٤- ریدف ٥- تەئسیس ٦- دەخیل

ئەمانە بەپێی هەلومەرجی خۆیان لە سەروادا نەگۆڕن (ر: حروف القافیە لە قافیە)دا.

١٢- (حروف الوصل): پیتەکانی وەصلّ، ئەم چوارەن:

١- هێی ڕاستەوخۆی پاش پیتی ڕەوی ٢- ئەلف ٣- واو ٤- یێ

مەرجەکە ئەم سێ پیتی عیللەیە لە تێرکردنی بزوێنی پیتی ڕەوی، لە سەروای (مطلق) ڕەهادا پەیدا بووبن.

١٣- (حروف الترنم): ئەو پیتە مەددانەن کە دەنگیان پێ درێژ دەکرێتەوە.

١٤- (حەرفێ لە عەرەبیدا نەبێ): (بڕ: الأبجدیة/ ج).

١٥- (الحرف الساقط فی التلفظ): پیتێ لە نووسیندا هەبێ و لە گۆپێکردندا نەبێ. (بڕ: خەطی عەرووزی).

١٦- (حەرفێ بەدوو حەرف): پیتی گیراویدار بەدوو پیت دەچێ، هەروا پیتی تەنویندار و پیتی تێرکراو، یا درێژەوەکراو، بەدوو پیت دەچن، ئەمانە لە عەرەبیدا زۆرتر لە ڕێنووسی ئاساییدا بەیەک پیت دەنووسرێن، بێجگە لە کاتی مەنصووبی تەنوین، لە هەندێ کاتیدا، وەک ئەو هەموو نموونانەی کە لە پێشەوە ڕۆیشتن، بەڵام لە کوردیدا بەچەند جۆر دەنووسرێن:

آ- پیتی گیراویدار بەدوو پیت دەنووسرێ (نالی - وافیر، یا هەزەجی مەحذووف):

له سایەی (قەددی) مەوزوون و دوو زوڵفی
له نالی و شیعر و تەسویدی نەما باس!

ب- تەنوین لە کوردیدا نییە، بەڵام ئەگەر دنیابوو کەسێ دروستی کرد، ئەوە دروستە بەدوو پیت بنووسرێ، یا بەیەک پیت (نالی - تەویل):

تَری وَرْدَهُ قـوتاً وَجووتاً وسایقاً
فـیا قـووتتي مـن جـوتـه ثُمَّ فَرْدِه

ئەوەتا (قوتا) و (جووتا) بەدوو پیت نووسراون، چونکە حاڵەتی نەصبەیە، له عەرەبیشدا ناوی موعرەب لە کاتی منصوبیدا بەدوو پیت دەنووسرێ، پیتە تەنویندارەکە خۆی چی بوو بەوە دەنووسرێ، بەڵام تەنوینەکەی لە حاڵەتی وەصڵ و وەقفدا بەئەلف دەنووسرێ، کوردییەکەیش هەروا باشە لەسەر شێوەی عەرەبییەکە بنووسرێ، بەڵام لە حاڵەتی رەفعە و جەررەدا، هەندێ بەنوونی وەستاو دەینووسێ و هەندێ وەک عەرەبی دەینووسن، قانیع - ڕەحمەتی خوای لێ بێ - دەڵێ:

وَآوٍ کَآوِ سَارْدِ سَرْچَنَار بهَاوینْ
وَدَاسٍ وَتَوْراسٍ وَپَاچٌ وَمَشَارنَا

هەندێ تر له ڕێنووسی ئاساییشدا وەک ڕێنووسی کێشزانی دەینووسن (بڕ: نووسینی عەرووزی لە سەرەتای کتێبەکەوە).

١٧- (حەرفی خەروج): (بڕ: خەروج).

١٨- تەحریف: گۆڕین و دەسکاریکردنی دەق بەنیازی ناپاک: (بڕ: تصحیف).

٥٥- (حركة):

بزوێن، جووڵە، سێ جۆرە: سەر، ژێر، بۆر، لە کوردیدا (بڕ: بڕگەی درێژ لە (آ)وە تا (ه).

حەرەکە یا بزوێن لە عەرووزدا بەزاراوی زۆر هاتووە:

آ- (حەرەکاتی قافیە): بزوێنەکانی سەروا: شەشن:

١- مەجری: بزوێنی پیتی ڕەوی: (بڕ: المجری).

٢- توجیە: بزوێنی پیتی پێش ڕەوی لە سەروای موقەییەد بەزەنە.

٣- نەفاذ: بزوێنی پیتی وەسڵ لە سەروادا.

٤- ئیشباع: بزوێنی پیتی دەخیل.

٥- حەذو: (بڕ: حذو).

٦- ڕەسس: بزوێنی پیتی پێش ئەلفی تەئسیس (بڕ: قافیە و بزوێن و پیتەکانی لە (ق ف ی)ێدا.

ب- لە جینسی حەرەکەکەی (بڕ: جنس).

ج- (إشباعی حەرەکە): تێرکردنی بزوێن (بڕ: ناچاریەکان/١١، ١٢).

د- (حركة الروي): بزوێنی ڕەوی: (بڕ: روی).

ه- (حەرەکە لە کێشدا): بزوێن لە کێشدا (بڕ: بڕگەی درێژ لە بڕگەدا).

و- (حەرەکە لە میزان و موزوندا): (بڕ: بڕگەی درێژ).

ز- (حەرەکەی دەخیل، حەرەکەی حەرفی ماقبل، حەرەکەی... تاد).

ح- (متحرّك): پیتی بزاو، جووڵەدار، بزوێندار، بەرابەری پیتی وەستاوە.

ط- (تحریک الساکن): بڕوانە ناچاریەکان/١٩. (تسکین المتحرک)یش هەروا

ی- (تحریک میم الساکن): (بڕ: ناچاریەکان/١٩).

ک- (اجتماع الحرکات): لە شیعردا، لە چوار بزوێن پتر بەیەکەوە کۆ نابنەوە.

ل- (حروف الحرکة): پیتە بزوێن، دەیشگوترێ: حەرەکەی بەحەرفە، وەک بزوێنەکانی شەش ناوەکە (أسماء ستة).

م- (حرکة مجانسة، حرکة غیر مجانسة): (بڕ: حەرفی مەدد و لین).

٥٦- (الحزم):

(بڕ: الثوانی). پیتی ریدف ئەگەر واوی پێش بۆردار بوو، وەک (یَصُوبُ، تَنُوبُ، بۆر، خۆر، توون، روون) یا ییێی پێش ژێردار بوو، وەک (حَمید، مَجید، سَعید، أغَارید، شیر، بیر، سیر، قیر، فێر، خێر، تێر) ئەوە پێی دەگوترێ: (حەرفی مورسەل: جلەوی شل). بەڵام ئەگەر خۆیان وەستاو بوون و پیتی پێشیان سەردار بوو، وەک (بَوْن) و (بَیْن) و (سەیر) و (تەیر) و (هەور) ئەوە پێی دەگوترێ: (حەزفی مونبەسیط: جلەوی بەرەڵا). یا (حەزفی مونبەسیط: پشتینەی کراوە).

٥٦- (حسن المطلع):

(بڕ: - المطلع) (حسن المقطع بڕ: - المقطع).

٥٧- (الحساب الأبجدي: حساب الجُمَّل):

(بڕ: الأبجدية).

٥٨- (حَشْو):

ناواخن: (بڕ: ٢٢/بيت - هێڵكاری). (حاشية: پەراوێز).

٥٩- (حمار الشعراء):

نازناوی بەحری ڕەجەزە، بۆیە پێی دەڵێن: گوێدرێژی هەستیاران، چونکە بەحرێکی خۆش و ئاسانە، هەموو هەستیارێ پێی دەوێرێ.

هەموو شاعیرێ دەتوانێ هەڵبەستی پێ بهۆنێتەوە، چونکە نزیکترین بەحرە لە پەخشانەوە، لەم دیدەوە هەق وایە لە کوردیدا هۆنراوی بێ کێش ناوبنرێ بەحری کەر!

٦٠- (الشعر الحالي):

واتە: شیعری ڕازاوە، یا هەڵبەستی خشڵدار، ئەو جۆرە هۆنراوەیە کە گشت پیتەکانی هەموو وشەکانی خاڵدار بێ، واتە: نوختەدار بێ، ئەم جۆرە شیعرە لە کوردیدا، بەڕێنووسی نوێی ئەمڕۆ زۆر ئەستەمە، چونکە کەم وشە هەیە کە پیتە بزوێنی تیادا نەبێ، پیتە بزوێنەکانیش کە ئەم سیانەن (ا، و، ی) دووانیان بێ نوختەن، وەک (دە بڕگەیی):

ژینی بێ ژنی بچێژی چین چین
چنیت بێ زیزی، چینی شینی ژین

واتای ئەم هەڵبەستە ئاوایە:

ژینی بێ ژنی بچێژی چین چین
ژیانت دەبێ بەشێوەنی ژین

مەبەست لەم جۆرە هونەرە لایەنە بەدیعییەکەیەتی، دەی ئەگەر ئینساف بدەین دەبینین ئەم نموونە کوردییە سەرکەوتووترە لەم نموونە عەرەبییە، کە لە هەمان بابەتە:

ثَبَّتَتْ فِيَّ غِشَّ جَيْبٍ بِتَزْيِينِ
خَبِيثٍ يَبْغِي تَشَفِّي ضِغْنِ

(تێبینی): مەبەست لە پیتی خاڵدار ئەوەیە لە بنەڕەتدا لە پیتە نوختەدارەکان بێ، با لە هەندێ کاتیشدا بەبێ نوختە بنووسرێ، وەک (یبغی) و (بێ) و (بچێژی) و (زیزی).

(بڕ: شیعری عاطل).

٦٠- (الذُلُل والنُفُر والحُوشُ):

موعەرری - ڕەحمەتی لێ بێ - دەڵێ: سەروا بەپێی ڕەوی سێ جۆرە: زولول: ئەوەیە لە کۆن و نوێدا زۆر بەکارهێنرا بێ، نوفور: ئەوەیە کە سرک بێ، واتە: وەک پیتە باوەکانی ڕەوی بەزۆری بەکار نەهاتبێ، وەک جیم و زێ و ئەمانە، حووش: ئەوەیە کە بەدەگمەن بەکار بهێنرێ.

حەوتەم: پیتی خێ: حرف الخاء

خ = ٦٠٠ (بڕوانە: الف/٣٥ - تێبینی).

٦١- (الخبب):

واتە: لۆقە. بەحری خەبەب بەحری موتەدارەکە (بڕ: المحدث).

٦٢- (خبل):

کۆبوونەوەی خەبن و تەی (بڕ: نەخشەی/٢ زیحافە لێکدراوەکان) دەگوترێ: پێی مەخبوول، یا زەربی مەخبوول، یا بەیتی مەخبوول، بۆ عەرووزیش دەگوترێ: (عروضة مخبولة).

٦٣- (خبن):

هەڵپێچانی جل و دوورینی.

زیحافێکی سادەیە، بریتییە لە لابردنی پیتی نەبزێوی دووەم، لە پێدا، واتە: کورتکردنەوەی یەکەم بڕگەی درێژ لە تەفعیلەدا، لە بەسیط و کامیلی موزمەر و ڕەجەز و موخەللەعی بەسیت و ڕەمەل و مونسەریح و سەریع و مەدید و موقتەضەب و خەفیف و موجتەس و موتەدارەکا ڕوو دەدا. (بڕ: خبن - نەخشەی/١ - زیحافە تاکەکان).

لابردنی پیتی دووەمی سەبەبی سووک - کە بەمە دەگوترێ خەبن - لەم پێنج پێیەدا:

١- (مستفعلن) بەخەبن، دەبێ بە(مفاعلن) لە ڕەجەز و بەسیت و سەریع و مونسەریح.

٢- (مستفع لُنْ) دەبێ بە(مَفَاعلن) لە خەفیف و موجتەسدا.

٣- (فاعلن = فَعِلُنْ) لە مەدید و ڕەمەل و بەسیت و موتەدارەکا.

٤- (فاعلاتن - فعلاتن) لە مەدید و ڕەمەل و خەفیف و موجتەسدا. بەڵام (فَاعِ لاَتن)ی خاوەن وەتەدی بڵاو لە موضاریعدا خەبن ناکرێ.

٥- (مَفْعُولاَتُ) بەخەبن دەبێ بە(مَفَاعیلُ) لە مونسەریح و موقتەزەبدا، لە سەریعیشدا بەخەبل و بەکەسف، دەبێ بە(فَعِلُنْ ب ب -) بەخەبن و کەسفیش دەبێ بە(فَعولُنْ) بەخەبن و وەقفیش دەبێ بە(فَعُولاَنْ).

تێبینی: دەبێ ئەوەیش بزانین کە یەک جۆرە (مفعولات ---ب)مان هەیە کە ئاوایە:

سەبەبی سووک + سەبەبی سووک + وەتەدی بڵاو، کە لەم سێ بەحرەدایە: موقتەزەب و مونسەریح و سەریع، بەڵام دوو جۆرە (مستفعلن) و (فاعلاتن)مان هەیە (بڕ: أصول التفاعیل، ژمارە/٥).

زۆرینەی کێشزانەکان بەخەبنی (مستفعلن)ی موزمەر لە کامیلدا دەڵێن: وەقص (بڕ: بەیت).

٦٤- (خرب):

خەرب عیللەتێکە تایبەتە بەوەتەدەوە، بریتییە لە خەرم و کەف، بەس دەچێتە سەر (مفاعیلن) لە هەزەج و موزاریعدا، بەمەرجێ لە سەرەتای سەردێڕەوە بێ، دەبێ بە(فاعیل ـــ مفعول = - - ب) لە عەرەبیدا، بەس لە سەدری صەدری سەردێڕدا دروستە، بەڵام لە کوردیدا دروستە لە سەرەتای گشت دێڕەکانی چامەکەوە دووبارە ببێتەوە، وە دروستیشە دووبارە نەبێتەوە، لە کوردیدا لە سەرەتای صەدر و لە سەرەتای عەجزەوە دروستە، وەک گشت دێڕەکانی ئەم چامەیەی نالی - ڕەحمەتی خودای لێ بێ - (مضارعی أخرب):

ئەی ساکنی ریاضی مەدینەی منەووەرە   لوتفێ بفەرموو: مەدینەی منەووەرە

دەگوترێ بەیتی ئەخرەب، موزاریعی ئەخرەب، هەزەجی ئەخرەب، پێی ئەخرەب.

یا وەک ئەم چامەی تری کە ئەمە سەردێڕەکەیەتی: (موزاریعی هەشتی ئەخرەب):

دەستم لە گەردنی خۆت هەڵمەگرە ئەی (حەبیبە)

وەبزانە خوێنی خۆمە، یا مینەتی ڕەقیبە

(بڕ: کێشی بڕگەیی/٧) و (بەیتی مودەووەر - شیعرەکەی مەحوی). لە عەرەبیدا خەرب لە هەزەجدا ناپەسەندە.

٦٥- (تخریج القوافي):

دەرهێنانی سەروا: ئەوەیە ڕوون بکرێتەوە، کە ئایا سەرواکە لە چی جۆرێکە موتەواترە، موتەدارەکە... وە پیت و بزوێنە پێویستەکانی تیادایە یا نا، وە بێ نەنگە، یا نەنگدارە، وە ئەگەر نەنگی تیادایە چییە... تاد.

٦٦- (خروج عن الوزن):

دەرچوون لە کێش: لەنگیی شیعر، دەگوترێ: شیعری خاریج لەسەر وەزن، واتە:

هۆنراوی لەنگ، کە کێشـەکەی لە سنووری دەریاکەی دەرچوو بێ، وەک ئەوە لەتێکی دە برگەیی بێ و ئەو لەتەکەی تری نۆ برگەیی بێ، یا یازدە برگەیی بێ، یا پێیـەکی هەقی (مفاعیلن) بێ ئەو (مفاعلتن) بێ.

٦٧- (الخروج):

ئەلفی خەروج لە سەرواى موتەڵەقا: (قافیە/ الخروج).

یەکێکە لە شەش پیتەکەی سەروا، پیتێکی نەرمە (لین)ە، لە تێرکردن و درێژکردنەوەی بزوێنی هێی صیلەی بزێو، لە زۆرینەی کاتا، پەیدا دەبێ، جا ئەگەر بزوێنی هێیەکە سەر بوو، پیتی خروجەکە ئەلف دەبێ، ئەگەر بۆر بوو واو دەبێ، ئەگەر ژێر بوو، یێ دەبێ، وەک: (إجمالُهَا، إجمالُهُو، إجمالِهِي).

پیتی خەروج نەگۆڕە، لە سەرواى سەردێڕەوە تا دێڕی قڕە، کە دوا دێڕە لە چامەدا دەبێ ڕەچاو بکرێ، وەک ئەلفی پاش هێی وەسڵ، لە سەرجەمی سەرواکانی ئەم چامەیەدا (کامیل):

عَفَتِ الدِّيَارُ مَحلُّهَا فَمَقَامُهَا
بِمِنىً تَأبَّدَ غُولُهَا فَرِجَامُهَا

ئەوەتا سەرواکانی تری ئەم چامەیە تا کۆتایی ئەم جۆرە وشانەیە: (سِلاَمُهَا، حَرَامُهَا، رِهَامُهَا...).

لە کوردیدا وەک چامەکەی نالی، کە سەردێڕەکەی دەڵێ:

دەروونی لداری (بڕ: هێڵکاری لە -البيت-دا).

شیعر هەیە خاڵییە لە وەصڵ و خەروج، ئەگەر هێی وەصڵ نەبوو بەناچاری پیتی خەروج نییە، بەلام مەرج نییە کە هێی وەصڵ هەبوو، پیتی خەروج هەبێ، چونکە دروستە کە هێی وەسڵەکە وەستاو بێ وەک (أَبَهْ + مَعَهْ) بەزەنەی هێ.

٦٨- (الخرجة):

دوا قفڵ لە موشحدا (بڕ: موشح، لە دەریا نوێکاندا).

٦٩- (اختراع):

بەم چەند زاراوە دێ:

١- بەحری موختەرەع واتە: بەحری موتەدارەک (بڕ: محدث): (دەریای داهێنراو).

٢- ئیختیراعی کێشێکی تایبەتی، کە زیاد بێ لەسەر شازدە بەحرەکەی خەلیل، بەڵام بەدەسکارییەوە پێ و بەحرەکانی شیعری عەمموودی - هۆنراوی ستوونی - بەکار بهێنێ، یا هەر هیچ نەبێ سوودیان لێ وەربگرێ، وەک: بەند و دوو بیت و چوارینە و... تاد.

لە ڕاستیدا لە پاش خەلیل - ڕەحمەتی خودای لێ بێ - لە دەریاکانی خەلیل، گەلێ کێشی نوێ داهێنراوە، عەرەب و کورد و عەجەم و تورک و گەلانی تریش، تەنانەت گەلە ناموسوڵمانەکانیش، کە لە ناوچەی موسوڵمانانا دەژین، لەم کێشە نوێیانەدا هاوبەشییان کردووە. بەوێنە: بەحری موزاریع لە بنەڕەتا بریتییە لە:

(مفاعيلن فاع لاتن مَفَاعيلن × ٢)

بەڵام لە کۆندا هەر بەمەجزووئی بەکارهێنراوە، وە یەک چەشنی بووە و بەس، کە ئەمە بووە:

(مَفَاعيلن فاعِ لاَتُنْ × ٢)

وە نموشی لە شیعری عەرەبی کۆندا ئێجگار کەمە، کەچی ئەم دەریایە لە کوردیدا زۆر باوە، نالی لە دیوانەکەیدا زۆر چامەی بەم کێشە داناوە، وە لە کوردیدا چەندین لکیان لەم دەریایە دروست کردووە، وەک موزاریعی مەکفووفی مەخرووم، یا موزاریعی مەکفووفی ئەخرەب، خانی - ڕەحمەتی خودای لێ بێ - دەفەرمووێ:

خۆش وەزنە بێ مەلالە گەر بت مضاریع ئەخرەب

کە ئاوا پارە پارە دەکرێ:

خۆش وەزنە + بێ مەلا لا + گەر بَتْ مُ + ضاریعەخرەب
مَفْعُولُ + فاعلاتن + مفعول + فاعِلاَتن

دەشێ بەیاسای کرتاندنی هەمزە، هەمزەی (أخرب) لەم شیعرەی خانیدا بکرتێ. باس لە لکەکانی تری بۆ جێگەی خۆی.

٣- داهێنانی کێشێکی نوێ، وەک هەڵبەستی ئازاد و شتی تری وا.

٧٠- (خرم):

بەڕێی بێ نوختە، بریتییە لە لابردنی یەکەم پیتی وەتەدی کۆ، لە سەدری سەدری سەردێڕی چامەدا و بەس، ناچێتە سەر سەبەب و فاصیلە بەهەردوو جۆرەکەیانەوە، لە

یەکەم پێی نیوەی یەکەمی دێڕدا، چ لە تاکە دێڕدا، چ لە پارچە و شتی تری وادا، چ لە چامەدا ڕوودەدا، زۆرتر وەک گوتمان لە عەرەبییدا لە سەدری سەردێڕی چامەدا دەبێ، بەڵام هەر لە عەرەبییدا دروستە، لە هەمان شوێنا، لە دێڕەکانی تری چامەیشدا دووبارە ببێتەوە، جاروبار تەنیا لە پێی سەرەتای نیوەی دووەمی دێڕدا دەبێ، ئەمە لە عەرەبییدا وایە، بەڵام لە کوردیدا وەک لە (خرب)دا ڕابورد بەجۆرێکی ترە.

خەرم دەچێتە سەر ئەم سێ پێیە و بەس:

١- (فَعُولُنْ)ی یەکەم لە (تەویل) و (موتەقارەب)دا، هەروا (فَعُولُنْ)ی سەرەتای لەتی دووەم لەم دوو دەریایەدا، بەخەرم دەبن بە(عُولُنْ = --) دەبرێ بۆ (فَعْلُنْ --) چونکە لە کێشی سەرفی عەرەبیدا (عُولُنْ) نییە بەڵام (فَعْلُنْ --) هەیە.

٢- (مُفَاعَلَتُنْ) لە وافیردا، چی پێی صەدری صەدر بێ، وە چی پێی سەرەتای عەجز بێ، بەخەرم دەبێ بە(فاعلتن ـــــ مفتعلن = -ب ب-) بەخەرم لە وافیردا دەیشگوترێ (عەزب = عەضب).

٣- (مَفَاعیلن) لە سەدری سەدری وافیر و هەزەج و موضاریعدا بەخەرم دەبێ بە(فاعیلن) هەروا لە سەرەتای عەجزدا، دەگوێزرێتەوە بۆ (مفعولن = ---). کەواتە: خەرم لەم پێنج دەریایەدا ڕوودەدا: (طەویل و وافیر و هەزەج و موزاریع و موتەقارەب). خەرم و قەتع بەس لە وەتەددا دەبن.

(تێبینی): مەرج نییە کە هەموو کەمییەکی سەرەتای دێڕ خەرم بێ، چونکە وەک گوترا: خەرم لابردنی پیتی یەکەمی وەتەدی کۆی پێی سەدرە، لە سەبەبا ڕوونادات، هەروا لە فاصیلەدا، چونکە هەردوو جۆرەکەی فاصیلە بەسەبەبێکی قورس دەست پێ دەکا. ئەمەیش چەند نموونەیەکە لە خەرم (تەویلی مەخرووم):

لمّا رَأَيْتُ الأَرْضَ قَدْ سُدّ أَرْضُهَا   وَلَمْ تَرَ إلاّ بَطْنَهَا لَكَ مَخْرَجَا

بەم جۆرە دێڕە تەویلی ئەثلەمیشی پێ دەگوترێ.

(تەویلی ئەثرم = تەویلی مەخرومی مەقبوض):

هَاجَكَ رَبْعُ دَارِسُ الرَّسْمِ بِاللوى   لأَسْمَاءَ عَفَّى آيَهُ الْمُورُ وَالقَطْرُ

(موزاریعی ئەثرەم = موزاریعی ئەخرەمی مەقبووز):

قُلْتُ سِدَادا لِمَنْ جَاءَنِي   فأَحْسَنْتُ قَوْلاً وَلاَ أحْسَنْتُ رَأْيَا

(موتەقارەبی ئەثلەم = موتەقارەبی ئەخرەم):

لَوْلاَ خِدَاشُ أَخَذْتُ جَمَالا   تِ سَعْدٍ وَلَمْ أُعْطِهِ مَا عَلَيْهَا

(وافیری ئەثلەم = وافیری مەخروم):

إنْ نَزَلَ السَّمَاءُ بِأَرْضِ قَوْمٍ   رَعَيْنَاهُ وَإنْ كَانُوا غِضَابَا

(هەزەجی مەخروم):

أدُّوا مَا اسْتَعَارُوهُ   كَذَاكَ العَيْشُ عَارِيَة

نموونەی خەرم کە لە پێی سەرەتای عەجزدا بێ و بەس، وەک (تەویلی مەخرووم):

خَرَجْتُ بِهَا مِنْ بَطْنِ يَبْرِينَ بَعْدَمَا
(نَادَى) مُنَادِي بِالصَّلاَةِ فَأَعْتَمَا

خەرم عیللەتە چونکە دەچێتە سەر وەتەد، بەڵام لە حوکمی زیحافدایە، چونکە بگۆڕە نەگۆڕ نییە. هەندێ دەڵێن: ئەمەی ناونراوە خەرم یاسایەکی کێشزانی نییە، بەڵکو هەڵەی نووسیارە، نووسەرەوەکان بەڕێکەوت پیتێکیان لە سەرەتای هەندێ پێیەوە لە بیر چووە، بەرە بەرە ئەو هەڵەیە لە لای کێشزانەکان بووە بەزاراوەیێ، بەناوی خەرم، بەڵام خەرم و خەرب لە کوردیدا باوە و یاسایە.

لە کوردیدا وەک لە خەربیشدا ڕابورد، دێڕی مەخرووم زۆرە، وەک زۆر لە دێڕەکانی ئەم چامەیەی نالی، کە موزاریعی ئەخرەبی هەشتییە، گەرچی زۆربەی دێڕەکانی تری ئەخرەبن: واتە: مەخرووم و مەکفووفن پێکەوە:

ئەشخاصی خاصە (تَشْخَصُ أَبْصَارُهُمْ) هەموو
(وَانفسي)یانە هەریەکە بۆ خۆی موحەییەر

کێشی ئەم دێڕە دەقاودەق ئاوایە:

(مفعولن + فاعلات + مفاعیل + فاعلن × ٢)

خەرم لە زمانا واتە: لووت کەل، یا لووت کرتاو، یا لووت خوراو، یا لووتە کرتێ، یا کەپوو خوراو، مەخروم و ئەخرەم ئەو پێیەیە یا ئەو دێڕەیە کە خەرم کرابێ و تووشی کەپوو خوراوی بووبێ.

نموونەی دێڕێ یەکەم پێی هەردوو نیوەکەی مەخرووم بێ ئەم دێڕەیە، کە وافیری هەردوو لەت خەرم کراوە:

أَبْدَلَنِي بِتَيْمِ اللاَّتِ رَبّي حَنْظَلَةَ الَّذِي أَحْيَا تَميماً
مُفْتَعِلُنْ + مفاعيلنْ + فعولَن + مفتعلن + مفاعيلن + فَعُولُنْ

کەواتە: نالی و خانی و مەحوی و هەستیارە کوردەکانی تر کە ئەخرەمی (صەدر و ابتداء)یان بەکارهێناوە، سەرمەشقیان لە یاسایەکی عەرووزی ڕەسەنی ڕەسا وەرگرتووە.

خەرم لە (مفاعلتن)ی وافیردا ئەم چەند جۆرەی هەیە:

١- بەخەرم (مفاعلتن) دەبێ بە(فاعلتن ـــــ مفتعلن) پێی دەگوترێ (أَعْضَب).

٢- بەعەصب و خەرم دەبێ بە (فاعیلن ـــــ مفعولن) بەخەرمەکە و عەصبەکە دەگوترێ (قصم) بەپێ و دێڕەکەیش دەگوترێ: (أَقْصَم).

٣- بەکەف و خەرم و عەصب دەبێ بە(فاعِیلُ ـــــ مفعول = -- ب) پێیان دەگوترێ (عەقص) و (ئەعقەص).

٤- بەعەقل و خەرم (مُفَاعلتن ـــــ مفاعیلن ـــــ مفاعلن ـــــ فَاعِلُنْ) پێی دەگوترێ جەمەم و ئەجەم.

دەگوترێ: بەیتی مەخرووم، پێی مەخرووم، هەزەجی مەخرووم.

٧١- (خەزل):

(بڕ: جەزل).

٧٢- (خەزم):

بەزێی خاڵدار، واتە: لووتەوانە (بڕوانە: ناچاریەکان/٤١).

٧٣- (اختصار):

تەخفیفیشی پێ دەگوترێ. لە عەرەبی و لە کوردیدا، ئەدیب یا هەستیار، بەپێی خوازەی بار و موقتەزای حاڵ، جار جارە و کەمە کەمە، جۆرە گۆڕانکارییەکی نائاساییی دەکا. تەنانەت شتی وا لە فەرموودەیشدا هەیە، پێغەمەری خۆشەویست و نازدار - لەم شەوی هەینییەدا، کە شەوی ئیسرا و میعراجە، هەزاران هەزار درووود و ڕەحمەت و سڵاوی لەسەر بێ - لە فەرموودەیەکا دەفەرمووێ: (كَفَى بِالسَّيْفِ شَا...)

مەبەستی (د) لە نیوە وشەی (شا) (شاهداً)یە. ئەوەتا پێغەمەر (د) لەبەر هۆی ڕەوانبێژی و مەبەستێکی ئەدەبی بەرز، وشەی (شاهد)ی کورت کردۆتەوە، نالیش -

ڕەحمەتی خوای لێ بێ - لەم بابەتە شیعرێکی هەیە (قیامەت)ی کورت کردۆتەوە و کردوویەتی بەقیا. لە ناچاریەکانا، لە (ژمارە/٦٢ - ب)دا ڕابورد.

گۆرانیش -بەڕەحمەت بێ- دەڵێ (کێشی دەیی):

هەر چۆک دادان بوو، هەڵسانەوە و (هەی!)
سۆز و هاواری ناکا (وەی، وەی، وەی)

(ناکا) کورتکراوەی (ناکاو)ی بەواتا کوتوپڕە.

جار جاریش کرتان و کورتکردنەوەکە، لە ناوەڕاستی وشەوە دەبێ، وەک (گۆران - هەزەجی ئەخرەب):

ئێوارەیە وا، هەڵگرە ساگۆزەیێ تازە
ڕێی کانی -قوبان- مونتەظیری جیلوەیی نازە!

گۆران بۆیە سووککراوی قوربانی بەکارهێناوە، تا کێشەکە ڕاست بێ و لەنگ نەبێ، چونکە (قُبَانْ = فَعَلْ = وەتەدی کۆ) بەڵام (قربان = فعلن = دوو سەبەبی سووک).
شیعرەکە ئاواشی دەکرێتەوە:

(ڕێی کانِ = مفعولُ + قُبَانْ مُنْتَ = مفاعیل + ظِرِی جِلْوَ = مفاعیل + یِنَازە = فَعولُنْ)

ئەگەر قوربانی بەکار بهێنایە (مَفَاعیل)ی یەکەم دەبوو بە(مفعولاتُ) شتی وایش لە هەزەجدا نابێ. بەڵام (ناکاو)ی بۆیە کورت کردۆتەوە، چونکە هاتنی واوی زۆر بەشوێن یەکتریدا ناپەسەندە و لەسەر زمان قورسە، زەدە لە سافی دێڕەکە و ڕەوانبێژی وشەکانی دەدا، دەنا لەبەر ڕاستکردنەوەی کێش نییە، چونکە ئەگەر ناکاویش بێ شیعرەکە لەنگ نابێ، کەواتە: سووک کردنی قوربان لەبەر ناچاری کێشە، بەڵام پاشەکرتێ لە (ناکاو)دا لەبەر بایستی هونەرییە، نەوەک کێشی. فَتَأَمَّلْ. دەگوترێ (مختصر) بەمەعنا (مەجزوء).

٧٤- (خطّ العَرُوض):

بڕوانە (نووسینی عەرووزی) لە پاش ناچاریەکانەوە یەکسەر دێ. لە ڕێنووسی کێشی کوردیدا، دەبێ ئەم خاڵانە ڕەچاو بکرێ:

١- لە پێشدا خودی پێیەکان بەڕێنووسی کێشی عەرەبی پچڕ پچڕ دەکرێن، لە چەند سەبەب و وەتەد دروست بوون، دیاری دەکرێن، مەرج نییە کە ئەمە لەسەر کاغەز بکرێ،

تەنیا لە زەینا بەسە، وەک (فاعلن) یەکسانە بەسەبەبێکی سووک و وەتەدێکی کۆ (مفاعیلن = وەتەدێکی کۆ و دوو سەبەبی سووک)... وە هەروەها...

٢- لە پلەی دووەما بەپێی یاساکانی بڕگە و سەبەب و وەتەد و فاسیلەی کوردی، وشەکانی شیعرەکە، لە سەرەتاوە دابەش دەکرێ، بەسەر پێیەکاندا، پیتە بزوێن و هەموو ئەو پیتانەی کە لە بڕگەکاندا گۆیان پێ دەکرێ، لە بەرابەر بڕگەکانی پێیەکانی کێشەکەوە دادەنرێ، جاری وا دەبێ موزونە کوردییەکە و میزانەکە دەقاودەق دەردەچن و کەم و زیادیان نییە، بەڵام زۆربەی کات بڕگە کوردییەکان بەپیت زیاترن لە پیتەکانی میزانەکە.

٣- دەبێ ئەوە بزانرێ کە پیتی بزێو لە دەقی کێشراوە کوردییەکەدا، بزوێنەکەی هەرچی بێ، لە هەموو پێیەکا، دەق بەقەد پیتە بزێوەکانی تەرازووەکەیە، بەڵام پیتە نەبزێوەکان (وەستاوەکان = زەنەدارەکان) لە کوردیدا، گەلێ جار مەرج نییە وابن، جاری وا هەیە، بەرابەر یەک پیتی بزوێن یەک پیت هەیە، وەک (گەورە کچ = گَوْرَ کَچْ = فاعِلُن = - ب -) چونکە پیتە بزوێنەکانی (ـە، ە) و هەروا ڕەبوودەکەی (کچ) لە چەشنی سەر و بۆر و ژێری عەرەبییەکە وان. جاری وا هەیە بەرابەری یەک پیتی وەستاوی تەرازوو (میزان) دوو پیتی وەستاو هەیە، وەک (مَامْ هَتْژَارْ = فاعِلُنْ = - ب -) یا سێ پیت هەیە وەک (مانگ هەڵات = فاعِلُنْ = - °° ب -ْ). ئەمەیش نموونەیەکی نموونەییە لە شیکردنەوەی کێشی کوردی (ڕەجەزی هەشتی تەواو، ئیبنولحاج - ڕەحمەتی خودای لێ بێ - دەفەرمووێ):

ئەی موقتەدایی خاس و عام، بەشمان دەلە و دارول سەلام
باعیث بەلوتفت دڵنیام، هاوار لە خۆم چەند رووسیام
ئێستا موحەممەد پیر بووە، تۆبەی لە عیصیان کردووە
نەفس و هەواکەی مردووە، هاوار لە خۆم چەند رووسیام

سەرنج لە شیکردنەوەی بفەرموون:

مُسْ: تَفْ: عِلُنْ/ مَفَا: عِلُنْ/ مُسْ: تَفْ علن/ مُسْ: تَفْ: عِلُنْ
أیْ: مُقْ: تَدَای/یِخَا: سُعَامْ/ بَشْ: مَانْ دَلَوْ/ دَا: رُلْ: سەلام

٧٥- (تخفیف)

(بڕ: اختصار - ٧٣).

نەخفیف لە کێشدا جۆری زۆرە، لە ناچاریەکاندا نموونەی زۆری لێ ڕۆیشت، (بڕوانە: ناچاریەکان: جۆری دووەم لێ کەمکردن) و (٢، ٤، ١٠).

آ- (تەخفیفی هەمزە): سووککردنی هەمزە، کە یا بەحەزفە، یا بەقەلبە، لە عەرەبی و کوردیدا، بۆ هەستیار، زۆر گرنگە، فێربوونی و بەکارهێنانی بەوەستایانە، ئاسانکارییەکی گەورەیە، بۆشاییەکی باش لە ڕاستکردنەوەی کێش بۆ هەستیار پڕ دەکاتەوە، لە دیوانی مەحوی و نالی و حەریق و وەفایی و ناری و بێخود و... تاد، زۆر پەیڕەوی کراوە، وە چەندین نموونەی لە پێشەوە، لە ناچارییەکاندا ڕۆیشت (بڕ: ١٠، ٤٥، ١٠١).

لێرەدا مەبەست لە سووککردنی، ڕوون دەکەینەوە، بەنموونەوە. لە ڕاستیدا شاعیرانێ کە بەزمانی ناعەرەبی شیعریان گوتووە، زۆربەی کات سەرچاوەی گۆڕانکاری و دەستکاریی خۆیان بەلێزانانە، بردۆتەوە سەر یاسا عەرووزییەکانی خەلیل، بەڵام ئەمان بەپێی پێویستی و تایبەتمەندیی زمانی خۆیان، تەطویریان بەو یاسایانە کردووە. جا دەڵێین گۆڕانکاری لە هەمزەدا، چ بەکرتاندنی بێ، یا بەگۆڕان و قەلبی بێ بەپیتێ تر، یا بەهێشتنەوەی بێ، وەک ئەوە خۆی هەمزەی وەصڵ بێ و بکرێ بەهەمزەی قەطع، یەکەم: ئەم گۆڕانکارییانە، لەبەر یەکێ لەم مەبەستانەیە:

١- ڕاستکردنەوەی کێش (بڕ: حرف لە ماددەی (ح ر ف)ێدا. نالیش - ڕەحمەتی خوای لێ بێ - دەفەرمووێ (ڕەمەل):

لەکن ئەو جەو/ هەرە فەردە/ لە هەیوولا/ نییە باس
لَکَنَوْ جَوْ / هَرَ فَرْ دَا / لَهَیُو لاَ / نی ییاس
فَعِلاَتُنْ / فَعِلاَتن / فعلاتن / فاعلن
ب ب -- / ب ب--/ ب ب--/ -ب-

ئەوەتا (مَفَاعیلن = لە کن ئەوجەو) بەگواستنەوەی بزوێنی هەمزەی (ئەو) بۆ پیتی پێش خۆی کە (ن)ی (لەکن)ە، وەکرتاندنی، لە پاش نەقڵی بزوێنەکەی، بووە بە(فَعِلاَتُنْ) وە کێشەکە ڕاست بۆتەوە، ئەم جۆرە لە گشت پێیەکا دروستە.

٢- بۆ سازبوونی سەروا، گەلێ جار کێش بەبوونی هەمزەکە لەنگ نابێ، بەڵام سەرواکە تووشی نەنگ و لەنگی دەبێ، وەک ئەوە سەروای دێڕی پێشوو (ناس) بێ و سەروای دێڕی دوای (بَأْس) بێ، کێشی (ناس) و (بەئس) یەک شتە، بەڵام (ناس) ئەلفی ریدفی وا تیادا، بەڵام (بەئس) تیادا نییە، شتی وایش دەبێ بە(سناد) کە نەنگێکە لە

نەنگەکانی سەروا.

٣- سافبوونی کێش، نەوەک ڕاستکردنەوەی، ئەمە لە کوردیدا زۆر زۆرە. وەک (حاجی قادری کۆیی - ڕەحمەتی خودای لێ بێ - دەڵێ: ڕەمەل):

ناحـەقی ئەو دەرحـەقم کـەی دەیگرێ مـیـزانی حـەق
کـاتبی ئەعـمـال (ئە)گـەر بێـتـو طەرەفگیـریی نەکا

دەی ئەم نیوە دێڕە بەم دوو شێوەیە دەخوێنرێتەوە، هەردوو شێوەکە کێشەکەیان دروستە، بەڵام شێوەی دووەم سووکترە، لەبەر ئەوە پەسەندترە:

١- کاتِبی أَعْ: مَالْ ئەگەر بِیْ: تُوْ طەرَەفْگی: رینەکا
فاعلاتن: فاعلاتن : فاعلاتن : فاعلن
-ب-- : -ْب-- : - ب -- : -ب-
٢- کاتِبی أَعْ: مَالە گەر بێ: تُوْ طەرَەفْگی: رینەکا
= = : -ب-- : = = : = =

٤- هەمـزەکـە تەکـرید دەکـرێ، وشـەی بەکـوردی کـراو هەر زۆر زۆرە، لەبەر ئەوە بەکارهێنانی جیایە لە ئەصڵە عەرەبی، یا فارسی، یا تورکی، یا ئەورووپییەکەی، وەک هەمزەی مەصدەری عەرەبی فیعلی مەزید و نامەزید بەزۆری، دەکرێ بەهەمزەی قەطع، وەک ئەم شیعرەی حاجی، کە هەمزەی بابی ئیفتیعالی تەکریدکراوی، کردووە بەقەطع (ڕەمەل):

من فەقێم و غەیری (سیی پارە)م لە باخەڵدا نییە
ئەو کەسەی صاحێب قڕانە (ئیدديعا)ی غازی دەکا

جۆری یەکەم و دووەم و سێیەم و چوارەم لە گشت پێیەکانی دێڕدا دروستە، بەڵام جۆری دووەم هەر لە پێی سەروادا ڕوودەدات.

دووەم: ئەو گۆڕانکارییانەی کە بەسەر هەمزەدا دێن ئەمانەن:

١- هەمزەی بزێو قەلب دەکرێ بەئەلف، ئیتر بزوێنەکەی سەر بێ، یا بۆر بێ، یا ژێر بێ، قەیناکات (بڕ: ناچاریەکان/ ١٠١ -٢).

٢- قەلبی هەمزە دەکرێ بەپیتی نەرم (حەرفی لین = بزوێنی درێژ) لە چەشنی بزوێنی پیتی پێشی، لە (بُؤْس)دا دەبێ بە(بوس) و لە (بأس)دا دەبێ بە(باس) و لە (بئس)دا

دەبێ بە(بیس) یا وەک (یکلَؤُها) و (یَرْزؤُها) دەبن بە(یکلاَها) و (یرزاهَا).

٣- هەمزەکە دەکرتێ لەبەر چەند هۆیێ.

٤- ئەلف دەکرێ بەهەمزە.

ب- (تخفیف المشدّد): بڕوانە ناچاریەکان: (٤)

(اخفش):

٧٦- (الرباعي الخالص):

چوارینی پەتی، بەکورتی ئەوەیە هەر چوار لەتە دێڕەکەی هاوسەروا بن. وەک (نوری فارس - دە بڕگەیی):

خۆزگەم پێنج هەستەم پێنج هەزار دەبوو
مـووم هەمـوو چاو و دڵ هۆشـیـار دەبوو
تەمـەنم بەسـاڵ سـەد ملیـار دەبوو
گـشت بۆ تەمـاشـای چاوی یار دەبوو!

بەپشـتی خـودا لە بەحری روباعیـدا، گشت جـۆرەکـانی (چوارین) ڕوون دەکـەینەوە. (لوطفی مەخلەس): (مەطلەع و...).

٧٧- (البحور المختلطة):

(بڕوانە: ١٤ - بحر/ ٢، ٤).

٧٨- (خلع):

بەم واتا و زاراوانە لە کێشزانیدا بەکارهاتووە:

١- البیت المخلّع: بەو دێڕە دەگوترێ کە لەبەر زۆری زیحاف و عیللەی ناوی لەجێ چوو بێ و لە گرێژەنە برابێ، بۆیە وای پێ دەگوترێ چونکە تەئلیفی مۆسیقایی لاوازە. بڕوانە: (ناچاری/١٠١/د) بەو دێڕەیش دەگوترێ کە لە موخەللەعی بەسیت بێ.

٢- مخلّع البسیط: جۆرێکە لە جۆرەکانی دەریای بەسیط، لەوێ باسی دێ.

٧٩- (خلّ):

ئەم زاراو و ناوانەی وا تیادا:

١- اختلال الوزن: كێشی لەنگ، اختلال: لەنگی، لاسەنگی، إخلال: لەنگکردن.

٢- الخليل بن أحمد: داهێنەری زانستی عەرووز (بڕ: وشەیێ سەبارەت بەگرنگیی زانستی عەرووز، ژمارە/٢، لە سەرەتای كتێبەکەوە).

٨٠- (دائرة المختلف):

(دائرة -) و (مبدء).

٨١- (خلو):

دەگوترێ: شیعری خاڵی لە ریدف، خاڵی لە تەئسیس، خاڵی لە وەسڵ، خاڵی لە زیحاف، خاڵی لە نەنگ... تاد. دەگوترێ: دروستە شیعر خاڵی بێ لە ریدف و تەئسیس و سیلە و خەروج و دەخیل، بەڵام نابێ خاڵی بێ لە پیتی ڕەوی.

٨٢- (خمريات):

ئەو جۆرە هۆنراوانەیە کە بەشان و باهووی مەی و بادەدا هەڵدەدەن، وەک چوارینەکانی عومەری خەیام.

٨٣- (تخميس، مُخَمّس):

بەم زاراوانە دێ:

١- تخميس و موخەممەس، کە جۆرێکن لە (مشطّر) و (تشطير) ئەوەیە کە چامەیێ، دابەش بکرێ بەچەند پارچەیێ، هەموو کۆمەڵێکی پێنج لەت بن، چوار لەتی پێشینیان هاوسەروا بن، لەتی پێنجەمیان نەگۆڕ بێ، هەموو لەتەکانیش لە چامەکەدا لەسەر یەک کێش بن، ئاوا:

آ- ا ا ا ا ا - ب ب ب ب ا - ج ج ج ج ا - د د د د ا... تاد.

ب- ا ا ا ا ا - ب ب ب ب ب - ج ج ج ج ج - د د د د د... تاد.

٢- تەخمیس بەوەیش دەگوترێ: هەستیارێ هۆنراوی هەستیارێکی تر پەسەند دەکا، دەچێ لە هەموو دێڕێکی سێ لەتی تر زیاد دەکا، لەسەر هەمان کێش، لەتی یەکەمی گشت دێڕێ، سێ لەتی تری هاوسەروا و هاوڕەوی لە پێشیبیەوە زیاد دەکا، تەخمیس لە کوردیدا هەر زۆر زۆرە بابمێنێ، بۆ جێگەی خۆی لە دەریا نوێکانا تەخمیس و موخەممەس واتە: پێنجینە، چونکە پێنج لەتە دێڕە.

٣- تەخمیس جۆرێکی تری هەیە، کە بریتییە لە پێنج گۆشەیێ لە (الشعر المربع)دا، لە ماددەی (ر ب ع)دا ڕوون کراوەتەوە.

٤- (الخماسي): پێنج لک، یا پێنجینە، نموونەی زۆرە، وەک تەفعیلەی خوماسی: پێی پێنج پیتی (بڕ: أصول التفاعيل، البحور الخماسية).

٨٤- (التخميع):

واتە: سەردێڕی چامە خاڵی بێ لە تەصریع و لە تەقفیە، وەک سەردێڕی (لَأمِيَّةُ العرب) کە ئەم دێڕەیە (تەویل):

أقِيـمُوا بَنِي أُمِّي صُدُورَ مَطِيِّكُمْ
فَـإنِّي إلى قَوْمٍ سِوَاكُمْ لأمْيَلُ

لە کوردیدا وەک سەردێڕی ئەم چامەیەی ئەسیری کە لە پەسنی سید تەهای نەهری هەڵی بەستووە، کە یەکێ بووە لە شۆڕشگێڕە بەناوبانگەکانی کوردستانی تورکیا (هەزەج):

وتم بەگوڵشەنی وەتەن: بەکێیە ئاوی ڕەنگ و ڕووت؟
گوتی: نموود و شیرینم بەیادی شادیی سەی تەها

تەخمیع واتە: لەنگی، هەندێ بەم حاڵەتە دەڵێن (إصمات. بڕ: بەیتی مُصْمَت) هەندێ تر پێی دەڵێن (الوثب) هەندێ تر پێی دەڵێن: (تجميع). ئیبنو ڕەشیق - ڕەحمەتی خودای لێ بێ - لە العمدەدا دەڵێ: (کاتێ بێ سەروایی و بێ تەصریعی دادەنرێ بە(تەجمیع) یا بە(تەخمیع) کە دادەنرێ بەنەنگی سەروا، کە عەرووز و زەرب هاوکێش بن، یا دەست بدەن بۆ تەصریع، بەڵام ئەگەر عەرووز (فعلن ب ب -) بوو، وە زەرب (فعلن - -) بوو، وەک دووەمی بەسیت، وە نیوەی یەکەم تەصریع نەکرا بوو، ئەوە پێی ناگوترێ (تەجمیع) وەک (بەسیتی دووەم):

أَإِنْ تَرَسَّمْتَ مِنْ خَرْقَاءَ مَنْزِلَةً   مَاءُ الصَّبَابَةِ مِنْ عَيْنَيْكَ مَسْجُومُ

تەجمیع بۆیە پێی دەگوترێ تەجمیع، چونکە دوو جۆرە سەروا کۆ دەکاتەوە.

٨٥- (الشعر الأخْيَفُ):

جۆرە هۆنراوێکە کە بەڕیز، وشەیەکی بێ نوختە بێ و وشەکەی پاشی، یا پێشی نوختەدار بێ. وەک (موخەللەعی بەسیط):

وَلاَ تَخُنْ عَـهْـدَ ذِي وِدَادٍ
ثَبْتٍ وَلاَ تَبْغِ مَـــا تَزَيَّفَ

مەبەست لە پیتی خاڵدار و بێ خاڵ ئەوەیە کە لە (–الحالی)دا ڕوونمان کردەوە (بڕ: ٦٠ –الحالی).

(تخلّص):

بەم چەند واتایە دێ: ١– ناوی شیعریی شاعیر، وەک: تخلُّصي مەلا عەبدولکریمی مدرس، نامییە.

٢– خۆ ڕزگارکردن و خۆ قوتارکردن.

هەشتەم: پیتی دال: حرف الدّال

د = ٤

٨٦– (الدّالية):

هەر چامەیێ پیتی ڕەوییەکەی دال بێ، پێی دەگوترێ: دالیە، وەک: دالیە النابغە. وەک چامەکەی نالی، کە سەردێڕەکەی لە (٢٢ – البیت – ٢ – هێڵکاریدا) ڕابورد، کە ئەمە بوو: (دَرَونی لِدَار... وَسَرْدە) چامە ئەگەر بەپێی پیتی ڕەوی لە دیوانە کوردییەکانا ڕیز بکرێ، دەبێ ئەم چامەیەی نالی لە پیتی دالا ڕیز بکرایێ، بەڵام لەبەر ئاسانکاری و سادەیی خوێنەری کورد ئەم چامەیە لە پیتی (هێ)دا دانراوە، وە هەروەها زۆر لە چامەکانی هەستیارانی کورد لە دیوانەکانیادا، بەوەستایانە ڕیز نەکراون.

٨٧– (الدّخيل):

(بڕ: ٤ – التأسیس). (المتداخل): (بڕ: ٢٢ – البیت ٧ – بەیتی مودەووەر).

٨٨– (المتدارك):

بەم واتایانە هاتووە:

١– بەحری موتەدارەک، واتە: دەریای بەسەرکراو (بڕ: ٤٧ – المحدث).

٢– سەروای موتەدارەک، ئەوەیە کە لە نێوانی دوو پیتە وەستاوەکانی سەروادا، دوو پیتی بزواو هەبێ، وەک (گەورە کچ، یُذْمَمُ = یُذْمَمُو) (بڕ: ٢٩ – المثفاه).

٨٩– (دق الناقوس):

(بڕ: ٤٧ – المحدث). کێشێکیشە لە کێشە نوێکان.

٩٠– (مدَقّ القصار):

دەریایەکە لە دەریا نوێکاندا باسی دێ.

٩١– (المدمج):

(بڕ: ٢٢ – البیت – ٧).

۹۲- (الدُّوبيت):

جۆرە کێشێکە، زیاد لەسەر دەریا خەلیلییەکانە، لە کاتی شیکردنەوەی دەریای دوو بەیتا، خوا یار بێ، بەباشی ڕوونی دەکەینەوە.

۹۳- (الدّائرة):

بەم واتایانە هاتووە: (بڕ: ١٦ - مبدء - ٢).

١- (الدائرة العروضية): بازنەی کێشی، کۆکەی (الدَّوَائِرُ العَرُوضِيةُ: بازنە کێشییەکان). بازنە کێشییەکان ئەم پێنجەن بەڕیز:

١- دائرة المختلف: بازنەی جیاواز: بازنەی موختەلیف، بۆیە وای پێ دەگوترێ، چونکە پێیەکانی دەریاکانی، لە ڕووی ژمارەی پیتەکانیانەوە، جیاوازن، ئەو شەش دەریایەی کە سەر بەم بازنەیەن، هەریەکێ لەوان لە دوو جۆرە پێی جیاواز دروست دەبن، لە چوار پێی پێنجی و لە چوار پێی حەفتی، پێنجییەکان ئەم دووەن (فعولن، فاعلن) حەوتییەکانیش ئەم سێیەن (مفاعیلن، فاعلاتن، مستفعلن) ئەم شەش دەریایە سیانیان بەکارهاتوون و سیانیان مهملن، لە پاش دەریای بەسیطەوە شیکردنەوەی ئەم بازنەیە و دەریاکانی ناوی بەدووروودرێژی دەبێژرێ. سەرەتای ئەم بازنەیە بەدەریای تەویل دەست پێ دەکا.

٢- دائرة المؤتلف: بازنەی تەبا: بازنەی موئتەلیف، بۆیە پێی دەگوترێ (موئتەلیف: ڕێک و تەبا) چونَکە پێیەکانی دەریاکانی، لە ڕووی ژمارەی پیتەکانیانەوە هەموویان چوون یەکن و یەکسانن، کەواتە: تەبان ناکۆک نین، کە ئەم دوو پێیە حەفتییەن (مفاعلتن، متفاعلن). سەرەتای ئەم بازنەیە بەدەریای وافیر دەست پێ دەکا. لە پاش دەریای کامیلەوە ئەم بازنەیە بەنەخشە و وێنەوە دەنووسین. سێ دەریا، دووانی بەکارهاتوو، یەکێکی پشتگوێ خراو سەر بەم بازنەیەن.

٣- دائرة المجْتَلَب: بازنەی هێنراو: بازنەی موجتەلەب، بۆیە وای پێ دەگوترێ، چونکە پێیەکانی کێشەکانی - واتە: بەحرەکانی - هەموویان لە بازنەی جیاوازەوە هێنراون، کە ئەم سێ پێیەن (مَفَاعیلن) لە تەویل و (فاعلاتن) لە مەدید و (مستفعلن) لە بەسیط. سەرەتای ئەم بازنەیە دەریای هەزەجە. سێ دەریا سەر بەم بازنەیەن هەرسێکیان بەکارهاتوون. لە پاش دەریای رەمەلەوە وێنەی دەکێشین خوا یار بێ.

٤- دائرة المشتبە: بازنەی لەیەکچوو: بازنەی موشتەبەه، بۆیە وای پێ دەگوترێ:

چونکە پێیەکانی دەریاکانی لە یەکتر دەچن، پێی (فاعلاتن) لە (فاع لاتن) دەچێ، وە پێی (مستفعلن)یش لە (مستفع لن) دەچێ.

سەرەتای ئەم بازنەیە دەریای سەریعە، نۆ دەریا سەر بەم بازنەیەن، شەشیان بەکارهاتوون و سیانیان پشتگوێ خراون. (بڕ: پاش دەریای موجتەس).

٥- دائرة المتفق: بازنەی ساز: بازنەی موتتەفیق، بۆیە وای پێ دەگوترێ چونکە پێیەکانی دەریاکانی ڕێک و سازن، کە ئەم دوو پێیە پێنجییانەن: (فعولن، فاعلن). دوو دەریا سەر بەم بازنەیەن هەردووکیان بەکارهاتوون. سەرەتای ئەم بازنەیە دەریای موتەقاریبە.

بەشێوەی تریش هۆی ناونانی ئەم پێنج بازنەیە باس کراوە.

٢- دَوْر: خول: چەرخ: ئەو دێڕ و پارچانەیە کە لە نێوانی کۆمەڵە و پارچەکانی هۆنراوێکا، یا مەقامێکا، یا موەشەحێکا دووبارە دەکرێنەوە.

٣- (- المدوّر): (بڕ: ٢٢ - البيت - ٧).

نۆیەم: پیتی ذال: حرف الذَّال

ذ = ٧٠٠

پیتی ذال لە کوردیدا نییە، ئەو وشە ناکوردیانەی ذالیان وا تیادا، بەزێی بچووک گۆ دەکرێن، وا باوە هەر بەزێش دەنووسرێن، وەک: (ذَمْ = زَم = زەم، ذِکر = زیکر... تاد) (بڕ: پیتی ڕێ).

جا وەک لە پێشەوە گوتمان، هەندێ پیتی عەرەبی لە کوردیدا بەپیتێ تر گۆ دەکرێن. وەک (ث) و (ص) و (س) بە(س) گۆ دەکرێن، هەروا (ذ) و (ز) و (ض) و (ظ) بە(ز) گۆ دەکرێن، وە هەستیارانی کورد لە هۆنراوەکانیاندا ئەم جۆرە پیتانەیان کردووە بەڕەوی لەسەر ئەم دوو شێوەیە:

١- ڕەوی لە سەرواکاندا پیتە عەرەبییەکانە بەبێ زیاد و کەم، لەبەر ئەوە هەندێ بەعەرەبی دەیاننووسن و وەک عەرەبانیش گۆیان پێ دەکەن، وەک چامەی ژمارەیەکی پیتی (طێ)ی دیوانی نالی - ڕەحمەتی خوای لێ بێ - کە ئەمانەن و ئاوایش نووسراون: (شەط، بەط، خەط، غەلەط، سەقەط، موختەلەط، نەمەط، نوقەط، شەمەط، وەسەط).

٢- جاری وا هەیە پیتە عەرەبییەکانیان کردووە بەکوردی و لەگەڵ هاوپیتە کوردییەکەیاندا بەکاریان هێناون، جا لەسەر ئەم یاسایە ئەگەر لە چامەی کوردیدا، پیتی ڕەوی لە دێڕەکاندا، جارێ (ث) بوو، وە جارێ (س) بوو، وە جارێ (ص) بوو، ئەوە دانانرێ بەئیکفاء، وەک لە عەرەبیدا شتی وا دەژمێررێ بەنەنگی سەروا، پێی دەگوترێ: (إکفاء) خانی - ڕەحمەتی خودای لێ بێ - دەڵێ:

شەهری ژ مەزەککەر و مەئەننەس
بیلجوملە مەزەییەن و مەولەببەس

حەریقیش دەڵێ (هەزەجی مەحذووف):

بەتیرێکت کە جەرگت پارە کردم
مەکە دووبارە من هەر بەو خەلاصەم

لە دێڕەکانی تردا، وێنەی ئەم وشانە کراون بەسەروا: (هەباسم) بۆ حیسابی ئەبجەدیش بەچی نووسراوە، بەوە ژمارەی بۆ دادەنرێ (بڕ: ١١٦ - تێبینی).

٩٤- (تذکیر المؤنّث):

(بڕ: ناچاریەکان/٨٧).

٩٥- (التذییل: الإذالة: المذال: المذالة: المذیلة: المذیّل):

ئەمانە هەموو وشەی عەرەبین، لە زمانا بەواتا کلک لێنانە، لە جۆری عیللەی زیادەیە (بڕ: نەخشەی/٣: عیللەتی زیادە). تەذییل هەق وایە ناوبنرێ: پەڕ لە پێ.

تەذییل بریتییە لە زیادکردنی یەک پیتی وەستاو (ساکن) لە دوایی وەتەدی کۆی کۆتایی زەرب، یا عەرووز و زەرب لە کاتی تەصریع و تقفیەدا، تەنیا دەچێتە سەر دەریای مەجزووء، لە کامیل و بەسیط و موتەدارەکا، مەرجە کۆتایی پێیەکە پیتی مەدد بێ. تەذییل نەگۆڕە. واتە: دەبێ لە گشت سەرواکانی دێڕەکانی چامەدا یا پارچەدا هەبێ.

لە کامیلدا (متفاعلن) و (مستفعلن) دەبن بە(متفاعلان) و (مستفعلان) لە بەسیتیشدا (مستفعلن) دەبێ بە(مستفعلان) لە موتەدارەکا (فاعلن) دەبێ بە(فاعلاَن).

(موذەییەل): واتە: داوێنەدار.

(الذُّلُل من القافیة): (بڕ: الحوش. لە - ح و ش - دا).

دەیەم: پیتی ڕێ: حرف الرّاءِ

ر = ٢٠٠ (بڕ: الف/ ٣٥ - تێبینی)

٩٦- (راء):

ڕێ پیتێکە لە پیتەکانی ئەلفوبێی کوردی، دوو جۆری هەیە: ڕێی گەورە، وەک: (کەڕ، کڕ، بڕین، دڕین، دڕ، شەڕ، شڕ، مەڕ، مڕ). ڕێی بچووک وەک: (کەر، مر، برین، سارد).

زۆرتر ڕێی بچووک دەبێ بەهاوسەروا بۆ ڕێی بچووک و، ڕێی گەورەیش دەبێ بەهاوسەروا بۆ ڕێی گەورە، وەک چامەکانی پیتی ڕێ لە دیوانەکانی نالی و مەحوی و سالم و وەفایی و ناری و سافی و ئەسیری و... تاد، بەڵام جاروبار و کەمە کەمە وا دەبێ ڕێی گەورە دەبێ بەهاوسەروا بۆ ڕێی بچووک، یا بەپێچەوانەوە. مەحوی دەفەرمووێ (هەزەج):

چڵ و چۆکە مەدە دەورم، خودا حافیظ نەصیحەت گەر

لەشەکوەی عیشق و لۆمەی عەقڵ ئەمن هەم لاڵم و هەم کەڕ

ئەم چامەیە نۆ دێڕە، لە دە وشەکانی سەرواکەیدا، هەشتیان ڕێی بچووکن و دووانیان ڕێی گەورەن، ئاوا: (گەر، پێغەمەر، وەروەر، بێ دەر، هەم لاڵم و هەم کەڕ، گەر، تەڕ، عەنبەر، خەنجەر، دەفتەر).

سالمیش لە وەڵامی چامەکەی نالیدا، لە کۆی سیی و شەش دێڕ، تەنیا پیتی ڕەوی دێڕێکیان ڕێی گەورەیە، ئەوانی تر ڕێی بچووکن، لەسەر ئەم شێوەیە: (سەحەر، خەطەر، کەمەر، گرتە بەر، پڕ لە شەڕ...).

بەڵام ئەسیری نموونەی جۆراوجۆری ئەم بابەتەی زۆرە، لە چامەیەکا، ئەم وشانەی کردووە بەسەروای دێڕەکانی: (دوور، نوور، کووڕ، سوور...) یا (ئەبارێ، بەجارێ، لاڕێ، نەوبەهارێ،... تێنواڕێ) لە چامەیەکی ترا: (بەرە، فەڕە، ڕەهبەرە، سەروەرە، شەڕە...) یا (بەرە، فەڕە، سەروەرە، شەڕە...). ئەم جۆرە سەروایە لە کێشی ژمارەیشا ڕوودەدا، وەک (مەولەوی/ ئەردەڵانی):

لوتکە وەک هیلال بەفری جاڕی دا

مانگی نوێی عەشقی دڵان دیاری دا

نالیش - ڕەحمەتی خوای لێ بێ - دەڵێ (ڕەمەل):

بەرگی دنیا هێندە کورت و کۆنە و بازاڕییە

چونکە ناگاتە گونی دێوانەکەی، لێی عارییە

ڕێی قەڵەو و ڕێی لاواز، کە لە هۆنراودا ببن بەهاوڕەوی نە لە عەرەبیدا و، نە لە کوردیدا، نابن بەنەنگ بۆ سەروا، گەرچی شتی وا زۆر پەسەند نییە (بڕ: پیتی ذال).

٩٧- (الرباعي):

لە ماددەی (ر ب ع) ئەم زاراوە کێشییانە هەن:

١- (الرباعي): چوارینە، وەک چوارینەکانی (خەیام - سەلام) و چوارینەکانی بابا طاهیری عوریان و... تاد. چوارین و چوارینە یەک شتن، چوارین هونەرێکی تایبەتە، گەرچی پێیەکانی خەلیل بەکار دەهێنێ، بەڵام بەجۆرێکی نوێیاو، ڕوباعی جۆری زۆرە، وەک ١- الرباعي الخالص. ٢- الرباعي الأعرج. ٣- الرباعي المنطق. ٤- الرباعي المردوف. ٥- الرباعي المرفّل.

بادرێژە بمێنێ بۆ جێگەی خۆی. ڕوباعی خالیص ئەوەیە هەر چوار لەتەکەی هاوسەروا بن، چوارینەی تەواویشی پێ دەڵێن، ڕوباعی ئەعرەج = ڕوباعی معرج = چوارینی شەلە: چوارینی لەنگ، چوارینی خەساو (روباعي الخَصَيِّ)یشی پێ دەڵێن. (بڕ: المربعات). چوارین لە کێشی پەنجەیشدا هەیە، وەک چوارینەکانی (خەیام - سەلام) کە لەسەر کێشی دەیبین، لە جۆری چوارینی خەساو.

٢- (الشِّعْرُ المربَّعِ): هۆنراوی چوارگۆشە، جۆرە هۆنراوێکە چوار نیوە دێڕە، لەسەر شێوەی چوارگۆشەیە، لە چەقەکەیدا پیتێکی نەگۆڕ هەیە، پێی دەگوترێ: چەق، ئەو پیتی چەقە دەبێ بەسەرەتا و کۆتای هەر چوار نیوە دێڕەکە، چونکە چوار نیوەتیرەی لێ دەردەچێ، هەریەکەیان بەرەو گۆشەیێ، لە پیتی چەقەکەوە دەست پێ دەکا و لەوێوە دەست بەخوێندنەوەی دەکرێ و، بەنیوەتیرەیەکا بەرەو گۆشەیێ دەڕوا و ئەو ضیلعەی لە موحیطەکە دەگونجێ لەگەڵیدا دەخرێتە سەری، تا دوا پیتی، ئەوجا بەو نیوەتیرەیەدا کە لەگەڵ ئەم دووەدا، سێگۆشەیێ دروست دەکەن دەگەڕێتەوە بۆ سەر پیتی چەق، ئاوا لەسەر شێوەی ئەم شەکڵە:

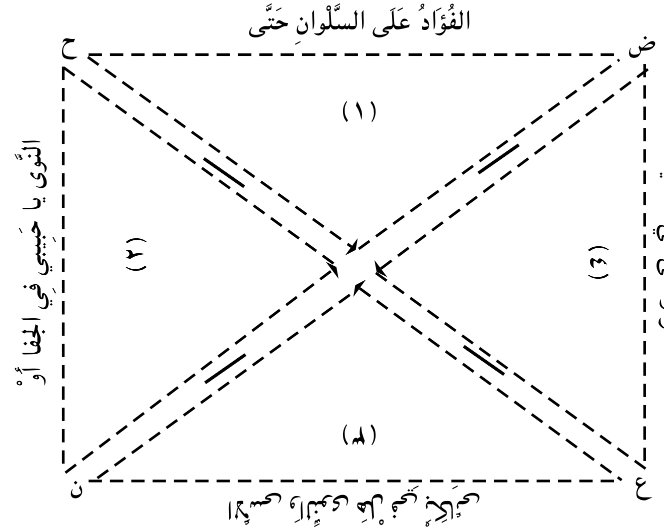

ئاوا دەخوێنرێتەوە، لەم پارچەیەدا ڕێ دەبێ بەچەق، ئاوا (ڕەجەز):

رَاضَ الفــؤادَ عَلَى السَّلْوَانِ حَـتّى حـار
رَاحَ الـسـلـوّ وَأَلـقْـى فـي الحَـنَـايَـا نـار
رانَ الأسى وَالـنَّوَى هَلْ فى بكائِي عــار
رَاعَ النَّوى يا حـبـيـبي في الجَـفَا أوْضَـار

گەلێ جار ئەم جۆرە هونەرە دەکرێ بەپێنج گۆشە، یا بەشەش گۆشە یا بەحەوت گۆشە، یا بەهەشت گۆشە... تاد. وە زۆربەی ئەم جۆرە هۆنراوانە دەیکەن بەنەخش و نیگار و زەخرەفە و، لە چارچێوە و شتی وایان دەگرن و لە جێگەی بەرچاو، وەک پەندی پێشینان و مەتەڵ هەڵیاندەواسن، بەتایبەتی لە دیوەخان و مزگەوت و چاخانە و شوێنانی تری وا.

٣- (المربعات): چوارخشتەکی: (الدوبیت): (بحر السلسلة): (الرباعي).

مورەببەعات - یا چوارخشتەکی - دەبێ بەدوو جۆری سەرەکییەوە:

١- دووبیت، کە لای نوێخوازان بەدەریای سیلسیلە ناسراوە، هەروا پێشی دەڵێن: چوارین. ئەمە جۆرە کێشێکە لە دەریا نوێکاندا باسی دێ خوا یار بێ.

٢- چوارخشتەکی ئاسایی، کە لەسەر کێشی دوو بەیت نەبێ، بەڵکو لەسەر کێشی دەریایێ لە دەریاکانی خەلیل بێ، وەک هەزەج و ڕەمەل و موجتەس و ئەوانی تر، جۆری

یەکەم و جۆری دووەم جیاوازی سەرەکییان لە سیستەمی کێشدایە چونکە سیستەمی کێش لە جۆری یەکەما لە کێشی خەلیلی بەدەرە، بەڵام لە دووەما بەپێی کێشی خەلیلییە، لە سیستەمی سەروادا ڕەنگ بێ جیاوازییەکی ئەوتۆیان نەبێ. وەک لە جێگەی خۆیاندا ڕوون دەکرێنەوە بەپشتی خودای گەورە.

٩٨- (رجز):

لەم ماددەیە ئەم زاراوانە ڕۆنراون:

١- ڕەجەز لە زمانی عەرەبیدا، بەواتا لەرزین و لەرینە، بەحوشترێ کە هەردوو ڕانی لەرزۆک بێ دەگوترێ: (ڕەجەز).

پیاوێ هەبوو، لە فەقێیەتیدا ئەوەندە حەزی لە سەما و هەڵپەڕکێ و خۆلەرزانەوە بوو، ناوی دەرکردبوو بە(ئەحمەد لەرزانە!) کەواتە: بەحری ڕەجەز بەکوردی پەتی، واتە: دەریای لەرزانە!.

٢- لە زاراوی عەرووزیشا بەحری ڕەجەز دەریای دووەمە، لە بازنەی سێیەم، بۆیە بەم کێشە دەڵێن: ڕەجەز، چونکە لەرزین و لەرەلەری زۆری وا تیادا. (بڕ: بەحری ڕەجەز لە کێشە خەلیلییەکاندا).

٣- الراجز: الرجَّاز: ڕەجەزەوان: کەسێکە هۆنراو لەسەر کێشی ڕەجەز بهۆنێتەوە. (بڕ: الزجَّال).

٤- الارجوزة: ئەو هۆنراو و پارچە و غەزەل و چامە و پەڕاوانەیە کە لەسەر کێشی ڕەجەز دانراون، کە بۆ زۆر بابەت و مەبەستی جیاجیان، ژمارەی ئورجوزەکان لە سەدەوە هەتا هەزار دێڕ دەبن، بەناوبانگترینیان ئەلفییەکەی ئیبنو مالیکە، کە لە بابەت زانستی نەحوەوەیە. شیعری عەرەبی ستوونی دەبێ بەدوو بەشی سەرەکییەوە: (ڕەجەز و قەصید) (بڕ: ١١٥ - المزدوج).

٥- الرجز المزدوج (بڕ: المزدوج) و (الرجز المرفل) بڕ: (المرفل).

٦- (الأَرَاجِيزُ اْلمشْطُورةْ): (٢٢ - البیت - بەیتی مەشطور) و (المزدوج).

٩٩- (الرِّدْف):

ریدف پیتێکە لە شەش پیتەکەی سەروا، بریتییە لەو پیتی مەدد و لینەی کە ڕاستەوخۆ، وا لە پێش پیتی ڕەوییەوە، پیتێکی نەگۆڕە، لە کوردیدا جۆری زۆرە. بڕوانە

پیتی مەدد و لین و سەروا.

دەگوترێ: قەصیدەی مەردوفە، واتە: چامەی ریدفدار، حەرفەکانی ریدف: ئەلف و یێ و واوە (بڕ: **٥٦ – الحزم**).

ئەم جۆرە زاراوانە: ریدفی مەحض: ریدفی پەتی، ئەلفە، چونکە لە ریدفدا یەک جۆری هەیە، سناد الردف، انواع الردف، جۆرەکانی ریدف ئەم سیانەن: صولب و لین و تێکەڵ، صولب: ئەو واو و یێ وەستاوانەن، کە بزوێنی پیتی پێشیان لە چەشنی خۆیان نین، وەک (عَیْن، هَوْن، بەین، تەون، وەی وەی، هەی هەی) ریدفی نەرمیش – واتە ریدفی لینیش – ئەوەیە پێشی بزوێنێ بێ لە چەشنی خۆی، وەک (نور، میر، بیر، حور، صور، قیر). ریدفی تێکەڵیش کە پێشی دەگوترێ (تعاقب الردفین) ئەوەیە کە لە یەک چامەدا سەروای هەندێ لە دێرەکان واو بێ سەروای هەندێکی تریان یێ بێ. ئەم جۆرە زاراوانە بەتێروتەسەلی لە سەروادا دێن. (بڕ: معاقبە).

(الردیف):

دەگوترێ: قافیەی مەردوفە، واتە: سەروای ریدفدار، بۆ قافیەی موتەرادیفە بڕوانە (**٢٩** – المثفاة). سەروای موتەرادیف ئەوەیە کە لە سەروای موقەییەددا، لە ئاخریەوە دوو پیتی وەستاو بەشوێن یەکتردا بێن، وەک (جەواد، طەرراد، نان، خان).

(الترادف): هاوتایی

١٠٠– (ترخیم):

(بڕ: ناچاریەکان/٤٩).

١٠١– (مرسل):

بڕوانە (حەزمی مورسەل – ٥٦)

شیعری مورسەل – واتە: شیعری رەها – جۆرە هۆنراوێکی بێ سەروایە، شاعیرە نوێخوازەکان دایانهێناوە، پێشی دەگوترێ: هۆنراوی بێ سەروا، ئەم جۆرە هۆنراوە کێشی هەیە، سەر بەبەحرێکە، بەڵام سەروای نییە، بەڕای من شتی وا لە کێشی شیعری پەنجەدا زۆر ئەستەمە، چونکە نازانرێ سەرەتا و بنەتای شیعرەکان کامانەن، شیعری رەها (مورسەل) وەک (رەصافی – طەویل):

كَأَنِّى مِنْ قَبْرِى انبَعَثْتُ وَقَدْ مَضى
عَلَىَّ مِنَ الْأَعْــوامِ فِى جَــوْفِــهِ أَلْفُ
فَأَلْفَيْتُ أَنَّ الْاَرْضَ قَـدْ حَالَ وَجْهُهَا
بِصُنْعِ الأُلى كَـانُوا عَلَيْهَا يَعِـيشُونَا

١٠٢– (الرسّ):

(بڕ – ٥٥ – حرکة – آ).

١٠٣– (ترفیل):

وشەیەکی عەرەبییە، واتە: دامەن شۆڕی، لە کوردیدا ناوبنرێ: چاک شۆڕ و چاک شۆڕی پڕ بەپێستییەتی. لە زاراوی کێشزانیدا لە جۆری عیللەیە بەزیادکردن، نەگۆڕە، دەبێ لە هەموو دێڕەکاندا پەیرەوی بکرێ، بریتییە لە زیادکردنی سەبەبێکی سووک (بڕگەیەکی درێژ) بۆ وەتەدی کۆی پێی کۆتایی مەجزووئی کامیل و، بۆ وەتەدی کۆی پێی کۆتایی مەجزووئی موتەدارەک، بەمەرجێ پیتی کۆتایی پێ مورەففەلەکان پیتی مەدد بێ، دەچێتە سەر پێی زەرب و بەس، تەنیا لە کاتی تەصریع بەزیادەدا دەچێتە سەر عەرووزیش، تایبەتە بەمەجزووئی کامیل و مەجزووئی موتەدارەکەوە. بەڵام لە کوردی و فارسیدا: رەجەزی مورەففەل و چوارینەی مورەففەل هەیە. لە دەریاکانا باسیان دێ، (ر: نەخشەی/٣ – عیللەی زیادە/١).

١٠٤– (مراقبة):

(١٨ – البرئ) هەروا بۆ (تراقب) + (١٨٢ – المعاقبة).

١٠٥– (الشعر الأرْقط):

ئەو جۆرە شیعرەیە، کە جۆرە پەهلەوانییەکی واتیادا، وەکو هۆنراوی تەوئەم و حالی. ئەرقەط بەعەرەبی واتە: شڵ، پڵ پڵ، بازوو، دەڵێن: حیَّة رقطاء، واتە: ماری شڵ، یا شڵە مار، کە پڵ پڵ بێ. جا هۆنراوی شڵ، یا بڵێن: شیعری پڵ پڵە ئەوەیە کە بەرودوا، بەریز پیتێکی خاڵدار بێ و پیتێکی بێ خاڵ بێ، وەک (خەفیف):

مُخْلِفٌ مُتْلِفٌ أَغَرٌّ فَرِيدٌ   نابِهٌ فَاضِلٌ ذَكِيٌّ أَنُوفُ

بڕوانە (توأم و حالی و أخیف).

١٠٦- (تراكب):

له ماددەی (ر ک ب) ئەم زاراوە کێشییانە باوە:

١- سەروای موتەراکیب، یا قافیەی موتەراکیبە ئەوەیە: کۆتایی زەرب فاسیلەیەکی سووک بێ، کە پێشی پیتێکی وەستاو بێ، وەک (عَنْ سَهَرِی) لە عەرەبیدا و (را لە چەمەن) لە (لە بەهارا لە چەمەن) لە کوردیدا.

٢- دەگوترێ: (البحور المركبە) بڕ: (١٤ - بەحر - ٢) دەگوترێ: (الزحاف المركّب) واتە: زیحافی لێکدراو (بڕ: نەخشەی/٢ زیحافە لێکدراوەکان).

١٠٧- (ركض الخيل):

ناوێکە لە ناوە زۆرەکانی بەحری موتەدارەک، گوایە بەحری موتەدارەک لە ئیقاع و ترپە ترپا، لە خرمە خرمی سمی ماین و ئەسپ دەکا.

١٠٨- (ركن):

واتە: بنچینە: بناغە: پێ: تەفعیلە. دەگوترێ: ئەدەواتەکان - واتە: بنەڕەتەکان - لە پیتەکانی شیکردن (تەقطیع) دروست دەبن، کە بریتین لە سەبەب و وەتەد و فاسیلە، لە ئەدەواتیش روکنەکانی زانستی عەرووز دروست دەبن کە پێشیان دەگوترێ: تەفعیلەکان: روکنەکان: پێیەکان. کە دە تەفعیلەن (بڕ: أصول التفاعيل).

١٠٩- (رمل):

بەحری رەمەل، یەکێکە لە دەریا خەلیلییەکان.

١١٠- (تَرَنُّم):

درێژکردنەوەی پیتی مەددی کۆتایی سەروا، لە کاتی خوێندنەوەی شیعر بەئاواز و گۆرانییەوە. بۆ کاتی سەروا. (بڕ: حروف الترنم).

١١١- (روضة):

(الأبجدیە - ٣).

١١٢- (روي):

پیتێکی بنچینەیی ڕەسەنە لە شەش پیتەکەی سەروا، شیعر بەبێ رەوی نابێ، شیعری ژمارەییش پیتی ڕەوی هەیە. تەنیا لە شیعری رەها (مورسەل)دا پیتی ڕەوی نییە. (بڕ: حروف القافية) لە سەروادا.

یازدەهەم: پیتی زێ: حرف الزای

ز = ٧

بڕوانە: سەرەتای پیتی ذال و (١ – الأبجدیە – تێبینی – ج) + (الف/ ٣٥).

١١٣– (زجل):

جۆرە شیعرێکی عامی (رەشۆکی = جەڵەبی)یە، لە دەریا نوێکانا باسی دێ، خوا یار بێ. هەندێ جۆری لە غەرابەت و سەیری و وێچوون و پاڵدانی سیفەتی دژ وەلای دژی و تێکەڵی و پێکەڵی و بێ سەروبەری و هاتوهاوار و پێ داگرتن و زیادەڕەوی لە دوور ڕۆیشتن و داهێنانی شەطەحاتی شیعری و پێیەک لە وشکانی و پێیەک لە دەریا و سواربوونی ئەسپی خەیاڵی بێ زین و ڕەشمە و جڵە و عەوام هەڵخەڵەتان بەوشەی زەبەلاحی بێ ناوک و لاسکایی وڕێنەی نووستوو و گڕوگاڵی کوڕپەڵەدا، هەندێ جۆری زەجەل، لەم ڕووەوە دەق لە شیعرە باڵدارەکانی شیعری نوێی بێ کێش و سەروا دەکا، کە زۆریان بەم شێوەیەن: (شیعرێ لە بەحری قرقێنە، لە دەریای سوورا بچێنە، لە بۆی گونکێ هەوا بێنە، لەباتی خوێ پڕی بکە لە ترخێنە، بیکە بەنانێ بەقەد دەشتی شارەزوور، بیدە بەتەنوورەکەی دڵی منەوە، کە بۆ تەماشای ڕوومەتی ئەم کچە ڕەشە، سوورە، شینە، مۆرە، کوردە، عەرەبە، تورکە، نێرەمووکە، وا کوێر دەبێ و شەمشەکوێرەکان شەڕیانە لەسەر چاوساغییەکەی! ئەی بەفری گەرم! ئەی سەهۆڵی برژاو، ئەی چیای قووڵ، ئەی دەشتی سەختی بێ بەختی بێ دار و درەختی بێ لووتکە بەرز! ئەی ماسییە فڕیوەکان، ئەی کیسەڵە نەشمیلە جوانەکان جێم مەهێڵن تۆ سەری شەیتان، تۆ چاوی خۆتان ئەی بۆ ئەمیرێ، عەقڵی بەقەد عەقڵی کەرە پیرێ لەم چامە بێ مەعنا غەیبییە تێبگا... تێبگا و دوو لەعنەتم بۆ بنێرێ!!).

(زجّال): مامۆستا عەبدوڕەزاق بیمار دەڵێ: لە سەردەمەکانی عەباسی و ئەندەلوسییەکاندا (أرجوزە) بوو بەهونەرێکی میللی و بەدانەرەکەیان دەگوت: (زەجال). زەجەل جۆری زۆرە، زۆر لە زەجەلەوانەکان بێ سەوادن، هێز یان بەعەرووز و زمانی فوصحا ناشکێ، لەبەر ئەوە بەزاری خۆجێیی زەجەل دادەنێن، ئەم جۆرەیان بەکوردی پێیان دەگوترێ: شایەر، کە جۆرە هەستیارێ نەخوێندەواری میللین.

١١٤– (زحاف):

وشەی زیحاف لە زمانی عەرەبیدا، بەم واتایانە هاتووە:

١– کشان، دەگوترێ: زەحفی جەیش: سوپاکە کشا بەرەو بەرەی شەڕ. خشان وەک خشانی مار، خۆ بەکێشکردن، خلیسکان، قنگە خشکێ. ئەمە واتای زمانی ئەم وشەیەیە، دەی بابزانین، وەجهە شەبەهـ لە نێوانی مەعنای لوغەوی و زاراوەییدا چییە؟

٢– لە زاراوی زانستی کێشدا: بریتییە لە جۆرە گۆڕانێ، لە پێ بنچینەییەکاندا، کە بەپێی شوێنەکەی لە پێیەکاندا، کۆمەڵێ ناوی جیاجیای بۆ دانراوە، زیحاف – واتە: خشکەیی، یا خشکە – بەزۆری دەچێتە سەر دووەم پیتی سەبەب لە پێیەکانی حەشو (ناوەخن)دا و کەم کەمەیش دەچێتە سەر دووەم پیتی سەبەب لە عەرووز و زەربدا، بەڵام ناچێتە سەر وەتەد، گۆڕان (زیحاف)پتر پەیوەندی بەپێیەکانەوە هەیە، هەتا بەدەربڕاکانەوە، وا بڕیارە کە زیحاف بگۆڕ بێ نەگۆڕ نەبێ، بەڵام هەندێ زیحافی تایبەتی هەیە نەگۆڕە، پێی دەگوترێ: (زیحافی نەگۆڕ: زیحافی عیللەئامێز) بڕوانە: نەخشەی/٦ زیحافی عیللەئامێز. زیحاف لە زۆر ڕووەوە دابەش دەکرێ و جۆری زۆری لێ پەیدا دەبێ، وەک: زیحافی تاک، کە پێشی دەگوترێ: زیحافی بەسیت واتە: زیحافی سادە، کە بریتییە لەوە پێیەکە یەک زیحافی تیادابێ، وەک (فاعلن) بەخەبن ببێ بە(فعلن ب ب–).

وەک: زیحافی لێکدراو، کە پێشی دەگوترێ: زیحافی مورەککەب، یا زیحافی موزدەوەج، واتە: جووت زیحاف، کە ئەوەیە پێ زیحافکراوەکە دوو گۆڕان (زیحاف)ی تیادا بێ، وەک: (مستفعلن) بەخەبن و تەی دەبێ بە(فَعِلَتُنْ ب ب ب –). کەواتە لەم ڕووەوە دوو: زیحافی سادە و لێکدراو.

زیحاف وەک گۆڕانکاری ڕووت بریتییە لە یەکێ لەم دوو کردارە:

آ– کرتاندنی پیتی دووەمی سەبەب، چ سەبەبی سووک بێ و چ سەبەبی قورس بێ. وەک (فاعلن) بەخەبن، واتە: بەکرتاندنی ئەلفەکەی، کە پیتی دووەمی وەستاوی سەبەبی سووکە، دەبێ بە(فعلن ب ب –). وەک (مُتَفَاعِلُنْ) بەوەقص، واتە: بەلابردنی تێکەی، کە پیتی دووەمی بزواوی سەبەبی قورسە، دەبێ بە(مَفَاعِلُنْ).

ب– وەستاندنی پیتی بزواوی دووەمی سەبەبی قورس، وەک: (مفاعلتن) لە وافیردا، بەعەصب دەبێ بە(مَفَاعیلن ب ---) و (متفاعلن) بەئیضمار دەبێ بە(مستفعلن).

ئیتر ئەم دوو کردارە، بەپێی شوێنەکەیان لە پێیەکەدا، کە پیتی دووەمە، یا چوارەمە، یا

پێنجەمە، یا حەوتەمە، زاراوەی تایبەتی جیاجیای بۆ دانراوە، کەواتە لەسەر ئەم بنیاتە گۆڕانە سادەکان دەکەنە کۆی دوو لە چوار، یەکسانە بەهەشت، کە ئەمانەن: خەبن، تەی، ئیزمار، عەسب، قەبز، عەقل، وەقس، کەف. بەڵام بەهۆی زیحافی لێکدراوەوە چەند زاراوێکی تریش دروست دەبن کە ئەم چوارەن: خەبل و خەزل و شەکل و نەقص، کەواتە کۆی گۆڕانی سادە و گۆڕانی لێکدراو دەکاتە: کۆی ٨ + ٤ = ١٢ گۆڕان.

٣- من پێشنیار دەکەم و بەرە بەرە خۆشم بەکاری دەهێنم:

آ- زیحاف ناو دەنێین (گۆڕان = زحاف).

ب- عیللە ناو دەنێین (گۆڕین = عیللە).

ج- تەغییر بەشێوەیەکی گشتی، چ بەزیحاف بێ، یا بەعیللە بێ، یا بەهەردوو لا بێ ناو دەنێین: (گۆڕانکاری = گۆڕان و گۆڕین).

جا پاش ئەمە کاتی ئەوە هاتووە کە بڵێین:

بەبۆچوونی من، پەیوەندی زمانی لەگەڵ مانای زاراوەییدا، لەم شوێنەدا ئەم دوو جۆرە لەیەکچوونەیە:

١- زیحاف لە پێ گۆڕاوەکەدا، لە چاو پێیە ساخەکەدا، جۆرە لەنگی و خۆبەکێشکردنێکە، لەبەر ئەوە دەبێ بەهۆی ئەوە کە کێشە گۆڕاوەکە لە چاو کێشە ئەصڵییەکەدا قورس بکشێ، وەک بەخشکەیی و قنگەخشکێ بڕوا ئاوا بێ.

٢- جۆرە سوان و خلیسکان و لاوازی و گۆڕانکارییەک لە پێیەکەدا پەیدا دەبێ.

ئەمەیش نەخشەی جۆری زیحاف بەپێی پلەی پیتە دەسکاری کراوەکە لە پێکەدا:

١- گۆڕانی سادە = زیحافی موفرەد = زیحافی بەسیط:

١- خەبن = کرتاندنی پیتی دووەمی وەستاوی سەبەبی خەفیف: (فاعلن ـــ فعلن).

(دەچێتە سەر پیتی دووەم)

٢- وەقص = کرتاندنی پیتی دووەمی پێ کە دووەمی سەبەبی قورس بێ. وەک (متفاعلن ـــ مفاعلن = ب - ب -).

٣- ئیزمار = وەستاندنی پیتی بزواوی پێ کە دووەمی سەبەبی قورس بێ وەک (متفاعلن ـــ مستفعلن - - ب -).

(دەچێتە سەر پیتی چوارەم)

٤- تەی = لابردنی پیتی وەستاوی چوارەمی پێ، بەمەرجێ دووەمی سەبەبی سووک بێ. وەک (مستفعلن ـــ مفتعلن - ب ب -).

(دەچێتە سەر پیتی پێنجەم)

٥- قەبز = لابردنی پیتی پێنجەمی پێ، بەمەرجێ دووەمی سەبەبی سووک بێ، وەک (فعولن ـــ فعول = ب - ب).

٦- عەقل = لابردنی پیتی پێنجەمی پێ، بەمەرجێ دووەمی سەبەبی قورس بێ وەک (مفاعلتن ـــ مفاعلتن ـــ مفاعلن = ب - ب -).

٧- عەسب = وەستاندنی پیتی بزواوی پێنجەمی پێ، بەمەرجێ دووەمی سەبەبی قورس بێ وەک (مفاعلتن ـــ مفاعیلن = ب - - -).

(دەچێتە سەر پیتی حەوتەم)

٨- کەف = لابردنی پیتی وەستاوی حەوتەمە لە پێدا، بەمەرجێ دووەمی سەبەب بێ. وەک (مفاعیلن ـــ مفاعیل = ب - - ب). یا وەک (فاعلاتن) بەکەف دەبێ بە(فاعلات = - ب - ب).

٢- گۆڕانی لێکدراو: جووت زیحاف: زیحافی موزدەوەج:

(دەچێتە سەر پیتی دووەم و چوار)

١- خەبل = بریتییە لە لابردنی پیتی دووەم و چوارەم = خەبن + تەی = خەبل. وەک (مستفعلن ـــ فعلتن = ب ب ب -).

٢- خەزل = بریتییە لە وەستاندنی پیتی دووەمی بزواو و لابردنی پیتی چوارەمی وەستاو = ئیزمار + تەی = حەزل. وەک (متفاعلن ـــ مفتعلن = -ب ب-).

(دەچێتە سەر دووەم و حەوتەم)

٣- شەکل = خەبن + کەف. وەک: (مستفعلن ـــ مفاعل = ب - ب ب).

(دەچێتە سەر پێنجەم و حەوتەم)

٤- نەقص = عەصب + کەف. وەک (مفاعلتن ـــ مفاعیل = ب - - ب).

ئەوەی کە دەڵێین: گۆڕان (زیحاف) پتر پەیوەندی بەپێیەکانەوە هەیە هەتا بەدەریاکانەوە، مەبەست ئەمەیە: بەوێنە دەگوترێ: خەبن لە (فاعلن)دا و لە (مستفعلن)دا، ناگوترێ: خەبن لە بەحری رەمەل، یا لە بەحری رەجەزا، گەرچی ئەم جۆرە زاراوانەیش بەکار دەهێنرێن، وەک: رەجەزی مەتوی، بەسیتی مەتوی... تاد. بەکورتی: زیحاف بگۆڕە نەگۆڕ نییە، دەچێتە سەر یەک پیت کە دووەمی سەبەبە، بەمەرجێ دووەم یا چوارەم، یا پێنجەم یا حەوتەم پیت بێ لە پێدا، بریتیشە لە وەستاندنی

پیتی بزواو، یا لە لابردنی پیتی وەستاو (بڕوانە: نەخشە و لیستەکانی گۆڕان و گۆڕینەکان = زیحاف و عیللەتەکان).

١١٥- (المزدوج):

لەم ماددەیە ئەم جۆرە زاراوانە هەیە:

١- الزحاف المزدوج: (بڕ: الزحاف).

٢- القافية المزدوجة: جووت سەروا: مەسنەوی.

٣- هۆنراوی مەسنەوی، کە لە عەرەبیدا زۆرتر ناوی بەشیعری موزدەوەج دەرکردووە، کە ئەوەیە: هەستیارێ کۆمەڵێ هۆنراو، یا دێڕێ، یا دوو دێڕ، دادەنێ، خۆی نەبەستێتەوە بەیەکێتیی سەرواوە، بەڵکو لەباتی ئەوە، لەتی یەکەم و لەتی دووەمی دێڕ هاوسەروا دەکا، ئیتر سەروای ئەو دوو لەتەیە پەیوەندی نییە بەسەروای دێڕەکانی تری پێش و پاشیەوە، زۆرتر شیرازەی نێوانی دێڕەکانی هۆنراوەکە، یەکێتی واتا و بابەتە، دەق بەپێچەوانەی چامەوە، چونکە لەو دوا یەکێتیی سەروا مەرجە، نەوەک یەکێتیی بابەت. هەروەک گەورەترین نیشانەی هۆنراوی مەسنەوی یەکێتیی پیتی ڕەوییە لە عەرووز و زەربی دێڕەکە خۆیدا و بەس، وەک بڵێی هەموو دێڕێ بۆ خۆی بەتەنیا چامەیەکی سەربەخۆ بێ، ئیتر ئەو کۆمەڵە هۆنراوە، یا ئەو هۆنراوە با تاقە دێڕێکیش بێ، لە هەر بەحرێ بێ دەبێ، وە بەهەر کێشێ بێ - وەک عەرووزی و بڕگەیی - دەبێ.

دیاریترینی ئەم جۆرە هۆنراوە ڕەجەزی موزدەوەجە، کە بەکۆمەڵەکەی دەگوترێ: ئورجووزە، کە وەک دەزانین، هەستیار سەربەستی و ئازادی تەواوی هەیە کە لە هەموو دێڕێکیدا، هەروا لە هەموو دێڕێکی هۆنراوی مەسنەوی تردا، پیتی ڕەوی بگۆڕێ، وە لە یەکە یەکەی دێڕەکانی، سەروای جیاجیا پیادە بکا. بۆ نموونە: لە سەراسەری هۆنراوەکانی شیرین و فەرهاد و مەم و زین و نەوبەهار و ئەحمەدی و دوورشتە و شانامەی فیردەوسی و داستانە درێژەکانی کوردی و فارسی و عەرەبی و ئەلفیەی ئیبنو مالیک و ئیقبالنامە و عەقیدەی کوردی شێخ سەمیع و... تاد، لە سەرجەمی ئەم کتێب و داستانانەدا هەردوو نیوە دێڕێ لەسەر سەروایەکی تایبەتە، ئەو سەروایە پەیوەندی نییە بەسەروای دێڕەکانی تری پاش و پێشیەوە.

وا باشە بەکۆمەڵە شیعری مەسنەوی لە بەحری ڕەجەز وەک باوە بگوترێ ئورجووزە، ئەگەر لە بەحرەکانی تر بوو پێی بگوترێ مزدوجە، وەک: ئورجوزەکەی ئەبو عوتاهیە کە

چوار هەزار دێڕە، بەناوی: (ذات الحكم) وەک موزدەوەجەکەی ئەحمەد شەوقی، کە لە بەحری ڕەمەلە، کە لەسەر ئەم شێوەیە:

كُــلُّ حَيٍّ مَا خَلاَ اللــــهَ يَمُوتْ   فَاْتُرك الكِبْرِ لَـــهُ وَالجَبَرُوتْ
وَأَرِحْ جَنْبَــكَ مِـنْ دَاءِ الحَسَـــد   كَمْ حَسُودٍ قَدْ تَـوَفَّاهُ الكَمَـدْ
وَإذا أُغْضِبْتَ فَاغْضَبْ لعظيــمْ   شَرَفٍ قَدْ مُسَّ أوْ عِرْضٍ كريمْ
وَتَجَنَّبْ في الصغيراتِ الغَضَبْ   إنَّـــهُ كَالنَّارِ، والرُّشْدُ الحَطَبْ

خۆ ئەگەر لەسەر کێشی پەنجە بوو پێی بگوترێ: مەسنەوی، وەک زۆربەی غەزەل و پارچە شیعرەکانی دیوانی مەولەوی و گۆران و شاعیرە نوێکان کە لەسەر کێشی پەنجەن. یا پێی بگوترێ: جووت سەروا. (بڕ: رجز) + (بەحری تەویل - تێبینی - ١).

١١٦- (مستزاد):

جۆرێکە لە هونەرەکانی هۆنراوی کوردی، جۆری زۆرە، بەپشتی خودا لە هونەرە شیعرییەکاندا لەسەری دەدوێین (بڕ: تَشْريع).

تێبینی: پیتی ژێی کوردی لە ژمارەی جومەلدا، بەقەد زێ ژمارەی بۆ دادەنرێ، کە دەکاتە (٧) بەڵام پیتەکانی (ذ) و (ض) و (ظ) کە لە کوردیدا بە(ز) دەخوێنرێنەوە، هەستیار بەچی نووسیبوونی بەوە ژمارەیان بۆ دادەنرێ. بەوێنە: (ضابط = ض + ا + ب + ط = ٨٠٠ + ١ + ٢ + ٩ = ٨١٢) بەڵام هەمان وشە ئەگەر ئاوا بنووسرێ (زابت) دەکاتە: (ز + ا + ب + ت = ٧ + ١ + ٢ + ٤٠٠ = ٤١٠). وە هەروەها.

گەرچی بەم جۆرە ڕوونکردنەوانە شارەزاییش شارەزاتر دەبێ، بەڵام مەبەستی سەرەکی فێرکردنی خەڵکی ناشی و کۆڵییە کە مەبەستییەتی ئەم جۆرە شتە فێر بێ.

دوازدەهەم: پیتی سین: حرف السِّین

س = ٦٠

١١٧- (سبب):

سەجادی ناوی ناوە (هۆ) لە نرخشناسیدا دەڵێ: - ڕەحمەتی خودای لێ بێ -: (هۆ - کە سەبەبە - لەسەر دوو جۆرە، هۆی سووک، هۆی گران). (بڕ: بڕگە: بڕگەی عەرووزی: یەکەم).

١١٨- (السُّبَاعِیّ):

(بڕ: أصول التَفاعیل/ ٩). سوباعی واتە: حەفتی، یا حەوتینە، وەک: تەفعیلەی سوباعی: پێی حەفتی، هۆنراوی سوباعی: حەوتین: حەوتینە. وەک: چوارین و چوارینە، بەحری سوباعی: دەریای حەوت پیتی (بڕ: ١٤ - بحر/ ٣).

١١٩- (إسباغ):

(تسبیغ): ئاودامەنی، لەبەرپێخشان: تێروتەسەلی لە زاراویشدا: پترکردنی پیتێکی وەستاوە بۆ سەبەبی سووکی کۆتایی پێی زەرب، لە جۆری عیللەیە بەزیادکردن، نەگۆڕە، لەبەر ئەوە دەبێ لە زەربی یەکەم دێڕی چامەوە تا زەربی دوا دێڕی پەیڕەوی بکرێ. بەمەرجێ دروستە کە پێی زەرب ئیسباغ بکرێ، کە پیتی کۆتایی پیتی مەدد بێ.

لە شیعری عەرووزی عەرەبیدا ئیسباغ تەنیا دەچێتە سەر کۆتایی زەربی مەجزووئی رەمەل، واتە (فاعلاتن)ی زەرب دەبێ بە(فاعلاتانْ = - ب - -ْ). وەک (رەمەل):

کُلَّمَا قَابَلَهُ شَخْـ صٌ رَأی صُورَتَّهُ فِیهْ

لە عەرەبیدا ئیسباغ لە عەرووزا بۆ تەصریعە، ئیسباغ لە کوردیدا لەم دەریایانەدا بەکارهاتووە: (رەمەل و موجتەس و هەزەج و خەفیف و موزاریع و موتەقارەب).

خۆ ئەگەر بیسەلمێنین کە ئەم شیعرەی حەمدی هەزەجی هەشتی موسبەغە، ئەوا دەردەکەوێ کە لە کوردیدا مەرج نییە پیتە وەستاوەکەی سەبەبە سووکەکەی، کە ئیسباغ دەچێتە سەری، پیتی مەدد بێ، لە کوردیدا. (هەزەجی هەشتی موسبەغ - حەمدی):

نە عەقڵم پێ دەمێنێت و، نە دەم مێنێ زمانی عەرض
کە دەیبینم، بڵێم چی نیمە یارایی بەیانی عەرض

چونکە (ض) کە پیتی ئیسباغە، ڕێکەی پێشی پیتی کۆتایی سەبەبی سووکی کۆتایی (مفاعیلن)ە، دیارە کە (ڕێ) پیتی مەدد نییە. خوا یار بێ لە بەحرەکانا نموونەی زۆری ئیسباغ دێ.

١٢٠- (سجع):

سەرواداری. ئەوەیە: چەن ڕستەیێ، بەتایبەت کورت، سەروایان هەبێ بەڵام کێشیان نەبێ. وەک لە عەرەبیدا دەڵێ: (المنیة وَلا الدنیّة) بەکوردیش وەک: (مردن نەک سەرشۆڕی قەبووڵ کردن) و (کەم بژی و کەڵ بژی) و (ڕاستی ڕەفتی، چەفتی کەفتی) و (لە دوای چووە مەچووە) و (کەرە مەمرە بەهارە، کورتانت بۆ دێنم لەو شارە) چەند کتێبێکی جوان و بەنرخ، بەهرەیان لە یاسا و سیستەمی سەجع و سەرواداری وەرگرتووە، مەولودنامەی جوان بەم شێوەیە دانراوە، پۆپەی سەجعداری و سەرواداری لە عەرەبیدا، لە مقاماتەکاندا دەردەکەوێ، وەک مەقاماتی حەریری و هەمەدانی و یازجی و ئەحدەب. مەردۆخ - ڕەحمەتی خودای لێ بێ - دەفەرمووێ: (سجع در نثر استعمال میشود. قافیە در نظم) واتە: سەجع لە پەخشانا بەکار دەهێنرێ، سەروایش لە شیعرا).

لە ڕاستیدا زۆرینەی شیعری نوێی کێشی پەنجە، لەو بابەتانەی کە لە یەک چامەدا، چەند کێشێکی بڕگەیی بەکار دەهێنن، یا کێشی بڕگەیی و عەرووزی تێکەڵ دەکەن، بەتایبەتی کە کێشی زۆر درێژ و زۆر کورت تێکەڵ دەکەن، لە بابەتی سەجعن، نەک شیعر. وەکو بەوێنە، گۆران دەڵێ:

ئەی چاو! چەشنی بازی قەفەس هەڵوەری پەڕت
کوا باڵە تیژەکانی نیگای حوسنی دلبەرت؟

دەی ئەم هۆنراوە لە چواردە بڕگەییەوە تا پێنج بڕگەیی وا تیادا، نابێ هەر شاعیرێکی کورد هەستێ و وەک ئەبو عوتاهیە، لە کاتی سەرپێچی لە یاسا دامەزراوەکانی عەرووزا بڵێ: (من لە عەرووز و لە خەلیلیش لە پێشترم).

من مەبەستیشم ئەوە نییە کە بڵێم ئەم پارچە بەناو هۆنراوەی گۆران ناسک و نازدار نییە، بەڵام مەبەستم ئەوەیە، ئەگەر وا بڕوا، زانستی کێش دەبێ بەکێشەیەکی گەورەی بێ سەروبەر، کەس ئەوپەڕی ناکەوێ!

لە ڕاستیدا برەودان بەم جۆرە بیردۆزەیە: (عەرووزی خۆماڵی و عەرووزی بیانی و ئەم

جۆرە بڕ و بیانووانە) ئەوپەڕی ئیفلاسی ئەدەبییە، ئەمە پەیوەندی بەباری ڕامیاری و دەروونییەوە زیاتر هەیە تا بەباری ئەدەبییەوە. من لەم دوو بڕیارە دڵنیام:

١- شیعری عەرووزی شیعرێکی نەمرە، هەتا هەتایە شاعیرانی کوردی بلیمەت بەهرەی لێ وەردەگرن، وە تا ئەمڕۆ بەرهەمی عەرووزی کوردی بەشێوەیەکی گشتی لە بەرهەمی شیعری ناعەرووزی کوردی سەرکەوتووتر و جوانتر و بەتام و چێژترە.

٢- زانست و عیلم، بێ هەوییەیە، موڵکی نەتەوەیە نییە بەڵکو هەر کەس ئازا بێ بەکاری بهێنێ. گومان نییە لەوەدا کە حیساب و جەبر و ئەندازیاری و منطق و ماتماتیک، لە سەرەتاوە لە گەلێکەوە سەریان هەڵداوە و بڵاوبوونەتەوە بەناو جیهانا، ئێستا بەناوی ئەوەوە کە ئەم زانستانە خۆماڵی نین، ئایا دروستە دژیان بوەستین!

١٢١- (السُّداسي):

(بڕ: ١٤ - بحر - ٨) و (الشعر المربّع).

شیعری موسەددەس - یا هۆنراوی شەش گۆشە - جۆرێکە لە هونەرە شیعرییە نوێیەکان، جیاوازی لەگەڵ موخەممەسدا لەم دوو شتەدایە:

١- هۆنراوی شەش گۆشە وەک مخمس بەناوبانگ و باو نییە.

٢- موخەممەس پێنج لەتە، بەڵام مسدّس شەش لەتە.

دەگوترێ: البیت المسدس السالم واتە: دێڕی شەش پێیی ساغ.

١٢٢- (المنسرح):

دەریایەکە لە دەریاکانی خەلیل - ڕەحمەتی خوای لێ بێ -.

١٢٣- (المنسرد):

دەریایەکە لە دەریا بەکارنەهاتووەکانی بازنەکانی خەلیل، پێچەوانەی دەریای موزاریعە. (بڕ: دەریا نوێکان).

١٢٤- (السَّرِیع):

دەریایەکە لە دەریا خەلیلییەکان.

١٢٥- (سقوط):

داکەوتن: کرتاندن: لابردن. دەگوترێ: ئیسقاتی هەمزەی وەسڵ، لە کاتی دەرجا، ئیسقاتی پیتی نەرم (حەرفی لین) لە کاتی بەیەک گەیشتنی دوو پیتی وەستاودا (بڕ: نووسینی عەرووزی/٢- ئەو پیتانەی کە لە نووسینا دەکرتێن) و (١- الابجدیە-ک).

دەگوترێ: (الثابت الساقط) ئەم جۆرە دەربڕینە ئاوا ڕوون دەکەینەوە:

آ- بۆ نموونە (أل)ی تەعریف، لە نێوانا، واتە: لە دەرجا، هەمزەکەی لە نووسینا ثابیتە، واتە: چەسپاوە، لە گۆ پێ کردنا کرتاوە، هەروا لە کێشیشا ساقیطە، بەڵام لە حیسابی جومەلا ثابیتە، لامەکەیشی ئەگەر قەمەری بێ، لە خەت و لەفز و کێش و جومەلدا چەسپاوە، ئەگەر شەمسیش بێ، لە خەتا دەچەسپێ، لە گۆپێکردنا دەگۆڕێ و دەکرێ بەپیتێ لە چەشنی پاش خۆی، لە جومەلا چەسپاوە چونکە بە(٣٠) حیساب دەکرێ، لە کێشا دەچەسپێ.

ب- وەک نموونەکانی (خەزم) کە لە خەت و لەفظ و جومەلا چەسپاون، کەچی لە کێشا بەر تەقطیع ناکەون و نەچەسپاون (بڕ: ناچاریەکان/٤١).

بەشێوەیەکی گشتی ئەم بابەتانە، هەریەکەیان لە ڕوویەکەوە چەسپاون و لە ڕوویەکەوە کرتاون: تەنوین و ئەلف لام و پیتی لین و خەزم (بڕ: ١ - الابجدیە - تێبینی) و (نووسینی عەرووزی/ ئەو پیتانەی کە پتر دەکرێن) و (٥٤ - حرف/ ١٥).

١٢٦- (سلسلة):

بەحرێکە لە بەحرەکانی حەوت هونەرە تازەکان، کە سلسلە و دوو بەیت و قوما و مووەششەح و زەجەل و کان و کان و موالیان. بڕوانە: دەریا نوێکان.

١٢٧- (سکون):

زەنە: بێ بزوێنی: وەستاوی: لەم ماددەیە ئەم زاراوانە هاتووە:

١- ساکن: پیتی وەستاو: زەنەدار: نەبزاو: نەبزووتوو.

٢- السُّکُون یقابل بِالسُّکُون (بڕ: ٧٤ - خط العروض) و (نووسینی کوردی).

٣- اجتماع السّاکنین: بەیەک گەیشتنی دوو پیتی وەستاو، لە عەرەبیدا دروست نییە، مەگەر لە چەند کاتێکی تایبەتا و بەچەند مەرجێکی ڕەچاوکراو، وەک کاتی ئێست وەک

(يَا رَحْمَانْ = – – –ْ) بەڵام لە کوردیدا زۆر زۆرە، وە نموونەی زۆری لە بڕگەی کوردیدا ڕابورد. وە لە هۆنراودا لە عەرەبیدا لە کاتی تەذییل و تەسبیغ و اجتماع الساکنين دروستە چونکە کۆتایی دێڕە جێگەی ئێستە.

٤- تسکين المتحرک وتحريک الساکن: (بڕ: ناچاریەکان/١٩).

١٢٨- (السالم):

ساغ، دەگوترێ: بەیتی سالم، پێی سالم، مەبەست ئەو بەیت و پێیەیە کە زیحافی تیادا نەبێ، سالم صەحیحیشی پێ دەگوترێ، دەگوترێ: پێی سالم، بەیتی سالم، عەرووزی سالم، زەربی سالم، وەک عەرووز و زەربی ئەم شیعرە کە لە مەجزووئی بەحری وافیرە، کە نە تووشی زیحاف بوون و نە تووشی عیللە بوون:

وَخَــانَ النَّاسُ كُلُّهُمُوا   فَــمَا أَدْرِي بِمَنْ أَثِقْ

مَفَاعِيلُنْ + مُفَاعَلَتُنْ   مَفَاعِيلُنْ + مُفَاعَلَتُنْ

ئەوەتا ئەم دێڕە دوو لەتە، هەر لەتەی دوو پێیە، یەکەم پێ و سێیەم پێی حەشوە، هەردووکیان تووشی زیحافی عەصب بوون، دووەم پێی عەرووزە، چوارەم پێی ضەربە، هەردووکیان نە تووشی زیحاف بوون و نە تووشی عیللە بوون، بەڵکو سالم و صەحیح لەسەر ئەصڵ ماون کە (مفاعلتن)ە، جا پێی دێڕ تووشی هەر گۆران و گۆڕینێ ببێ، بەیتەکە بەو ناوەوە ناو دەنرێ، وەک: مەخبوون و مەتوی و مەوقووص و مەحذوف و مەخبوول و... تاد، هەروا عەرووز و زەربەکەیشی، وەک: عەرووزی مەقطوع، ضەربی مەکفووف، عەرووزی سالم: صەحیح، ضەربی سالم: صەحیح.

١٢٩- (سمط، أسماط، تسميط، مُسَمَّطَات): (بڕ: قفل)

تەسمیت هونەرێکی هۆنراوەییە، ڕەنگ بێ لە هۆنراوی کۆنیشدا نموونەی دەست بکەوێ، جۆری زۆرە، باوترینیان ئەو جۆرەیە کە هەموو دێڕێ بکرێ بەچوار پارچەوە، سێ پارچەی پێشەوەیان یەک سەروایان هەبێ، پارچەی چوارەمیشیان لەسەر سەروایەکی تایبەت بڕوا ئاوا:

ا ا ا ا، ب ب ب ا، ج ج ج ا، د د د ا، وەک ئەم هۆنراوەی وەفایی، کە لە چامەیەکی درێژا دەفەرمووێ - ڕەحمەتی لێ بێ -

بۆ دەرسی ئەربابی دڵ. پەڕپەڕی ئەوراقی گـــوڵ

هەر دەرسی عیشقە حاصڵ. سەرمەشقی ئاموزگار

مەلا طاهیر بەحرەکەیی چامەی بوردییەی بوصەیری بەهۆنراو کردووە بەکوردی، لەسەر هەمان کێش و سەروای خۆی، وە لە سەرەتاشەوە تا کۆتای وەک خۆی دەڵێ: (... وە لە لێکدانەوەی بەتەرازووی شیعر دەردەچێ وەکو بوردییە لە (بەحری بەسیط) و هەروەها ڕازاندیتمەوە بەتایبەتی بەکرداری (تەسمیط). سەردێڕەکەی ئەمەیە:

بارانی ڕەحـــمـــەت خـــودام، بارێنە تۆ بەردەوام

سەرخۆشەویستت تەمام، گەورەی هەموو گەل بەجەم

١٣٠- (اسم، اسماء):

وەک: (أسْمَاءُ القافية: ناوەکانی سەروا) و (أسماء البحور: ناوی دەریاکان).

١٣١- (السِّنَاد):

یەکێکە لە نەنگەکانی سەروا (بڕ: عُيُوب القافِية)، جۆری زۆرە، وەک: سناد الردف و سناد التأسيس و سناد الحذو... تاد. بۆ جێگەی خۆی... (بڕ: بزوێنەکانی سەروا لە - القافية -دا، ئیشباع/ ع).

(سَرِقات شعريّة): مەبەست دزینی بێژە (لەفز) یا واتای شیعرە (بڕ: اقتباس + توافق الافکار) و (تضمين).

سیازدەهەم: پیتی شین: حرف الشین

ش = ٤٠٠

گەلێ جار وشەیەکی کوردی، یا فارسی، یا ئەورووپی، کەسێکی تر کاتێ بەکاری دەهێنێ، ڕێک وەک خۆی بەکاری ناهێنێتەوە، بەڵکو جۆرە گۆڕانکارییەکی تیادا دەکرێ، چ لە گۆپێکردندا و چ لە شێوەی نووسیندا، بەوێنە ئەم وشانە بەم شێوە جیاجیایانە بەکار دەهێنرێن:

١- چەک: شیک: صک: صەکک.

٢- چەرچڵ: تشرشل.

٣- چەوەندەر: شەوەندەر.

٤- پاپونگ: بابونج. زۆر وشەی تری لەم بابەتە.

جا ئەم جۆرە وشانە - وەک چەند جارێ لەمەوپێش ڕوونمان کردەوە - بڕیاری تایبەتی خۆیان هەیە.

١٣٢- (إشباع):

بەواتا تێرکردن و درێژکردنەوە. جۆری زۆرە، بەزۆری بەواتا تێرکردنی بزوێنە و درێژکردنەوەیەتی، هەتا بۆ مەبەستی کێشی، پیتێکی مەدد (درێژ)ی لە چەشنی خۆی لێ دروست دەبێ، ئاوا: (حَـوْمَلِ ـــ حَـوْمَلِی) و (الخـیـام) ببێ بە(الخـیـامـو). (بڕ: ناچاریەکان/ ١١، ١٢) و (٤٥ - جنس) چەند زانیارییەک سەبارەت بەئیشباع:

١- بزوێنی پیتی دەخیل پێی دەگوترێ ئیشباع، کە یەکێکە لە پیتەکانی سەروا.

٢- بەپێی دەستوور لە سەروای موتڵەقا هەموو بڕگەیەکی کورتی کۆتایی نیوە دێڕی یەکەم و دووەم، ئیشباع دەکرێ لە چەشنی بزوێنەکەی و بەدرێژ دەخوێنرێتەوە. وەک (سالم/ رەمەل):

هەر طەرەف شەمعی روخی جانانەیە

گەردی ئەو دائیم وەکو پەروانەیە

(نانەیە = نانەیا = فاعلن) و (وانەیە = وانەیا = فاعلن) (بڕوانە: بزوێنەکانی سەروا).

١٣٣- (الشعر المشجّر):

جۆرە هونەرێکی شیعرییە، دێڕە شیعرێکی سەرەکی دەکرێ بەقەدی درەختێ، چەند لقێ لەو دێڕە سەرەکییەوە دەردەچێ، کە هەموو لقێکی شیعرێکی سەربەخۆیە.

١٣٤- (الشتر):

لە جۆری عیللەی زیحافانەیە، بریتییە لە (خەرم + قەبز) لە هەزەج و موضاریعا (مفاعیلن) دەبێ بە(فاعلن) ئەو دێڕەی کە شەتری تیا بێ پێی دەگوترێ: (ئەشتەر) وەک (هەزەجی ئەشتەر):

فِي الَّذِينَ قَدْ مَاتوا   وَفيمَا جَمَّعوا عِبرَه

فاعلن مفاعيلن   مفاعيلن مفاعيلن

١٣٥- (التشديد، المشدّد):

تەشدید بریتییە لە پیتێکی قورسی وا کە لە کێشدا بەدوو پیت دادەنرێ (بڕ: ناچاریەکان/ ٣، ٤) و (نووسینی عەرووزی/ ١).

١٣٦- (الشاذ، الشذوذ):

پێچەوانەی یاسا.

١٣٧- (التشريع):

تەشریع زیاتر پەیوەندی بەزانستی بەدیعەوە هەیە، بەڵام لە ڕووی سەرواوە جۆرێکە لە هونەرێکی تایبەت.

آ- لە ڕووی بەدیعەوە جۆرێکە لە ڕازانەوەی واژەیی (لەفظی).

ب- لە ڕووی عەرووزەوە ئەوەتا کە دێڕێ، یا زیاتر لە دێڕێ، یا چامەیێ بەتەواوی، هەموو دێڕێکی، دوو سەروا، یا سێ سەروا، یا چوار سەروای هەبێ، بەپێی کێشی بەحرێ لە بەحرەکان بێ، بەڵام بتوانرێ بەپێی دەسکاری پێیەکانی کۆتایی، جۆری زەربەکەی بگۆڕرێ، یا جۆری کێشەکەی بگۆڕرێ، بۆ نموونە: ئەم دێڕە هۆنراوەیە بەم چوار جۆرە دروستە بخوێنرێتەوە: بەوافی و مەجزووء و مەشتوور و مەنهووک، ئاوا:

١- الصِّبَالَهـْ ـوُ وَحُبٌّ   وَاختيَالْ

فاعلاتن. فاعلاتن. فاعلات

وَجُنُونٌ في تَسَابيـ ـحِ اْلجَمَالْ

فعلاتن. فاعلاتن.   فاعلات (رەمەلی وافی)

٢- الصِّبَالَهـْ وُ وَحُبٌّ

فاعلاتن. فاعلاتن

وَاختيَالُ   وَجُنُونْ

فاعلاتن. فعلات (رةمةلي مةجزووء)

٣- الصِّبَالَهـْوُ   وَحُبٌّ   وَاختيَالْ

فاعلاتن. فاعلاتن. فاعلات (مەشتوور)

٤- الصِّبَالَهـْوُ وَحُبٌّ

فاعلاتن. فاعلاتن (مەنهووک)

یا وەک ئەم نموونەیەی تر (کامل-عەرووزی تامی صەحیح. زەربی مەقتووعی موزمەر):

یَا خَاطِبَ الدُّنْیَا الدَّنِیّة إنَّهَـــــا + شَرَكُ الَّردَی وَقَرَارَهُ اْلاقْدَارِ

دَارٌ مَتَی مَا أضْحَكَتْ في یَوْمِهَا + أبْكَتْ غَداَ تَبّاَ لَهَا مِنْ دارِ!

ئەم دوو دێڕە دروستە دوو پیتی کۆتاییان لێ فڕێ بدرێ، دەبن بەمەجزووئی کامیل، واتاکەشیان دروستە، ئاوا:

یَا خَاطِبَ الدُّنْیَا الدَّنِیّة + إنَّهَـا شَرَكُ الَّـــردَی

دَارٌ مَتَی مَـا أضْحَكَتْ + في یَوْمِهَا أبْكَتْ غَدا

ئەم نموونەیان لە فارسیدا پێی دەگوترێ (ذو قافیتین) لە کوردیشدا پێی دەگوترێ (جووت سەروا) بەبۆچوونی بەندە، ناسراوترین لقی موستەزاد، لە کوردیدا، لەم جۆرەی دووەمی تەشریعە سەرچاوەی هەڵگرتووە، بەوێنە: ئەم شیعرەی نالی، کە موستەزادە، لە لایەنی پێناسە و ناوەڕۆکەوە چ جیاوازییەکی هەیە، لەم شیعرەی پێشەوە کە هی حەریرییە، نالی - ڕەحمەتی خودای لێ بێ - دەفەرمووێ: (هەزەجی هەشتی ئەخرەبی مەحذووف):

ئەی تازە جەوان! پیرم و ئوفتادە و کەوتووم

تا ماوە حەیاتم

دەستێ بدەرە دەستی شکستەم، کە بەسەرچووم

قوربانی وەفاتم

ئەم چامەیە نۆ دێڕی جووت سەروایە (واتە: دوو سەروایە) دروستە بەدوو شێوەی جیاجیا بنووسرێ، یا بخوێنرێتەوە، کە هەر جۆرێکیان زەربێکی تایبەتە لە بەحری هەزەج، لەسەر ئەم شێوەی سەرەوە کە دوو سەروای هەیە، لەسەر شێوەی یەک سەرواییش کە لە هەموو دێڕەکان تیکە زیادەکە لاببرێ ئاوا:

ئەی تازە جەوان! پیرم و ئوفتادە و کەوتووم

دەستێ بدەرە دەستی شکستەم، کە بەسەرچووم

تا کۆتایی چامەکە لەسەر ئەم شێوەی دووەمە.

١٣٨- (الشَّطْر):

لەت: نیوە: کەرت، الشطرین: دوو لەتی دێڕ (بڕ: اَلْبَیْت) شەطر بەواتا تەشطیریش دێ. مەشتوور: دێڕێکە نیوەی لابرابێ (بڕ: بەیتی مەشطور). تەشطیر: دوو لەتکردنی دێڕێ، وەک لە (بەیتی مەشطور)دا ڕوون کراوەتەوە بڕوانە ئەوێ.

(تەشطیر):

تەشطیر واتایەکی تریشی هەیە:

١- هەستیارێ شیعرێ، یا چەند شیعرێ، یا چامەیێ، هی هەستیارێ تر، پەسەند دەکا، دێ لەت لەتیان دەکا و، بەلەتە هەڵبەستی خۆی تێهەڵکێشیان دەکا، لەسەر ئەم شێوەیە: بۆ صەدری شیعری یەکەم عەجزێ دادەنێ لەسەر سەروای گشتی پارچەکە، یا چامەکە، وە بۆ عەجزی یەکەمیش عەجزێ دادەنێ بەبێ سەروا، هەروا دێڕەکانی تریش هەتا کۆتایی. واتە: لە هەموو دوو شیعرێکا، لە پاش تشطیر، لەتی یەکەم و لەتی چوارەم هی شاعیری پێشینە، لەتی دووەم و سێیەمیش هینی شاعیری پاشینە، سەروایش لە شیعرە ژمارە تاکەکاندا هی هەستیاری دووەمە، بەڵام لە شیعرە ژمارە جووتەکاندا هی هەستیاری یەکەمە. وەک ئەم نموونەیە: هەستیارێ دەڵێ (تەویل):

رَأَيْتُ خَيَالَ الظِّلِّ أَكْبَرَ عــبرَةً لِمَنْ هُوَ فِي عِلْمِ الحَقِيقَةِ رَاقِي
شُخُوصٌ وَأَشْبَاحٌ تَمُرُّ وَتَنْقَضِي وَتَفْنَى جَمِيعاً وَالمحرِّكُ باقي!

عەبدولغەنی نابولسی هاتووە لەسەر ئەم شێوەیە تەشطیر و تێهەڵکێشی کردووە بەنیوە دێری خۆی:

(رَأَيْتُ خَـيَـالَ الظِّلِّ أَكْـبَـرَ عـبـرَةً)
يَلُوحُ بِهَـا مَـعْنَى الكَلامِ لأَحْـداقِي
وَفِي كُلِّ مَـــوْجُـــودٍ عَلَى الحَقِّ آيَةٌ
(لِمَنْ هُوَ فِي عِلْمِ الحَـقِـيـقَـةِ رَاقِي)
(شُـخُوصٌ وَأَشْبَـاحٌ تَمُـرُّ وَتَنْقَـضِي)
وَلَيسَ لَهَا مِمَّا قَضَى اللهُ مِنْ وَاقِي
لَهَـا حَـرَكَـاتٌ ثُمَّ يَبْـدُو سُكُونُهَـا
(وَتَفْنَى جَـمِـيـعـاً وَالمحـرِّكُ بـاقي)

دیارە کە پارچەکە پاش تەشطیرکردن دوو چەندانی پێش تەشطیرکردنە.

٢- جۆرێکی تری تەشطیر و موشەتتەر ئەوەیە کە لە (٨٣ - تەخمیس و موخەممەس)دا ڕوون کراوەتەوە.

٣- جۆرێکی تری تەشطیر ئەمەیە کە (نامی) دەفەرمووێ: (ئەوەتە هەر کام لە دوو نیوەی شیعر دوو پارچەی هاوقافیە بن و جیابن لە دوو پارچەکەی تریان). وەک شاعیری عەرەب دەڵێ (بسیط):

تَدْبِيرُ معتَصِم، بالله منتقم
لله مُـرْتَقِب، فِي اللهِ مُـرْتَعِب

نامیش دەفەرمووێ:

ئاسمانی کاتی درەو، زۆر جوانە بەمانگەشەو
وەکو سایەقەی ساماڵ، جوانە کاتی کشتوکاڵ!

١٣٩- (التَّشْعِيب "تەشعیس: تەشعیث"):

لە جۆری عیللەی زیحافانەیە، بریتییە لە لابردنی پیتێکی بزواوی وەتەدی کۆ، لە (فاعلاتن) و (فاعلن)دا، جا ئەگەر پیتی یەکەمیان لابرێ واتە: عەینەکەیان،

کێشەکەیان دەبێ بە(فالاتن) و (فالُنْ) خۆ ئەگەر پیتی دووەمیان لابرێ، کە لامەکەیانە، کێشەکەیان دەبێ بە(فاعاتن) و (فاعُن) وە لەبەر ئەوەی ئەم دوو کێشە لە کێشەکانی عەرەبیدا نین، دەگۆڕدرێن بۆ (مفعولن) و (فَعْلُنْ - -).

تەشعیث لە بەحری خەفیف و موجتەث و موتەدارەک و مەدید و ڕەمەلدا ڕوودەدات. (بڕ: نەخشەی/٥. عیللەی تایبەت بەوەتەد و... تاد).

١٤٠- (الشِّعر):

شیعر: هەڵبەست: هەستی سۆزدار: هەست هەژێن.

بڕوانە: پێشەکی ئەم کتێبە، لەگەڵ سەرباسی (جۆرەکانی شیعر) + (گرنگی زانستی عەرووز) هەڵبەست بریتییە لە گوتەی شاعیر، بەشێوەی گشتی شیعر جۆری زۆرە:

١- شیعری عەرووزی. ٢- شیعری کێشی پەنجە، پێشی دەگوترێ: کێشی هیجا، یا کێشی ژمارەیی. ٣- شیعری مورسەل، کە ئەوەیە سەر بەبەحرێ بێ، کێشی هەبێ بەڵام سەروای نەبێ، بڕوانە (١٠١ - مرسل). ٤- شیعری عەموودی: هۆنراوی ستوونی، کە ئەوەیە هەموو دێڕێکی بەسەر دوو لەتی وەکو یەکدا دابەش دەبێ، وە هەموو لەتێکیشی دابەش دەبێ بەسەر چەند پێیەکی تایبەت، بەپێی بەحرەکەی. ٥- شیعری حوڕ: شیعری ئازاد: شیعری تازە: شیعری حەدیث. کە ئەوەیە لەتە شیعرەکان بەپێی ژمارەی پێیەکانی شیعرەکە بن (بڕ: کێشی بڕگەیی). ئەم جۆرە شیعرە لە سەرەتاوە جۆرە یاسایەکی تایبەتی هەبوو، بەڵام بەرە بەرە وای لێ هات پابەند نەماوە بەهیچ یاسایەکەوە، لەبەر ئەوە دەڵێین: پابەند نەبووەکانیان شیعر نین.

جوانترین هۆنراوی ئازادی عەرەبی لەم سەردەمەی ئێمەدا، چامەکانی نزار قەبانی و نازک مەلائیکەیە - نازک - لە چامەیەکی ناسکدا، لە ژێر ناوی (ساعە الذکری)دا - دەڵێ: (خەفیف):

هذه سَاعَةُ التَّذَكُّرِ
كَادَ اللَّيْلُ يَبْكِي مَعِي، وَيُصْغِي مَلِيّاً
إِنَّهَا سَاعَةُ التذكُّرِ
وَالأَجْرَاسُ تَطْوِي كَآبَةِ الصُّمْتِ طَيّاً

ئەم شیعرانەی نازک دەق شیعری ستوونییە، تەنها ئەم دوو جیاوازییەی هەیە:

١- نیوه دێڕەكانی بەشێوەیەكی تایبەتی ڕیز كراون، نەك بەپێی یاسای ستوونی، كە دێڕەكانی دەبن بەدوو لەتی یەكسانەوە و هەر لەتەی بەپێی ژمارەی پێیەكانی و جۆری سەروای چامەكە ڕیز دەكرێن، بەڵام ئەم پێیەكانی كراوە بەتەوەرەی ڕیزكردنی لەتەكانی، لەگەڵ هەندێ ڕەچاوكردنی تری لاوەكیدا.

٢- سەروا و تەصریع و تەقفیە، بەتەواوی وەك پێویست ڕەچاو نەكراون، گەرچی ناوبەناو سەروا لە دێڕەكانیدا ڕەچاو دەكرێ، وەك (ملیّآ) و (طیّآ) و (حیاری) و (مِرَارًا) و (أسرارا) و (ثارا) و (غزارا) و (مطویّا).

سەراسەری دێڕەكانی ئەم چامەیە دەتوانرێ بەپێی یاسای ئاسایی ستوونی بەحری خەفیف لەسەر ئەم شێوەی دواوە ڕیز بكرێنەوە:

هذِهِ سَاعَةُ التَّذكُّرِ كَادَ ال
لَّيْلُ يَبْكِي مَعِي،وَيُصْغِي مَليّآ
فاعلاتن + مفاعلن + فعلاتن
فاعلاتن+ مفاعلن+ فاعلاتن
إنَّهَا سَاعَةُ التذكُّرِ وَالْأجْـ
رَاسُ تَطْوِي كَآبَةَ الصُّمْتِ طَيّآ
وَأَحِسُّ الخُطى تَمُرُّ حَيَارَى
خَلْفَ بَابِي كَمَا مَرَرْنَ مِرَارًا

ئەوەی ڕەچاو دەكرێ لە ڕیزكردنی نیوە دێڕی هەڵبەستی ئازاددا ئەم جۆرە خاڵانەیە، سەرەڕای قەبەكردنی دیوان و بەناو زۆركردنی دێڕەكانی چامە:

١- نوێكاری و نوێخوازی لە سیستەمی هۆنینەوەی هۆنراودا، گەرچی بەداهێنانی شێوەی ڕیزكردنی لەتەكانیشی بووە، لەگەڵ زۆری و بۆری.

٢- زۆركردنی شوێنی ئێست و پشوودان و لەنگەرگرتن بۆ خوێنەر، چونكە شتی وا ڕۆڵی كاریگەری هەیە، مەودا بەئەندێشە و خەیاڵ دەدا كە پتر بای باڵی خۆیان بدەن، بەمەرجێ ئێست و پشوو لە جێگەی دروستی خۆیاندا بن.

٣- هەق وایە ئێست لەسەر پێیەكان بەپێی ڕێسا و یاسایەكی دامەزراو، پەیڕەو بكرێن، وەك تەواوبوونی ڕستە، یا لەسەر كۆتایی پێ، یا ڕەچاوكردنی مۆسیقای وشە و ڕستەكان، بەڵام زۆر جار هەستیارەكان ئەم سیستەمە دەبەزێنن. ئەوەتا نازك خۆی لە چامەی (جامِعَةُ

الظِلاّل)دا، كە لەسەر كێشی دەریای موتەقارەبە، نیوە دێڕەكانی بەشێوەیەكی نادەستووری دابەش كردووە كە ئاوایە:

وَنَحْنُ ضَحَايا هُنَا
تَجُوعُ وَتعطِش أرْوَاحُنَا الحَائِرَهْ
وَنَحْسِبُ أنَّ الْمُنىَ سَتَمْلأُ يَوماَ مَشَاعِرَنَا العَاصِرَة
وَنَجْهَلُ أنَّا نَدوُرُ
مَعَ الْوَهْمِ في حَلَقَاتٍ تجزّئُ أيَّامَنَا الآفلاَت
وَ ننتظر الغَدَ خَلْفَ العُصُورِ وَنَجهلُ أنَّ القُبُورَ
تَمُدُّ إلَيْنَا بأذْرُعِهَا البَارِدَه...)

وەكی تریش ئەم چامەیە گەرچی بەپێی دەریای موتەقارەبە، بەڵام بەپێی ضەربە باو و ناسراوەكانی نییە، بەڵكو تێهەڵكێشە لە صەحیح و مەجزووء و زەربە جیاجیاكانی. كە دروستە ئاوا ڕیز بكرێنەوە:

١- وَنَحْنُ ضَحَايا هُنَا

فعول + فعولن + فَعَلْ = عەرووزی مەجزووئی مەحذووف

٢- تَجُوعُ وَتعطِ شُ أرْوَاحُنَا الحَائِرَهْ

فعول + فعول + فعولُنْ + فعولن + (فَعَلْ ب -) = تێهەڵكێشە

٣- وَنَحْسِبُ أنَّ الْمُنىَ

فعول + فعولُنْ + فَعَلْ = عەرووزی مەجزووئی مەحذووف = ژمارە (١)

٤- سَتَمْلأُ يَوماَ مَشَاعِرَنَا العَاصِرَة

فعول + فعولُنْ + فعول + فعولن + فَعَلْ = ژمارە (٢)

٥- وَنَجْهَلُ أنَّا نَدوُرُ مَعَ الْوَهْـ

فعول + فعولن + فعول + فعولن = عروضة صحيحة

٦- ـمِ في حَلَقَاتٍ تجزّئُ أيَّا

فعول + فعولن + فعول + فعولن = ضەرب صەحیح

٧- مَنَا اْلآ + فِلاَت وَ ننتظر الغَ

فعولن + فعولن + فعول + فعول

٨- ـدَ خَلْفَ العُصُورِ وَنَجهلُ أنَّ الْ

فعولن + فعول + فعول + فعولن

٩- قُبُورَ تَمُدُّ إِلَيْنَا بأذْرُ

فعول + فعول + فعولن + فعول

١٠- عِهَا البَارِدَهْ

فعولن + فَعَلْ

٤- بەڵگەی ئەوەی کە ئێست و لەنگەر بەپێی ڕێسای دامەزراو نییە ئەوەیە کە زۆر لە تەفعیلەکان مودەووەرن، واتە: ئێست لە ناوەڕاستیاندا کراوە و نیوەی بەر لەتی عەرووز و ئەو نیوەکەی تری بەر لەتی زەرب کەوتووە.

٥- شیعری حەدیث: شیعری نوێ: شیعری تازە: شیعری ئازاد (حور).

٦- شیعری مەنثوور: پەخشانە هۆنراو: ئەو جۆرە هەڵبەستە ئازادەیە، کە تەواو دوورکەوتۆتەوە لە هۆنراوی ستوونی، بەحاڵ و بەئاستەم بۆنی کێشی پێوە مابێ. لە ڕاستیدا شیعری ئازاد بەگشتی ئەگەر مەبەستەکەی جوان بێ، خاوەن سۆز و شێوەبێ لە شێوەکانی ئاواز بێ ئەوە پەخشانێکی هونەری جوانە، دەنا وەک نوری فارس دەڵێ: (دە بڕگەیی):

چاکەی بێ بڕوا، ذیکری بێ تەقوا
وەک شیعری نوێیە، نە کێش نە سەروا
ئەم جۆرە شیعرەش کۆنە یا نوێیە
وەک چەمسووتەکەی بێ تام و خوێیە!

٧- شیعری موطڵەق جۆرێکە لە هونەری سەروا.

٨- شیعری مقیَّد جۆرێکە لە هونەری سەروا.

٩- شیعری کوردی، عەرەبی، فارسی، تورکی... تاد. شیعرێکە بەو زمانە گوترا بێ.

١٠- شیعری تەقلیدی: شیعری کلاسیکی: شیعری سەر بەمەدرەسەی کۆن.

١١- شیعر جۆری زۆرە، بەزۆر ڕەچاوکردن ناوی جۆراوجۆری جیاجیای بۆ دانراوە، وەک: شیعری سیاسی، حزبی، نەتەوەیی، نیشتمانی، مرۆیی، مرۆڤپەروەری، صۆفیگەری، شیعری حەماسی، شیعری گۆرانی، شیعری خۆماڵی، شیعری ئایینی، شیعری باسی سروشت، شەڕە شیعر، شیعری فێرکاری، شیعری شەعبی، شیعری عامی، جۆری شیعرێ تر هەیە وەک (مُشَجَّر، حالي، عاطل، مُؤَرەخ... تاد). خوا یار بێ لە هونەرە شیعرییەکاندا باسیان بەتێروتەسەلی دەکەین.

١٢- ضرورات الشعر: بڕوانە: (ناچاریەکانی کێش).

١٣- شیعری مورسەل: (- مرسل).

١٤- شیعری قەوادیسی.

١٤١ - (بەحری شەقیق):

بەحری موتەدارەک، بۆیە پێی دەگوترێ: شەقیق، چونکە برای موتەقارەبە، هەردووکیان بریتین لە سەبەبێ سووک و وەتەدێ کۆ.

١٤٢ - (الشکل):

شەکل، لە زمانی عەرەبیدا چوارپەل بەستنی ئاژەڵە بەئەشکێل، لە زاراوەدا بریتییە لە کۆبوونەوەی خەبن و کەف لە یەک پێی حەوتیدا، دەچێتە سەر پێی (فاعلاَتن) دەبێ بە(فَعلاَتُ = ب ب-ب) لە مەدید و ڕەمەل و خەفیف و موجتەسدا، لە خەفیف و موجتەسدا دەشچێتە سەر (مستفعلن = --ب-) کە لە جۆری وەتەدی بڵاو بێ ئاوا (مستفع لن) دەبێ بە(مُتَفْعِلُ = ب-ب ب) دەگۆڕێ بۆ (مَفَاعِلُ = ب-ب ب) چونکە (متفعل = ب-ب ب) لە ئەوزانی صەرفی عەرەبیدا نییە، ئێمەی کوردیش کە زاراوە عەرەبییەکان بەکار دەهێنین، ناچارین هەمان زاراو و کێش بەکار بهێنین. (بڕ: نەخشەی زیحافە لێکدراوەکان/٢).

بەیتی مەشکوول - کە ئەو دێڕەیە شەکلی تیا بێ - لە عەرەبیدا، وەک (خەفیف):

إنَّ قَوْمي جَحَاجِحَةٌ كِرَامُ
فاعلاتن، مفاعلِ، فاعلاتن
مُتقَادمٌ مَجْدُهُمْ أخْيَارُ
فعلات، مستفعلن، مفعولن

له کوردیدا وەک نالی – ڕەحمەتی خودای لێ بێ – دەفەرمووێ (ڕەمەل):

(بَرِقَ البَصَرْ) لەبەر بەرقی تەلەئلوئی لە ئالی
(خَسِفَ القَمَرْ) لەئیشراقی قیامەتی جەمالی
فـعـلات، فـاعـلاتن، فـعـلات، فـاعـلاتن
فـعـلات، فـاعـلاتن، فـعـلات، فـاعـلاتن

١٤٣- (شـاهـد. شَـوَاهـد):

شیعرێکە کە دەکرێ بەنموونە و شاهید لەسەر بابەتێ، یا لەسەر دەستوور و ڕێسایەکی تایبـەتی، لە هونەرێکا، وەک زانستی کێش، وەک ئەو هەمـوو نموونانەی کە لەم پەڕاوەدا ڕابووردن، کـە هەریەکـەیان شـاهیـد و نموونە بوون بۆ دەسـتـووریٚ لە یاسا و ڕێسـاکـانی زانستی کێش.

یا وەک ئەم شیعرە کە لە زانستی نەحودا شاهیدە لەسەر ئەوە کە (حَیْثُمَا) دوو فیعلی موضاریع مەجزووم دەکا (خەفیف):

حَیْـثُمَا تَسْـتَقِمْ یُقَدِّرْ لَكَ اللّـ
ـهُ نَجَاحاً في غَـابِرِ الأزْمَانِ

یا وەک ئەم شـیـعرەی تر، کە ئوصـولیـیـەکان دەیکەن بەبەڵگە لەسـەر ئەوە کـە (کَلاَم) حەقیقەتە لە کەلامی نەفسانیدا و، مەجازە لە کەلامی لیسانیدا (ئەخطەل – کامیل):

إنَّ الکَلاَمَ لَفی الفُـؤَاد وَإنَّـمَا
جُـعِـلَ اللِّسَــانُ عَلَیْـهِ دَلیـلاَ

١٤٤- (اسْـتِشْـهَاد):

کردنی شیعرێ بەشاهید بۆ شتێ، یا خوێندنەوەی شیعرێ بەبۆنەیەکەوە، بۆ پشـتیـوانی لەو بابەتە، وەک ئەوە کە پێغەمەر – دروودی خودای لەسەر بێ – هەڵبەستی عەبدوڵڵای کوڕی ڕەواحەی بەبۆنەی هەندێ شتەوە دەخوێندەوە و، ئیسـتیشـهادی پێ دەکرد و دەیکرد بەبەڵگە و نیـشـانە لەسـەر داوایێ، وەک ئەوە ئەم هۆنراوەی طەرەفـەی بۆ بەڵگە و ئیستیشهاد دەخوێندەوە کە دەڵێ (طەویل):

سَتُبْدَی لَكَ الاَیَّامُ مَا کُنْتَ جَاهلاً
(وَیَأْتِیكَ بِالأَخْـبَـارِ مَنْ لَـمْ تُزَوِّدِ)

چواردەهـەم: پیتی صاد: حـرف الـصَّاد

ص = ٩٠

صاد لە کوردیدا زۆرتر بەسین دەنووسرێ و بەسینیش دەخوێنرێتـەوە، بۆ ڕوونکردنەوەی تەواوی ئەم بابەتە بڕوانە: سەرەتای پیتی ذال.

١٤٥- (صـحـیـح):

بڕوانە (٥٤ – حـرف/ حەرفی صـەحـیح، ضـەربی صـەحـیـح، عـەروضی صـەحـیـح) + (١٢٨ – السَّالم). عەروضە صحیحە: عەرووزی ساغ.

١٤٦- (الـصَّـدْر):

بڕوانە: (٢٢ – البیت/ هێڵکاری...) + (بڕگەی کوردی) + (١٨ – البریٔ/ معاقبەی صەدر).

١٤٧- (تَصْـحِـیـف):

خوێندنەوەی شت بەهەڵە، یا نووسین و گێڕانەوەی و نەقڵ کردنی بەهەڵە، بەتایبەت هی خاڵ و نوختە و سەر و بۆر، کە بەهۆی ئەم گۆڕان و لێ تێکچوونەوە واتای وشە و ڕستەکە دەگۆڕێ، یا تێکدەچێ، خۆ ئەگەر هەڵبەست بێ گەلێ جار کێشەکەشی دەگۆڕێ.

جا ئەم گۆڕانە بەچەند شێوەیێ ڕوودەدا، وەک:

١– هەڵەی ڕووت، ئەوە هەڵەی نووسیـار و چاپ و ئەمـانەیە، پێـویسـتـە پاش هەست پێکردن ڕاست بکرێتەوە، وەک (پایز) بە(بایز) بنووسرێ، یا (گوڵ) بە(گول) بنووسرێ، یا (شێر) بە(شیر) و شتی تری وا، یا بەپێچەوانەوە.

٢– گـۆڕینی وشـە و ڕسـتـە بەقـەسـتی، لەبەر مـەبەسـتێ، ئەمـەیش جـۆری زۆرە، ئەگـەر بەنیــازی پاک نەبوو، وە بۆ تێکدان و ســەپاندنی نیــازی پیس بوو ئەوە تەحــریفــە، تەصـحـیـفـیش لەم بەشـەیە: کە ئـەوەیە جۆرە وشـەیێ لە شـیـعـردا گـۆڕانکاری تیـا بکرێ، بەمەرجێ کێش لەنگ نەکا، لەبەر مەبەستێ بێ، بەمەرجێ هاوشێوە بن، یا لەیەکچوون لە پیت و نوخـتـە و شـێـوەی هەردوو وشـەکـەدا هەبێ، وەک ئەوە ئەبولعـوتاهیـە لە هەجـوی قـازییـەکی هاوچەرخی خۆیدا، (عـوذر)ی لەم شـیـعـرانەدا قـەلب و تـەصـحـیف کـرد و وە بە(غەدر) بەوەیش مەدحەکە بووە بەزەمێکی خەست (موتەدارەک):

هَمُّ القَـــاضِی بَیْتٌ یُطْرِبْ
قَــالَ القَــاضِی لَمَّا عُــوتِبْ
مَــا فی الدُّنْیَــا إلاَّ مُــذْنِبْ
هذَا (عُــذْرُ) القَـاضِی وَاقْلِبْ

یا وەک ئەم شیعرەی تر، کە مەبەستی هەستیار ئەوەیە کە بلّێ: (جُعْتُ قَوِیّاً = زۆرم برسییە):

(جَعَلْتُ قَوْلِی) شَرْحَاً لِحَالِي
فَاحْذِفِ اللاَّمَیْن تَفْهَمْ سُؤَالِي

بڕوانە: (مواربە، سرقات شعریە، تاجول ئوصول/ ٨٩/٩ - ٩٠ - کوردی).

١٤٨- (تَصْرِیع):

(بڕ: ٢٢ - البیت/ ٩/٣ - بەیتی مصْرع).

(مصراع): (بڕ: ٢٢ - البیت...).

١٤٩- (صرف ما لاینصرف):

(بڕوانە: ناچاریەکان/ ٥ + ٦).

(نون الصرف): (نون الإنشاد).

(الإصراف): یەکێکە لە نەنگەکانی سەروا، کە ئەوەیە بزوێنی دوو ڕەوی دوو دێڕ، لە یەک دوور بن، وەک سەر لەگەڵ ژێردا (مَسَاءً) لەگەڵ (بِنَاءٍ)دا، یا سەر لەگەڵ بۆردا، وەک (قَدْرُ) لەگەڵ (عَبْرا)دا، بەلاّم بۆر لەگەڵ ژێردا ئەوە إقْوایَ پێ دەگوترێ، وەک (بقُعْدُد) لەگەڵ (أسودُ)دا، بەبۆری دالی (اسود) لە شیعری موقەییەددا جیاوازی بزوێنی ئیعراب قەیناکا، وەک لە پارچە شیعرێکا ئەم وشانە بوونەتە سەروا: (وَمَا شَعَرْ) و (إذَا نَظَرْ) و (عَلَى الصُّوَرْ).

یا وەک ئەم شیعرەی ئەلفیە (ڕەجەز):

وَمُفْرَدَاً یأتِی، وَیَأْتِي جُمْلَهْ   حَاوِیَةً مَعْنَى الَّذِی سِیقَتْ لَهْ

نموونەی ئیصراف وەک (خەفیف):

وَحُسَیْناً فَلاَ نَسِیتُ حُسَیْناً
أقْصَدَتْهُ أسِنَّةُ الأعْدَاءِ
غَادَرُوه بِکَرْبَلاَءَ صَرِیعاً
لاسَقَى الغَیْثُ بَعْدَهُ کَرْبَلاَءَ

١٥٠- (المصغر):

ئەوەیە کە وشەی موصەغغەری زۆری تیادا بێ، وەک ئەم شیعرانە (تەویل):

سَرَتْ فَأسَرَّتْ لِلْفُؤَادِ (غُدَیَّةً)
أحَادِیثَ جِیرَانِ (العُذَیْبِ) فَسَرَّتِ
لَهَا (بأُعَیْشَابِ) الحِجَازِ تَحَرُّشٌ
بِهِ لاَ بِخَمْرٍ دُونَ صَحْبِی سَکْرَتِی
تُذَکِّرُنِی العَهْدَ القَدِیمَ لأنَّهَا
حَدِیثَةُ عَهْدٍ مِنْ (أُهَیْلِ) مَوَدَّتِی

١٥٠- (مکرر) - ریدفی صەلب:

(بڕ: قافیە/ ریدف).

١٥١- (صلم = سەلم):

لە زمانا بەکرتانی گوێ دەگوترێ، لە زاراوا، لە عەرەبیدا بریتییە لە لابردنی وەتەدی بلاوی کۆتایی (مَفْعُو لاَتُ) تەنیا لە عەرووز و زەربی دەریای سەریعدا ڕوودەدات، لە پاش صەلم دەبێ بە(مَفْعُو) دەبرێ بۆ (فَعْلُنْ = – –). صەلم لە عەرووزی سەریعا بەس بۆ تەصریعە.

بەلاّم لە کوردیدا صەلم لە سەریع و موجتەس و خەفیف و ڕەمەلدا ڕوودەدا، نموونە بۆ کاتی شیکردنەوەی بەحرەکان.

(أصلم = ئەسلەم): ئەو دێڕەیە، یا ئەو زەربەیە کە سەلم کرا بێ. وەک حاجی - ڕەحمەتی خودای لێ بێ - دەڵێ (ڕەمەلی ئەصلەم):

داخی کردم بە جەفا لالەڕوخێ زێبایێ

فاعلاتن + فعلاتن + فعلاتن + فعلن

پیری کردم + بەستەم لا + مەزەبێ تر + سایێ

١٥٢- (المصمت):

بڕوانە (البیت/ بەیتی موصمەت) (الصامت): (بڕوانە: حەرفی صامیت).

١٥٣- (الصَّائت):

(بڕ: ٥٤ - حەرف/ ٧...).

(صلح):

موصطەلەح: زاراو: زاراوە: بۆ ئەوەی لەم جۆرە زاراو و ڕستانە تێبگەین، کە دەڵێین: سەروا لە زاراوا ئەوەیە، یا خەبن لە زاراوە ئەمەیە، پێناسەی زاراو (إیستیلاح: موستەلەح) دەکەین: زاراو - لە زاراودا - ئەوەیە وشەیێ وەک: قەتع، خەبن، تەی، عەرووز، تەشبیە، ئیستیعارە، یان تەعبیرێ وەک: ئیستیعارەی موصەررەحە، هۆنراوی کلاسیکی عەرووزی، هونەرە جوانەکان، دەریا نوێکان، زاراو وشەیەکە یا دەربڕینێکە، وەک ئەمانە، بەپێی بەکارهێنانی لە بابەتە زانستی و هونەری و پیشەیی و کۆمەڵایەتییەکاندا مانایەکی تایبەتی هەیە، کە جیایە لە مانا زمانییەکەی، واتە: لە چەند بابەتدا بەکاربهێنرێ لە هەر بابەتێکا واتای تایبەتی هەیە، جیایە لە ماناکانی تری بابەتەکانی تر.

پازدەهەم: پیتی ضاد: حرف الضاد

ض = ٨٠٠

پیتی ضاد لە کوردی ڕەسەندا نییە، هەمیشە بەزێ دەخوێنرێتەوە، بەڵام هەندێ لە شاعیرەکان پیتی ضادیان کردووە بەرەوی چامە، وەک مەحوی دەڵێ (موزاریعی هەشتی ئەخرەبی مەکفوفی مقصور):

واعیظ لە ڕەندی مەیکەدە دەگرێ کە ئیعتیراض

راضی نییە بەسەر نویشتی ئەزەل. (إنّی لَرَاض)

لە پاش ئەم سەردێرە ئەم وشانەی کردووە بەسەرروای چامەکەی (ریاض، ئینقیباض، ئینقیراض، بەیاض، ئیعتیراض، المِرَاض).

١٥٤- (الضرب):

(بڕ: البیت/ هێڵکاری + کێشی بڕگەیی).

لێرەدا زاراوەکانی ناو دێڕە هۆنراو دیسان دەنووسینەوە بەمەبەستی ڕوونکردنەوەی پێویست بەپێی شوێن:

زاراوەکانی ناو دێڕ، بەکورتی ئەمانەن:

١- سەدر (صەدر): لەتی یەکەمی دێڕە هۆنراو.

٢- عەجز: لەتی دووەمی دێڕ.

آ- جا هەریەکێ لە صەدر و لە عەجز، لە بنچینەدا، بەتایبەتی لە شیعری عەرووزیدا، بەپێی دەریا و بازنەکانیان، لە سێ پێ، یا لە چوار پێ دروست دەبن، گەلێ جاریش جەزء، یا شەطر، یا نەهک دەکرێن، لەبەر ئەوە ژمارەی پێیەکانی دێڕ وا دەبێ هەشت دەبن، وا دەبێ شەش دەبن، وا دەبێ چوار دەبن، وا دەبێ سێ دەبن، وا دەبێ دوو دەبن (لە دێڕی هەڵتەکاو: بەیتی مەنهوکدا).

ب- وا دەبێ لە کوردیدا دەریای شەشی عەرەبی دەکرێ بەدەریای هەشتی، وەک هەزەج. بەڵکو هەزەج لە عەرەبیدا بەس بەمەجزووئی هاتووە، واتە: هەزەجی مورەببەع = هەزەجی چواری، کەچی لە کوردیدا هەزەجی شەشی و هەزەجی هەشتی هەیە، هەروا گەلێ لە دەریاکانی تر.

ج- جا هەموو بەش و هەموو پێ و بڕگەیێ، وە هەموو ڕستە و دەستەواژەیێ، بگرە زۆر لە پیتەکانی ئەمانە ناو و لەقەب و زاراوەی تایبەتی خۆیان هەیە، وە ئەم ناو و نازناو و زاراوانە بەپێی شوێنیان لە بەشەکانی دێڕدا دەگۆڕێن، بەپێی یاسایەکی دامەزراو، کە ڕەچاوکردنی کارەکە بۆ هەستیار زۆر ئاسان دەکا. بۆ نموونە: پێی سێیەمی دەریایەکی شەشی تەواو عەرووزە و پێی شەشەمی زەربە، بەڵام لە مەجزووئی ئەو دەریایەدا پێی دووەمی دەبێ بەعەرووز و پێی چوارەمی دەبێ بەضەرب... وە هەروەها.

١- سەدر (صەدر): یەکەم پێی لەتی یەکەم.

٢- ئیبتیدا (سەرەتا): یەکەم پێی لەتی دووەم.

٣- عەرووز: دوا پێی لەتی یەکەم.

٤- زەرب (ضەرب): دوا پێی لەتی دووەم.

٥- حەشو (ناواخن): پێیەکانی نێوان پێی سەدر و عەرووز، یان نێوانی پێی ئیبتیدا و پێی زەرب، هەندێ دەڵێن: حەشو پێیەکانی غەیری عەرووز و زەرب.

٦- سەروا، پیتەکانی سەروا، بزوێنەکانی سەروا، نەنگەکانی سەروا... تاد.

جا ئێستا دەست دەکەین بەڕاهێنان: ئاوا: شێخی خاڵ - ڕەحمەتی خوای لێ بێ - دەفەرمووێ: (وافیر/ هەزەج):

آ- ئەمن دەمرم/ بەڵام وێنەم/ دەمێنێ - ب

(١) / (٢) / (٣)

ج- هیوام وایە/ کە خۆشی گەل/ ببینێ - د

(٤) / (٥) / (٦)

یەکەم: (آ - ب) = نیوە دێڕی یەکەم = لەتە دێڕی یەکەم = لەتی یەکەم = نیوەی یەکەم = میصراعی یەکەم = شەطری یەکەم = صەدر (سەدر).

دووەم: (ج - د) = نیوە دێڕی دووەم = لەتە دێڕی دووەم = لەتی دووەم = نیوەی دووەم = میصراعی دووەم = شەطری دووەم = عەجز.

سێیەم: (١) = سەدر.

چوارەم: (٢) = حەشو.

پێنجەم: (٣) = عەرووز.

شەشەم: (٤) = سەرەتا (ئیبتیدا).

حەوتەم: (٥) = حەشو (ناواخن).

هەشتەم: (٦) = زەرب.

نۆیەم: (آ - د) = دێڕ.

دەیەم: مێنێ × بێنێ = سەروا، جۆری موطڵەق، جۆری ریدفداری وەصڵدار، لە جۆری موتەواتەر.

یازدەهەم: پیتی ڕەوی (ن)ی وشەی (دەمێنێ) و (ببینێ).

دوازدەهەم: پیتی ریدف (ێ)ی یەکەمی (دەمێنێ) و (ببینێ).

سیازدەهەم: پیتی وەصڵ (ێ)ی دووەمی (دەمێنێ) و (ببینێ).

چواردەهەم: جۆری پیتی ریدف: حەزمی مورسەل.

خۆ ئەگەر دێڕ هەشت پێ بێ ئاوا بەشەکانی ناوزەد دەکرێن (جەزیری - ڕەحمەتی خودای لێ بێ - هەزەجی هەشتی تەواو) دەفەرمووێ (هەزەج):

آ- بەناری فیر/ قەتێ صوهتم/ ژ فەرقی سەر/ حەتا پێدا - ب

(١) / (٢) / (٣) / (٤)

ج- خەدەنگاغەف/ لەتێ نوهتم/ ژ بەر قالا/ میعاتێدا - د

(٥) / (٦) / (٧) / (٨)

١- (آ - ب) = نیوە دێڕی یەکەم = ... تاد.

٢- (ج - د) = نیوە دێڕی دووەم = ... تاد.

٣- (١) = سەدر.

٤- (٢)، (٣)، (٦)، (٧) = حەشو (ناواخن).

٥- (٤) = عەرووز.

٦- (٥) = سەرەتا.

٧- (٨) = زەرب.

٨- (آ - د): دێڕ.

٩- پێدا × تێدا = سەروای موتەواتەر، موطڵەقی ریدفداری وەسڵدار.

١٠- پیتی ڕەوی (د)ی کۆتایی.

١١- پیتی ریدف (یٚ)ی (پیٚدا) و (تیٚدا) له جۆری حەزمی مورسەل.

١٢- پیتی وەصلٚ ئەلفی (پیٚدا) و (تیٚدا). (بڕوانه: البیت و... جۆرەکانی).

ئەمە لە هۆنراوی عەرووزیدا، بەڵام لە هۆنراوی هیجا (ژمارەیی = پەنجە)دا، کە لە ژمارەیێ بڕگەی جیاجیا دروست دەبیٚ، جاریٚ لیٚرەدا بەم بۆنەیەوە دەڵێین:

یەکەم: ئایا کۆگیریٚ هەیە بۆ کۆنترۆڵکردنی پێی هۆنراوی پەنجە؟ وە ئایا دەتوانریٚ هۆنراوی بڕگەیی بەپیٚ (تەفعیلە)ی عەرووزی، وەک پێی بڕگەیی کۆنترۆڵ بکریٚ یا نا؟ گریمان ئەگەر سیستەمێکی ئاوا هەبیٚ بۆ کێشانی هۆنراوی پەنجە، ئایا سوودی هەیە، یا زیادە سەراسێیە، لە زانستی کێشدا؟

با جاریٚ وەڵامی ئەمە بێنیٚ تەنیا ئەوەندە دەڵێم: بەڵیٚ.

دووەم: دەبیٚ بزانریٚ کە هۆنراوی بڕگەیی ستوونی و ئازادی هەیە، پێی هەیە، دیٚڕی هەیە، نیوە دیٚڕی هەیە، چامەی هەیە، تاک و مثنوی و سێیینە و چوارینە و پارچەی هەیە، سەدر و سەرەتا و عەرووز و حەشو و زەرب و سەروا و پیتی ڕەوی و پیتی سەروای هەیە، عەجز و صەدر (شەطری یەکەم)ی هەیە. بۆ نموونە دەڵێین: ئەم هۆنراوەی مەولەوی، لە دوو نیوە دیٚڕ دروست بووە، نیوەی یەکەم و نیوەی دووەم، ژمارەی پێیەکانی چوار پێن، هەر لەتەی دوو پێیە، ئاوا: (مەولەوی - کێشی دەیی):

آ- چوون دێوانەی شۆر/ ئازیز نەسەردا - ب

(١) / (٢)

ج- شەتاو سەر هۆر گرت/ وەدەشت و دەردا - د

(٣) / (٤)

١- (آ - ب) = نیوە دیٚڕی یەکەم.

٢- (ج - د) = نیوە دیٚڕی دووەم.

٣- (آ - د) = دیٚڕ.

٤- (١) و (٢) و (٣) و (٤) = پیٚ.

٥- (١) = سەدر.

٦- (٣) = سەرەتا.

٧- (٢) = عەرووز.

٨- (٤) = زەرب.

٩- (سەردا × دەردا) = سەروا، جۆری موطڵەق، موتەواتەر.

١٠- پیتی ڕەوی (ر)ی وشەی (سەردا) و (دەردا)یە.

١١- تاکی جووت سەروایە.

جا تەقطیع و دابەشکردن و پارچە پارچە کردن و دەستە دەستەکردنی هۆنراوی ژمارەیی ئەویش دەستووری خۆی هەیە، لەتە دیٚڕ بەپێی ژمارەی بڕگەکانی و جێگەی پشوو و لەنگەر و نەبرە، پیٚ پیٚ دەکریٚ و ژمارە و سنووری پێیەکانی و چەندی و چۆنیەتیان دیاری دەکرێن. لەنگەر و قورسی و جێگەی پشوو لە کێشی ژمارەییدا ڕۆڵی گرنگ دەبینن. بۆ نموونە هەتا ئێستایش(*) وا باوە کە لە هۆنراوی دە بڕگەییدا لە پاش هەموو پێنج بڕگەیەک جێگەی پشووە، یا قورسایی بخرێتە سەر بڕگەی ئەخیریان. دەی لەم هۆنراوەی بەردەستماندا، لە نیوەی یەکەما قورسایی دەکەوێتە سەر وشەی (شۆر) و سەر وشەی (گرت) لە نیوەی دووەما، دوا بەدوای ئەم قورسییەیش (لەنگەر) یەکسەر وەستان و پشوودانێک لە خوێندنەوەدا ڕوو دەدا، هەمان لەنگەر و پشوودان و قورسایی لە کۆتایی هەردوو نیوە دیٚڕدا، لە کۆتایی دوو وشەی (سەردا) و (دەردا)وە ڕوودەدات.

(*) بۆیە دەڵێم: (هەتا ئێستایش...) چونکە شیرازەی هەموو شتیٚ پچڕاوە، بەڕاستی بووە بەپاشاگەردانی و بیٚ سەروبەری، کەس قسەی کەس ناخوێنێتەوە، وەک گاڵتەی منالٚ هەموو بەناو هەستیاریٚ، دەیەویٚ یاسا دامەزراوەکان ببەزێنیٚ، سنوورەکانی شیعر، یاساکانی عەرووز بشکێنیٚ، چونکە بەخەیاڵی خۆی شتی نویٚ دادەهێنیٚ و ئیبداع دەکا، دژ بەکۆنەپەرستی دەوەستیٚ، کەی داهێنان لە هەڵەدا هەیە، سەرپێچی لە دەستووری دامەزراوی کێشی، دەق وەک سەرپێچی لە دەستووری زمانەوانی وایە، بەڵام کیٚ بەکێیە، وا بڕوا جیهان دەبیٚ بەئاژاوەیەکی وا سەروبەری نەبیٚ.

بەڵام خوا هەقە، بەشی خۆی هەقخواز ماوە، لە هەموو شوێنیٚ، کەم یا زۆر، مەردوم پەیڕەوی یاسا ناسراوەکان دەکەن، وڵاتی خۆمان تازە بەئازادی ئاشنا دەبن، لەبەر ئەوە دوور نییە کە ڕای ناوازە لێرە و لەویٚ سەر هەڵبدات، بەڵام بەشێوەی گشتی (هەر ڕاستی سەردەکەویٚ، زوو یا درەنگ ناڕاست ژێردەکەویٚ).

لەبەر ئەوە بەیاریدەی خودا، زوو یا درەنگ، یاسا و ڕێساکانی عەرووزی کوردی بەبەشی کێشی و عەرووزییەوە، بەرە بەرە کۆنترۆڵ دەکرێن و تۆمار دەکرێن و دەچەسپێن، ئەو کاتە وەک باوە دەڵێین: (یاسا سەروەرە) لە کاتی هۆنینەوەی هۆنراویشدا (یاسای کێشی سەروەر دەبیٚ).

جا ئەم شوێنی لەنگەر و پشوودانە، جێگەی دیاریکردنی یەکە یەکەی پێیەکانی هەموو هەڵبەستێکی کێشی ژمارەییین. (با ئەم بابەتە بمێنێ بۆ جێگەی خۆی، خوا یار بێ بەتێروتەسەلی قسەی لێ دەکرێ).

جا وەک لە (البيت)دا ئاماژەمان بۆ ئەم جۆرە بابەتانە کرد، ضەربیش جۆری زۆر زۆرە، چەند زیحاف و عیللەی تووش ببێ بەناوی ئەوانیشەوە ناوزەد دەکرێ، وەک: ضەربی تەواو، ضەربی سالم، ضەربی مەحذووف، ضەربی مەخبوون، مەقبووز... تاد. لە بەحرەکاندا بەدووورودرێژی باس دەکرێن.

١٥٥- (ضرورة: ضرورات):

ناچاری، ناچاریەکان، ضرورة شیعریة: ناچاری هۆنراوەیی، ژمارەیان زۆرە لە پێشەوە ڕابووردن، ژمارەیان لە سەد پترە، زۆربەیان مەقبووڵن و زۆربەی هۆنەران و هەستیاران بەکاریان دەهێنن، بڕێکیان تەنها پەیوەندییان بەهۆنراوی عەرەبییەوە هەیە، وەک ئەوانەیان کە لە چەشنی صەرف و نەحوو ئەمانەی عەرەبین، وەک تەذکیری موئەننەس و تەئنیسی موزەککەر و صەرفی مەمنووع لە صەرف و شتی تری لەم بابەتانە، کە لە کەسی خۆی نهێنی نییە. بڕێکیشیان زۆر زەق و ناقوڵان، هەستیاری تەوانا خۆی لێیان لادەدا، لە کوردیشا ناچاری کێش هەیە وەک ڕابورد.

(سەرنج):

من وا بەباش دەزانم نووسەری کورد و کێشزان و هەستیار و ئەدیبەکانمان، پێویستە لەسەریان کە لەمە زیاتر ڕێگە بەشاعیرە نوێخوازەکان نەدەن، کە بەناوی داهێنانەوە، هۆنراو لە قاڵبی رسکاوی ئاسایی خۆی لەمە پتر دوور بخەنەوە، هۆنراوی وا پەیدا بووە، سۆزی دەروێش و هۆرەی جافی، پتر لە شیعر دەکا، هەتا ئەم بڕسکان و شەطەحاتەی ئەمان!

١٥٦- (المضارع):

ناوی بەحرێکە لە بەحرە خەلیلییەکان.

١٥٧- (الضمير):

زەمیر: ڕاناوی عەرەبی بەتایبەتی لە کێش و سەروادا، بڕیاری جۆراوجۆری زۆری لە بابەتەوە هەیە، لە (الضرورات الشعرية)دا کۆمەڵێ زانیاری لەم بارەیەوە ڕابوورد (بڕ:

ناچاریەکان/ ١٢ - آ، ب، ج، د، ه، و) + (١٠٢ - تێبینی/ ٦، ٩) + (نووسینی عەرووزی/ ١/ ٦) + (بڕگەی کوردی/ چەن تێبینییەک) ڕاناوی کوردیش لە کێشدا ڕۆڵ دەبینێ.

(إضمار):

ئیزمار لە زمانی عەرەبانا واتە: شاردنەوە، لە زاراوەی کێشا بریتییە لە وەستاندن (تسكين)ی دووەم پیتی بزواوی پێی (متفاعلن) لە بەحری کامیلا بەتایبەتی، واتە: دووەمی بزواوی سەبەبی قورسی سەرەتای (متفاعلن) بێ بزوێن دەکرێ، دەبێ بە(متفاعلن = مستفعلن) ئەم گۆڕانە تایبەتە بەدەریای کاملەوە و بەس.

(المضمر):

موزمەر ئەو پێیەیە لە دێڕ، کە تووشی ئیزمار بووە، هەروا ئەو دێڕە هۆنراوەیشە کە ئیزمار تووشی پێیەکانی بووە، وەک (کامل) نامی دەفەرمووێ:

(نامی) غوڵام و بەچکە غوڵامێکی خالیصە
شایانە بێتە سێبەری ئاڵای شەفاعەتت

١٥٨- (التضمين):

تەضمین بەچەن واتایێ هاتووە:

١- ئەوەیە: ئایەتێ، یا فەرموودەیێ، یا شیعری کەسێکی تر، یا پەندێکی پێشینان، یا فەرمایشتی گەورە پیاوێ، بخەیتە ناو شیعری خۆتەوە، یا ناو چامەیەکەوە و تێهەڵکێشیان بکەی، بەڵام ئەگەر شتە تێچەنەکە، باو و ناسراو نەبوو، لە ناو مەردوما، ئەوە دەبێ بەهەر شێوەیێ بگونجێ بیسەران و خوێنەرانی لێ ئاگادار بکەی، وەک ئەوە شیعرە تەضمین کراوەکە، بخەیتە ناو کەوانەوە. بۆ نموونەی ئەم هونەرە، من گوتوومە لە تەضمینی شیعرێکی مەولەویدا (دە بڕگەیی):

مەڵێ: چۆن چۆنی جێی دەبێتەوە
ثەورەی شک بخە ژێری پێتەوە
(گەر ذەڕێ شوعور هەیە پێتەوە
کەوتیان خودا ئەبڕێتەوە!)

بەقەد نیسکێکە دیسکی کۆمپیتەر

بەقەد سەد مەلا شیعری وا لەبەر

٢- ئەوەیە: مێژوویێ لەخۆ بگرێ، وا دەبێ بەدەقی ڕاشکاو مێژوویێ لەخۆ دەگرێ، وەک ئەم هۆنراوەیەی مەحوی (هەزەجی هەشتی):

لە تاریکی شەوی کوفرا بەیەک دەم لەمعەیێکی دا

(هەزار و سێ صەد و بیست و دووە دنیا چراخانە)

وا دەبێ بەئاماژە و هێما مێژووی ڕووداوێ، یا شتێ تۆمار دەکا (بڕ: المؤرخ).

٣- تەضمین یەکێکە لە نەنگەکانی سەروا، کە ئەوەیە کێشی دێڕێ تەواو ببێ، بەڵام واتاکەی هێشتا بەتەواوی تەواو نەبووبێ و سەرواکەی بەسرابێ بەسەرەتای دێڕی دوایەوە، هەندێ بەم جۆرە تەضمینە دەڵێن (إغرام) ئەمەیش جۆری زۆرە، وەک ئەوە موبتەدالە شیعری یەکەما بێ و خەبەرەکەی لە شیعری دووەما بێ، یا فیعل لە یەکەما و فاعیلی لە دووەما، یا وێنەی ئەمانە. وەک (بەسیط):

أقُـولُ أرى كَـعْبـآ وَلحْـيَـتَـهُ:

لاَبَارَكَ اللّهُ في بِضْعٍ وَ (ستِين

من السنين) تَملاَّهَا بلاَ حَسَبٍ

وَلاَ حَـيَـاءٍ وَلاَ قَـدْرٍ وَلاَ دينِ

یا وەک ئەم شیعرانەی نابیغە کە لە چامەیەکا دەڵێ (وافیر):

هُمْ وَرَدُوا الجِـفَـارَ عَلى تَمِـيمٍ

وَهُمْ أصْـحَـابُ يَومِ عُكَاظَ (إنِّى

شَـهِدْتُ) لَـهُمْ مَـوَاطِـنَ صَادقَـاتٍ

بِخَـيْـرِهِـمُـو، بِنُصْحِ الصَّـدْرِ مِنِّى

ئەم جۆرە تەضمینە دوو جۆری هەیە: ناشیرین وەک ئەم نموونانەی ڕابووردن، جۆری دووەم بەناشیرین دانانرێ، لەبەر ئەوە بەر نەنگی سەروا (عەیبی قافیە) ناکەوێ. ئەم جۆرە چەشنی زۆرە، پوخت و کورت: ئەگەر تەضمین نیشانەی هەناسەسواریی هەستیاری، لە لایەنی کێشەوە، پێوە نەبوو، وە لە لایەنی واتا و ڕازانەوەی بێژەیی و وشەئاراییەوە، هونەری تیا بوو وە شیعری دووەم ڕاڤە و ڕوونکردنەوەی شیعری یەکەم بوو، ئەوە قەیدی

نییە، بەڵکو کارێکی هونەری جوانە، وەک ئەم دوو دێڕەی مەولەوی، لە دێڕی یەکەما کۆمەڵێ وشە هەیە، لە دێڕی دووەما ڕوون کراونەتەوە (دە بڕگەیی):

ڕێی چەن هەزار ساڵ(١) تەی چەن حیجابات(٢)

ذاتی حەق(٣) کەلام(٤) سوئال(٥) جەوابات(٦)

چوو(١) بوو(٢) دی(٣) بیستی(٤) کریا(٥) دریاوە(٦)

هاتەوە حەلقە هەر ئەلەریاوە!!

وەفایی دەفەرمووێ:

صەبا دەخیلم هەر تاکو ماوم

بلێ بەزاری، بڕۆ بەخاڵم:

دەمێکی بابێ دەوای دڵم کا

بەچاوەکانی گەلێ بێ حاڵم

دوکتۆر عەزیز گەردی دەڵێ: (تەزمین یەکێ لە عەیبەکانی شیعری کلاسیکییە، ئەوەیە: سەروا ئەرکی وەستان نەبینێ... یەکێتیی دێڕە شیعر نەمێنێ. ئەگەرچی لە بۆچوونی ڕەخنەگرانەی نوێدا، ئەوە بەچاکەی شیعر دادەنرێ...) ... گۆران دەڵێ:

من کچ مامزی بەندیخانەی ژین

سزای تاوانم

بەدەستی باوکی خۆم چووم بەسەربڕین

پرچی پەخشانم

تلا لە خوێنا و کەوتە سەر چاوم

ئیتر نەمبینی

لە جەرگی باوکما سەری بڕاوم

چۆن بوو بڕینی...) ... تاد... تەواو.

ئەمە لە کۆنیشا زۆر لە هەستیارانی عەرەب، ئەم جۆرە تەزمینەیان بەنەنگی سەروا دانەناوە، وەک ئەم پارچە هۆنراوە کە دەدرێتە پاڵ خەلیل خۆی، یا دەدرێتە پاڵ ئەبو عوتاهیە (سەریع):

أطلب أني لستُ أدري بمـــا	قُتلْتُ إلاَّ أنني بَيْنَمَــــــا
أنَا بِبَابِ القَصرْ في بَعْضِ ما	أطْلُبُ مِنْ قَصْرِهِمْ إذْ رَمى
شبْهُ غَزَالٍ بَسهَــامٍ فَمَــــا	أخْطَــأ سَهْمَــاهُ وَلكِنَّمــا
عَيْنَاهُ سَهْمَانِ لَهُ كُلَّمَـــــا	أرَادَ قَتْلِــي بِهِمَــا سَلَّمَــا

١٥٩- (الضَّمَّة):

بۆر، یەکێکە لە سێ بزوێنەکان لە زمانی عەرەبیدا، زۆرجاران پیتێکی بۆردار، تێر دەکرێ تا واوێکی لێ پەیدا دەبێ، جاروبار ئەم تێرکردن و ئیشباعە لە گشت پێیەکانی دێڕدا ڕوودەدا (بڕ: ناچاریەکان/ ١١، ١٢).

شازدەهەم: پیتی طێ: حرف الطَّاءِ

ط = ٩ (بڕوانە/ الف/ ٣٥)

پیتی طێ لە کوردی ڕەسەنی باودا نییە، هەمیشە بەتێی بچووک دەخوێنرێتەوە، بەڵام هەندێ لە هەستیاران چەند وشەیەکی عەرەبی، وەک (فقط، سەقەط، نەمەط)یان کردووە بەسەرواى چامەکانیان. حەریق - ڕەحمەتی خودای لێ بێ - لە چامەیەکا طێی کردووە بەهاوسەرواى تێ، وەک لەم دێڕەدا دەڵێ (هەزەجی اخرب):

تەعمیری دڵی باغی لە باغ چاترە قوربان
لەم چاوە منیش مونتەظیری مائی فوراتم
تا مەطلەعی کەنعانیە نێو چاهی ضەمیرم
سەنگێن بەسەعادەت بۆ تەرازووی نیشاطم

لە دێڕەکانی تری ئەم چامەیەدا ئەم وشانە و وێنەیان کراون بەسەروا (گۆناتم، خەڵاتم، ثباتم، براتم، وڵاتم...). بڕوانە سەرەتای پیتی ذال.

١٦٠- (المطبوع):

شیعری مەطبووع: هۆنراوی ڕەسەنی سەلیقی، کەرێکی سروشتی مرۆڤی هەست ناسک بێ.

١٦١- (المطابقة):

(بڕ: التصریع).

١٦٢- (المطرد):

دەریایەکە لە دەریا نوێ داهێنراوەکان، جۆرێکە لە پێچەوانە (مقلوب)ی موزاریع. (بڕ: دەریا و کێشە نوێکان).

١٦٣- (المطرّز):

کۆمەڵێ هۆنراوە کە پیتی یەکەمی سەرەتای دێڕەکانی، کاتێ کۆبکرێنەوە بەڕیز، ناوێ، یا ڕستەیەکی جوانیان لێ پێکدێ، زۆرتر ئەو ناوە ناوی یارەکەی هەستیارەکەیە، کە

شیعری بەسەردا هەڵ دەدات، وەک (شیرین، دولبەر، زین، لیلی). موطەررەز بەواتا مووەششەحیش دێ.

١٦٤- (الطرفين):

مەبەست موعاقەبەی طەرەفەینە، کەواتە: بڕوانە: (١٨ - البرئ) لەوێدا بەدووورودرێژی موعاقەبە و جۆرەکانی باس کراوە.

١٦٥- (مطلع):

سەردێڕ: هەڵاتگە: یەکەم دێڕی چامە: یەکەم دێڕی قەصیدە: سەرەتای چامە و غەزەل و پارچە هۆنراوە. (بڕ: بەیتی موصەررەع).

د. عەزیز گەردی دەڵێ: (مەتلەع و مەخلەس و مەقتەع) ئەم سێ زاراوە لە دیراساتی قیتعە و غەزەل و قەسیدەدا زۆر دووبارە دەبنەوە، چونکە لە بنیات و هەیکەلی هۆنراوەدا شوێنی گرنگیان هەیە و، وەک سێ حەلقەی توندی بەیەکەوە گرێدان و، سێ ستوونی پتەوی داڕشتن و ڕاگرتنی هۆنراوەن.

حوسنی داڕشتنی ئەم سێ ڕەگەزە بەمەرجی هۆنراوەی سەرکەوتوو دانراوە: (حوسنی مەتلەع و لوتفی مەخلەس و حوسنی مەقتەع).

حوسنی مەتلەع ئەوەیە: شاعیر سەرەتای هەر شیعرێک بەجۆرێ بێنێ لە مەبەستی خۆی بوەشێتەوە و، سەرەتا بەوشەی دزێو دەست پێ نەکا... لایەکی هەرە گرنگی مەتلەع لە ڕووی بینا و شکڵی شیعرییەوە تەسریعە (بڕ: مبدء).

لوتفی مەخلەس: ئەمە لە ناو قەسیدەدا دێ و، زۆرجار بەفارسی (گریز)ی بۆ بەکار هاتووە، مەخلەس یان تەخەلوس ئەوەیە شاعیر لە پێشەکی نەسیب و تەشبیبەوە بچێتە سەر مەبەستی سەرەکی هۆنراوەکە، ئەم گواستنەوەیە دەبێ بەشێوەیەکی وەستایانە بکرێ...

حوسنی مەقتەع: دێڕی کۆتایی هۆنراوە گرنگییەکی تایبەتی هەیە، چونکە نیشتنەوەی حاڵاتی سۆز و، تەواوبوونی ڕشتەی بیر و چرکەی ماڵاوایی خوێنەرە لە هۆنراوەکە و کاریگەری تا ماوەیەکی زۆر لای خوێنەر دەمێنێ... تاد).

١٦٦- (الإطلاق):

بەم زاراوانە دێ:

١- رەهایی، وەک: (هۆنراوی رەها: شیعری موتڵەق، بەرابەر شیعری مقیّد).

٢- حەرفی ئیطڵاق: پیتی رەها (بڕ: ناچاریەکان/ ١١).

٣- سەروای رەها: قافیەی موتڵەق.

٤- دەگوترێ: مطلق الفاء، یا مطلق العين، ئەوەیە کە پیتێکی ریشەیی (ئەصڵی) لە وشەیەکا دروست بێ بەهەریەکێ لە سێ بزوێنەکە، کە سەر و بۆر و ژێرن بخوێنرێتەوە، وەک ئەوە بڵێی: فُعَلاَء بەموتڵەقولفاء، بەبۆر وەک: خویەلاء = فوعەلاء، بەسەر وەک: جەنەفاء = فەعەلاء، بەژێر وەک: سِيَرَاء = فیعەلاء، موتڵەقوعەینیش وەک (أربِعَاء) بەبۆر و سەر و ژێری بیکەی کە عەینی فیعلی وشەکەیە.

١٦٧- (طويل):

بەحری تەویل: دەریای ژێر، دەریایەکی خەلیلییە، یەکەم دەریایە لە یەکەم بازنە (بڕ: الدائرة).

(المستطيل): دەریایەکە لە دەریا نوێکان، پێچەوانەی دەریای تەویلە ئاوا: (مفاعيلن فعولن × ٤).

١٦٨- (طيّ):

تەی لە زمانا واتای پێچانەوەیە، لە زاراودا بریتییە لە لابردنی چوارەم پیتی وەستاوی پێ، بەمەرجێ دووەمی سەبەبی سووک بێ (بڕ: نەخشەی/ ١ زیحافە تاکەکان/ ٢).

حەڤدەهەم: پیتی ظێ: حرف الظاء

ظ = ٩٠٠

پیتی (ظ) لە کوردیدا نییە، گەر هەستیاریێ بەکاری بهێنێ بۆ سەروا و ژمارەی ئەبجەدی لە وشەی عەرەبی وەریدەگرێ، وەک چامەی یەکەمی پیتی ظێی دیوانی مەحوی. (بڕ: پیتی ذال) + (الف/ ٣٥ - تێبینی).

١٦٩- (مِظَلَّةُ القَافِيةِ):

کڵاوەی سەروا: چەتری سەروا، مەبەست لەم زاراوەیە نەخشەی پارچەکانی پیت و بزوێنەکانی سەروایە (بڕ: سەروا).

هەژدەهەم: پیتی عەین: حرف العين

ع = ٧٠

١٧٠- (العَبَّابَا):

جۆرێکە لە هۆنراوی ڕەشۆکی، لە جۆری زەجەلە (بڕ: زجل).

١٧١- (عِبأ):

بارگرانی.

١٧٢- (العَجُز):

(بڕ: الضرب) و (معاقبة العجز).

١٧٣- (عَدَد):

وەک: عَدَد أبْيَات القصيدة: ژمارەی دێڕەکانی چامە، نابێ لە حەوت دێڕ کەمتر بێ، لە حەوت کەمتر بێ پێی دەگوترێ قطعه (پارچە)، وەک: عَدَدُ القَوافي: ژمارەی سەروا دوو جۆرە: موقەییەد و موطلّەق، موقەییەد سێ جۆری هەیە: ١- موئەسسەس. ٢- مەردووف. ٣- موجەڕڕەد. موطلّەق: شەش جۆری هەیە: (بڕ: سەروای ڕەها).

١٧٤- (- الأعرج):

(الرباعی الخالص). (الرباعی المعرج).

١٧٥- (عروض):

بەم واتایانە هاتووە:

١- دوا پێی نیوە دێڕی یەکەم لە گشت هۆنراوێ: (بڕ: ضرب).

٢- عەرووضی بەلەد (بڕ: - البلد).

٣- علم العروض: زانستی عەرووز: کێشناسی: زانستێکە کێشی ساغی هۆنراوی لە کێشی ناساخ و لەنگ پێ جیا دەکرێتەوە (بڕ: علم العروض).

٤- بەپێی ئەو گۆڕانکارییەی کە تووشی عەرووزی دێڕ دەبێ، ناو و نازناوی جیاجیای لێ

دەنرێ، ئەگەر خەبن بکرێ، دەگوترێ عەرووزی مەخبوون، واتە: عەرووزی خەبن کراو. (بڕ: ٢٢ - البیت - ٢). لە بەحرەکانا بەباشی جۆری عەرووز دێ.

١٧٦- (المعَرَّى):

تەعریبیە واتە: تەجرید، وەک ئەوە دەگوترێ: ئەم عەرووزە موعەررایە لە تەسبیغ و تەذییل و حەذف و طەی و تەرفیل و... تاد (بڕ: ٣٦ -التجرید).

١٧٧- (عەصب):

لە زمانا بەواتای قەدەغەکردن و بەستن دێ. وەک زاراوە بریتییە لە وەستاندنی پیتی پێنجەمی بزاوی (مُفَاعَلَتُنْ = ب-ب ب-) لە وافیردا و، دەیگۆڕێ بە (مَفَاعِلن). عەصب تایبەتە بەوافیرەوە، دەگوترێ: عەرووزی معصوب، ضەربی معصوب، بەیتی أعصب، پێی مەعصوب.

١٧٨- (شیعری عاطل):

واتە: هۆنراوی بێ خشل: شیعری بێ خاڵ و بێ نوختە وەک (دە بڕگەیی) (بڕ: شیعری حالی):

هەر کوردە ماوە، دوورە لە ئاڵا
ئەم (هەممە) ئاڵا لە دڵ وەک کاڵا

لە عەرەبیدا وەک (سەریع):

وَاللّهِ مَا السُّؤْدَدُ حَسْوُ الطِّلاَ
وَلاَ مُرَادُ الحَمْدِ رُودٌ وَرَاحْ
وَاهاً لِحُرٍّ وَاسِعٍ صَدْرُهُ
وَهَمُّهُ مَا سَرَّ أَهَلَ الصَّلاَحْ

١٧٩- (عقضب):

لە زمانا بەواتای پارچە پارچەکردن هاتووە. بۆ زیادە ڕوونکردنەوە لێرەدا ئەم زاراوانە ڕوون دەکەینەوە: خەرم و عەضب و عەصب و عەقص و عەقل و ئەعضەب و نقص و قەصم و مەعصوب و ئەعقەص و ئەقصەم و ئەجەمم و جەمەم (کە ئەمانە هەموویان جگە

لە خەزم هەر لە وافیردا ڕوودەدەن و بەس). دەڵێین (مُفَاعَلَتُن = ب-ب ب-).

١- بەخرم دەبێ بە(فاعلاتن = مفتعلن) پێی دەگوترێ: ئەخرەم و مەخرووم و ئەعضەب، بەخەرمی وافیر دەیشگوترێ: عەزب.

٢- بەعەصب دەبێ بە(مفاعیلن) پێی دەگوترێ: مەعصووب.

٣- بەخەرم و عەصب دەبێ بە(فاعیلن = مفعولن) پێی دەگوترێ: ئەقصەم بەم کردارە دەگوترێ (قصم).

٤- بەخەرم و عەصب و کەف دەبێ بە(فاعیل) ئاوا: (مفاعلتن ـــ فاعلاتن ـــ فاعیلن ـــ فاعیل) نەقڵ دەکرێ بۆ (مفعول =--ب) پێی دەگوترێ: ئەعقەص، وە بەم کردارە دەگوترێ عەقص.

٥- بەعەصب و عەقل دەبێ بە(مفاعلن) پێی دەگوترێ: مەعقوول.

٦- بەخەرم و عەصب و عەقل دەبێ بە(فاعلن) پێی دەگوترێ (ئەجەمم) وە بەم کردارە دەگوترێ: (جەمەم).

٧- بەعەصب و کەف - کە بەم کردارە دەگوترێ: نەقص - (مفاعلتن = ب-ب ب-) دەبێ بە(مَفَاعیل = ب---) پێی دەگوترێ: مەنقووص. (بڕوانە: خەرم و یەکە یەکەی ئەم زاراوانە لە لیستەکان و دەریاکاندا، بەتایبەتی دەریای وافیر).

١٨٠- (عطف):

بۆ کرتاندنی حەرفی عەطف بڕوانە (ناچاریەکان/ ٨٥ - تێبینی/ ٣).

١٨١- (مُعَاظَلَة):

١٨٢- (المُعَاقبة):

دوو جۆری هەیە: جۆری یەکەم بەکورتی:

آ- پێناسەکەی ئەوەیە: (کە دوو سەبەبی سووک لە تەنیشت یەکەوە بن، چ لە یەک پێدا بن، وەک (عیلن) لە (مفاعیلن)دا، وە چ لە دوو پێی پاڵ یەک دابن، وەک (تن) و (فا) لە (فاعلاتن فاعلن)دا، دروست بێ کە بەنۆرە پیتی وەستاوی یەکێ لەو دوو سەبەبە بکرتێ، یا هەردوو سەبەبەکە بەساغی بمێنن، بەڵام دروست نەبێ کە پیتی وەستاوی هەردوو سەبەبەکە پێکەوە بکرتێن).

ب- یا ئەوەیە کە چوار سەبەبی سووک لە سێ پێدا بن، لەسەر یاسای پێشووی ژمارە (١) دوو دوو نۆرەکرتێ بکەن وەک (تن) و (فا) و (تن) و (فا) لە (فاعلاتن فاعلاتن فاعلن)دا.

موعاقەبە لە یەک پێدا لەم پێنج دەریایەدا دەبێ: طەویل و هەزەج و وافیری مەعصووب و مونسەریح و کامیلی موضمەر، لە دوو پێ یا لە سێ پێدا لەم چوار بەحرەدا دێ: (مەدید و رەمەل و خەفیف و موجتەث) موراقەبە و تەراقوبیش لە دوو بەحردا دێ: (موضاریع و موقتەزەب). موعاقەبە سێ جۆری هەیە: صەدر و عەجز و طەرەفەین (بڕوانە: ١٨ – البریئ + المراقبە).

جۆری دووەم: تایبەتە بەسەرواوە، پێی دەگوترێ: (تَعَاقُبُ الردفین) کە ئەوەیە لە سەرەوای ریدفداردا، واو و یێ لە سەرەوای دێڕەکانی هۆنراودا، بەتێکەڵی بێن بەپیتی رەیدف. بۆ ڕوونکردنەوە دەڵێین: پیتی ریدف لە چامەیەکا ئەگەر ئەلف بوو، دەبێ لە سەراسەری دێڕەکانی چامەکەدا، لە شا دێڕەوە تا دوا دێڕ، پیتی ریدف تەنیا ئەلف بێ، وەک چامەی بەحری نووری مەحوی، کە ئەمە سەردێڕەکەیەتی (هەزەج):

(وَصَلَّی اللە علی) ئەو بەحری نووری عیلم و عیرفانە
کە دەرکی غەوری ناکا (غَیرُ عِلْمِ اللّهِ سُبْحَانَه)

ئەوەتا سەرواکانی دێڕەکانی دواوە هەموویان پیتی ریدفەکەیان ئەلفە ئاوا: (مەننانە، قورئانە، چراخانە، ئەبەدمانە... تاد).

بەڵام پیتی ریدف لە هۆنراودا ئەگەر واو بوو، وا باشە کە لە گشت دێڕەکانیدا واو بێ، وەک لە بەشێکی تری ئەم چامەی نوورەدا ئەم جۆرە وشانە کراون بەسەروا: (چوون، بوون، ئەندەروون، ئەخوون، دوون... تاد) وە هەروا ئەگەر یێ بوو، وەک لە بەشێکی تری ئەم چامەیەدا هاتووە: (یەقین، مورسەلین، دواترین، سەرزەمین... تاد). ئەوەندە هەیە لە هۆنراو و چامەی عەرەبیدا ریدفی تێکەڵ هەیە، کە پێشی دەگوترێ (تعاقب الردفین) کە ئەوەیە واو و یێ لە چامەیەکا بێن بەپیتی ریدف لەگەڵ یەکتریدا وەک: (شعور، خطیر، سعیر، صور، حور، خور، بور، بیر، دنانیر، قبور، قصور... تاد).

(تێبینی): جیاوازی لە نێوان موراقەبە و موعاقەبەدا ئەوەیە: (موراقەبە لە نێوانی دوو پیتی وەستاوی دوو سەبەبا ئەوەیە: کە نابێ هەردووکیان بمێنن، یا هەردووکیان نەمێنن، بەڵکو دەبێ یەکێکیان بمێنێ و یەکێکیان نەمێنێ، بەڵام موعاقەبە ئەوەیە: دروستە کە

هەردووکیان بمێنن، بەڵام دروست نییە کە هەردووکیان نەمێنن، گەرچی دروستە بەسەرە یەکێکیان بمێنێ و یەکێکیان نەمێنێ).

١٨٣- (العَقْص) و (الأعقص):

(بڕوانە: عەضب).

١٨٤- (العقل، المعقول):

(بڕوانە: عەضب). عەقل بەواتە بەستنەوەیە، جارێ صەحابەیێ وشترێکی پێ بوو، هات بۆ خزمەتی پێغەمەر – دروودی خودای لەسەر – عەرزی کرد: قوربان! وشترەکەم ببەستمەوە و عەمەل بەسەبەبی ظاهیر بکەم بۆ پاراستنی، یا بەرەڵای کەم و پشت بەسەبەبی مەعنەوی ببەستم کەتەوەککولە؟ پێغەمەر دروودی خودای لەسەر بێ، فەرمووی: (اعْقَلْهَا وَتَوَكَّلْ: ببەستەرەوە ئەوجا پشت بەخودا ببەستە!). واتە: کارکردن بەهۆکاری ئاشکرا دژی تەوەککول نییە.

١٨٥- (المعکوس):

شیعری پێچەوانە ئەوەیە: لە ڕاست و لە چەپەوە بخوێنرێتەوە، ئەمەیش دوو جۆری هەیە: جۆری یەکەم ئەوەیە: لە چەپەوە بەپێچەوانەوە بخوێنرێتەوە و هەمان لەفظ و هەمان مەعنای پێشووی هەبێ، وەک (رَبَّكَ فكبِّر) یا وەک ئەم هۆنراوە (رەجەز):

أَسْ أَرْمَلاً إِذَا عَرَا   وَارْعَ إِذَا الْمَرْءُ أَسَا
أَسْلُ جَنَابَ غَاشِمٍ   مُشَاغِبٍ أَنْ جَلَسَا

دەبینین کە مەرج نییە لە کاتی پێچەوانەکردنەوەدا، بزوێنی پیت و ڕێنووسی وشە، دەقاودەق وەک خۆی بمێنێ، تەنیا ئەوەندە بەسە کە لە کاتی پێچەوانەکردنەوەدا بچێتە سەر هەمان پیت.

جۆری دووەم ئەوەیە: دوا وشەی دێڕ بکرێ بەیەکەم وشەی و وشەی پێش ئەویش بخرێتە دوای ئەو و هەروەها، هەتا یەکەم وشەی دەبێ بەدوا وشەی، ئاوا (کامیل):

حَلمُوا فَمَا سَاءَتْ لَهُمْ شِيَمٌ   سَمَحُوا فَمَا شَحَّتْ لَهُمْ مِنَنُ
سَلِمُوا فَلاَ زَلَّتْ لَهُمْ قَدَمٌ   رَشَدُوا فَلاَ ضَلَّتْ لَهُمْ سُنَنُ

کەڕێک ئاوا دەخوێنرێتەوە (کامیل):

مِنَنٌ لَهُمْ شَحَّت فَمَا سَمَحُوا   شِيَمٌ لَهُمْ سَاءَتْ فَمَا حَلمُوا
سُنَنٌ لَهُمْ ضَلَّتْ فَلاَ رَشَدُوا   قَدَمٌ لَهُمْ زَلَّتْ فَلاَ سَلِمُوا

دەبینین لەم چوارینەیەدا وەک بێژەکان پێچەوانە بوونەتەوە، واتای گشتی ڕستەکانیش پێچەوانە بوونەتەوە، لە خوێندنەوەی یەکەمدا وەسپێکی جوانە، کەچی لە خوێندنەوەی دووەمدا زەمێکی خەستە.

ئەم جۆرە زانیارییانە لە کوردیدا، گەرچی زۆر نوێن، لەبەر ئەوە تا ڕادەیەکیش کاڵ و کرچن، بەڵام بەبێ گومان کە ڕۆڵ دەبینن، چونکە هەموو کەسێ هەموو شتێ نازانێ، شتیش کە زانرا بەرە بەرە خەڵک خەریکی بەجێهێنانی دەبێ، ئەوەی کە بەندەی دڵسۆزی خوێنەری بەرێز و ئازیز، دڵنیام لێی ئەوەیە: (یەک وشەی باش بخەیتە سەر خەرمانی فەرهەنگ و ئەدەبیاتی کوردی، خزمەتێکی گەورە بەکورد خۆی و زمان و کیانی دەکەی. چونکە هەر مەلێ ئاوازێ دەخوازێ، ئەوەی بەلای تۆوە گاڵتە و گەمەیە، لە لای کەسێکی تر کارێکی هونەری نایابە و زۆر گرنگە بەلایەوە...).

١٨٥- (العِلّة):

(بڕوانە: دوا المعمّى). (المعلَّقَات)

١٨٦- (عِلْمُ العَرُوض):

زانستی کێشناسی: کێشناسی: بریتییە لە کۆمەڵێ ڕێسا و بنەمای کێشی، کە زانینیان دەبێ بەهۆی ناسینی کێشی ڕاست و ڕەوان و بەهۆیەوە کێشی چەوت و لەنگ لە کێشی ڕێک و ڕەوان جیا دەکرێتەوە.

بابەتەکەی – واتە: مەوزووعەکەی – هۆنراوە، لە ڕووی دروستی و نادروستیی کێشەکەیەوە. مەبەست و ئامانج و غایەکەی: فێربوونی هۆنراوی ڕەوان و جیاکردنەوەیەتی لە هۆنراوی نارەوان. (علم القافیة: سەرواناسی).

١٨٧- (اعتماد):

(بڕ: ١٥- ئیبتیداء) (الشعر العمودي: هۆنراوی ستوونی: بڕوانە: ١٤٠- الشعر/ ٤، ٥).

١٨٨- (العامِّيّة):

واتە: هۆنراوی ڕەمەکی، کە وەک هۆنراوی ڕەسەنی بەرزی خاوەن کێشی هونەری نەبێ و، ڕەشۆکی و سادە بێ، بەپێی یاسا خەلیلییەکان نەبێ، گەلێ جاریش وشەی عامی (ڕەمەکی) تێ دەکەوێ، لە دەریا نوێکانا دێ.

١٨٩- (المعَمَّى):

مەتەڵ، هۆنراوی مەتەڵ، مەبەست لەم جۆرە هۆنراوە دوو شتی سەرەکییە: یەکەم زاخاوی مێشک، دووەم: ناوەرۆکی جیاجیای ئایینی و ڕامیاری و کۆمەڵایەتی و جینسی و دڵداری و ڕۆشنبیری، کە هەستیار بەبەردێ دوو نیشان دەشکێنێ، یەکەم مەبەستی خستنە کاری بیری خوێنەوەرانە و هۆشیارکردنەوەیانە. دووەم: سەیری و عەنتیکەیی مەتەڵەکە وا لە خوێنەر دەکا زیاتر گرنگی بەبابەتەکە بدا، بەڵکو گەلێ جار مەتەڵەکە ناوەرۆکەکە وا شیرین دەکا، خەڵک لەبەری دەکەن و پەخشی دەکەنەوە. وەک مامۆستا گۆران – ڕەحمەتی خودای لێ بێ – دەڵێ:

ماری درێژ و باریک
سەری لە کونی تاریک
دەرئەهێنێ و بەزمان
هێڵ ئەخاتە ڕووی مەیدان
ڕووی مەیدانی بەفرینە
هێڵ یان سوورە، یان شینە!
هەر هێڵی تەماشاکەی
چیی کێلا بێ تێی ئەگەی!
ئەم مارى سک پڕ ئاوە
ئاخ ئەتزانی چیی ناوە!

هەڵهێنانی ئەم مەتەڵە ئاوایە: پاندانی پڕ مەرەکەب، کە زمانێکی دوو پەلی وەک زمانی ماری هەیە، کە پێی دەگوترێت نووک، کە سەری لە قەباغەکەی دەردەهێنێ، دێڕی سەوز و شین و ڕەش و سوور و سپی لەسەر ڕوو پەڕی کاغەزی سپی وەک بەفر دەنووسێ و

چۆن لە ناو وەردی داچێنراودا تۆوی نادیاری چێنراوی جۆربەجۆر هەیە، ئاوا لە ناو ئەم دێڕانەدا مەبەستی جوان جوان باس کراوە، کە دەیخوێنیتەوە تێی دەگەی!

٢٠٠- (العِلّة):

هۆ و نەخۆشی و دەغەز و دەردە. لە زاراوی کێشزانیدا گۆڕینێکە بە لێ کەمکردن، یان بە لێ زیادکردن، زۆرتر دەچێتە سەر زەرب و عەرووز. لە شوێنی خۆی - بەتایبەتی لە دەریاکانا - بەدرێژی باسی دەنووسین. (بڕ: نەخشەکان + زحاف + ٣ - لیستی عیللەی زیادە + ٤ - لیستی عیللەی کەمی - تێکڕای لیستەکانی تر).

٢٠١- (المُعَلّقَات):

چەند چامەیەکی بەرزی سەردەمی پێش هاتنی ئیسلامە، کاتێ لە لایەن هەستیارەکانی سەردەمی خۆیاندا پەسەند دەکران، لە کەعبە هەڵدەواسران، وەک موعەللەقاتی سەبعە.

٢٠٢- (اعنات):

جووت سەروا: (بڕ: سەروا) + (٢٤٧ - اللزوميات).

٢٠٣- (عُيُوبُ القافية):

نەنگەکانی سەروا: دوو جۆری هەیە: جۆری یەکەم پەیوەندی بەپیتی ڕەوییەوەیە، جۆری دووەم پەیوەندی بەپێش ڕەوییەوە هەیە. جۆری یەکەم (کە پێشی دەگوترێ: نەنگەکانی ڕەوی): ئەم شەشەن:

١- اکفاء. ٢- اجازە. ٣- اقواء. ٤- اصراف. ٥- تضمين. ٦- ايطاء.

جۆری دووەمیش ئەم پێنجەن: ١- سناد الردف. ٢- سناد التأسيس. ٣- سناد الاشباع. ٤- سناد الحذو. ٥- سناد التوجيه (بڕوانە: ئەم زاراوانە و باسی سەروا) + (القافية).

٢٠٤- (مثلّث العين):

(بڕ: ١٦٦ - الإطلاق).

نۆزدەهەم: پیتی غەین: حرف الغين

غ = ١٠٠٠

٢٠٥- (إغرام):

بڕوانە: (١٥٨ - التضمين).

٢٠٦- (الغزل):

ئەمە باسێکی دوورودرێژە بابمێنێ بۆ جێگەی خۆی، زۆرتر غەزەل لە چامە بەناوەڕۆک جیا دەکرێتەوە، نەک بەچۆنێتی کێش و سەروا، گەرچی زۆر کەس بەسەر پێیی وای داناوە کە غەزەل و چامە یەک شت بن، یا یەکێتیی سەروا لە دێڕەکانی چامەدا مەرجە، بەڵام لە غەزەلا مەرج نییە (بڕ: ٢٢ - البيت - ٣ - جۆرەکانی بەیت).

٢٠٧- (غايَة العروض):

(بڕ: علم العروض) + (وشەیێ سەبارەت بەگرنگی زانستی عەرووز).

بیستەم: پیتی فێ: حرف الفاء

ف = ٨٠

پیتی (فاء) له عەرەبیدا قەصر دەکرێ، وەک (رەجەز):

وَاكْسِرْ أَوِ اشْمِمْ فَا ثُلَاثِيٍّ أُعِلْ

عَيْنًا وَضَمٌّ جَاكَبُوعَ فَاحْتُمِلْ

٢٠٨- (الفتحة):

یا نەصبە یەکێکە له سێ بزوێنەکان (بڕ: ناچاریەکان/ ١١، ١٢).

٢٠٩- (فَرْد):

تاک (بڕ: ١٨ - البیت - ٣ - جۆرەکانی بەیت). (بەیتی موفرەد: دێڕی تاک: فەرد البیت المفرد: البیت الیتیم: تەنها و تاقانە.

٢١٠- (فرع):

لق، لک، وەک (فروع الأفاعیل: بڕ: أصول الأفاعیل).

٢١١- (الفرق):

فەرق واتە: جیاوازی و جیایی شتێ له شتێ، بۆ نموونە دەڵێین: جیاوازی پێشمەرگە له جاش ئەوەیە: (هەردووکیان کوردن، بەڵام پێشمەرگە دۆست و دڵسۆزی کوردە و، جاش بەپێچەوانەوە دۆست و دڵسۆزی دوژمنی گەلی خۆیەتی و نۆکەری دوژمنی کوردە).

له عەرووزدا وەک: (الفرق بین المراقبة و المعاقبة) وەک: جیاوازیی نێوانی بەحری رەجەز و کامیلی موضمەر، وەک جیاوازی نێوانی وافیر و هەزەج، جیاوازی له نێوانی عیللە و زیحافدا... تاد.

٢١٢- (فصل، فاصلة):

ناوبڕ. دەگوترێ فاصلة موسیقیة = ناوبڕی مۆسیقایی

٢١٣- (أفاعیل: تفاعیل: التفاعیل العشرة):

(بڕ: أصول التفاعیل).

٢١٤- (فَك):

وەک فەککی ئیددیغام (بڕ: ناچاریەکان/ ٨٨).

فەککی بەحرەکان له دائیرەکان، دروستکردنی بەحرێ له بازنەیێ (بڕ: ١٦ - مبدء).

٢١٥- (إفلات من قُيُودِ القَافِيَة):

خۆدزینەوە له بەندی سەروا.

٢١٦- (فنون الشعر):

هونەرەکانی شیعر، هەر زۆر زۆرە بڕوانە (الشعر).

٢١٧- (التفویف):

جۆرە شیعرێکی تایبەتە، له دەریا نوێکانا دێ.

بیست و یەک هەم: پیتی قاف: حرف القاف

ق = ١٠٠

٢١٨- (اقتباس):

ئەوەتە ئایەتێ، یا ڕستەیێ لە قورئان، یا لە فەرموودەی پێغەمەر - دروودی خودای لەسەر - بخەیتە ناو وتار و قسە و هۆنراوەی خۆتەوە، بەجۆرێ کە خوێنەر یا بیسەر بزانێ کە ئەو ڕستە متوربەکراوە هی خۆت نییە. ئەمەیش دوو جۆری هەیە:

جۆری یەکەمیان دروستە و بەڵکو، گەر بەجوانی شەتڵ بکرێ، هەر زۆر پەسەندە، چونکە بۆ پیرۆزی و ڕازانەوە و پشتگیری وتارەکەی خۆتە، وەک نامی - خودا پایەداری بفەرمووێ - بۆ نموونەی ئیقتیباس لە قورئانی پیرۆز دەفەرمووێ:

گەر لوتفێ بکا یاری موقەڕەب
زوو پێ ئەزانێ بەدکاری عەقرەب
بۆ مەنعی لوتفی زوو حازر ئەبێ
(کلمح البَصَرْ أوْ هُوَ أقْرَبْ)

جۆری دووەم لەبەر ئەوەی ڕوو قایمی و بێ ئەدەبی تیادایە نادروستە وەک ئەم هۆنراوەی ئەبو نواس (ڕەمەل):

خُطَّ في الْأرْدَافِ سَطْرٌ   مِنْ بَدِيعْ الشِّعْرِ مَوْزُونْ
(لَنْ تَنَالُوا البِرَّ حَتَى   تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونْ

٢١٩- (القبض):

لە زمانا واتای گوشین و گرتن و نووقاندن و وەرگرتنە، لە زاراوا: فڕێدانی پیتی پێنجەمی پێیە، کە دووەمی سەبەبی سووک بێ، لە جۆری زیحاف (گۆڕان)ی تاکە، لەم چوار دەریایەدا ڕوودەدا: لە طەویل و هەزەج و موزاریع و موتەقاریبدا، تەنیا دەچێتە سەر پێی (فعولن) و (مفاعیلن).

لە طەویل و هەزەج و موزاریعدا (مفاعیلن) بەقەبز دەبێ بە(مفاعلن). لە طەویل و موتەقاریبدا (فعولن) بەقەبز دەبێ بە(فعول ب-ب).

هەمیشە عەرووزی طەویل دەبێ مەقبووز بێ مەگەر لە کاتی تەصریعا، واتە: لە عەرووزی زەربی یەکەما دروستە لەبەر تەصریع قەبز نەکرێ. مەقبووز ئەو پێیەیە، یا ئەو دێڕەیە کە تووشی زیحافی قەبز بووە.

٢٢٠- (المتقارب):

یەکێکە لە شازدە بەحرە خەلیلییەکان.

٢٢١- (القریض):

هۆنراو: شیعر. قەرض: ڕۆنان، وەک: قرض الشعر: ڕۆنانی هۆنراو.

٢٢٢- (قسم):

وەک (أقسام القافیە: بەشەکانی سەروا، أقسام البیت... تاد).

٢٢٣- (القصید):

شیعری عەرەبی دەبێ بەدوو بەشەوە: قەصید و ڕەجەز. ڕەجەز هەموو شیعرێکە کە قەصید نەبێ. (بیت القصید): شا دێڕ: شا بەیت (بڕ: ١٨ - البیت - ٥).

٢٢٤- (القصیدة):

چامە، ژمارەی نابێ لە حەوت دێڕ کەمتر بێ، قەصیدە، یا چامە جۆری زۆرە وەک:

قەصیدەی لامی، چامەی لامی، قەصیدەی نوور، قەصیدەی موجەڕڕەدە، قەصیدەی بوردییە... تاد. (بڕ: غزل) + (البیت) قەصیدەی مەقصوورە: (بڕ: مقصورة).

٢٢٥- (قصر):

کورتکردنەوە، وەک (قصر الممدود و مد المقصور) بڕوانە (ناچاریەکان/ ١، ٢ + ١ - الأبجدیة - تێبینی - ٥ + ٦ - الف/ ١٦، ١٧، تێبینی).

٢٢٦- (القصر):

لە جۆری عیللەی کەمییە، بڕوانە (نەخشەی/ ٤ عیللەی کەمی هاوبەش/ ٤) قەسر لەم پێنج کێش (بەحر)ەدا دێ: ١- ڕەمەل. ٢- موتەقارەب. ٣- مەدید. ٤- مەجزوئی خەفیف. ٥- هەزەج، وە قەسر تووشی ئەم چوار پێیە دەبێ: ١- (فاعلاتن) بەقەسر دەبێ

به (فاعلاَتْ ـــــ فاعلان = -ب-ْ) له رەمەل و مەدیددا. ٢- (مفاعیلن) بەقەسر دەبێ بە(مَفَاعیلْ ـــــ فعولاَنْ = ب --ْ) له هەزەجدا. ٣- (فَعُولُنْ) بەقەسر دەبێ بە (فَعُولْ = ب-ْ) له موتەقارەبدا. ٤- (مستفعلن) بەخەبن و قەصر له مەجزووئی خەفیفدا دەبێ (مُتَفْعِلْ = فعولن).

پێ و ضەرب و دێڕ کە تووشی قەسر بوون پێیان دەگوترێ: پێی مەقسوور، ضەربی مەقصوور، دێڕی مەقسوور، عەرووزی مەقصوور له کاتی تەصریعا.

(مقصورة): چامەیەکە کە پیتی ڕەوییەکەی ئەلفی مەقسوورە بێ، کە ئەو ئەلفەیە هەمزەی بزوێندار له دواوە نەبێ، ئەگەر بووشبێ کرتا بێ، وە ئەلفەکە بەشێ بێ له وشەکە، وەک ئەلفی (الهدى، المنى، الهوى، الاسى، جرى، ابى، الخطى، يرى، مضى، دعا، عفا، استوى، المصطفى، روا = مەقصوری رواء، الروا = مەقصوری رواء، الهوا = مەقسووری الهواء) وەک مەقصوورەی ئیبنو دورەید، کە پیتی ڕەوی لەم چامەیەی ئیبنو دورەیدا تەنیا ئەلفە، وە هیچ پیتێکی تری له پێش ئەلفەکەوە له ئەستۆ نەگرتووە، جا هەر چامەیێ ئاوا بێ، پیتی ڕەوییەکەی ئەلفێکی ڕیشەیی بێ و هەستیار له پێشیەوە پابەندی هیچ پیتێکی تر نەبێ له پیتەکانی ئەلفوبێ، پێی دەگوترێ مەقصورە.

٢٢٧- (قصم، أقصم، بەیتی ئەقصەم):

بڕوانە: (نەخشەی/ ٥/ ٨) + (غەضب) له جۆری عیللەی زیحافانەیە، تووشی وەتەد دەبێ، عیللەی لێکدراوە، بریتییە له (خەرم + عەصب) بەس له (مفاعَلَتُنْ)ی وافیردا دەبێ، بەعەصب دەبێ بە(مفاعیلن) بەخەرم دەبێ (فاعیلن ـــ مفعولن).

٢٢٨- (قضب):

موقتەضەب یەکێکە له دەریا خەلیلییەکان.

٢٢٩- (قطع):

قەطع: بڕینە، وەک زاراوەی کێشزانی بریتییە له فڕێدانی پیتی وەستاوی وەتەدی کۆی کۆتایی پێ و، وەستانی پیتی بزواوی پێشی، له جۆری گۆڕینی کەمیی هاوبەشە (عیللەی نەقصی موشتەرەک) دەچێتە سەر کێشی ڕەجەز و کامیل و موتەدارەک و موخەللەعی بەسیط و بەسیط و مەدید تووشی پێی (فعولن، فاعلن، مستفعلن، مفاعلن، متفاعلن، فاعلاتن) دەبێ، تووشی عەرووز و زەرب دەبێ، دەگوترێ: دێڕی مەقطوع، زەربی

مەقتووع، عەرووزی مەقتووع. قەطع نەگۆڕە، کە له دێڕی یەکەما هەبوو دەبێ له دێڕەکانی تری هەمموو هۆنراوەکەدا هەبێ، ناچێتە سەر حەشو. (بڕ: نەخشەی/ ٤ عیللەی کەمیی هاوبەش).

(قطعة): پارچە، پارچە هۆنراو، ئەوەیە له چوارینە پتر بێ و له چامە کەمتر بێ. بڕوانە (٢٢ - البیت - ٣ - جۆرەکانی بەیت).

(تقطیع): واتە: پچڕ پچڕکردن: چمک چمک کردن: هەنجنین: دەستە دەستەکردن: چەپک کردن: پێ پێ کردن: شیکردنەوە: پێ بڕین: قەد قەدکردن. بۆ زانینی چۆنێتی تەقطیع و پارە پارەکردنی هۆنراو بڕوانە: (نووسینی عەرووزی + ٧٤ - خط العروض + باسی: بڕگە + بڕگەی کوردی).

(المقاطع العروضیه): بڕوانە: باسی بڕگە.

(حسن المقطع): (بڕ: ١٦٥ - مطلع).

٢٣٠- (قطف):

قەتف له زمانی عەرەبیدا بەواتا ڕنینی بەری ڕەز و باخە، وەک لەم ئایەتە پیرۆزەدا دەفەرمووێ: (قُطُوفُهَا دَانِيَةٌ). عیللەی کەمیی هاوبەشە، تێکەڵە له کۆی زیحافێکی تاک و عیللەیەکی سادە، چونکە یەکسانە بەعەصب (گۆڕانی تاک) و حەذف (گۆڕینی سادە). عیللەی موشتەرەکە یا هاوبەش واتە: دەچێتە سەر سەبەب و وەتەدیش. قەتف تایبەتە بەوافیرەوە، بەڵکو هەر دەچێتە سەر عەرووز و زەربی یەکەمی وافیر، نە له حەشو (ناواخن)ی دێڕاو نە له زەربی دووەم و سێیەمی وافیردا ڕوونادات (مفاعلتن) بەعەصب دەبێ بە(مفاعیلن) ئەوجا بەحەزف دەبێ بە(مفاعی = فعولن).

دەگوترێ: دێڕی مەقتووف، عەرووزی مەقتووف، زەربی مەقتووف، پێی مەقتووف. قەتف: نەگۆڕە، واتە: له هۆنراوێکا یەکێتیی سەرەوای تیادا ڕەچاو بکرێ، دەبێ هەمموو دێڕەکانی قەتفکراو بن.

٢٣٢- (الأَقْعَادُ، الإِقْعَاءُ):

ئیقعاد یەکێکە له نەنگەکانی هۆنراو، تایبەت نییە بەیەک بەحرەوە، بریتییە له تێکەڵ و پێکەڵکردنی عەرووز و زەربێ کە هی یەکتری نەبن، وەک عەرووزی ئەم بەیتە کە له تەویله، بیسەر وا هەست دەکا کە ئەم دێڕە تەصریع کراوی سێیەمی تەویلە، بەڵام کاتێ

نیوەی دووەمی دێڕەکە دەخوێنیتەوە دەردەکەوێ زەربەکەی مەحذووف نییە، هەتا دێڕەکە ببێ بەسەردێڕی تەسریع کراوی تەویل، بەڵکو (مفاعلن)ە. کەواتە: نیوەی یەکەمی ئەم دێڕە تەسریع کراوی سێیەمی تەویلە و نیوەی دووەمی لە زەربی دووەمی تەویلە: (تەویل – عەرووزی موصەررەعی سێیەمی تەویل و زەربی دووەمی تەویل):

جَزَى اللّهُ عَبْساً عَبْسَ آلِ بَغِيضٍ
جَزَاءَ الكِلاَبِ العَاوِيَاتِ وَقَدْ فَعَلْ

وەک (خەفیف):

دُمْيَةٌ عِنْدَ رَاهِبٍ قَسِّيسٍ
صَوَّرُوهَا في جَانِبِ المِحْرَابِ

لەم دێڕەیشدا (فاعلاتن)ی عەرووز، تەشعیث کراوە، بووە بە(فالاتن: مفعولن) ئەمەیش هەر لە تەسریعی خەفیفدا جوانە و بەس. لەم شوێنەیشدا بۆ تەسریع نییە، چونکە ئەم شیعرە سەردێڕ (مەتلەع)ی چامەکە نییە، تەصریعیش یا لە سەردێڕدا دەبێ، یا لە کاتی گۆڕینی بابەت لە چامەدا ڕوودەدات.

یا وەک: (کامیل: عەرووز موصەڕەعی هەشتەمی کامیل، زەرب یەکەمی کامیل):

وَمُصَابِ غَادِيَةٍ كَأَنَّ تِجَاراً
نَشَرَتْ عَلَيْهِ بِزَّهَا وَرِحَالَهَا

کورت و پوخت ئیقعاد – یا ئیقعاء – ئەوەیە: کە عەرووز و زەرب موافق نەبن و بەپێی جێگە و شوێن هی یەکتر نەبن. وەک (تەویلی سێیەمی موصەررەع لە غەیری سەردێڕدا):

لَعَمْرِي لَقَدْ بَرَّ الضَّبَابَ بَنُوهُ وَبَعْضُ البَنِينَ حُمَّةٌ وَسُعَالُ

(المُقْعَدُ): ئەو دێڕە هۆنراوەیە، کە نەنگی ئیقعادی وا تیادا.

(قاعدة): یاسا، ڕێسا: دەستوور، وەک: قاعیدەی قەلبی هەمزە بەئەلف، یا بەیێ، یا بەواو.

٢٣٣- (قِفل):

أقفال و خرجات و أسماط وأغصان، ئەم جۆرە زاراوانە و دەور و سەمط و مووەشەح لە دەریا نوێکاندا خوا یار بێ بەدرێژی دێ.

وَأَعْمَارُنَا أَبْيَاتُ شِعْرٍ كَأَنَّمَا
أَوَاخِرُهَا لِلْمُنْشِدِينَ قَوَافِي
«المُعرِّي»

واتە:

تەمەنمان وێنەی چامەی هۆنراوە
نەیژەن بەسەروا دوایی هێناوە

نوری فارس

یا ئاوا:

تەمەن دێڕ دێڕە: چامە ئاسایە
دوایی بۆ نەیژەن دەڵێی سەروایە

نوری فارس

یا ئاوا:

تەمەنمان دەڵێی چامەی هۆنراوە
نەیژەن بەسەروا دوایی هێناوە

نوری فارس

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

٢٣٤- (قافية: سەروا):

وشەی (قافیە) لە زمانی عەرەبا، واتە: لە شوێن یەکتر هاتن و شوێن هەڵگرتن، قافیەی هۆنراویش بۆیە وای پێ دەگوترێ چونکە دێڕەکان بەڕیز وەک قەتار، بەدوای یەکتردا قەتارە دەبەستن. لە زاراوی سەرواناسیدا بەکوردی پێی دەگوترێ سەروا.

سەروا بابەتێکی زۆر فرەوان و فرە لقە، بەپشتی خودا بەپێی توانا باسی دەکەین، بەڵام لە سنووری تەعلیمی و فێرکاری دەرناچین، مەبەستی سەرەکی من لەم پەڕاوە، لە پلەی یەکەما، خزمەتی ئەدەب و وێژەی کوردییە، ئەویش بەئاسانکردنی ئەم زانستە سەختە، سا بەشکو، بەیاریدەی خودای بەخشندە و میهرەبان، هەستیارە بلیمەتە نوێ کوردەکان ئەوانیش وەک مەحوی و نالی و پیرەمێرد و حەریق و حاجی کۆیی و قانیع و سەلام و هەژار و جگەرخوێن و جەزیری و بابا تاهیری هەمەدانی و خانی، بتوانن هۆنراوی عەرووزی نەمر و بەرهەمی شاکاری نایاب بهۆننەوە، کە هەتا هەتایە بەرهەمی ئەم زاتانە وەک ئەستێرەی گەش بەئاسمانی وێژەی کوردییەوە دەدرەوشێتەوە، وە هەتا ئێستاش بەرهەمی نەمری ئەم کەڵە شاعیرانە وا لە چڵەپۆپەدا، وە هەستیارە نوێخوازەکان لە خواریانەوەن بەچەند پلەیێ، جارێ لە پێش پێناسەیەکی کورتی ساکار، کە لێ تێگەیشتنی بۆ هەموو کەسێ ئاسان بێ، بۆ سەروا دەکەین، دەڵێین:

(سەروا ئەو پیتەیە، یا ئەو کۆمەڵە پیت و بزوێنانەیە، کە لە کۆتایی نیوە دێڕی یەکەم و نیوە دێڕی دووەما، لە هۆنراوی جووت سەروا و چوارینە و ئەمانەدا، یا لە کۆتایی دێڕەکانی هۆنراوی وەک پارچە و چامە و ئەمانەدا، نەگۆڕن و دووبارە دەبنەوە).

وەک پیتی سین لەم چوارینەدا (دە بڕگەیی[-١-]):

هەرسێ ئەقنوومی ثالۆثی ئەقدەس
لە لای من مەیە و، یارێکی نەورەس
جووتە مەمانی پڕ بەهەردوو دەس
هەرخۆم و خۆی بین، دوور لە هەموو کەس(*)

(*) لە حەبانییە بووم، کابرایێ بەم جۆرە تەعبیرانە بێزاری کردبووم: (اقانیم ثلاثة) (الله والابن وروح القدس). منیش بەم چوارینەیە وەڵامم دایەوە، ئیتر لە کۆڵم بۆوە (نوری فارس).

ئەوەتا لەم چوارینەدا پیتی سین - کە پیتی ڕەوییە - لە کۆتایی هەموو نیوە دێڕەکانەوە، کە چوار نیوە دێڕن، دووبارە بۆتەوە و بەس، گەرچی فەتحەی پێشیشی ڕەچاو کراوە. لە ڕاستیدا هەستیار مەرج نییە بۆ ئەوەی بەرهەمی نایاب بەدەست بێنێ، شارەزایی تەواوی لە هەموو دەریا عەرووزی و دەریا کێشییەکانی تردا هەبێ، هەروەک مەرج نییە کە لە زانستی سەروادا، وەک ماسی مەلە بکا، بۆ بەڵگەی ڕاستی و دروستیی ئەم گوتەیە دەڵێین: (کە زۆرینەی هۆنراوە کوردییەکانی مەولەوی - ڕەحمەتی خودای لێ بێ - کە لەوپەڕی جوانی و ناسکی و نازداری و کێش سافی و ڕەوانی دان، لە سنووری کێش و سەروای ئەم چوارینەیە دەرناچن! چونکە زۆرینەیان دە بڕگەیین و جووت سەروان.

کەواتە هەستیارانی تریش، بەپێی توانای خۆیان، سەربەستیی کاریان هەیە، کە مەولەوی لەم لایەنەوە، بکەن بەسەرمەشق بۆ خۆیان، یا هەستیارێ تر لە بابەتێکی تری هۆنراودا، وە ئەمەیش ڕزگاریان دەکا لە خەریکبوونێکی زۆر لەگەڵ زانستی کێش و سەروادا، وە کاتێکی زۆریان بۆ دەگەڕێتەوە.

یان وەک ئەم کۆمەڵە پیت و بزوێنانەی کە وان لە کۆتایی نیوە دێڕەکانی ئەم چوارینەی ترەوە، کە لەسەر یەک تەرز دووبارە بوونەتەوە، (دە بڕگەیی[-٢-]):

خۆزگەم پێنج هەستەم، پێنج هەزار دەبوو
مووم هەموو چاو و، دڵ هۆشیار دەبوو
تەمەنم بەساڵ، سەد ملیار دەبوو
گشت بۆ تەماشای چاوی یار دەبوو!

ئەوەتا لەم چوارینەی تردا، کۆمەڵێ پیت و بزوێن، کە لە کێشا (فاعلن) پێکدەهێنن، دووبارە بوونەتەوە، لە پیتی مەددی پێش ڕێکەوە، کە ئەلفە، لەگەڵ بزوێنەکەی پێشی کە سەرە، هەتا دوا پیتی هەموو نیوە دێڕەکان کە (وو)ە، گشتیان نەگۆڕن و لە گشت لەتەکاندا دووبارە بوونەتەوە ئاوا: (...ار دەبوو).

جا ئەم دەنگانە هەیانە ڕەوییە، هەیانە پێش ڕەوییە، هەیانە پاش ڕەوییە، هەیانە شتی ترە، هەیانە پیتە، هەیانە بزوێنە، با ئەم وردەکاری و وەستاکارییە بمێنێ بۆ کاتی شیکردنەوەی سەروا، بەڵام بێ گومان ئەمە پاڵفتەی ئەم بابەتە بوو.

(١، ٢) تەرجەمەی (البؤساء)ی فیکتۆر هیگۆ. بەپێنووسی نوری فارس حەمەخان.

سەروا بابەتێکی فرە لقە، زانستێکی سەربەخۆیە، لەگەڵ کێشدا، بۆ هۆنراو، وەکو نەحو و صەرف وان بۆ زمان، کێش و سەروا بۆ هۆنراو تەواوکەری یەکترین، بەبێ یەکتری نایانکرێ و ناتەواو دەبن، چونکە هۆنراو نابێ بەهۆنراو هەتا کێش و سەروای نەبێ، کەواتە: هۆنراو بریتییە لە واتای جوان و کێشی ڕەوان و سەروای شایان. (بڕ: وشەیێ سەبارەت بەگرنگی عەرووز).

لە هەندێ هۆنراودا – وەک تاک و چوارینە و سێینە – سەروای لەتی یەکەم تەحەککوم دەکا لە چۆنێتی سەروای لەتی دووەم، بەتایبەتی لە هۆنراوی مەسنەویدا، بەڵام لە چامە و هۆنراوی مولتەزەمدا، کێش و سەروای یەکەم دێڕ، تەحەککوم دەکەن لە هەموو سەرواکانی تری دێڕەکانی تریاندا، ئەمەیش بەپێی یاسایەکی تایبەت کە عەرووز و زەرب، ڕۆڵی سەرەکییان هەیە لەو یاسایەدا، لەگەڵ تایبەتمەندی هۆنراوەکە، وەک چوارینە و پارچە و پێنجینە.

کێش و سەروا، لە دێڕی یەکەما، بەدەست هەستیار خۆیەتی، بەئارەزووی خۆی زەربێ لە بەحرێ، لەسەر سەروایەکی تایبەت بەو زەربەوە هەڵدەبژێرێ، بەڵام لە دێڕەکانی تری دوایەوە، هەستیار دەبێ پابەند بێ بەکێشی بەحرەکە و بەچۆنێتی زەربەکەی و بەچۆنێتی سەروا بەپێی شوێن و زەربەکەی. وە هەر سەرپێچییەک لەم دەستوورانە، کێشەیێ دروست دەکا. (بڕوانە: مرسل) بۆ نموونە، نالی – ڕەحمەتی خوای لێ بێ – دەفەرمووێ (هەزەجی هەشتی ئەخرەبی مەکفووفی مەحذووف):

ئەی جیلوەدەری حوسن و جلـەوکێشی تەماشا
سەر ڕشتەیی دین، بێ مەدەدی تۆ نییە، حاشا

ئەم چامەیە حەوت دێڕە، سەروا – کە (ماشا) و (حاشا)یە – لە دێڕی یەکەما، دارشتنی سەروا بەدەست نالی خۆی بووە، نالی بۆی هەبووە کە (دارا) و (سارا) بکا بەسەروای یەکەم دێڕی چامەکەی، یا هەر وشەیەکی تری هەڵبژاردایە بۆ سەروا دەبوو، بەڵام پاش ئەوەی کە نالی لە سەردێڕی چامەکەیدا، هەزەجی هەڵبژارد و بەتەصریع (ماشا) و (حاشا)ی کرد بەسەروا، ئیتر بۆی نییە کە لە دێڕەکانی دوایەوە هەتا کۆتایی، پەیڕەوی ئەم کێشە و ئەم سەروایە نەکا. بۆیە سەراپای دێڕەکانی تری چامەکە لە هەمان کێشن، کە بەحری هەزەجە، وە سەرواکانیشیان بەڕیز ئەم وشە هاوسەروایانەن: (بەخشا، شەهەنشا، معاشا، ڕشاشا، ماشا، ئینشا). ڕای هەرە دروست ئەوەیە کە ڕەوی لەم چامەیەدا شینە و ئەلف وەصڵە. سەروا هەروەک لە چامە و غەزەل و پارچە و چوارینە و پێنجینە و ئەمانەدا

ڕەچاو دەکرێ، لە تاکە دێڕیشدا، وا جوانە کە لە نێوانی سەدر و عەجزدا ڕەچاو بکرێ وەک شیعری موزدەوەج: وەک:

جـەهەننەم لە چاو نوگـرە سـەلمانا
خـۆشـترین جێـیە لە کـوردسـتـانا

پێناسەی سەروا. سەروا بەپێی زمان و بەپێی بابەتەکانی شیعر و بەپێی خودی وشەکانی سەروا، جۆر و بابەتی جیاجیای زۆری هەیە. بگرە لە هەموو زمانێکا – کە زمانی شیرینی کوردی یەکێکیانە – سەروا و سەرواناسی زانستێکی سەربەخۆیە، بەدەیان پەڕاوی تایبەتی تیادا دانراوە.

سیستەمی سەروای عەرەبی:

جا لەبەر ئەوەی کە سیستەمی سەروای هۆنراوی عەرەبی سەرچاوە و سەرمەشق و بناوانە بۆ گشت هۆنراوی عەرووزی گەلە موسوڵمانەکان، جارێ وا لە پێش پێشەوە، پاڵفتەی سیستەمی ڕێساکانی سەروای تەقلیدی (عەرەبی – ئیسلامی) دەنووسین، کە زۆربەی هۆنراوی ڕەسەنی زمانی کوردی، بەتایبەتی بەشی عەرووزی، هەتا ئێستایش لەم ڕێبازە دەرنەچوون مەگەر بەدەگمەن، وە بەپێی توانا ڕاهێنانی شیاو لەسەر هۆنراوی کوردی دەکەین.

چەند نموونەیێ لە پێناسەکانی پێشینانی سەرواناسی:

١- (سەروا دواترین دوو پیتی وێستاوی کۆتایی دێڕە، لەگەڵ ئەو پیتە بزاوانەی کە وان لە نێوانیانا، ئەگەر نێوانیان هەبوو، لەگەڵ پیتی بزواوی پێش یەکەم وەستاویان).
٢- (سەروا بریتییە لە نێوانی دوو پیتی وەستاوی کۆتایی دێڕ، لەگەڵ ئەو پیتە وەستاوەیان کەوا لە دوا دوای دێڕەوە).
٣- (سەروا بریتییە لە دوا وشەی دێڕ و بەس).
٤- (سەروا بریتییە لەو دەنگ و پیت و بزوێنانەی کە پێویستە لەسەر هەستیار، لە جێگەی پێویستا، لە دێڕدا دووبارەیان بکاتەوە!).

(تێبینی): آ- دوا پیتی دێڕ هەمیشە لە شیعری عەرووزیدا، بەهەر زمانێ بێ، یا لە ڕاستیدا پیتی وەستاوە، وەک سەرجەمی هۆنراوی داخراو (شیعری موقەییەد) وەک مامۆستای نامی دەفەرمووێ (ڕەجەزی موقەییەد):

قوربانی تۆم ئەی سەروەری زیندوو دڵم!

گیانم فیدات، ئەی دڵبەری غونچە گوڵم!

یا بەدیمەن پیتێکی بزوێنداره، بەڵام بەحەقی بزوێنەکەی تێر دەکرێ، هەتا پیتێکی مەدد لە چەشنی بزوێنەکەی لێ پەیدا دەبێ، وەک زۆرینەی شیعری موطڵەق، بەتایبەتی بەشی بێ سیلەی، وەک وشەی (مَوْعِد) کەوا ئێستا ڕوونی دەکەینەوە، یا وەک (بردهِ) و (سَرْدِهِ) کە لە (٢٢ - البیت - هێڵکاری دێڕێکا...) ڕابورد.

ب- لە کوردیدا بۆ ئەم دوو پیتە وەستاوانەی کە سنووری سەرەتا و کۆتای سەروا دەستنیشان دەکەن، دەبێ حسێبی سەبەبی سووکی کوردیان بۆ بکرێ، وەک (ئامۆژگار - بڕ: ١٢٩ - سمط - شیعرەکەی وەفایی).

ج- مەرج نییە کە سەروا لە هەموو دێڕێکا یەک شت بێ، بۆ ئەوەی کە سنووری سەروا بەتەواوی ڕوون ببێتەوە دەڵێین:

١- لەسەر پێناسەی یەکەم -کە ڕای خەلیل خۆیەتی، کە لەبارترین پێناسەیە بۆ سەروا- وا دەبێ سەروا یەک وشە دەبێ، وەک (مَوْعِد)ی لەم دێڕەدا (دووەمی تەویل):

تَزَوَّدْ إلى يَوْمِ المَمَاتِ فَإنَّهُ

-وَلَوْ كَرِهَتهُ النفسُ- آخِرُ مَوْعِدِ

وەستاوی دووەم پیتی کۆتایی (مَوْعِد)ییە، کە لە تێرکردنی بزوێنی پیتی دالی ژێرداری پیتی ڕەوی پەیدا بووە، پیتی وەستاوی یەکەمیش واوی وەستاوی مەوعیدییە، ئەوەی وا لە نێوانی ئەم دوو وەستاوەدا عەین و دالەکە و بزوێنەکانیانە، پیتی بزاوی پێش یەکەم پیتی وەستاویش میمی سەرداری (موعد)ییە. لە کوردیشا سەروای یەک وشەیی وەک ئەدەب دەڵێ (موتاقارەب):

بەباڵا بڵند و بەقەد شووش و باریک

جەمالی ڕووناکە شەوی هەوری تاریک

سەروا لەم هۆنراوەدا بەپێی پێناسەی یەکەم (باریک) و (تاریک)ە، کە بریتین لەسەرو دوو بڕگەی درێژ = (با + ریک) و (تا + ریک).

٢- جاری وایش دەبێ سەروا پارچەیێ لە وشەیێ دەبێ، وەک (شارەت) لە کۆتایی ئەم هۆنراوەی نالیدا (هەزەجی هەشتی ئەخرەب):

چاوت لە برۆ یەعنی لە ژێر طاقی نەظارەت

بێ پەردە عەیان دێتە تەکەللوم بەئیشارەت

٣- جاری وایش دەبێ زیاتر لە وشەیێ دەبێ، وەک وشە و لەتێ، لەم هۆنراوەی صەفوەتا (بەسیت):

یا بایە بوو هاتبوو لە لای مەدینەی ڕەسوول

یا بەرقی ڕوون بوو لە تاریکی لەشا (خی ئیزەم)

٤- وەک دوو وشە لەم دێڕەدا (ڕەجەز):

لِكُلِّ مَا يُؤْذِي - وَإنْ قَلَّ - ألَمْ

مَا أطْوَلَ اللَّيْلَ عَلَى مَنْ (لَمْ يَنَمْ)

لە کوردیشا وەک (نافڕێ) لەم چامەی بێ کەسا - ڕەحمەتی خوای لێ بێ - (ڕەمەل):

نێرو مێ هەردوو بەجووتە بۆ وەتەن هەوڵێ نەدەن

دوورە دەرچوونی لە دیلی، مەل بەباڵێ (نافڕێ!)

٥- وەک سێ وشەی نەحوی لەم شیعرەی ئەحمەد شەوقیدا کە لە دووەمی تەویلە:

مُصَابُ بَنِي الدُّنْيَا عَظِيمُ (بِأدْهَمِ)

وَأعْظَمُ مِنْهُ حِيرَةُ الشِّعْرِ (فِي فَمِي)

لە کوردیدا وەک (بوو بەسەم) لەم چامەیەی مەحویدا - ڕەحمەتی خودای لێ بێ - (موتەقارەب):

لە جێ مانەوە ترش و تاڵت دەکا

ترێ بوو بەسرکە، عەسەل (بوو بەسەم)

لەسەر پێناسەی دووەمیش لە شیعری یەکەما (عدِی) لە (موعدی)دا سەروایە، لە کوردییەکەیدا (ریک) و لە (تاریک)دا، لە شیعری دووەما (ڕەت) لە (ئیشارەت)دا، لە سێیەما (إزەم) لە چوارەما (یَنَمْ) لە پێنجەما (فَمِی) لە کوردییەکەیدا (بەسەم).

لەسەر پێناسەی سێیەم (موعد) و (تاریک) و (ئیشارەت) و (ئیزەم) و (ینم) و (فڕێ) و (فمی) و (سەم) سەروان.

لەسەر پێناسەی چوارەمیش - کە پێناسەیەکی بەهێزە - قالبی بەحر و جۆری شیعرەکە

تەحەککوم دەکا لە چۆنێتی و چەندێتیی سەرواکەی، بەتایبەتی ضەرب و جۆری قەصید و ڕەجەز و هیجا.

جا بینا لەسەر ئەم ڕوونکردنەوەیە بەپێی ژمارەی ئەو پیتە بزوێندارانە کە دەکەونە نێوانی ئەو دوو پیتە وەستاوانەی کە دەبن بەدوو سنوورەکەی سەروا، سەروا دەبێ بەپێنج جۆرەوە:

١- موتەرادیف. ٢- موتەدارەک. ٣- موتەواتەر. ٤- موتەراکیب. ٥- موتەکاوس.

با پێناسە و شیکردنەوەیان بمێنێ بۆ سەر باسی (جۆرەکانی سەروا: أنواع القافیة). وەک دەرکەوت سەروا دەنگێکە، یا کۆمەڵێ دەنگە، وان لە جێگەیەکی دیاری دێڕا، لە چەشنی ناوبڕ -فاصلە-ی مۆسیقایی، گوێگر لە چەند کاتێکی دیاریکراوی ڕێکوپێکا، چاوەڕوانی دووبارەبوونەوەیان دەکا، بەلایەنی کەمەوە هەر هیچ نەبێ، دەبێ گشت جارێ لە جێگەی دیاریکراوا پیتی ڕەوی -کە یەکێکە لە پیتەکانی سەروا- لەسەر شێوەی پێشووی، یا شێوەی ڕەچاوکراوی، دووبارە ببێتەوە!

ئەوەی کە پێویست بێ بۆ هەستیار کە لەم هونەرەدا بیزانێ ئەم پێنج بابەتەیە:

١- پیتەکانی سەروا (حروف القافیة).

٢- بزوێنەکانی سەروا (حرکات القافیة).

٣- جۆرەکانی سەروا (أنواع القافیة).

٤- سنوورەکانی سەروا (حدود القافیة).

٥- نەنگەکانی سەروا (عُيُوبُ القافیة).

ئەم پێنج بابەتە ناودارن بەپێویستییەکانی سەروا. دەبێ هەستیار بەچاکی بیانزانێ، هەتا لە کاتی دارشتنی سەروادا تووشی هەڵە نەبێ و شیعرەکەی لەنگ و نەنگدار نەبێ.

١- پیتەکانی سەروا:

پیتەکانی سەروا شەش پیتن، بەڵام مەرج نییە کە هەموو سەروایێ هەر شەشیانی تیا بێ، بەڵکو هەندێکیان لەگەڵ هەندێکیان کۆ نابنەوە، وەک تەئسیس و ڕیدف، شیعری وایش هەیە هەریەک پیتیانی وا تیا، کە ڕەوییە: ئەو شەش پیتە ئەمە ناوەکانیانە:

١- ڕەوی. ٢- وەصڵ. ٣- خَرُوج. ٤- ڕیدف. ٥- تەئسیس. ٦- دەخیل.

جا هەر کام لەم پیتانە بەپێی یاسایەکی تایبەتی، هەر کاتێ لە سەروای یەکەم دێڕدا بوون، ئیتر دەبێ لە هەموو دێڕەکانی دوایەوە دووبارە ببنەوە و، پەیڕەوی بکرێن.

یەکەم: پیتی ڕەوی (لە هۆنراوی عەرەبیدا، کە سەرچاوەیە بۆ هۆنراوی کوردی):

چەند تایبەتمەندییەکی ڕەوی:

آ- شیعر یا مقیدە، یا موطڵەقە، ڕەوی دوا پیتی دێڕە لە هۆنراوی داخراودا (لە شیعری موقەییەدا) و هەمیشە ڕەوی لە هۆنراوی داخراودا وەستاو دەبێ و پیتی تری لە دواوە نابێ، مەگەر بەدەگمەن، وەک تەنوینی غالی بچێتە سەر کۆتایی سەروا، وەک (ڕەجەز):

وَقَاتِمُ الأعماقِ خاوي المختَرَقْنْ

مُشْتَبَهُ الأعْلاَم لَمَّاعُ الخَفَقْنْ

بەوەستانی قاف و نوونەکەی (المخترقْنْ) و (الخفقْنْ) (بڕ: ٢٢ - البیت/ ١٠ - بەیتی موصەمەت). هەروا وەک کاتی ڕیدف لە شیعری موقەییەددا و کاتی تەذییل و تەسبیغ (بڕ: تذییل و تسبیغ) لە کوردیدا برگەی درێژی ئاخری سەروا دەیکا بەمقید.

لە شیعری موتلەقیشا ڕەوی پیتی بزواوی پێش پیتی وەصڵە.

ب- ڕەوی ئەو پیتەیە کە ئیعراب دەچێتە سەری، لە جۆری سەروای موقەییەددا (سەروای داخراودا) جۆری ئیعرابەکەی دەرناکەوێ، لەبەر ئەوە جیاوازیی ئیعراب لە هۆنراوی داخراودا دانانرێ بەنەنگ، بەڵام شتی وا لە هۆنراوی کراوەدا ئیقوایە. وەک (خەفیف):

آذَنَتْنَا بِبَيْنِهَا أسْمَاءُ   رُبَّ ثَاوٍ يُمَلُّ مِنْهُ الثَّوَاءُ

لە پاشا دەڵێ:

مَلِكَ الحَارِثُ بنُ مَاءِ السَّمَاءِ

(بڕ: ناچاریەکان/ ٩٩).

ج- ڕەوی ئەو پیتەیە کە لە هەموو دێڕەکاندا دووبارە دەبێتەوە، وە ئەو پیتەیە کە چامەکەی لەسەر بنیات دەکرێ و هۆنراوەکە بەناوی ئەوەوە ناودەبرێ، دەگوترێ: چامەی دالی، چامەی لامی، چامەی میمی، کاتێ پیتی ڕەوییەکەی لە یەکەما دال بێ، لە دووەما لام بێ، لە سێیەما میم بێ... هەروا.

بەوێنە بێی (عەقرەب) و (مورەتتەب) لەم هۆنراوەی نالیدا ڕەوییە کە دەفەرمووێ (هەزەجی هەشتی ئەخرەبی سەروای داخراو):

زولفەینی بەخەم مار و، بەحەلقەن وەکو عەقرەبْ
شیعری لەف و نەشرن، چ مشوّش، چ مورەتتەبْ

لەم وشانەیشدا نوون ڕەوییە و سەرواکانیش لە چامەکەدا موتلّەقەی مەوصوولەن: (وەطەنە) و (حەسەنە) و (عەلەنە) و (خەنە) و (نارەوەنە) و (بیت الحزنە) و (دەوەنە) کە ئەمە سەردێڕەکەیانە (نالی/ ڕەمەل):

دڵ سیاسەنگ نەبێ، مائیلی خاکی وەطەنە
خاڵی لەعلی حەبەشە، ساکینی بوردی یەمەنە

د- وەک گوتمان پیتە پێویستەکانی سەروا شەشن، ڕەوی لەناویانا لەوانی تر گەلێ دامەزراوترە، وە نەگۆڕترە، چونکە هۆنراوی بێ وەصڵ و بێ خروج و بێ ریدف و بێ تەئسیس و بێ دەخیل هەیە، بەڵام هۆنراوی بێ ڕەوی نییە، وەک (ڕەمەل):

إنَّ تَقْوى رَبِّنَا خَيْرُ نَفَلْ وَبِأذْنِ اللّهِ رَيْثُ وَعَجَلْ

ئەوەتا پیتی ڕەوی لەم سەروا داخراوەدا کە لامە وەستاوەکەیە، نە وەصڵ، نە ریدف، نە خروج، نە تەئسیسی، نە دەخیلی نییە.

هـ- سەروای داخراو - واتە: سەروای موقەییەد - بۆیە وای پێ دەگوترێ چونکە بەزەنە (سکون) کۆتکراوە و مەودای درێژبوونەوەی نەماوە، لەبەر ئەوەی کێش تەواو بووە، بەپێی زەربی بەحرەکە پیت و بزوێنی تر هەڵناگرێ، وەک (مەحوی - هەزەجی هەشتی داخراوی ریدفدار):

کە شێخۆ واعیظ و صۆفی بەجەننەت بەن گەد و گیپاڵ
دەبێ ئەمثالی ئێمە بۆ جەهەننەم بەن سڕ و سیپاڵ

و- پیتی ڕەوی ئەگەر بزواو بوو، دەبێ لە سەرواکانی دوایەوە، پەیڕەوی خۆی و جۆری بزوێنەکەی بکرێ، چ سەر بێ، چ ژێر بێ، چ بۆر بێ، بەم جۆرە سەروایە دەگوترێ: سەروای رەها: سەروای موتلّەق. چونکە پیتی ڕەوی کراوەیە، کێش تەواو نەبووە، لەبەر ئەوە بەقەد ژمارەی پیتە کەمەکانی کێشی قاڵبەکە، لە دوا پیتی ڕەوییەوە، پیتی تری شیاو و لەبار زیاد دەکرێ. وەک (نالی - تەویل):

تَرَى عَـيْنَةَ الْابْدَانِ مِنْ (خـاكِ و خـۆلِ)ـە
تَـرَى مَنْدَلَ الْاوْرَاقِ مِنْ (تُـوز وُگـرْدِ)ـە

ئەم چامەیە لە دەریای درێژە، عەرووزەکەی مەقبووزە، لەگەڵ ضەربی مەقبووزدا، پیتی دال کە ڕەوییە بزواوە، بزوێنەکەی ژێرە، ضەربی ئەم کێشە (مفاعلن)ە، بەڵام هەتا دالەکە، لە گشت دێڕەکانی چامەکەدا دەکاتە (مفاعی) لەبەر ئەوە لە پاش پیتی ڕەوییەوە مەودای زیادکردنی دوو پیتی تر هەیە، کە لێرەدا هێی وەسڵ و یێی خەروجە، لەم چامەیەی نالیدا پەیڕەوی دالەکە و ژێرەکەی و هێی وەسڵی دوا دالەکە و یێی خەرووجی دوا هێکە لە هەموو دێڕەکانیدا کراوە، لەسەر ئەم شێوەیە بەڕیز:

(بَرْدِە، سَرْدِە، فَرْدِە، گَرْدِە، بَرْدِە، دارِ زَرْدِە، عَرْدِە، هَرْدِە، لِوَرْدِە، بِدَرْدِە) ـــ (بَرْدِهِی، سردهی، فردهی،... تاد).

ئەم چامەیەی نالییە دالییە، بەڵام بۆ ئاسانکاری چاوپۆشی لەم لایەنە کراوە، لەبەر ئەوە لە پیتی هێدا، بەپێی دەنگی کۆتایی کە هێیە پۆلێن کراوە، گەرچی خۆی هەقی وابوو لە پیتی دالا بەپێی پیتی ڕەوی پۆلێن بکرێ، هەتا لە پیتی کۆتاییشدا - کە بڵێین هێیە - چاوپۆشی کراوە، چونکە لە ڕاستیدا یێیە نەک هێ ئاوا (گردهی).

ز- پیتی ڕەوی لە هۆنراوی رەها (موتلّەق = کراوە)دا، ئەگەر دوا پیتی بزواوی دێڕ بوو، بزوێنەکەی تێر دەکرێ، هەتا پیتێ لە چەشنی بزوێنەکەی خۆیی لێ پەیدا دەبێ، جا ئەگەر ڕەوی سەری هەبوو، ئیشباع دەکرێ تا دەبێ بەئەلف، وەک لامی سەرداری (المحالَ)ە، لەم هۆنراوەدا، کە سەری هەیە، چونکە (ال)ی تەعریفی لەسەرە، تەنوین ناچێتە سەری، کەواتە ئەو ئەلفەی کە لە پاش لامی ڕەوییەوە، لە تێرکردنی سەری لامەکە پەیدا بووە، نەک لە قەلبی تەنوین بەئەلف، وە ئەم ئەلفە - کە پیتی وەسڵە - لەگەڵ پیتی ڕەویدا کە دالە، لە هەموو دێڕەکانی تری هۆنراوەکەدا ڕەچاو کراوە. وەک (وافر):

وَشِـعْـرٍ قَـدْ أرِقْتُ لَهُ غَـرِيبٍ
أُجَنِّبُــهُ المَسَــانِدَ وَالْمَحَــالاَ

وە ئەگەر ڕەوی ژێری بوو، ژێرەکەی تێر دەکرێ تا دەبێ بەیێ، وەک (مَوْعِدِ = مَوْعِدِي) کە لە پێناسەی سەروادا ڕابورد.

وە ئەگەر بۆری بوو، تێر دەکرێ تا واوێکی لێ پەیدا دەبێ، وەک (تەویل):

لِمَا تُؤْذِنُ الدُّنْيَا بِهِ مِنْ صُرُوفِهَا
يَكُونُ بُكَاءُ الطِّفْلِ سَاعَةَ يُولَدُ(*)

چونکە ئەلف لە چەشنی سەرە و یێ لە چەشنی ژێرە و واو لە چەشنی بۆرە.

لە شیعری عەرەبیدا، لە ڕێنووسی ئاساییدا، هەروا لە ڕێنووسی کێشیدا ئەم جۆرە ئەلفە لە خەتا دەنووسرێ، بەڵام واوی ئیشباع و ییێی ئیشباع لە ڕێنووسی ئاساییدا نانووسرێن، مەگەر ئەصڵی بن، یا ڕاناو بن، بەهۆی ئیشباعەوە پەیدا نەبووبن، وەک: (العَصَا، يَدْعُو، يَرْمِي، فَعَلُوا، افْعَلِي، الهُدَى). بەڵام لە کوردیدا هەموو بۆرێ بەواو دەنووسرێ، هەموو ژێری بەیێ دەنووسرێ، هەموو سەرێ بەبزوێنی کورت (ە) دەنووسرێ، وەک: (بوو، چوو، ژیر، بیر، مانە، دانە، خانە، زیزانە). بڕوانە قەصیدەی بەحری نووری مەحوی و پیتی هێ لە دیوانە کوردییەکاندا، بەتایبەتی دیوانی نالی و مەحوی و وەفایی.

زۆر کەم بەدەگمەن وا دەبێ کە سەر لە کوردیدا بۆ هاوسەروایی دەکرێ بەئەلف و بەئەلفیش دەنووسرێ، وەک:

(کَانَ تَوَّابا. مریشکەڕەشە سەوابا. بۆ مامۆستا کەبابا).

سەلامیش - بەڕەحمەت بێ - بزوێنی کورتی (ە)ی (پاکە)ی کردووە بەئەلف لەم دێڕەدا بۆ هاوسەروایی دێڕەکانی تر، کە دەڵێ (هەزەج):

هەموو عالەم لە چاوی پیس و چڵکن
ئەترسێت و منیش ترسم لە پاکا

هاوسەرواکانی تری ئەمانەن: (ڕاکا، کەلاکا، لە خاکا، لە... هیلاکا...).

خۆی ئاوایە (منیش ترسم لە چاوی پاکە). (بڕ: نەنگەکانی سەروا/ ١، ٢).

ح- پیتی ڕەوی ئەگەر (ر، ل، و، ی، ث، ذ، ص، ض، ط، ظ، پ، چ، ژ، گ، ڤ) بوو، هەندێ وەستاکارییان تیادا دەکرێ. (بڕ: پیتی ذال + پیتی ڕێ).

ط- سەروای مقید و مطلق لە چەند بەحردا دەبێ بڕوانە نەخشەی دوا پیتەکانی سەروا.

(*) مناڵان دەگرین کە لە دایک بوون
لەتاو گەردشی گەردوونی چەنچوون

چی پیتێ دروستە کە ببێ بەپیتی ڕەوی؟:

١- بەکورتی: زۆربەی پیتەکانی ئەلفوبێ دروستە کە ببن بەڕەوی، بەتایبەتی پیتی دەنگی - واتە: پیتی بێ دەنگ: حەرفی صامیت - هەمزەیش بۆ ئەم مەبەستە بەپیتی صەحیح دادەنرێ، هەتا دروستە هەمزەی وەستاو، وەک هەمزەی (نەء) لە کوردیدا، ببێ بەڕەوی هۆنراوی داخراو، پیتی گیراویداریش - مشدّدیش - دەبێ بەڕەوی، بەڵام لە دێڕی داخراو (مقید)دا، دائەنرێ بەیەک پیتی بێ بزوێن.

٢- ئەم پیتانە دەست نادەن بۆ ڕەوی: پیتی عیللەی زائیدە، هەروا پەیدا بوو لە تێرکردنی بزوێن، کە پێیان دەگوترێ: حوروفی مەدد، لە کوردیدا پێیان دەگوترێ: بزوێنی درێژ، کە ئەم سیانەن: (ا، و، ی) کە لە کوردیدا دەبن بەشەش ئاوا: (ا، ی، ێ، وو، وێ، ۆ). هەروا هێی ئێست و هێی تەئنیث و هێی ڕاناو و تەنوین بەهەموو جۆرەکانییەوە و ئەلفی تەئنیثی مەقصورە و ئەلفی تەثنیە و، واوی ڕاناو و، ییێی ڕاناو و، تێی تەئنیثی بزوێندار و، نوونی تەئکیدی ثەقیلە و خەفیفە و، تێی ڕاناوی درێژی وەستاو و، کافی خیطاب و تێی متکلّم، ئەم پیتانەیش دەست نادەن بۆ پیتی ڕەوی. مەگەر بەپێی مەرج.

جا با بەچەند نموونەیێ، ئەم باسە ڕوون بکەینەوە:

آ- ئەلف: ئەم ئەلفانە نابن بەڕەوی:

١- ئەلفی ئیطلاق - کە لە تێرکردنی بزوێنی ڕەوی پەیدا دەبێ - کاتێ بزوێنەکەی سەر بێ، وەک (وافیر):

سَرَى فِي اللَّيْلِ لاَ يَدْرِي إلاَّ مَا وَأَوْغَلَ مَا يَدْرِي إلاَّ ظَلاَمَا

لە کوردیدا وەک دێڕەکەی سەلام کە ئێستا ڕۆیشت: (لە پاکا).

٢- ئەلفی تەثنیە، وەک (خەفیف):

لاَ أَقُولُ اسْكُنَا إلى هذهِ الدَّا
رِ غُرُوراً، وَلاَ أَقُولُ: اسْتَعِدَّا

ئەلف لە دوایی (استَعِدَّا)دا، ئەلفی تەثنیەیە، دەست نادات بۆ ڕەوی، چونکە پیتەکەی پێشی ڕەوییە، ئەلفەکە وەسڵە، لە کوردیدا شتی وا نییە، مەگەر کەسێ وشەیەکی موثەننای عەرەبی بکا بەسەروا.

٣- ئەلفی تەبین، کە لە گۆکردندا ناخوێنرێتەوە، مەبەست لێی تەنیا ئەوەیە کە پیتەکەی

پێشی بزواوە نەک وەستاو، وەک (أنا).

٤- ئەلفی عیوەزی تەنوین، وەک (زیدا) لە کاتی ئێستا.

٥- ئەلفی لە کاتی دەرجا ببێ بەنوون، وەک: (لَنَسْفَعاً بالنَّاصِيةِ).

٦- ئەلفی کە مەقلووبی نوونی تەوکیدەی خەفیفە بێ، وەک (رەجەز):

يَحْسَبُهُ الْجَاهِلُ مَا لَمْ يَعْلَمَا   شَيْخاً عَلَى كُرْسِيِّهِ مُعَمَّمَا

چونکە ئەلفی (يَعْلَمَا) گۆڕدراوی نوونی (يَعْلَمَنْ)ە، ئەم ئەلفە دەبێ بەوەصڵ.

٧- ئەلفی وەصڵ، واتە: ئەلفی پاش پیتی ڕەوی، وەک (خەفیف):

أَيَّتُهَا النَّفْسُ أَجْمِلِي جَزِعاً

٨- ئەلفی خەروج، وەک (بەسیت):

كـأنَّما الفِـضَّةُ البَـيْـضَـاءُ سَـائِلَةٌ
مِنَ السَّبَائِك تَجْرِي فِي مَجَارِيـهَا

٩- ئەلفی پاش هێی ڕاناو، وەک: (لَهَا، کلها، عِندَهَا، بِهَا، شبابُهَا). شتی وا ئەگەر هەیشبێ شازە، وەک (متقارەب):

وَقَـدْ يُعْـجِبُ المَرْءَ طُولُ البَـقَـا
وَلَمَّا يَزَالُ يَخُـوطُ الحَـيَـا
وَيَـلْـحَـقُ أَبْـنَـاؤُهُ كُـلُّـهُـمْ
وَيُدْرِكُ حَـاجَـتَـهُ كُلَّهَـا

١٠- ئەلفی کورت و ئەلفی درێژ ئەگەر ئەصڵی بوون، وە هەستیار پیتێکی تری لە پێشیانەوە نەکرد بوو بەنەگۆڕ، ئەوە دەبن بەڕەوی. ئەلفی کورت وەک (هدی، خُطی، مُصْطَفَی، أبی، يَخْشی) ئەلفی درێژ وەک (عَصَا، دَعَا، برا، پەتا، خودا، تا، لا) موتەنەبی لە هۆنراوێکا ئەم وشانەی کردووە بەسەروا و ئەلفەکەیانی داناوە بەڕەوی: (العُلاَ، العِدَا، الفَتی، عَتَا، أبی). بەم جۆرە چامەیە دەگوترێ: چامەی مەقصوورە.

حاجی قادری کۆیی - ڕەحمەتی خودای لێ بێ - بەپێی بڕیاری ئەم برگەیە، ئەلفی بزوێنی درێژی کردووە بەڕەوی کە دەڵێ (سەریع):

گوتم بەبەختی خەواڵوو بەسە ئەتو بی خودا
لە خەو هەڵستە، زەمانێ، بچینەوە ئەولا

هەروا قانیع - ڕەحمەتی خودای لێ بێ - دەڵێ:

گوتم بەبەختی خەواڵوو بەسە ئەتو بی خودا
پشتی یەکمان گرت هەر وەکو برا

١١- بەڵام ئەگەر ئەلفی کورت و ئەلفی درێژ ئەصڵی بن، یا نائەصڵی، هەستیار لە پێشیانەوە پیتێکی تری دابین کردبوو، وەک (رضا، قضی) و وەک: (دعوی، شکوی، قصوی، رضوی) ئەوە سەبارەت بەم جۆرە ئەلفانە دوو ڕا هەیە:

١- ڕای بەهێز ئەوەیە کە ئەلفەکە وەصڵ بێ و، پیتە نەگۆڕەکەی پێشی ڕەوی بێ، ئەگەر دەستی دەدا بۆ ڕەوی، دەنا ئەلفەکە خەروجە و پیتەکەی پێشی وەصڵە و پیتەکەی پێش وەصڵەکە ڕەوییە.

موعەرری - بەڕەحمەت بێ - لە چامەیەکا ئەم وشانەی کردووە بەسەروا و پیتە نەگۆڕەکانی داناوە بەڕەوی: (رِضَا، قَضی، وَمْضَا، عوَضَا، غَرَضَا). کە ئەم وشانە هەیانە ئەلفەکەی ئەصڵییە، هەیانە نائەصڵییە، هەیانە کورتە هەیانە درێژە.

ئەورەحمان بەگی بابان دەڵێ لە ستایشی بەهارا:

وەنەوشە لە شاخ، نەرگس لە دەشتا
ڕەقابەت دەکەن لەگەڵ بەهەشتا

لە چلەی سید ئەحمەدی خانەقادا دەڵێ (رەمەل):

عالمی ڕەمزی فەنا و، واقفی عیلمی بەقا
حاتەمی کوردی عەراق و شێخ و شاهی خانەقا

بڕوانە شیعرەکەی نالیش کە لە پێش سەر باسی (تعريف القافية)دا ڕۆیشت: (ئەی جیلوەدەری... تاد).

٢- ڕای دووەم ئەوەیە کە هەستیار خۆی سەرپشکە، لە کردنی ئەم جۆرە ئەلفە بەڕەوی یا بەوەصڵ.

لەسەر هەردوو ڕاکە ئەم جۆرە هۆنراوە پێی دەگوترێ: (مقصورة).

١٢- ئەلفی (ذَا) کە بەواتا (صاحب) بێ، یا ئاماژە ناو (اسم الإشَارة) بێ، دەبێ بەڕەوی.

١٣- ئەلفی تەسهیلکراو لە هەمزەوە نابێ بەڕەوی، وەک (ڕەجەز):

وَيَرْفَعُ الفَـاعِلَ فِـعْلُ أُضْـمِـرا

كَمَـثْلِ: زَيْدٌ، في جَوَابِ مَنْ قَرَا

ب - یێ: ئەم یائانە نابن بەڕەوی:

١- یێی ئیـتـلاق، کە لە تێرکردنی بزوێنی ڕەوی لە هۆنراوی کراوەدا پەیدا دەبێ، کە بزوێنەکەی ژێر بێ. وەک (کامیل):

خَلِّ البُكَاءَ بِمَوكِبِ الشُّهَدَاءِ

إنَّ البُكَاءَ مَطِيَّـةُ الضُّعَـفَاءِ

بوونی شتی وا لە هۆنراوی کوردی پەتیدا ستەمە.

٢- یێی ڕاناوی وەستـاو، چ بۆ کـەسی یەکـەمی تاک بێ، وە چ بۆ کـەسی دووەمی فـەرمـانی مـێـیـینەی تاک بێ و بزوێنی پێشی ژێر بێ و دوا پیـتی سـەروا بێ، وەک: (عـزائی، ندائی، ردائی، بی، ابنی، أبی، منی، عَنِی) وەک (اضْـرِبی، كُلِی، اشْـرَبِی، قَرِّی). جاروبار ئەم جۆرە یێیە ئەگەر موزافوئیلەیهی بێ دەبێ بەڕەوی. وەک (کامیل):

إنی امرؤٌ أحْمِی ذِمَارَ إخْوَتِی

إذَا يَرَوْنِی مُنْكِراً يرْمُـونَ بِی

٣- یێی خەروج، وەک چامەکەی نالی (... بردهی، سردهی... تاد).

٤- یێی ئەصڵی، یا نائەصڵی، کە پیتی پێشی نەگۆڕ بێ، وەک (راقی، باقی، لاقی، ساقی...) وە یێی سووک کراوی هەمزە، وەک (مالی) لە (مالئ) بێ.

(تێبینی): ئەم جۆرە یێیانە دروستە ببن بەڕەوی:

٥- یێی بزوێندار، کـە پیـتی پێـشی بزوێندار بێ، وەک (لِسَـانِیَـا، بَوَائِیـا، یَمَـانِیَـا، بَوَاكِيَا، خَوَالِيَا، هَيَا، حَيَا، جَنَيَا).

٦- خۆی وەستاو بێ و پیتی پێشی سەردار بێ، وەک (ڕەمەل):

سَائِقَ الأظْعَانِ يَطْوِي البِـيدَ طَیْ

منعـمـاً، عَرِّجْ عَلى كُثْبَـانِ طَیْ

لە کوردیشا وەک (مەولەوی - دە بڕگە):

ئەم تەفرەی تەوبەی حەقیقی تا کەی

عـومـر سۆزی کوا؟ ئەسۆزی دەخەی

نالیش لە چامەیەکا دەفەرمووێ (هەزەج):

وەرە ساقی! بەشێن و نەدب و واوەی

ئەوا فەرشی حەیاتی خۆم دەکەم طەی!

یا وەک ئەم چامەیەی تری، کە ئەمە سەردێڕەکەیەتی (هەزەج):

(بِحَـمْـدِ اللّه) دوو چاوی یارم ئۆخـەی

بەبێ مەی مەستە، بێ مەی مەستە بێ مەی

٧- خۆی بزواو و پیتی پێشی وەستاو بێ، وەک (بَغْـيَا، لأيَا، نَأْيَا، هَدْيا، شَـرْيا، رمیةْ، ظبیةْ، حِلْيَةْ، عِنَايَةْ، رِعَايَة، راية، آيَةْ...).

٨- یێی گیراویدار، وەک: (قصیّ، عُدَیّ، لؤیّ، قِسِیّ)

٩- یێی نیـسـبـەی قـورس، یا سـووک، وەک (بغـدادی، کـردی، هەورامی، سنەیی، سلێمانەیی...).

ئەم هۆنراوەی قانیع - ڕەحمەتی خودای لێ بێ - بەپێی ئەم برگەیە:

ڕۆڵە! عیسایی یاخۆ مووسایی   مەچـۆ بەگژیـا هەر بەخۆڕایی

هەتـــا دەتـوانی بەدڵنەوایی   بیهێنە سەر ڕێ، ڕێگەی برایی

بەڵام لەم هۆنراوەی ترا کە دەڵێ (ڕەمەل):

کوردە! کـــوڕەکەت کـە بێ کەوایـە   ژنەکەت ڕووتە و ئەڵێی دەعبــایە

گەوڕەکەت چۆڵە و بێ گا و مانگایە   سوێندت بۆ ئەخۆم کە خەتای چایە!

لەم چوارینەدا (ا) ڕەوییە، یێکەی پاشی پاش ڕەوییە.

١٠- یێی ئەصڵی وەستاو، کە پیتی پێشی بگۆڕێ ژێردار بێ، وەک (یکفی، یرمی، مبدی، نالی، مەحوی، ساقی).

ئەم دێڕەی سەلام جۆرێکە لەم جۆرە:

دەرچووم ڕۆیشتم بۆ قەراخی دێ   بەڵکو پەلکێ گیا بدۆزمۆ لەوێ

هەروا ئەم دێڕە کە باسی گوندێکی کوردستـان دەکا، لە کاتی هێرشی جەیش و جاشا (جاشنامەکەی نوری فارس، دە بڕگەیی):

دڕندەی بەعسی تینووی خوێنی کورد   وەک گورگی برسی دەڕژانە ناو گونـد

بەچـاونـــووقـانێ دێـــی دەوردەداو   دەبوو بەگۆمی خوێن و ئەشکی چـاو

(وەک مۆم دەسووتا دار و بەردی دێ   وەک گزرە دەکەوت تەرمی نێر و مێ)

١١- یێی یەکەمی (فعیل) لە موعتەللولاما، دروستە ببێ بەڕەوی، وەک (رەجەز):

أَلَمْ تكُنْ أَقْسَمْتَ بِاللّهِ العَلِّیِ أَنَّ مَطَایـــاكَ لَمِنْ خَیْرِ المَطِیِّ!

ج- واو: ئەم جۆرە واوانە دەست نادەن بۆ ڕەوی:

١- واوی ئیتلاق، کە ئەو واوەیە لە بزوێنی بۆری ڕەوی پەیدا دەبێ لە هۆنراوی کراوەدا، وەک (یولدُ) دەبێ بە(یولَدُو) بڕوانە: (چەند تایبەتمەندییەکی ڕەوی - ز).

٢- واوی ڕاناوی کـۆی کـەسی سـێیـەم، وەک (ذهبوا، فـعلوا، حـیـوا...) بەڵام ئـەم جـۆرە واوە ئەگەر پێشی سەر بێ دەبێ بەڕەوی، وەک (عَصَوْا، رَمَوْا...).

٣- واوی لکاو بەڕاناوی کـۆوە، وەک (هُمُـو، کُمُـو، عَلَیْـهِـمُو، إِلَیْکُمُو، حُبُّـهُـمُـو، وُدُکُمُو...) وەک (رەمەل):

فَتَزَوَّدْ لِلْهوى أَسَفَا   وَانْسَ يا مِسْكِينُ حُبَّهُمُو

٤- واوی خەروج (ر: الخروج) وەک (بەسیط):

كَيْفَ السَّبِيلُ أَلى ضَيْفٍ يُزَاوِرُهُ   وَالنَّومُ في جُمْلَةِ الْاحْبَابِ هَاجِرُهُ

ئەم جۆرە واوانە لە کوردیدا نییە، مەگەر وەک شیعرەکەی نالی، هەستیارێ شیعرێ ڕۆ بنێ لە ڕستەی تێکەڵ، لە کوردی و عەرەبی (بڕ: ٢٢ - البیت - هێڵکاری...).

(تێبینی): ئەم جۆرە واوانە دەبن بەڕەوی:

٥- واوی بزواو، کە پیتی پێشی وەستاو بێ، وەک (دلو، شأو، عضو...).

٦- واوی وەستاوی ئەصڵی کە پیتی پێشی سەری هەبێ، یا ژێر، یا بۆر، وەک مەحوی دەڵێ (هەزەج):

کە لێوی خوێنمی نۆشی، شەوی خەت گرتی دەوری ئەو

بەقـــوربانی خـــوێنێکم کـــەوا ڕۆیی بەســـەریا شـــەو!

یا وەک (یغزو، یرجو، یعفو...).

نالیش - ڕەحمـەتی خـودای لێ بێ - دەفـەرمـووێ (هەزەج - واوی وەسـتـاوی پێش بۆردار):

زولفت کـە لەسـەر ڕوو بەخـەم و تابشـە ئەمـڕۆ

دوودی سییەهی عـوودە لەسەر عـاریضی پشکۆ

لە دوا ئەم سـەردێڕەوە ئەم واوانە بوون بەڕەوی: (ئەسـتـۆ، ئەبرۆ، شـەوبۆ، هێـرۆ، تۆ).

مەحویش دەفەرمووێ (هەزەج - واوی بزواو، کە پیتی پێشی وەستاو بێ):

کە بێ لێوی لەسەر لێوم بنێ، ڕۆحم لەسەر لێوە

کە لێـوی لابەرێ، ئەڵبەتتە ڕۆحم دەردەچێ پێوە

وەفـایی لە چامـەیەکـا هەمـزەی قـەڵبکراو بەواوی کـردووە بەڕەوی: (جـادوو، ئاهوو، گێسوو، ئەرەستوو، گەوهەر و لووئلوو). (بڕوانە: نموونەکانی ریدف چوارەم).

د- هێ: ئەم جۆرە هێیانە نابن بەڕەوی:

١- هێی ئێـست (وەقف) وەک: (هذا غُـلاَمِيَـةْ) و (يَا أَبَهْ) کە ڕۆڵی ئەم جـۆرە هێی ئێسـتـە، تەنیا دەرخسـتنی بزوێنی پێشی خۆیەتی و بەس. پێی دەگـوترێ: هێی وەقف بۆ تەبیینی حەرەکە.

٢- هێی ڕاناوی بزواو، کە پیتی پێشی بزواو بێ، وەک (کامل):

عَـذَلَ العَـوَاذِلُ حَـوْلَ قَلْبِ التـائه

وَهَوى الأحِبَّةِ مِنْهُ فِيَ (سَـوْدَائِه)

٣- هێی ڕاناوی بزواوی تاکی مێیینەی کەسی سێیەم، کە پیتی پێشی بزواو بێ، وەک (رەجەز):

وكُلَّمَا جَدَّتْ تَرَانِى عِنْدَهَا

كَيْفَ تَرى عَدْوَ غُلَامٍ رَدَّهَا

٤- تێی تەئنیث کە بەهێ گۆ بکرێ، کە پێی دەگـوترێ هێی وەسـتـاو، کە لە بنەڕەتدا تێی خڕی نیشانەی مێیینەیە لە ڕێزمانی عەرەبیدا. وەک (رَقَبَةْ، خَطَبَةْ، مقربَّةْ.. حمزةْ، طلحةْ...) بەڵام تێی خڕی مێیینە ئەگەر بزواو بێ هەستیار خۆی سەرپشکە. بزوێنی کورتی (ە) کە لە جێی سەری عەرەبییە، کە لە کۆتایی پیتی ڕەویدا بێ، وەک تێی خڕی مێیینەی

بەهێ گۆڕیێکراویش دەست نادات بۆ ڕەوی. حاجی - بەڕەحمەت بێ - دەڵێ (ڕەمەل):

زۆر سەگم دیوە فەقەت نەمدی ڕەقیبی هەندە سە

وەزعی نامەوزوون دەبێ، وەک خانوویی بێ هەندەسە

ئەورەحمان بەگی بابان دەڵێ (هەزەج):

بەجارێ مەستی کردم بۆ سەییێکی ئەو دەم و لێوە

مەگەر لیکی دەمی ئەو دولبەرە، شیلەی ڕەگی مێوە

(تێبینی): ئەم جۆرە هێیانە دەبن بەڕەوی:

٥- هێی بزواو، یا وەستاو، کە بەشێ بێ لە وشە، بەمەرجێ پیتی پێشی بزواو بێ، وەک (يتأوَّهُ، يَعْمَهُ، يتوجَّهُ، يُقَهْقِهُ، بەھ بەھ، ئەھ، بەھ!، ڕەھ، شەھ).

٦- هێی ڕاناوی تاکی کەسی سێیەم، چ بۆ نێر، وە چ بۆ مێ بێ، بەمەرجێ پیتی پێشی پیتی مەدد بێ، یا پیتی وەستاو بێ، وەک (مجربها، مجاربها، مرساها، أهْواهُ، منهُ، دَعْهُ) وەک ئەوە: (منه) و (عنه) بکا بەسەرەوای دوو دێڕ.

٧- هێی بزواوی بەشی وشە، بەمەرجێ پیتی پێشی وەستاو بێ، وەک (بەسیط):

وَدَّعْتُهُ وَدُمُوعُ العَيْنِ مُذرَفَةٌ

والنفسُ باكيَــةٌ وَالقَلْبُ أوَّاهُ

٨- هێی ڕاناو بەمەرجێ پیتی پێشی وەستاو بێ، وەک (کامل):

قولوا له روحي فِدَاهْ   هـذَا التَّجَنّي مَا مَدَاهْ

(بڕ: ی - میم - ١، ٢، ٣ لەدواوە).

هـ- تێ: ئەمانە نابن بەڕەوی:

١- تێی مێیینە، خڕ بێ یا درێژ، وەستاو بێ یا بزواو، بەمەرجێ پیتی پێشیان نەگۆڕ بێ، وەک (تولَّت، حلّت، ذلّت، ملّت، استحلّت، اقلّت، مهلة، سهلة، قتلة، كتلة) پیتە نەگۆڕەکە ڕەوییە.

٢- تێی خڕی مێیینە، لە کاتی ئێستا، بەڵام زۆر کەم لە ناچاریدا دەکرێ بەڕەوی، بەمەرجێ بەتێ گۆی پێ بکرێ وەک (شجرة + فذكرت) بڕوانە (ناچاری/٩٩/ج،٢،١٠٢-٧).

ئەم جۆرە تێیە لە کوردیدا بەدوو جۆر بەکار دەهێنرێ:

آ- جاری وا هەیە بەدرێژ دەنووسرێ و بەتێ گۆی پێ دەکرێ وەک: (وەزارەت، ئیشارەت، نەشئەت، منەت، ڕەحمەت).

ئەم جۆرەیان بەزۆری لە کوردیدا دەبێ بەڕەوی، حەریق - ڕەحمەتی خوای لێ بێ - دەفەرمووێ: (هەزەجی ئەخرەب):

ئەم خوسرەوی خوبانە کەوا دیتە نەظارەت

شیرینە ئەگەر دڵ بڕفێنێ بەئیشارەت

ب- جاری وایش هەیە بەبزوێن دەنووسرێ، ئاوا (ە) بەبزوێنیش دەخوێنرێتەوە، وەک (تەوبە، نۆبە، مەرتەبە، ئیجازە...) ئەمەیان نابێ بەڕەوی. بەڵام لەبەر ئەوەی زۆربەی نووسەر و خوێنەر و چاپکار، شارەزایی تەواویان نییە، لە ڕێزمان و لە زمانەوانی، بۆ ئاسانکاری، ئەو جۆرە چامەنەی کە بەبزوێنی (ە) کۆتاییان دێ، لە پیتی هێی دیوانە تۆمارکراوەکاندا، لە کوردیدا پۆلین کراون، گەرچی ئەم بزوێنی (ە) گەلێ جیاوازی هەیە لە دەنگی هێ.

(تێبینی): ئەمانە دەبن بەڕەوی:

١- تێی بەشی وشە، وەک (متفلّت، مُصَلّت، کمیت).

٢- تێی خڕی مێیینە و تێی درێژی مێیینە، بەمەرجێ پیتی پێشی نەگۆڕ نەبێ، وەک لە هۆنراوێکا ئەم وشانە بێن بەسەروا: (بالشّفَة، نَمَت، لَمْ يَمُت...) لە کاتی وادا دروستە تێی بەشی وشە و تێی تەئنیث، چ خڕ، چ درێژ، بەرودوا بێن بەڕەوی. وەک: (المتفلّت، مُصَلَّت، عريكتي، كميت...) و (أحبّتي، بجملتي، كلّت، حرقتي، لرؤيتي). هەروا ئەگەر تێی درێژی مێیینە وەستاویش بێ وەک: (أتَتْ، نَمَتْ، حَاضَتْ) بەتێی وەستاو لەم وشانەدا.

٣- تێی مێیینەی خڕ، هەروا تێی بەشی وشە، هەروا تێی مێیینەی درێژ، بەمەرجێ پیتی پێشیان وەستاو بێ، وەک ئەم وشانە بوون بەسەروا لە هۆنراوێکا: (للصلاة، المَمَات، السّافيات...) لەم وشانەدا تێکەڕەوییە، ئەلفەکە، ریدفە، ئیشباعی بزوێنی تێکە وەسڵە.

مەحوی - ڕەحمەتی خودای لێ بێ - دەفەرمووێ (ڕەمەل):

دڵ لەسەرخۆ چوونی پەی دەرپەی دەلیلی یارە هات

عەقڵ و هۆش ئەی دڵ بکە حاضر، لەپێشە کارە هات

لە پاش ئەم سەردێڕە لە دێڕەکانی تردا ئەم وشانە سەروان: (حەیات، وەفات، هەلاَت، برات، نەهات، ثەبات، لات، الحیاة).

٤- تێی ڕاناوی فاعیل، وەک (أكَلْتُ، شَرِبْتُ، خُلِقتَ، حُضْتِ).

و- کاف: کاف یا ئەصلّییە واتە: بەشی وشەیە، یا کافی خیطابە، واتە: ڕاناوی کەسی دووەمی تاکە، چ نێر چ مێ.

١- کافی بەشی وشە بەبێ قەید و مەرج دەبێ بەڕەوی. ئیتر چ کافەکە خۆی بزواو بێ، یا وەستاو، وە هەروا پیتی پێشی چ بزواو بێ یا وەستاو، وە چ نەگۆڕ بێ و چ بگۆڕ. وەک (مالک، هالک، بارک، شارک، ماسک، سافک) یا وەک: (شكّ، دكّ، حَكّ) یا وەک (باكٍ، شاكٍ، حاكٍ...) یا وەک (عالِك، سالِك، مالِك، حالك، هالك...). لە ئیقبالّنامەدا دەفەرمووێ:

لە پێش نیوەڕۆ قەیلوولە چاکە   لە پاش نیوەڕۆ نووستن هیلاکە

٢- کافی ڕاناو چەند جۆری هەیە:

آ- پیتی پێشی پیتی مەدد بێ، واتە: بزوێنی درێژ بێ: (ا، و، ی) ئەوە پێویستە کافەکە ببێ بەڕەوی، وەک: (ذِكْرَاكِ، القاكِ، رَيَّاكِ، حَيَّاكِ) و (أسْلُوكَ، أبوكَ، اهلوكَ، فيكِ...).

ب- پیتی پێشی پیتی بێ دەنگ (حەرفی صەحیح) بێ، وە بزواوی نەگۆڕ بێ، ئەوە دروستە کافەکە ببێ بەڕەوی، یا پیتە نەگۆڕەکە ببێ بەڕەوی و کافەکە ببێ بەوەصلّ، وەک: (نَوَّلَك، شاغَلَكَ، أذهَلَكَ) و (استودَعَكَ، أطلعَكَ، مَعَكَ).

ج- پیتی پێشی بگۆڕ بێ، ئەوە پێویستە کە کافەکە ڕەوی بێ، خوای کافەکە بزواو بێ یا وەستاو، وەک: (لَملكَ ْ، بكَ ْ، تَمَسَّكَ ْ، تحرَّك...) و (ضربك، أدبَكَ...).

تێبینی:

١- لە یەک پارچە هۆنراودا، کافی بەشی وشە و کافی ڕاناوی کەسی دووەم دروستە کۆ ببنەوە، وەک ئەم وشانە بەرودوا لە دێڕەکاندا ببن بەسەروا (الملک، بک، تمسک، تحرک).

٢- کافی ئەصلّی و کافی خیطاب (ڕاناو) وا دەبن بزواو دەبن و وا دەبێ وەستاو.

ز- تەنوین: نابێ بەڕەوی بەهەر شەش جۆرەکەیەوە:

تەنوین شەش جۆری هەیە: تەمکین و تەنکیر و موقابەلە و عیوەز و تەرەننوم و غالی.

ئەمانە هیچیان دەست نادەن ببن بەڕەوی، چ حالّەتی ڕەفعە، یا نەصبە، یا جەررەیان بێ.

آ- تەنوینی تەمکین ئەوەیە کە دەچێتە سەر ناوی موعرەب، وەک: (زیدٌ = زیدُنْ).

ب- تەنوینی تەنکیر، ئەوەیە کە دەچێتە سەر ناوی مەبنی، بۆ ئەوەی مەعریفەی لە نەکیرەی جیا بکرێتەوە، وەک: (مَرَرْتُ بِسِيَبَوْيهِ وَبِسِيوَيْهٍ آخَرَ).

ج- تەنوینی موقابەلە، وەک: (مسلماتٍ) تەنوینەکەی لە موقابەلەی نوونی (مسلمين)ەدایە.

د- تەنوینی عیوەض، سێ جۆری هەیە:

١- عیوەضی جوملە، لەجیاتی ڕستە، وەک تەنوینی (ئذٍ = أنذنْ) لە (حینئذٍ)دا.

٢- عیوەزی ئیسمێکی موفرەد، لەجیاتی ناوێکی تەنیا، وەک تەنوینی (كُلٌّ = كُلّن) لە (كلُ أتَوْهُ دَاخِرِين) واتە: كلُ وَاحِدٍ.

٣- عیوەزی تاقە پیتێ، وەک تەنوینی (غَوَاشٍ، جَوَارٍ) کە تەنوینەکەیان لەبری حەرفی یێی کۆتاییانە، کە لە سەرەتاوە ئاوابوون: (جَوَارِي، غَوَاشِي).

هـ- تەنوینی تەرەننوم - کە ئەوەیە دەچێتە سەر سەروای ڕەها، لەجیاتی ئەلف، بۆ تەرەننوم و دەنگ لەرینەوە، وەک (وافیر):

أقِلّي اللَّوْمَ -عَاذِلَ- وَالعتَابَنْ
وَقُولِي - إنْ أصَبْتُ - أصَابَنْ

و- تەنوینی غالی - کە ئەو تەنوینەیە دەچێتە سەر سەروای داخراو (مقید) وەک (ڕەجەز):

وَقَاتِمِ الأعْمَاقِ خَاوِي المخترقْنْ
مشتبه الأعْلاَمِ لَمَّاع الخَفَقْنْ

ح- نوونی تەوکید:

نوونی تەوکیدی خەفیفە و ثەقیلە نابن بەڕەوی، مەگەر چۆنها، وەک (ڕەجەز):

وَعَالِمٍ بعِلْمِهِ لَمْ يَعْمَلَنْ   مُعَذَّبٌ مِنْ قَبْلِ عُبَّادِ الْوَثَنْ

ط- هەمزە:

١- هەمزە، چ بزواو بێ و، چ وەستاو بێ، دەبێ بەڕەوی، وە چ بزوێنەکەی سەر بێ، یا

ژێر بێ، یا بۆر بێ، وە لە شیعری مقید و مطلقا دەبێ بەڕەوی. وەک (ڕەجەز):

عَلَيْكَ بِالدُّعَاءِ فَالدُّعَاءُ   لِكُـلِّ دَائِنَا هُوَ الـدَّوَاءُ

٢– ئەو چامانەی کە دوا پیتی دێڕەکانی ئەلفی مەمدوودە بێ، پێیان دەگوترێ: چامەی مەهمووزی موردەف. وەک (خەفیف):

آذَنَتْنَا بِبَيْنِهَا أَسْمَاءُ   رُبَّ ثَاوٍ يُمَلُّ مِنْهُ الثَّوَاءُ

ی– میم:

١– پیتی میم، ئەگەر بەشی وشە بوو، بەبێ مەرج دەبێ بەڕەوی، وە چامەی میمی زۆر زۆرە، وەک قەصیدەی بوردییەی بوصیری – ڕەحمەتی خودای لێ بێ –.

٢– مـیم ئەگـەر بەشێ بوو لە ڕاناو، وەک (منكم، منهم، منكما، منهما، منكمو، منهمو، هم، كم، هما، كما...) ئەوە وا باشە کە پیتێ تر لە پێشیەوە نەگۆڕ بێ، گەرچی بەکەمی میمی بەشی ڕاناو کراوە بەڕەوی، وەک (بەسیط):

مَـولاَیَ صَلِّ وَسَلِّمْ دَائِمـاً أَبَدَاَ
عَلَى حَبِيبكَ خَيْرِ الْخَلْقِ كُلِّهِمِ

٣– مـیم لە (فـیـهِمْ) و (مِنْهُمْ) و (مِنْكُمْ)دا ڕەوییـە، وە دروسـتـە ئەم سێ وشـەیە لە چامەیەکا ببن بەسەروای دێڕەکانی. واتە (ی)ی (فیهم) ریدف نییە.

ک– پیـتـی گـیـراویدار: حـەرفی مـوشـەددەد دروسـتـە ببێ بەڕەوی، بەڵام لە سـەروای داخراودا دادەنرێ بەیەک پیتی وەستاو. هەروەک دروستە لە دێڕێکا پیتی ڕەوی گیراویدار بێ و لە دێڕێکی تردا سووک بێ وەک: (بَلْ) لەگەڵ (حَلْ) یان (مِنّی) و (عَنِی).

ل– نوونی نیشانەی ڕاناوی کۆ: دروستە ببێ بەڕەوی وەک (يأتِين × أَسَأْنَ).

دوا تێبینی سـەبارەت بەڕەوی:

١– وەک دەرکەوت زۆربەی پیتەکانی ئەلفوبێ دەست دەدەن بۆ ڕەوی:

آ– ئەو پیـتـانەی لە ئەلفـوبێی عـەرەبی، کـە بەبێ مـەرج دەست دەدەن بۆ ڕەوی ئەم پیتانەن: (ب، ث، ج، ح، خ، د، ذ، ر، ز،س،ش، ص، ض، ط، ظ، ع، غ، ف، ق، ل).

ب– ئەو پیتانەی کە لەگەڵ مەرجدا دەست دەدەن بۆ ڕەوی: (ت، ک، م، ن، و، ه، ی، ء، ا).

ج– ئەو پیتانەی کە تایبەتن بەزمانی کوردییەوە ئەمانەن: (پ، چ، ژ، ڤ، گ) لەگەڵ چەند حاڵەتێکی واو و یێی گوشراو، یا کراوە، حاڵەتەکانی واو و یێ ئەمانەن: (ۆ، وو، وێ، یی، ێ، وێ) وەک: ئەمڕۆ، بوو، دەبێ، مراویی، خوێ، توێ، نوێ، کوێ.

د– ئەو پیـتـانەی لە ئەلفـوبێی عـەرەبیـدا بەبێ مـەرج دەبن بەڕەوی، لە کـوردیشـدا بەبێ مـەرج دەبن بەڕەوی، هەروا پیـتـەکـانی: (پ، چ، ژ، ڤ، گ) کـە تایبـەتن بەزمـانی کوردییەوە.

ه– پیـتـەکـانی: (ت، ک، م، ن، و، ه، ی، ء، ا) ئەگـەر بەشێ بن لە وشـەی ڕەسـەنی کـوردی، بەبێ بەند و مـەرج دەبن بەڕەوی، وەک: (ئاوات، جـووت، پشکووت، نۆک، تووک، چرووک، بووک، مام، سام، کێم، دێم، چەم، دەم، لم، بەن، شەن، سن، چەن، من، ژن، هەو، کەو، خەو، بەه، ڕەه، جەه، نەء، برا، کەوا، باڵا، چرا).

بەڵام ئەگـەر بەشێ نەبوون لە وشـە ئەوە بڕیاری تایبـەتی سـەبارەت بەبوون و نەبوونیـان بەڕەوی هەیە لە جێگەی خۆیانا دێن.

و– هەر کاتێ پیتێ بوو بەڕەوی، ئیتر ئەو پیـتە خۆی و بزوێنەکەی، یا خۆی و زەنەکەی، لە سەراسەری چامەکەدا، لە جێگەی دیاریکراوی خۆیدا، دووبارە دەبێتەوە. جا دروستە ئەو پیتە لە پیتە بێ مەرجەکان بێ، یا لە پیتە مەرجدارەکان بێ، یا لە هەردوو لا بێ، بەرودوا ڕەوی دێڕەکان تێکەڵ بن لە هەردوو جۆرەکە. جا لەسەر ئەم بنیاتە دروستە:

١– پیتە ڕەوییەکانی دێڕەکانی سەرواکانی چامەیێ، گشتیان لە یەک جۆر بن، وەک ئەم وشانە: (کەف، تەرەف، کەف، دەف، صەدەف، کەلەف، شەرەف، ئەسـەف، سەلەف) کە مـەحـوی کردوونی بەڕەوی لە چامـەی ژمـارەیەکی پیـتی فـێدا، وە پیـتی فێ لە پیـتـە بێ مەرجەکانە.

٢– هەمـوو پیـتـەکـانی ڕەوی لە هۆنـراوەکـاندا لە پیـتـە مـەرجدارەکـان بن، وەک (أراها، محاها، أذاها، سناها) کە پیتی هێی ڕاناو لەم شیعرانەدا بووە بەڕەوی، چونکە مەرجی بوون بەڕەوی هاتۆتە دی، کە ئەوەیە پیتی پێشی پیتی مەدد بێ، کە لێرەدا بزوێنی درێژە، کە ئەلفە.

٣– دروسـتـە پیـتـەکـانی ڕەوی تێکەڵ بن لە هەردوو جـۆرەکـە، وەک: (سمّاك، برّاك، ألقاك، ذكراك، بشراك). ئەمە لە کوردیشدا هەر وایە وەک ئەم سەروایانە لە چامەیەکی نالیدا: (شامات، ئافات، فات، ئاوات، هات،...).

٤- دروستە پیتی ڕەوی جاریٚ سووک بیٚ و جاریٚ قورس، وەک (عَنِّی) لەگەڵ (ابنی) وەک (شدُّوا) لەگەڵ (هِندُ) و (نەجدُ) وەک (جَدًّا × مَجْدًا).

٥- ئەو پیتانەی کە دەبن بەهاوڕەوی یەکتری و مەخرەجیان لەیەکەوە نزیکە زۆرن.

دووەم: پیتی وەصڵ کە جۆری یەکەمە لە پاشڕەوی: سیلە: وەسڵ

١- وەسڵ - یا پاشڕەوی - پیتێکە یەکسەر وا لە پاش پیتی ڕەوییەوە، یا دوا پیتی گۆپێکراوە، یا وا لە نێوانی ڕەوی و دوا پیتی دێڕەوە.

٢- تەنیا ئەم پێنج پیتە لە عەرەبیدا دەبن بەوەسڵ: (يَهْوَاكَ) بەڵام کاف زۆر کەم.

٣- وەسڵ تایبەتە بەسەرڕوای ڕەهاوە، لە هەموو جۆرە هۆنراوێکی ڕەهادا دەبێ، وەک: تاک و سێیینە و چوارین و چامە و... تاد.

٤- پیتە مەددەکانی ئیشباعی ڕەوی لە کاتی ئێستا دەکرتێن، ئاوا: (يُولَدُ) کە لە کاتی وەصلا دەبێ بە(يُولَدُو) لە کاتی ئێستا دەخوێنرێتەوە (يُولَدْ).

٥- پیتە مەددەکانی وەصڵ، واو و یا یان لە خەتا نانووسرێن، بەمەرجێ لە ئیشباع پەیدا بووبن، لەبەر ئەوە لە عەرەبیدا پێیان دەگوترێ: وەصڵی مەخفی (پاشڕەوی شاراوە).

٦- هەر شەش پیتەکەی وەسڵ دروستە وەستاو بن، بگرە پیتە مەددەکانی وەسڵ، هەمیشە دەبێ وەستاو بن، بەڵام هێ و کاف وەستاویش دەبن و بزواویش.

٧- پاشڕەوی لە کوردیدا چەند جۆری هەیە:

آ- دەقاودەق وەک هێی عەرەبی وایە، وەک: مەشکە، پەیکە، سە (سووککراوی سەگ)، شووتی، نەوتی، هەبوو، نەبوو، برا، چرا).

ب- چەند جۆری تری هەیە تایبەتن بەزمانی کوردییەوە، بابمێنن بۆ جێگەی خۆی.

٨- مامۆستا عەزیز گەردی ئاوا پێناسەی پاشڕەوی عەرەبی دەکا:

(تیپێکە دوای ڕەوی دێ و پێیەوە دەلکێ و یەکێکە لەم چوار تیپە: (و، ا، ی، ه) و پێی دەگوترێ: (الصلة) یان: الوصل). ئێستایش - بەپشتی خودا دەست دەکەین بەباسی ئەو پیتانەی کە دەبن بەپاشڕەوی:

آ- ئەلف: ئەو ئەلفانەی کە لە باسی (چی پیتێ دروستە ببێ بەڕەوی) نەدەبوون

بەڕەوی، ئەم ژمارانەیان دەبن بەوەصڵ، وە نموونەکانی ئەوێ ڕێک دەست دەدەن بۆ نموونەی ئێرە کە وەصڵە:

(١- ئەلفی ئیطلاق. ٢- ئەلفی تەثنیە. ٣- ئەلفی تەبین. ٤- ئەلفی عیوەزی تەنوین. ٥- ئەلفێ لە کاتی دەرجا ببێ بەنوون. ٦- ئەلفێ کە لە بنەڕەتدا نوونی تەوکیدی سووک بووبێ. ٧- ئەلفی پاش پیتی ڕەوی. ٨- ئەلفی (لها، کلها... تاد) لەسەر ڕای شاز کە هێکە ڕەوی بێ.

١١- ئەلفی کورت و ئەلفی درێژ، کە هەستیار لە پێشیانەوە پیتێ تر دابین بکا. ١٣- ئەلفی تەسهیلکراو لە هەمزە.

ب- یێ: ئەو یائانەی کە لە باسی (چی پیتێ دروستە ببێ بەڕەوی)دا نەدەبوون بەڕەوی، ئەم ژمارانەیان دەبن بەوەسڵ:

١- ییّی ئیتلاق. ٢- ییّی ڕاناوی وەستاو... تاد. ٤- ییّی ئەصلّی یا نائەصلّی، کە پیتی پێشی نەگۆڕ بێ. ١١- ییّی دووەمی (فعیل) وەک (العَلِيِّ).

ج- واو: ئەو واوانەی کە لە باسی (چی پیتی دروستە ببێ بەڕەوی)دا نەدەبوون، بەڕەوی ئەم ژمارانەیان دەبن بەوەصڵ:

(١- واوی ئیتلاق. ٢- واوی ڕاناوی کۆی کەسی سێیەم. ٣- واوی لکاو بەڕاناوی کەسی کۆوە.

د- هێی وەصڵ:

١- هێی وەسڵ چوار بار (حاڵەت)ی هەیە: یا سەر، یا ژێر، یا بۆر، یا زەنەی هەیە، بەڕیز وەک (سلامُهَا، في فؤادِهِ، دَوَامُهُ، أربَعَهْ).

٢- هێی بزواوی پاش ڕەوی بەپێی جۆری بزوێنەکەی پیتێکی مەددی لە چەشنی بزوێنەکەی لێ پەیدا دەبێ، لە بۆر: واو، لە سەر: ئەلف، لە ژێر: یێ، ئەم سێ پیتە کە سێ بزوێنی درێژن، لەم بارانەدا کە لە تێرکردنی هێی پاشڕەوی پەیدا دەبن پێیان دەگوترێ: (خەروج).

واو و ییّکەیان لە خەتا نانووسرێن، لەبەر ئەوە پێیان دەگوترێ: (خەروجی مەخفی: خەروجی شاراوە) بەڵام ئەلفەکەیان لە خەتا چەسپاوە.

٣- هێی وەسڵی بزواو، خۆی و جۆری بزوێنەکەی نەگۆڕن، دەبێ هەستیار لە گشت

دێڕەکانی هۆنراودا پابەند بێ پێیان و دابینیان بکا. بەڵام لە کاتی ئێستا دروستە ئیستی بەزەنە لەسەر بکرێ ئاوا: (لَهُ = ن ن) بکرێ بە(لَهْ = -). بەوێنە ئەگەر لە سەرواى سەردێڕدا (بِهِ) بوو، دەبێ لە سەرواى هەموو دێڕەکانی پاشیەوە هێی وەصڵەکە ژێری هەبێ. سەریش هەروا، بۆریش هەروا، زەنەیش هەروا.

٤- بزوێنی کورتی (ه) لە دوا پیتی ڕەوییەوە دانانرێ بەهێی وەصڵ، واتە: لە کوردیدا، چونکە ئەم بزوێنە کورتە لە کوردیدا دەق ڕۆڵی سەری عەرەبی دەبینێ. واتە: لە کاتی تێرکردندا دەبێ بە(ا) وەک شیعرەکەی سەلام: (لە چاوی پاکا).

٥- هێی پاشڕەوی یا بەشی وشەیە، وەک (تائه) و (فاره) یا ڕاناوە وەک: (بهِ، عینها) یا هێی ئێستە، وەک (غُلاَمیَةْ، یَا أَبَهْ) یا تێی خڕی نیشانەی مێیینەیە لە ناوا و، لەبەر ئێست، بەهێی وەستاو گۆ دەکرێ، وەک (رقبَهْ) کە خۆی (رقبة) بوو، وەک (حمزه) کە خۆی (حمزة) بووە.

ه- وەصڵ بەکاف: بڕوانە: یەکەم - و - کاف.

و- وەصڵ بەهەمزە: بڕوانە: یەکەم پیتی ڕەوی/ ب - یێ.

سێیەم: پیتی خەروج، بەسەری خێی خەرووج: پاش وەسڵ:

١- خەروج پیتێکی مەددە - بزوێنێکی درێژە - لە چەشنی بزوێنی هێی وەصڵ، یا کافی وەصڵ، لەسەرواى کراوەی وەسڵداردا (بڕ: ٦٧ - الخروج) + (دووەم - د - هێی وەسڵ).

٢- بزوێنی درێژ لە کۆتایی سەروادا، کە یەکێکە لەم سێ بزوێنە: (ا، ی، و) ئەگەر لە تێرکردنی بزوێنی ڕەوییەوە پەیدا بووبێ دەبێ بەوەصڵ، بەڵام ئەگەر لە تێرکردنی بزوێنی پیتی وەصڵەوە پەیدا بووبێ، دەبێ بەخەروج.

چەند تێبینییەک:

١- ڕێ دەکەوێ کە پیتی بەشی وشە و پیتی زائیدی کە بەمەرج دەبێ بەڕەوی، لە دێڕەکانی چامەدا دەبن بەڕەوی.

٢- هەروا پیتی وەصڵیش، بەوێنە: دروستە کە یێی بەشی وشە و، یێی تەرەننووم و، یێی سووککراوی هەمزە و، یێیەکانی تری وەسڵ بەسەرە لە دێڕەکانی یەک چامەدا ببن بەپیتی وەسڵ. وەک (المالِ، المالِی، الأحوالِ، الأنفالِ) یا وەک (الظامِی) سووککراوی

(الظامئ) لەگەڵ (الإکرامِ، غلامی)دا، یا وەک یێی تەرەننومی (ثَهْمَد = ثَهْمَدی) لەگەڵ یێی ڕیشەیی (الصِّدی) وەک (السَّرَاب) لەگەڵ (شرابی) وەک (الرَّوَابی، الزَّرَابی، عَذَابی).

٣- لەبەر ئەوەی بەزۆری پیتی خەرووج لە تێرکردنی بزوێنی پیتی وەصڵ پەیدا دەبێ، لە سەراسەری دێڕەکانی هۆنراودا یەک شت دەبێ، زۆر زۆر کەم وا دەبێ کە پیتی خەرووج غەیری پیتی ئیشباع و تەرەننوم بێ، وەک (الوَلَهُ، فَلَهُ، وَلَهُو) یا وەک (بهِ، مُشْتَبهِ، اشتبهِی) لە یەکەما (ل) ڕەوییە (ه) لە (الوله)دا بەشی وشەیە، لە (فَلَهُ)دَا ڕاناوە، لَهَ (لَهُوَ)دَا بەشی وشەی ڕاناوە، ئیشباعی (ه) (الوله) و (فله) واوە دەبێ بەخەروج، واوی (لَهُوَ) کە وێستا و کراوە دەبێ بەخەروج.

چوارەم: ریدف کە جۆری یەکەمە لە جۆرەکانی پێشڕەوی (ر: الرِّدف):

ریدف: ئەو پیتە مەددە، یا ئەو پیتە لینەیە کە یەکسەر لە سەروادا وا لە پێش پیتی ڕەوییەوە. ریدف لە کوردیدا سێ جۆری هەیە:

جۆری یەکەم: ریدفی ئەصڵی، دەق وەک ریدفی عەرەبی وایە، لەبەر ئەوە هەر ریدفێ لە هۆنراوی کوردیدا بەپێی دەستوورەکانی ریدفی عەرەبی بوو، ئەوە بێ چەند و چوون لە جۆری یەکەمی کوردیە.

جۆری دووەم: ریدفی زائید دەنگێکی نەبزوێنە دەکەوێتە نێوان ریدفی ئەسڵی و ڕەویەوە.

جۆری سێیەم: ریدفی تێکەڵ ئەم دوو (م) جۆرەیان با بمێنێ بۆ باسی سەرواى کوردی.

دەستوورە سەرەکییەکانی ریدف:

١- ریدف بزوێنێکی درێژە یەکسەر وا لە پێش ڕەوییەوە، جا یا ئەلفە، یا واوێکی وەستاوی پێش بۆرداره، یا واوێکی وەستاوی پێش سەرداره، یا یێیەکی ژێرداری پێش ژێرداره، یا یێیەکی وەستاوی پێش سەرداره، کە ئەمەیش ڕێک دەکاتە پێنج بار (حاڵەت): ئاوا:

١- (قَالَ، ماڵ، کاڵ، مامە، دایە).

٢- (ڕۆم، ثوم، مۆم، سوور، دوور، کۆمە، توونە).

٣- (قَوْل، حَوْل، طَوْل، بەور، هەور، تەور، بەورە، هەورە...).

٤- (قیر، سَمیر، سیر، شیر، تیر، نێره، بێره، پیسه، شیشه).

٥- (السَّیر، الطَّیر، الکَیْل، المَیْل، سەیر، بەین، کەین).

بڕوانە: (الحزم).

٢- ریدف لە هۆنراوی مقید و مطلقا دەبێ، لە کوردی و فارسی و عەرەبیدا هەیە، پیتێکی نەگۆڕە. لە عەرەبی سەروای ریدفدار تایبەتە بەچەند ضەربێکەوە لە چەند بەحرێ، وەک لە دواوە دێ.

٣- ئەگەر لە سەروای سەردێڕدا ریدف ئەلف بوو، دەبێ لە سەرانسەری هۆنراوەکەدا ڕەچاو بکرێ ئاوا (قال، مال، کال، مال، تال، دار، نار، جار، حار) وە دروست نییە واو - یان - یێ نۆرەسەرە لەگەڵ ئەلفا بکا.

٤- واو و یێی حەزمی مورسەلیش نەگۆڕن، بەڵام دروستە بەبێ ناشیرینی، لەگەڵ یەکتردا نۆرەسەرە (تعاقب) بکەن، وەک: (طروب) و (مشیب) و (عجیب) و (غریب) و (یَصُوب) بەرودوا سەروای هۆنراوی بن. بەڵام جوانتر ئەوەیە کە واوی ریدف لە سەراسەری دێڕەکاندا پەیڕەو بکرێ ئاوا: (نور، بدور، نسور، تنور، بحور، أمور، دور، سور) هەروا یێ ئاوا: (بشیر، نذیر، عذیر، منیر).

٥- حەزمی مونبەسیطیش نەگۆڕن، وەک (ثَوْب، رَوْب، حَوْب) و (رَیْب، شَیْب، عَیْب...) هەروا دروستە واو و یێی حەزمی مونبەسیط لە ناو خۆیانا نۆرەسەرە بکەن، وەک (خَوْف) و (ضَیْف) لەم دێڕەدا (سەریع):

یَا أیُّهَا الخَارِجُ مِنْ بَیْتِه   وَهَارِباً مِنْ شِدَّةِ الخَوْفِ
ضَیْفُكَ قَدْ جَاءَ بِزَادٍ لَهُ   فَارْجِعْ تَكُنْ ضَیْفاً عَلَى ضَیْفِ

بەڵام حەزمی مورسەل لەگەڵ حەزمی مونبەسیتا نۆرەسەرە ناکەن ئەگەر شتی وا ڕوویدا سینادە، وەک (قَضَیْنَا) لەگەڵ (رَضِینَا)دا یەکەمیان بەسەری ضادەکەی و دووەمیان بەژێری ضادەکەی.

٦- بەڵام وا باشە چامە، یا هۆنراو لە سەرەتاوە هەتا کۆتایی یەک جۆرە ریدفی هەبێ، وەک ئەلفی مەدد، یا واوی مەدد، یا واوی لین... تاد.

٧- دروستە ریدف و ڕەوی لە یەک وشەدا بن، وەک (الأیَامَى، الیَتَامَى) دروستە لە دوو وشەیش دابن، وەک (إذَامَا). وە دروستە لە دێڕێکا لە یەک وشەدا بن و لە دێڕێکی

تردا لە دوو وشەدا بن، ئاوا: (الأیامی، الیتامی، إذاما، وهاما، ویاما...).

٨- دروستە ئەلفی ریدف سووک کراوی هەمزە بێ، وەک (یادو) کە لە ئەصڵا (یَأدُو) بووە.

٩- یێی موشەددەد دانانرێ بەریدف، وەک (کَیِّس، رَیِّض).

١٠- پەیڕەوی نەکردنی ریدف، بەهەر شێوەیێ بێ، دادەنرێ بەسیناد وەک (متقارب):

إذَا كُنْتَ فِي حَاجَةٍ مُرْسِلاً   فَأَرْسِلْ لَبِیباً وَلاَ تُوصِهِ
وَ إنْ بَابُ أمْرٍ عَلَیْكَ الْتَوَى   فَشَاوِرْ حَكِیماً وَلاَ تَعْصِهِ

ئەوەتا لە دێڕی یەکەما واو لە (توصه)دا ریدفە، صادەکە ڕەوییە، هێکە وەصڵە، یێی تێرکردنی بزوێنی هێکە خەروجە، بەڵام لە دێڕی دووەما تەرکی ریدف کراوە لە (تُعْصِهِ)دا، چونکە لەباتی واو عەینە (بڕ: نەنگەکانی سەروا: سیناد).

١١- ریدف و تەئسیس قەت بەیەکەوە کۆ نابنەوە.

١٢- نازناو و ناوەکانی ریدف:

١- ریدفی ئەصڵی. ٢- ریدفی زائید. ٣- ریدفی مەحض: ریدفی پەتی. ٤- ریدفی مەدد: ریدفی بزوێنی درێژ: حەزمی مورسەل. ٥- ریدفی لین: ریدفی صولب: حەزمی مونبەسیط: ثَوَانِی. ٦- ریدفی موختەلەط: ریدفی تێکەڵ.

١٣- جۆرەکانی ریدف زۆرن، سەروای داخراو پێنج جۆری هەیە، وەک لەم خشتەیەدا ڕوون دەبێتەوە:

نەوعی ریدف	بزوێنەکەی	بزوێنەرەوەی	نەوعی وەصڵ	بزوێنەکەی	خەروج	وشەکەی
ئەلف	مەدد	وەستاو	–	–	–	قال=-٥
واو	مەدد	وەستاو	–	–	–	قُولْ=-٥
واو	لین	وەستاو	–	–	–	قَوْلْ=-٥
یێ	مەدد	وەستاو	–	–	–	قِیلْ=-٥
یێ	لین	وەستاو	–	–	–	قَیْلْ=-٥

سەروای کراوە (موتلەق)یش جۆری زۆر زۆری هەیە، لە هەر گۆشەیەکەوە ڕەچاو بکرێ شێوەی خەیاڵی (شقوقی متصورە)ی زۆری بۆ پەیدا دەبێ، کە زۆرینەیان لە زەمینەی

جێبەجێکردندا پیادە کراون، بۆ تێگەیشتنی تەواو لە چۆنێتی دروستبوونی سەروای ریدفدار و تەئسیسدار و ڕووت لە ریدف و تەئسیس و، جۆری ریدف بەپێی بزوێنی پێشی و بزوێنی ڕەوی و بەپێی ئەوەی ریدف و وەصڵ و خەروج کۆ ببنەوە یا نا، وە بەپێی بزوێنی پیتی وەصڵەوە، یا بێ بزوێنییەوە، وە بۆ ئەوەی بزانین ریدفی مەددی و نامەددی کامەیە و، موردەفەی تەنیا چۆنە و، موردەفەی مەوصوولەی بێ خەروج یا لەگەڵ خەروجا چۆنە، بۆ تێگەیشتنی تەواو لەم کۆمەڵە زانیاریە، ئەم نەخشەیە دەنووسین، چونکە دڵنیام لەوە: (کە لە جێگەی خۆیا ئەوەی بەنەخشەیەکی یەک لاپەڕەیی دەکرێ بەپەڕاوێکی سەد پەڕەیی ناکرێ!).

بۆ نموونە: ئەلف کە دەبێ بەریدف و وەصڵ و تەئسیس، بەپێی ئەو هەموو جۆرەی ئەلف، کە لە ژمارەی/ ٦ – ئەلفدا ڕۆیشت، جۆری زۆر بۆ ریدف و تەئسیس و خەروج دروست دەکات، هەروا واو و یێ، هەروا هێ و کافی وەصڵ، هەروا ڕەچاوکردن و اعتباراتی تر:

(نەخشەی جۆرەکانی ریدف و تەئسیس و وەسڵ و خەروج)

	ریدفی ئەلف	ریدفی واوی مەدد	ریدفی واوی لین	ریدف بە ییێی مەدد	ریدف بەپیێی لین	ئەلفی تەئسیس	خاڵی لە ریدف و تەئسیس
وەصڵ بە ئەلف	قَالَ – ب	قُولَ – ب	أصَبْتُ القَوْلَ	قِيلَ – ب	كرهْتُ المَيْنَ	رئيت العالم	أحببت اَحْمَدا
وەصڵ بە واوی ئیشباع	مَاذَا الحَالُ	مَاذَا الغُولُ	مَاذَا القَوْلُ	هذَا الجِيلُ	المَيْنُ قبيحُ	هذَا العَالِمُ	رسُولُنَا اَحْمَدُ
وەصڵ بە یێ	فيِ الدّارِ	مِنَ الغُولِ	بِالقَوْلِ	بالجِيلِ	فيِ البَيعنَ	في العَالَمِ	بالأكْرَمِ
وەصڵ بە هێ وەستاو	أطفأ اللّهُ نَارَهْ	وأتممْ نُورَهْ	أُصَدقُ قَوْلَهْ	صَدِّقْ قِيلَهْ	ذاتَ بَيْنَهْ	في عَالَمِهِ	هذهِ رَقَبَهْ
بەهێی بۆردار	كيفَ حَالُهُ	رأيتُ نورُهُ	صدّقْتُ قَوْلَهُ	جَاءَ دِينُهُ	قضيتُ دَيْنَهُ	هذَا عَالُمُهُ	جَاءَ وَقْتُهُ
وەصڵ بە هێڵی سەردار	كيفَ حَالُهَا	رئيتُ نورَهَا	أَخْرَجَتْ نَوْرَهَا	صانَتْ دِينَها	وَفَتْ دَيْنَهَا	عالمها	وَقْتُهَا

وەصڵ بە هێڵی ژێردار	في دارِهِ	بنورِهِ	في قَوْلِهِ	بدينِهِ	قضاء دَيْنِهِ	في عالَمِهِ	لِوَقتِهِ
وەصڵ بە هێڵی تەنیشت	هَامَهْ	دُولَهْ	دَوْلَهْ	قِيمَهْ	كَيْلَهْ	ظالِمَهْ	دَفْعَهْ
وەصڵ و خەروج بەکاف و ئەلف	هَالَكَا	دُونَكا	قَوْلَكَا	قِيلكَا	قَيْلكَا	عَالمكا	طَبْعُكَ
وەصڵ بە تەنوین	العِتَابَنْ	النورَّنْ	القَوْلَنْ	القِيلَنْ	البَيْنَنْ	العَاَلَمنْ	الرَّجُلَنْ
وەصڵ بە کافی وەستا	قالَكْ	قُولَكْ	قَوْلُكْ	قِيلَكْ	دَيْنَكْ	عالمكْ	رَجُلَكْ
وەصڵ و خەروج بەکافی ژێردار و ییێی مەددی ئیشباع	جَاءكِي	دُونَكِي	قَوْلُكِ	دِينُكِ	عَيْنُكِ	عالمكِ	مِنْ فَضْلِكِ

(چەند نموونەیەک لە هۆنراوی عەرەبی و کوردی ریدفدار):

آ– سەروای داخراو (قافية مقيدة):

١– سەروای ریدفدار بەئەلف لەگەڵ ڕەوی وەستاودا وەک (وەفایی – رەمەل):

بۆ لەبی جانان –بەچاوت– من ئەوا بوومە کەباب
(دوستان –ساقی!– کجا تا دردهد جامِ شرَاب)

لەم چامەیەدا وشەکانی سەروای دێڕەکان ئەمانەن (تاب، نقاب، افتاب، کامیاب...) یا وەک (شەوقی – کامل – مەجزوئی موزال):

قُولُوا لَهُ رُوحِي فدَاهْ   هذَا التَجَنِّي مَا مَدَاهْ
تجري الأمُورُ لغَايَةٍ   إلاَّ عَذَابِي فِي هَوَاهْ
سَمَّيْتُهُ بَدْرَ الدُّجى   وَمِنَ العَجائِبِ لاَ أرَاهْ

یا وەک (مەحوی/ رەمەل):

ئەزیەتم کەمتر دەدا، دا ڕۆژی حەشر
زۆری ڕانەگرن لەگەڵ من حیساب

٢- ریدف بەواوی پێش بۆردار (بەواوی مەدد) لە سەروای داخراودا، وەک (مەحوی/ موضارع):

دڵدۆزە تیری ئاهی فەقیرانی ڕووت و قووت
بۆ کوشتنە هەمیشە کە ئامادە شیری ڕووت

یا وەک (ڕەجەز):

حَسْبُكَ مِمَّا تَبْتَغِيهِ القُوتْمَا اكْثَرَ القُوتَ لِمَنْ يَمُوتْ

یا وەک (متقارب):

فَلاَ تَحزَنُوا أنكُمْ سَاهِرُونْ   فَسَوْفَ تَنَامُونَ مِلأَ الجُفُونْ

٣- ریدفی تێکەڵ لە واو و یێ لە سەروای داخراودا، وەک ئەم وشانە لە هۆنراوێکا بێن بەسەروای دێڕەکانی: (القرونْ، المتونْ، الحَزينْ، القَرينْ، السِّنُونْ) بەنوونی وەستاو لە هەموویاندا، نوون لە هەموویانا ڕەوییە، واو و یێکەی پێشی ریدفی تێکەڵە، لە جۆری ریدفی مەددی: ریدفی حەزمی مورسەل: ریدفی بزوێنی درێژ. ڕەنگ بێ لە کوردیشدا ریدفی تێکەڵ لەسەر شێوەی عەرەبی هەبێ، بەڵام لە کوردیدا واو و یێ، کراوە و گوشراویان هەیە. لە هۆنراودا، چ عەرەبی، چ کوردی وا جوانە هەموو دێڕەکان لە یەک جۆرە ریدف بن، لە کوردیدا واوی گوشراو لەگەڵ واوی کراوەدا و یێی گوشراو لەگەڵ یێی کراوەدا دەبن بەریدف. وەک (سالم - هەزەج):

ئەگەر باوەڕ ئەکەی سەوگەند بەئەبرۆت
هلال ئاسا، خەمیدەم بۆ مەهی ڕووت

لەم چامەیەی سالمدا، بەڕیز ئەم وشانەی تریش بوون بەسەروا، کە هەیانە واوی گوشراون، کە ئەمانەن: (گێسووت، جادووت، هیندووت، یاقووت، ڕووت، هارووت، جووت، پشکووت) وە هەیانە واوی کراوەن، کە ئەمانەن:
(ئەبرۆت، دڵجۆت، لیمۆت).

٤- ریدف بەیێی گوشراو لەگەڵ یێی گوشراودا (مەحوی/ موزاریع):

واجبە بەزات و صیفاتی خودا یەقین
باوەڕ دەبێ ببێ بەمەلائیک، بەمورسەلین

هەر لەم چامەیەدا مەحوی یێی کراوەیشی کردووە بەریدف کە دەفەرمووێ:

وەزنی عەمەل، چ ذەررە، چ کۆهـ و چ بەد، چ نێک
بێ شوبهەیە هەموو بەترازوو دەکێشرێن!

ریدف بە(ی - ی) وەک (بێکەس/ ڕەمەل):

خوایە! یەک لۆتەر بنێری بۆ گەلی کوردی فەقیر
تا نەجاتی دا لە ژێر دەستی مەلا و شێخان و پیر
ئەم شەوی دەیجوورە تا کەی؟ دەرکەوێ ڕۆژی مونیر
ئەوروپایی بوونە حاکم، ئێمە هەر دیل و ئەسیر!

کۆبوونەوەی (وو) لەگەڵ (ۆ)دا، یا (ی) لەگەڵ (ێ)دا، چ ڕەوی بن، چ ریدف، زۆر پەسەند نییە بەڵکو دادەنرێ بەیەکێ لە نەنگەکانی سەروای کوردی.

ب- سەروای کراوەی ریدفدار:

٥- ئەلفی ریدف و واوی ئیشباعی وەصڵ (تەویل):

أمِنْ بَعْدِ بَذْلِ النَّفْسِ فِيمَا تُرِيدُهُ
أُثَابُ بِمُرِّ العَتْبِ حِينَ أُثَابُ

لە دوایەوە: (عضاب، خراب، تراب = أثابو، عضابو، خرابو، ترابو).

٦- ریدف بەیێ لەگەڵ هێی وەستاوی وەسڵ (خەفیف):

يا طيورَ المَسَاءِ في الرَّوْضَةِ الوَسـ
ـنَى يُحَيِّكِ شَاعِرٌ تَعْرِفِينَهْ

(سەرواکانی تر ئەمانەن: تَسْمعِينَهْ، حَنِينَهْ، فُنُونَهْ...) لەم هۆنراوانەدا سێ پیت لە پیتەکانی سەروایان تیادایە: نوونی ڕەوی، واوی مەددی ریدف، هێی وەستاوی وەسڵ، نۆرە سەرە لە نێوان واو و یێی ریدفدار کراوە: (حنینە - فنونە).

٧- ریدفی ئەلفی درێژ لەگەڵ هێی سەردار و ئەلفی وەسڵدا (تەویل):

وَدَبَّابَةٍ تَحْتَ العَبَابِ بِمَكْنِ   أمِينٍ تَرَى السَّارِيَ وَلَيْسَ يَرَاهَا

لە دواتر (أخَاهَا، حَوَاهَا...).

٨- لەگەڵ هێی ژێردار لە پاشیەوە یێی وەسڵ، وەک (السَّاهِی، اللاّهِی، النَّاهِی، الوَاهِی) یا وەک (وافیر):

هَفَا وَاللیْلُ مُمْتَدّ   فَأیقَظَ جَفْنِیَ السَّاهِی

٩- لەگەڵ ڕەوی هێی بۆردار بێ و ریدف ئەلف بێ و وەسڵیش واوی مەددی: (بسیط):

هَاجَتْ عَلی وَحْیـه العُلْویِّ شرْذِمَةٌ
مـحـیَّـرُونَ عَلی أصْنَامِـهِمْ تاهُوا

لە پاشیەوە: (مأوَاهُ، یَنْسَاهُ، رُویَاهُ، تخشَاهُ...).

١٠- ئەلفی ریدف و پیتی ڕەوی و هێی وەصڵ و ئەلفی خەروج (متدارک):

نَجَا وَتَمَاثَلَ رُبَّانُهَا   وَدَقَّ البَشَائِرَ رُکْبَانُهَا

لە دوایەوە: (سُکَانُهَا، طوفانُهَا، رَحمانُهَا، نیرانُهَا...) ئەلفەکە ریدفە، نوونەکە ڕەویە، هێکە وەسڵە، ئەلفەکەی کۆتایی خەرووجە.

١١- سەروای ریدفدار بەواوی لین، لەگەڵ یێی وەسڵا (خەفیف):

مالِهذَا الضَّبَابِ یَغْشی مَکَانِی   وَلِهـذا السُّکُونِ یَرْقُدُ حَولِی
أنَا مِنْ وَحْشَةِ اللَّیَالِی أُعَانِی   مَا یُعَانِی الغَرِیبُ مِنْ کُلِّ هَوْلِ

دروستە لەگەڵ ئەم سەروایانەدا ئەم وشانەیش ببن بەسەروا: (مَیْلِ، کَیْلِ، لَیْلِ...).

١٢- سەروای ریدفدار بەئەلف لەگەڵ ئەلفی خەروجا (وافیر/ هەزەج - سەلام):

چە خۆشە من لە ڕێی عەشقا لە خاکا   بگەوزێم و غەزالی بەرر هەراکا
ڕەقیب با هەر حەچەی بێت و مڕەی بێ   میسالی سەگ بەچوار دەوری کەلاکا
بەبێ حیکمەت نییە دایم ئەنالم   بزانە مردَوِێکم وا لە خاکا

لە دوایەوە: (هیلاکا، لە پاکا، فاکا) ئەلف ریدفە، کاف ڕەویە، ئەلفی دووەم خەروجە. نالی - ڕەحمەتی خودای لێ بێ - دەفەرمووێ (هەزەجی هەشتی ئەخرەبی مەکفووفی مەحذووف) واوی ریدفی لین و ئەلفی خەروج ئیشباع لەسەر:

ساقی! بەمەیی کۆنە لەسەر عادەتی نەوبە
بشکێنە بەیەک نەوبە دووسەد ماتەمی تەوبە

لە پاشیەوە (ئەوبە، جەدەوبە، قەڵەوبە، جڵەو بە، خەوبە، نەوبە). واوەکە ریدفی لینە،

(ب) ڕەویە، بزوێنەکەی دوا (ب) کە ئیشباع دەکرێ تا ئەلفێکی لێ پەیدا دەبێ و دەبێ بەپیتی خەرووج، چونکە لەسەر هەر ئەلف پەیدا دەبێ. لە کوردیدا واوی ریدف لەگەڵ یێی ریدفدا قەت نوورە سەرە ناکەن. بەبزوێنی پیتی ڕەوی دەگوترێ: مەجرا.

١٣- واوی کراوە و وەسڵی ئەلفی ئیشباع (سالم/ هەزەج):

لە ڕەمزی سیڕی عیشقا ئەهلی دڵ بێدار و باهۆشە
وەلێ بێ دڵ لە خوابی غەفڵەتا هەمزادی خەرگۆشە

لەگەڵ ئەم وشانەدا: (خامۆشە، پڕ جۆشە، زرێپۆشە، نۆشە، ئاغۆشە... تاد).

١٤- ریدف بەواوی گوشراو (سالم/ هەزەج):

سەوادی قیرگووشە و لە نوسخەی عەنبەرین مووتە
سەراسەر ڕەونەقی دونیا لە عەکسی خاڵی هیندووتە

سەرواکانی تر (جووتە، تابووتە، قووتە، هاڕووتە، کووتە، مووتە). یا وەک ئەم چامەیەی نالی (هەزەج):

لە دڵدا ئاتەشی عیشقت بڵێسەی میسلی تەندوورە
شەطی ئەشکم نەبێ مانیع، دەسووتێم دەبمە کۆی نوورە

١٥- ریدف بەیێی گوشراو و ڕەوی تێرکراو (نالی/ موزاریع):

دەستم لە گەردەنی خۆت هەڵ مەگرە ئەی حەبیبە
وە بزانە خوێنی خۆمە، یا مییننەتی ڕەقیبە

هاوسەرواکانی (بیبە، لەهیبە، فریبە، مەهیبە، موصیبە، نەصیبە،...).

١٦- ریدف بەیێی کراوە و ڕەوی تێرکراو (محوی/ هەزەج):

بەهارێ بوو جوانی، بوو بەسوخرەی پایزی پیری
بەسەرچوو باغ و باقی ماوەوەی مشتێ چڵ و چێوە

١٧- ریدف بەواوی مەدد و یێی مەدد، با بەنووسینیش نەنووسرێن وەک (ڕەمەل):

ضَمَّخُوا اعَارِضَهَا بالـ + ـمِسْكِ في خَدٍّ أسیـلِ
تَحْتَ صُدْغَیْنِ یُشیرا + نِ إلی وَجْـهٍ جَمِیـلِ
عِنْدِیَ الشَّـوْقُ إلَیْـهِ + وَالتناسی عنده (و) لِی

لەم هۆنراوانەدا پیتی (اسیل) و (جمیل)ی ریدفە، ژێری سینی (أسیل) و میمی (جمیل)ی حەذوە، بۆری هێی کۆتایی (عِنْدَهُ) حەذوە، شاعیر لەبەر ناچاری ڕاستکردنەوەی کێش و بێ نەنگی سەروا، تێری دەکا، تا لەم بۆرە واوی ریدف دروست ببێ، کە ئەوەتا لە زارا گۆی پێ دەکرێ، بەڵام لە خەتا نانووسرێ، هەروا یا یێ لە پاش لامی (أسیل) و (جمیل)ییەوە بەئیشباع زیاد دەکرێ، لە زارا هەیە، بەڵام لە خەتا نییە، ئەوسا ئەو واوە پەیدا بووە دەبێ بەریدف و نۆرە سەرە لەگەڵ پیتی ریدفی (أسیل) و (جمیل)یدا دەکا. (ی، و) ریدفە (ل) ڕەویە (ی)ی موشبەعی کۆتایی (أسیل) و (جمیل)ی لەگەڵ (ی)ی (لی)دا دەبن بەوەسڵ. (بڕ: ٥١ – حذو).

(تێبینی): سەروای داخراوی ریدفدار لە عەرەبیدا تایبەتە بەم نۆ دەریاوە:

١- مەدید ٢- بەسیط ٣- کامل ٤- هەزەج ٥- سەریع ٦- مونسەریح ٧- ڕەمەل ٨- متقارب ٩- متدارک. لەم دەریانەیشدا بەگشتی نا، بەڵکو تایبەتە بەهەندێ زەربی تایبەتیانەوە. جا کاتێ ئەمەمان بۆ ڕوون بۆوە دەڵێین:

ئایا ئەم هەڵبەستەی مەحوی – ڕەحمەتی خودای لێ بێ – کە دەڵێ (موزاریع):

وەک بولبول ئەی تۆ تازە گوڵم پڕ بەدڵمە شەوق
وەک قومری، ئەی تۆ سەر و سەهی، پڕ بەملمە تەوق

ئایا ئەم چامەیەی مەحوی دادەنرێ بەسەروای ریدفداری داخراو، کە جۆری ریدفەکەی (و)ی لین بێ، لە وەڵاما دەڵێین: بەڵێ. ئەمە لە جۆری کوردییە.

هەروا ئەم دێڕەی مەولەوی – ڕەحمەتی خودای لێ بێ – کە دەڵێ (دە بڕگە):

فەقێ بێ تەدریس، مەدرەسە بێ ذەوق   مزگی بێ ئیمام، جەماعەت بێ شەوق

هەروا ئەم دێڕەی تری (دە بڕگە):

گێچ سەرکاوان جەسەر دبین کەیل   بۆ مەدان چون بۆی بێ وەفایی لەیل

دەنا دەبێ ئەم دێڕەی ئەدەبیش –ڕەحمەتی خودای لێ بێ– کە موضاریعە، ئەویش ریدفدار نەبێ کە دەڵێ:

ئەی شەککەرین دەهان و شەکەر نوتقی لەب نەبات
شیرین هەموو شەمایل و شیرین هەموو ئەدات(*)

(*) بڕوانە (سەروا– د. عەزیز گەردی ل ١٢٨، ١٣١، ١٣٤ – چاپی یەکەم – هەولێر).

هەروا ئەم دێڕەی نالیش کە ڕەمەلە:

هەی کەرێکم بوو، چ پەیکەر؟ طەیکەری هەوراز و لێژ
سینە پان و، مووچە کورت و شانە بەرز و گوێ درێژ

١٨- لە عەرەبیدا لەم شوێنانەدا پەیڕەوی ریدف کراوە: (لە هەموو زەربێکا کە یەک پیتی بزوێنداری کەمتر بێ لە زەربی پێش خۆی). وەک:

١- زەربی سێیەمی تەویل:

وَلاَ خَيْرَ فِيمَنْ لاَ يُوَطِّنُ نَفْسَهُ
عَلَى نَائِبَاتِ الدَّهْرِ حِيْنَ تَنُوبُ

زەربی پێش ئەمە زەربی دووەمە کە (مفاعلن)ە، ئەم زەربە کە سێیەمە (فعولن)ە، دەی (فعولن) پیتێکی بزواوی کەمترە لە (مفاعلن).

٢- زەربی دووەمی بەسیط کە مەقطوعە:

ذِكْرُ الفَتَى عُمْرُهُ الثَّانِي وَحَاجَتُهُ   مَا فَاتَهُ وَفُضُولُ العَيْشِ إشْغَالُ

٣- زەربی دووەمی مەقطووعی کامل:

دَارَتْ قَدِيماً في الفَضَاءِ رَحَى القُوى
فَغَذَى الأثِيرُ دَقِيقَهَا المَنْخُولاَ

٤- نۆیەمی کامیل:

أين الَّذِينَ تَسَابَقُوا   في المَجْدِ لِلْغَايَاتِ

٥- زەربی مەقطوعی دووەمی ڕەجەز:

حَسْبُكَ مِمَّا تَبْتَغِيهِ القُوتُ   مَا اكثر القُوتَ لِمَنْ يَمُوتُ

٦- سێیەمی سەریع:

أنْعَى فَتَى الجُودِ إلى الجُودِ   مَا مِثْلُ مَنْ أنعى بِمَوْجُودِ
أنعى فَتىً مَصَّ الثرى بَعْدَهُ   بَقِيَّةَ المَاءِ مِنَ العُودِ

بەڵام جاروبار وا دەبێ ئەم پەیڕەوییە دەفەوتێ، بگرە زۆر جار لەم زەربانەدا ریدفی مەدد و لین پەیڕەوی ناکرێ، لەگەڵ ئەوەیشا کە زۆرە ئیبنو ڕەشیق لە (العمدة)دا دایدەنێ بەنەنگ. وەک:

آ- تەویل:

سَتُبْدِي لَكَ الأَيَامُ مَا كُنْتَ جَاهِلاً   وَيَأْتِيكَ بِالأَخْبَارِ مَنْ لَـمْ تُـزَوِّدْ

بەدالی وەستاوی سووک، کە لە ضەربی مەحذووفی موعتەمەد بێ، بەڵام ڕاستتر ئەوەیە کە بەدالی ژێردار بێ، کە ضەربی دووەم بێ.

ب- (مەقطوعی ڕەجەزی بێ ریدفی مەدد):

إِنْ يَأتِنِي لِصٌّ فَأَنِّي لِصٌّ   أَطْلَسُ مِثْلَ الذِّيبِ إِذْ يَعْنَسُّ
سَوْقِي حُدَاءُ وَسَفِيرِي بَسٌّ

بەسینی قورسی ڕەوی.

هەروا (ڕەجەز):

جارية منْ ضَرَّةَ بْنِ أَدٍّ   كَـأَنَّ تَحْتَ دِرْعِهَـا المنْعَطِّ
شَطّاً أمرٌّ فَوْقَهُ بِشَـطٍّ   لَمْ يَنْزُ في البَطْنِ وَلَمْ يَنْحَطِّ

ئیبنو مالیکیش لە ئەلفیەدا دەفەرموێ:

وَمَوْضِعَ الحَالِ تجئُ جُملَهْ   كجاءَ زيدٌ وَهْوَنَاوٍ رِحْلَهْ

ج- (سەریع):

انْزَلَنِي الدَّهْرُ عَلَى حُكْمِهِ   مِنْ شَامِـخٍ عَالٍ إِلى خَفْضِ
وَبَزَّنِي الدَّهْرُ ثِيابَ الغِنَى   فَلَيْسَ لِي مالٌ سِوَى عِرْضِي

بڕوانە سەروای موتەرادیف کە ئەویش دەبێ ریدفدار: (ر: جۆرەکانی سەروا بەپێی بزوێنەکانی).

پێنجەم: تەئسیس: جۆری سێیەمە لە پێش ڕەوی. شەشەم: پیتی دەخیل: جۆری دووەمە لە پێش ڕەوی.

بڕوانە: (٤ - التأسيس + ٨٧-الدخيل)، ئەمەیش پوختەی ڕێساکانی پیتی تەئسیسە لە سەروادا:

١- لە سەروای داخراو و کراوەدا ئەلفی تەئسیس هەیە، لە هەموو جۆرەکانی هۆنراوەدا هەیە، وەک تاک و سێیینە و پارچە و غەزەل و چامە و... تاد. ئەلفی تەئسیس نەگۆڕە.

٢- تەئسیس ئەلفێکە لە بەینی ئەو و ڕەویدا پیتێکی بزواوی تر هەیە پێی دەگوترێ دەخیل.

٣- مەرجە ئەلفی تەئسیس و پیتی ڕەوی و پیتی دەخیل لە یەک وشەدا بن. وەک: (ناصب، کواکب، ترائب، مناکب، غایب، عجایب، حالب، نواجب، أرانب) (ب) لە هەموویانا ڕەویە، پیتی پێشی دەخیلە کە بەڕیز ئەم پیتانەن: (ک، ء، ک، ی، ی، ل، ج، ن) هەموویان ژێردارن (ا) پیتی تەئسیسە نەگۆڕە خۆی و پیتی ڕەوی وان لە یەک وشەدا، پیتی دەخیل بگۆڕە، بەڵام بزوێنەکەی نەگۆڕە، لەم نموونانەدا لە هەموویانا ژێرە.

٤- ئەگەر لە بەینی ئەلف و پیتی ڕەویدا دوو پیتی تر هەبوو ئەوە تەئسیس نییە، وەک (عقابیل، حیازیم، مصابیح).

٥- ئەلفی تەئسیس و پیتی ڕەوی لە یەک وشەدا بن، ئەمە بەکۆی دەنگ وایە، بەڵام ڕای بەهێز ئەوەیە، ئەگەر ڕەوی ڕاناو بوو یا بەشێ بوو لە ڕاناو (ضەمیر) وەک ئەم ڕاناوانەی وان لەم سەروایانەدا: (بدائک، کذلک، جمالک، مقالک،... غوانیا، ومالیا، ومابیا) و یا وەک میمی (هما) و یێی (هیا) کە دوو ڕاناوی نەلکاون، کە حەرفی جەڕیان لە پێشەوە بێ، وەک (ومالیا، ومابیا)وە وەک (تەویل):

إِذَا زُرْتَ أَرْضاً بَعْدَ طُولِ اجْتِنَابِهَا   فَقَدْتُ صَدِيقِي والبِلاَدُ كَمَا هِيَا

ڕای بەهێز ئەوەیە ئەم جۆرە ئەلفانەیش لەم شوێنانەدا ئەلفی تەئسیسن. لەسەر ئەم شێوەیە:

آ- ڕەوی ڕاناوی لکاو بێ و پیتی جەڕی لەسەر نەبێ ئەوە ئەلفەکە تەئسیسە، وەک (تەویل):

أَتُشْفِيكَ تَيّاً أَمْ تُرِكْتَ بِدائِكَا   وكانَتْ قتُولاً للرجالِ كَذَالِكَا

یا وەک (تەویل):

قِفِي قَبْلَ وَشْكِ البَيْنِ يا ابْنَةَ مَالِكٍ   وَعُوجِي عَلَيْنَا مِنْ صُدُودِ جَمَالِكِ

ئەمە ڕاناوە کە خۆی بووە بەبەشێ لە وشەکەی پێشی و تەواو لکاوە پێوەی.

ب- ڕەوی ڕاناوی لکاو بێ و لکا بێ بەپیتی جەڕەوە، ئەمیش هەر تەئسیسە، گەرچی هەیە دەڵێ ئەمەیان تەئسیس نییە، وەک (تەویل):

أَلاَ نَادِ فِي آثَارِهِنَّ الغَوَانِيا   سُقِينَ سِمَاماً مَالَهُنَّ وَمَالِيَا

یا وەک: (وَمَابِيَا، وَمَالِيَا) و (وَلاَ بكا، وَدَائِكا).

ج- ڕەوی بەشێ بێ لە ڕاناوی نەلکاوی جیاوە بوو، وە پیتی جەڕی لە پێشەوە بێ ئەمیش تەئسیسە، وەک (تەویل) گەرچی هەیە دەڵێ ئەمە تأسیس نییە:

فأنْ شئْتُمَا ألْقَحْتُمَا أوْ نَتَجْتُمَا   وَإنْ شئْتُمَا مثْلاً بِمثْلٍ كَمَا هُمَا

د- ئەگەر ڕەوی بەشێ بوو لە ڕاناوی نەلکاو، وە پیتی جەڕی لە پێشەوە نەبوو ئەوە ئەلفی تەئسیس نییە. وەک (متقارب):

إذَا مَا تَرَعْرَعَ فينَا الغُلاَمُ   فَمَا أنْ يُقَالَ لَهُ مَنْ هُوَهْ
إذَا لَمْ يَسُدْ قَبْلَ شَدِّ الإزارِ   فذلِكَ فِينَا الَّذِي لاَ هُوَهْ

پوختەی بابەت: هەردوو لە یەک وشەدا بوون ئەوە زۆر باشە، ئەگەر لە دوو وشەیشدا بوون کە لە حوکمی یەک وشەدا بوو هەر باشە.

٦- ئەگەر تەئسیس لە وشەیەکی سەربەخۆدا بوو، ڕەویش لە وشەیەکی سەربەخۆدا بوو، نە ڕاناو بوو، وە نە بەشێ بوو لە ڕاناو، ئەوە تەئسیس نییە. وەک (کامیل):

وَإذَا تَكُونُ كَرِيهَةٌ أُدْعى لَهَا   وَإذَا يُحَاسُ الحَيْسُ يُدْعى جُنْدُبُ

٧- بەڵام موبەررید و هەندێ زانای پایە بەرز کە یەکێ لەوانە هەستیاری گەورە ئەبو عەلای موعەڕییە، دەڵێن: دروستە ئەلفی تەئسیس و پیتی ڕەوی لە دوو وشەیشا بن، باراناویش نەبن، وەک وێنەی ئەم وشانە بن بەسەروا لە چامەیەکا: (وَالِدَا، صَاعِدَا، مُعَاوِدَا، اللأعْلَى يَدَا، أبْعَدُهَا مَدَى، مَا هَدَا).

٨- ئەلفی درێژ و ئەلفی مەقصوورە دروستە بن بەتەئسیس، وەک (کواکب و مناکب) و (أولْى، اَحْلَى لَكَ).

٩- تەئسیسی مەخفیش وەک ریدف و وەصڵی مەخفی هەیە وەک ئەلفی (کذلک) کە لە خەتا نانووسرێ.

١٠- کەم وا دەبێ چامەی تەئسیسدار پیتی پاش ئەلفی تەئسیس سەری هەبێ، یا بۆری هەبێ، بەڵکو پیتی دەخیل زۆرینەی کات ژێری هەیە، مەگەر چۆنەها بۆر یا سەری هەبێ، مەگەر کاتێ ڕەوی ڕاناو بێ یا بەشێ بێ لە ڕاناو، وەک سەری هەبێ: (بَدَالَكا، هَيَا لَكَ، وَمَالَكا) بۆری هەبێ وەک (تەویل):

ألَمْ تَرَ أنِّى وَابْنَ أسْوَدَ لَيلَةً   لَنَسْرِي إلى نَارَيْنِ يَبْدُو سَنَاهُمَا

چامەی وا دەشێ زۆرینەی دێڕەکانی، سەرواکانی ڕاناو بێ. باشترین نموونە بۆ دەخیلی سەردار ئەم وشانەیە (أصابک، أشابک، رابک، هابک) و شتی تری وا.

١١- چامە و پارچە و هۆنراوی خاڵی لە تەئسیس و ریدف دروستە ناو بەناو دێڕێ یا دووانی ئەلفی تەئسیسی هەبێ، یا پیتی ریدفی هەبێ، بەڵام دانانرێ بەتەئسیس.

ئەمەیش پوختەی دەستوورەکانی سەروای عەرەبییە، کە هەستیارە عەرووززانە بلیمەتەکانی خۆیشمان، لە هۆنراودا، زۆرینەی ئەم دەستوورانەیان ڕەچاو کردووە:

١- سەروا یا داخراوە یا کراوەیە (مقید ومطلق).

٢- داخراو یا ریدفدارە یا تەئسیسدار، یا ڕووتە و خاڵییە لە هەردوو لا، وەسڵدار و خەروجداری نییە.

٣- هۆنراوی کراوە تەئسیسدار و ریدفدار و وەسڵدار و خەروجدار و ڕووت (مجرّد)ی هەیە.

٤- پیتی ڕەوی و تەئسیس و ریدف و وەسڵ و خەروج نەگۆڕن لە هۆنراودا، تەنیا پیتی دەخیل لە پیتەکانی سەروا بگۆڕە، نەگۆڕ نییە.

٥- ریدف و تەئسیس بەیەکەوە کۆ نابنەوە، بەڵام تەئسیس لەگەڵ وەسڵ و خەروجا کۆ دەبێتەوە، هەروا ریدف لەگەڵ ئەم دووەدا کۆ دەبێتەوە.

٦- کاتێ دەگەڕێینەوە بۆ سەر یاساکانی تەئسیس و وەسڵ و خەروج و تەجرید، بەدەیان و بەسەدان جۆری سەروا دروست دەبێ لە داخراو و کراوە و سیلەدار و خەروجدار و... تاد.

٧- ئەگەر هێی ڕاناو و کافی ڕاناو پیتی دەخیل بوون، هەستیاران لە کاتی وادا، بۆ ئاسانکاری پیتی تریان تێکەڵ نەکردوون، وەک (کما هما، وما هما، هداهما، اعطی کما، سماکما، رحماکما، حماهم، کماهم، وماهم، اعطاهم) بەڵام شتی وا دروستە وەک (طەویل):

فــأنِ شئتما ألْقَحُتَما وَنُتجِتُمَا   وَإنْ شِئْتُمَا عَيْنَاً بِعَينٍ كَمَا هُمَا
وَإنْ كَانَ عَقْلاً فاعْقِلاَ لأخيكُمَا   بَنَاتِ المَخَاضِ وَالفِصَالَ المقاحِمَا

هەروا پیتی دەخیلی پێش کافی ڕاناو، هەستیاران بۆ ئاسانکاری نایگۆڕن، وەک (طەویل):

تَراغَتْ لِوَشْكِ البَيْنِ بُزلِ جمالِك
وَلَوْ شِئْتِ مَا فَجَّعْتِنِي بارتِحَالِكِ

بەڵام دروستە بگۆڕرێ، وەک (مالک) لەگەڵ (المبارک)دا. بەڵام ئەگەر لە شوێنی ئەم

کافی ڕاناوە هێی ڕاناو دابنرێ، دروست نییە پیتی پێشی بگۆڕێ، چونکە ڕەوییە وەک (طەویل):

عَلَى ابن أبي العَاصِي دِلاَصٌ حَصِينَةٌ   أجَادَ المُسدِّ سَرْدَهَا وَأذَالَهَا

لام ڕەویە، ئەلفی پێشی ریدفە، هێ وەسڵە، ئەلفی پاشی خەروجە، دروست نییە لامەکە بگۆڕێ چونکە ڕەوییە، دروست نییە بڵێی: ئەم سەروایە تەئسیسدارە چونکە هێی بزواوی پێش بزواو، کە لە نەفسی وشە نەبێ هەر دەبێ بەسیلە و بەس.

٢- (بزوێنەکانی سەروا: حَرَكَاتُ القَافِيَةِ):

بزوێنەکانی سەروا زۆرتر پەیوەندییان بەپیتەکانی سەرواوە هەیە کە ئەم شەش بزوێنەن:

١- مەجری. ٢- نەفاذ. ٣- حەذو. ٤- ئیشباع. ٥- رەسس. ٦- تەوجیە.

یەکەم: مەجرا: بڕوانە (٣٧ - المجرى) و (قافیە/ نموونەکانی ریدف/ ١٢).

دووەم: نەفاذ: نەفاز: بزوێنی پیتی وەسڵە، چ سەر، چ ژێر، چ بۆر بێ، وە خوای پیتی وەسڵەکە هێ بێ یا کافی خیطاب بێ، وەک سەری هێ لە (شِعَارُهَا)دا و بۆرەکەی لە (شِعَارُهُ)دا و ژێرەکەی لە (في شِعَارِهِ)دا. پیتی نەفاز تایبەتە بەسەروای رەهاوە، چونکە لە سەروای داخراودا پیتی وەسڵ نییە. نەفاز بۆیە پێی دەگوترێ نەفاز، چونکە لە پێشا بێ بزوێن بووە، کە بزوێنەکە چووەتە سەری جێی خۆی گرتووە.

نموونەی مەجرا و نەفاذ، وەک (کامل): (إنَّ الشِّرَاكَ قُدَّ مِنْ أدِيمِهِ)

میمەکە ڕەوییە، ژێری دالەکە حەذوە. یێکە ریدفە، بزوێنی میمەکە مەجرایە، هێکە وەسڵە، بزوێنەکەی نەفاذە، یا یێکی لێ پەیدا دەبێ دەبێ بەخەروج!

سێیەم: حەذو: بۆیە وای پێ دەگوترێ چونکە لەگەڵ ریدفدا تەریبە، وەک بڵێی بەرابەری ڕاوەستاوە ئاوا. بڕوانە (٥١ - حذو + شیعرەکەی نەفاذ) و (نموونەکانی ریدف/ ١٧).

چوارەم: ئیشباع: بزوێنی پیتی دەخیلە، لە سەروای موئەسسدا، زۆرتر ژێرە، بەڵام دروستە بزوێنی دەخیل بۆر یا سەر بێ، ئیشباع لە سەروای داخراو و کراوەدا دەبێ (بڕوانە: پیتەکانی سەروا/ پێنجەم/ ج) و (١٣٢ - إشباع) و (٤ - التأسيس). ئیشباع بەژێر وەک ژێری هێی (جاهِل) لەم هۆنراوەدا (تەویل):

وَإذَا أنْتَ لَمْ تقصرْ عَنِ الجَهْلِ وَالخَنى
أصَبْتَ حَلِيمَاً أوْ أصَابَكَ جَاهِلُ

وەک بۆری بێی (کابُل) لەم هۆنراوەدا:

سُجُوداً لَهُ غَسَّانُ يَرجُونَ فَضْلَهُ
وَتُرْكٌ وَرَهْطُ الأعَجَمِينَ وكَابُلُ

وەک سەری لام لەم دێڕەدا (موتەقاریب):

إذا كُنْتَ ذَا ثَرْوَةٍ مِنْ غنِيً   فَأنْتَ المُسَوَّدُ في العَالَمِ

(تێبینی):

١- گەرچی بەزۆری لە عەرەبیدا بزوێنی پیتی دەخیل، کە پێی دەگوترێ: ئیشباع، وا باش و پەسەندە کە ژێر بێ، بەڵام جاروبار لە ناو چامەدا سەر یا بۆریش دەبێ، وەک لە سێ دێڕی یەک چامەدا ئەم سێ وشەیە ببن بەسەروا: (جاهِل) و (کابُل) و (العالَم) بەژێری هێ و بۆری بێ و سەری لام.

٢- کۆبوونەوەی ئیشباعی سەر لەگەڵ بۆر و ژێردا، یا لەگەڵ یەکێکیاندا زۆر ناپەسەندە، بەڵام نۆرە سەرەی بۆر و ژێر لە دێڕەکانی یەک چامەدا کەمتر ناپەسەندە، چونکە سەر لە ژێر و بۆرەوە دوورترە، هەتا ژێر لەگەڵ بۆردا، وەک دەگوترێ: (بۆر و ژێر دوو خوشکن).

٣- دروستە بزوێنی ڕەوی و وەسڵ بکرتێ، وەک لە هۆنراوی داخراو و وەسڵ بەهێی وەستاودا بزوێنی ڕەوی و پیتی وەسڵ دەکرتێ، بەڵام لە هیچ کاتێکا دروست نییە کە بزوێنی دەخیل - واتە: ئیشباع - بکرتێ و حەذف بکرێ. دوور نییە هەر لەم خاڵەیشەوە ناونرا بێ ئیشباع، چونکە هەمیشە تێروتەسەلە لە بزوێن.

٤- کاتێ بزوێنی دەخیل لە دێڕەکانی چامەیەکا جیا بن لە یەکتر، ئەوە دادەنرێ بەنەنگی سەروا، پێی دەگوترێ (سناد) وەک لە دێڕی یەکەما (أبَادِوُ) بێ، بەژێری دال و لە دێڕێ تری هەمان چامەدا (المظاهر) بێ، بەسەری هێ.

٥- حەذو و ئیشباع قەت بەیەکەوە کۆ نابنەوە، هەروەک ریدف و تەئسیس بەیەکەوە کۆ نابنەوە، چونکە هۆنراو یا ریدفدارە، یا تەئسیسدارە، یا هیچیان نییە، کەواتە ریدف لەگەڵ تەئسیسا و حەذو لەگەڵ ئیشباعا مانیعەتولجەمعن، بەڵام مانیعەتولخولو نین، وەک کاتی تەجرید و خاڵی بوون لە هەردوو لایان.

٦- ئیشباعی سەر لە کوردیدا پێی دەگوترێ هەڵکشاوی، ئیشباعی ژێر پێی دەگوترێ داکشاوی، تەوجیە و ئیشباع بەیەکەوە کۆ نابنەوە، تەوجیە تایبەتە بەسەروای ڕووتەوە.

پێنجەم: ڕەسس: بزوێنی پیتی پێش ئەلفی تەئسیسە، وەک سەری دالی (جَدَاوِلُ) و بزوێنی عەینی (مَعَابِدُ) ڕەس لە داخراو و کراوەدا هەیە، حەذو و ڕەس لە یەک سەروادا یەک ناگرن، هەروەک ڕیدف و تەئسیس یەک ناگرن.

شەشەم: تەوجیە: بریتییە لە بزوێنی پیتی پێش ڕەوی، لە سەروای بێ تەئسیس و بێ ڕیدفی داخراو و کراوەدا، لە داخراودا وەک بزوێنی پیتی دالی (دەر) کە سەرە، لەم چامەیەی مامۆستا مەلا ئەسعەد مەحویدا –ڕەحمەتی خودای لێ بێ– کە دەڵێ (ڕەمەل):

هەستە ئەی بادی سەبا خێرا بڕۆ وێنەی تەتەر

جەژنە پیرۆزە بکە لەو یارە وا کەوتۆتە دەر

یا وەک سەری طێ لە (لَمْ يُطَعْ)دا. جاری وا هەیە لە یەک پارچە هۆنراودا سێ جۆر بزوێن (سەر، بۆر، ژێر)ی تەوجیە کۆ دەبێتەوە، بەڵام یەک بزوێنی تەوجیە جوانترە، وەک جیاوازی بزوێنی تەوجیە لەم هۆنراوانەدا (متقارب):

لاَ وَأَبيكَ اْبنَةَ العَامِرِيّ(م)

لاَ يَدَّعِي القَوْمُ أَنِّى أَفِرْ

تَمِيمُ بنُ مُرٍّ وَأَشْيَاعُهَا وكِنْدَةُ حَوْلِي جَمِيعاً صُبُرْ

إِذَا ركبُوا الخَيْلَ وَاْستَلئَمُوُ تَحرَّقَتِ الأَرْضُ وَاليَوْمُ قَرْ

ئەوەتا پیتی بزوێن لە دێڕی یەکەما ژێرە، لە دووەما بۆرە، لە سێیەما سەرە.

تەوجیە لە موطڵەقا وەک سەری لامی (سلكوا) لەم دێڕەدا (بەسیت):

بَانَ الخَلِيطُ وَلَمْ يَأْوُوا لِمَنْ تَرَكُوا

وَزَوَّدُوكَ اشْتِيَاقاً أَيَّةَ سَلَكُوا

جاری وا هەیە ژێر و بۆریش لەگەڵ سەردا کۆ دەبنەوە وەک (بەسیط):

مُقْوَرَّةٌ تَتَبَارى لاَ شِوَارَ لَهَا

إِلاَّ القَطُوعُ عَلَى اْلاكْوَارِ وَالوُرُكُ

يا حَارِ لاَ أُرْمَيَنْ مِنْكُمْ بِدَاهِيَةٍ

لَمْ يَلْقَهَا سُوقَةٌ قَبْلِي وَلاَ مَلِكُ

بەبۆری ڕێی (الوُرُك) و ژێری لامی (مَلِكُ).

لە سەروای موتەرادیفدا تەوجیە نابێ. لە کوردیشا وەک جیاوازی پیتی تەوجیە لەم وشانەدا کە وەفایی کردوونی بەسەروای چامەیەکی (ڕەمەل):

ئەی صەبا! تێک مەدە تۆ پەرچەم و کاکۆڵی گوڵە

زوڵف و کاکۆڵی گوڵە مەسکەنی صەد پارە دڵە

هاوسەرواکانی ئەمانەن: (سڵە، نوغوڵە، کوڵە، دوو دڵە...). بەڵام حەریق لە چامەیەکا کە ئەمە سەردێڕەکەیەتی، تەوجیەی تا سەر دابین کردووە (هەزەجی هەشتی ئەخرەبی مەکفووفی مەحذوف):

بۆ جەمعی غەم و شادی نەبوو ڕۆژی موحەررەم

ڕووت بەرگی گوڵی شادی و زوڵفت شەوی ماتەم

هاوسەرواکان: (دەم، پەرچەم، جەهەننەم، موعەللەم، مونەظظەم، مەحرەم، غەم، خوڕڕەم، مەحرەم).

ژمارەی سەروا بەپێی پیتەکانی سەروا:

وەک گوتمان سەروا بەپێی بزوێنی پیتی ڕەوی دوو جۆری هەیە: داخراو و کراوە –واتە: مقيد و مطلق–.

آ– داخراو چوار جۆری هەیە:

١– تەئسیسدار: وەک (ڕاهب، صاحب، جالب...) مەحوی دەفەرموێ: (هەزەج):

دڵە عەرشی خودا مەحوی. خەجاڵەت بە لەبەر غەفڵەت

کە بۆتە بوتکەدەی بێ بەرهەمەن، یا دەیری بێ ڕاهیب

مەحوی لە سەراسەری دێڕەکانی ئەم چامەیەدا پەیڕەوی پیت و بزوێنی پێویستی لەم چامەیەدا کردووە، کە بریتین لە ١– ڕەس ٢– تەئسیس ٣– دەخیل ٤– ڕەوی ٥– زەنەی ڕەوی ٦– بگرە بزوێنی دەخیلیشی پەیڕەو کردووە.

هاوسەرواکان: (غایب، حاجیب، طالیب).

٢– ڕیدفدار، کە سێ جۆری هەیە:

آ– ئەلف، یەک جۆری هەیە ئاوا (باش) لەگەڵ (ماش) و (داش) و....

ب– واو، دوو جۆری هەیە: واوی مەدد، وەک (طروب، حلوب، شروب...)، واوی لین،

وەک (تەور، بەور، هەور...).

ج- یێ، دوو جۆری هەیە: ییێی مەدد، وەک (نصیح، جریح، کەریم، رەحیم، سەرین، جەمین) ییێی لین، وەک: (دەیر، سەیر، طەیر).

د- تێکەڵ، وەک (خەوف، ضەیف...).

٣- داخراوی ڕووتی بێ ریدف و تەئسیس: وەک (نەفەل + عەجەل) و (جَحْفَلْ + حنظَلْ) و (احمد + امجد + سرمد... تاد). ناری - ڕەحمەتی خوای لێ بێ - دەفەرمووێ (ڕەمەل):

ڕۆژی عیشوە و عوشرەت و عەیش و تەرەبْ

ئەی موبارەک بێ لە تۆ: شۆخی عەرەبْ

سەرواکانی تر (نەسەب، روتەب، لەقەب، زەهەب، عەنەب، حەڵەب، بەگەپ) ئەم سەروایانە هەموویان خاڵین لە ریدف و تەئسیس و بزوێن و پیتی پاش و پێشیان، تەنیا پیتی ڕەوی پەیڕەو کراوە لە سەروایەکی موتەراکیبدا، پیتی ڕەوی بێی وەستاوە.

٤- داخراوی موصمەت: (بڕ: ٢٢ - البیت - ١٠- بەیتی موصمەت/٢).

ب- کراوەیش شەش جۆری هەیە:

١- تەئسیسداری وەسڵدار: (بڕ: ٤ - التأسیس). لە کوردیدا وەک ئەم چامەیەی بێکەسی ڕەحمەتی کە ئەمە سەردێڕەکەیەتی (ڕەمەل):

داری ئازادی بەخوێن ئاو نەدرێ بەر ناگرێ

سەربەخۆیی بێ فداکاری ئەبەد سەرناگرێ

هەستیار لە گشت سەرواکانی دێڕەکانی ئەم چامەیەیدا پابەند بووە بەم پیت و بزوێنە پێویستانەوە: کە ئەمانەن:

١- رەس ٢- تەئسیس ٣- ڕەوی ٤- مەجرا ٥- دەخیل ٦- ئیشباع ٧- وەسڵ.

سەرواکانی تر: (نادرێ، نامرێ، ناکرێ، لابرێ، ڕاگرێ، هەڵناگرێ، نافڕێ، نادرێ، ناپەڕێ، دادڕێ). لەم سەروایانەدا: ڕێ ڕەوییە، ژێرەکەی مەجرایە، ئەلفەکە تەئسیسە سەری پێشی رەسە، ییێکەی کۆتایی وەصڵە، پیتە بگۆڕەکەی نێوانی ئەلف و ڕێکە دەخیلە، بزوێنەکەی کە سەرە ئیشباعە. هەموویان ڕێک وەک خۆیان دووبارە بۆتەوە بێجگە لە دەخیل، کە ئەم پیتانەن: (گ، د، م، ک، ب، گ، گ، ف، د، ڕ، ڕ). (ێ)ی کۆتایی

دێڕەکان ڕاناوی کەسی تاکی لکاوی سێیەمە لەبەر ئەوە نابێ بەڕەوی.

(تێبینی):

١- سەرواکانی تری ئەم چامەیە ئەمانەن: (نادرێ، نامرێ، ناکرێ، لابرێ، ڕاگرێ، هەڵناگرێ، نافڕێ، نادرێ، ناپەڕێ، دادڕێ).

٢- ئەوەی کە دەڵێین ئەم چامەیە تەئسیسدارە لەسەر ڕای موبەررید و پێشنیاری ئەبوعەلای موعەڕی لە (لزوم ما لایلزم)دا و، تەحسینی ئیبنو رەشیق لە (العمدة)دا. ئەمەیش ئەو هۆنراوانەیە کە ئەم زاتانە کردوویانە بەبەڵگەی دروست بوون:

آ- أقولُ لعَبْدِ اللّه - لَمَّا سِقَاؤنَا وَنَحْنُ بِوَادِي عبد شَمْسِ وَهَا-شِم

ب- أقولُ لعبدالله لَمَّا لَقَيْتُهُ وَنَحْنُ بِوَادِي الرُّومِ فَوْقَ القَنَا - طِر

ج- وَأطْلَسُ يَهْدِيهِ إلى الزَّادِ أنْفُهُ أطافَ بِنَا وَالليلُ دَاجِي العَسَاكِر

فَقُلْتُ لِعَمْرٍ وَصَاحِبِي إذْ رَأيْتُهُ وَنَحْنُ عَلى حَوْضٍ دِهَاقٍ، عَوى، سِر

چونکە سەرواکان کە ئەمانەن یەکی دوو وشەن ئاوا: (وهاشم = وَهی + شِمْ) (وهی) فیعلی ماضییە و (شِمْ) فیعلی ئەمرە. (القَنَاطِر = القَنَا + طِرْ) (القنا = کۆی القناة)ە و (طِر) ئەمرە لە طەیەران. (العساکر) یەک وشەیە بەڵام (عَوی سِر = عوی = فیعلی ماضی، سر، فیعلی ئەمرە لە سیر، کەواتە دوو وشەیە.

٣- من پشتگیری ئەم ڕایە دەکەم، چونکە دەبێ بەهۆی پیادەکردنی تەئسیس بەزۆری لە هۆنراوی کوردی ڕەسەندا، کە تەئسیس یەکێکە لە هۆ گرنگەکانی ڕازانەوەی سەروا (بڕ: القوافی تەنوخی ص ١٠٦ + عمدەی ئیبنو رەشیق ج/ ١ ص ١٦٢ + لزوم ما لایلزم ص ٨ + عەروض و قافیەی شێخ محمد ئەمینی بێژوەیی، دەسخەت، سەر باسی سەروا + سەروا. د. عەزیز گەردی ل/ ١٣٥).

٢- تەئسیسداری وەسڵداری خەروجدار، وەک (یُوَافِقُهَا) لەم دێڕەدا (مُنْسَرِح):

یُوشَكُ مَنْ فَرَّ مِنْ منیَّتِهِ فِي بَعْضِ غِرَّاتِهَا یُوافِقُهَا

١- سەری واوەکەی رەسە. ٢- ئەلفەکەی تەئسیسە. ٣- فێ دەخیلە. ٤- ژێری فێکە ئیشباعە. ٥- قافەکەی ڕەویە. ٦- بۆرەکەی مەجرایە. ٧- هێکەی وەسڵە. ٨- سەری هێکە نەفاذە. ٩- ئەلفەکەی کۆتایی خەروجە.

لەم سەروایەدا، لە دوازدە پێویستییەکانی سەروا - کە شەشیان پیتە و شەشیان بزوێنە

– نۆیان کۆبوونەتەوە، هەموویان – بێجگە لە پیتی دەخیل – دەبێ لە سەرجەمی دێڕەکانی تری چامەکەدا وەک خۆیان دووبارە ببنەوە، ئاوا: (یُرافِقُـهَـا، یُصَادِقُـهَـا، یُرَافِـقُـهَـا، تُسَاحقها). لە هیچ جۆرە سەروایەکی تردا لەمە زیاتر کۆ نابێتەوە. نموونەی ئەم جۆرە لە کوردیدا زۆر زەحمەتە.

٣– ریدفداری وەسڵدار، وەک (طراق)ی لەم دێڕەدا (بەسیت):

یا عَبْدُ مَالَكَ مِنْ شَوْقٍ وَإبْرِيقِ   وَمَرِّ طَيْفٍ عَلَى الاهْوَالِ طَرَّاقِ

نالی –ڕەحمەتی لێ بێ– دەڵێ (هەزەجی ئەخرەب):

بایێ لە طەرەف قـیـبلەمـەوە دێت و وەزانە

یا بۆنی هەناسـەی دەمی غـونچـەی لەرەزانە

١– سـەری زێ حەذوە. ٢– ئەلف ریدفـە. ٣– نوون رەویە. ٤– بزوێنەکـەی کـە سـەرە مەجرایە. ٥– ئیشباعەکەی کە ئەلفێکی لێ پەیدا دەبێ وەسڵە.

دەی ئەم پێنج شتـە لە هەمـوو سـەرواکـانـی تردا ڕەچاو کـراون ئاوا: (نەزانە، خـەزانە، خەزانە، بزانە، مەرەزانە، مەزانە، دزانە).

٤– سەروای ریدفداری وەسڵداری خەروجدار، وەک (یُعِیدُهَا) لەم دێڕەدا (تەویل):

مِنَ الخفرات البيضِ وَدَّ جَليسُهَا

إذَا مـا انْقَضَتْ أحْدُثَةٌ لَوْ یُعِیدُهَا

بزوێنی عـەینەکە حەزوە، یێکە ریدفە، دال ڕەویە، بزوێنەکەی مـەجرایە، هێکە وەسڵـە، بزوێنەکەی نەفاذە، ئەلفەکە خەروجە. حەوت پێویستی سەروای وا تیادا.

٥– سەروای کراوەی ڕووتی وەسڵداری بێ ریدف و تەئسیس (تەویل):

قِفَا نَبْكِ مِنْ ذِكْرَى حَبِيبٍ وَمَنْزِلِ

بِسِقْطِ اللِّوى بَيْنَ الدُّخُولِ فَحَوْمَلِ

لام ڕەویە، بزوێنەکەی مەجرایە، یێی پاش ڕەوی وەسڵە، سەرواکە ڕووتە لە تەئسیس و ریدف و خەروج.

یا وەک حاجی –ڕەحمەتی لێ بێ– دەڵێ (ڕەمەل):

زۆر سـەگم دیوە فـەقـەت نەمـدی ڕەقـیـبی هەندەسـە

وەزعی نامەوزوون دەبێ وەک خـانـوویی بێ هەندەسە

سێن ڕەوییە، بزوێنەکەی مەجرایە، ئەلفی ئیشباعەکەی کە لە (ه) پەیدا دەبێ وەسڵە نە ریدف و نە تەئسیسی نییە.

٦– سەروای کراوەی ڕووتی وەسڵداری خەروجدار (ڕەجەز):

کل امْرِئٍ مُصَبَّحٌ في أهْلِهِ   وَالْمَوْتُ أدْنَى مِنْ شِرَاكِ نَعْلِهِ

یا وەک شیعرەکەی نالی: (دەروونی... بڕوانە: ٢٢ – البيت – هێڵکاری...).

جۆرەکانی سـەروا بەپێی بزوێنـەکانی یا بەپێی زەربەکان:

وەک لە پێشەوە لە پێناسەی سەروادا گوتمان سەروا دوو پیتی وەستاو سنووری سەرەتا و کۆتای دیاری دەکەن، جا لەسەر ئەو بنیاتە سەروا دەبێ بەم پێنج جۆرەوە:

یەکەم – سەروای موتەرادیف: ئەوەیە لە کۆتایی دێڕدا دوو پیتی وەستاو پێکەوە بن، یا زیاتر، پیتی بزاویان لە نێواندا نەبێ، بەمەرجێ وەستاوی یەکەمیان پیتی لین بێ، وەک (سەریع):

مَنْ عَائِدِي اللَّيْلَةَ أمْ مَنْ نَصِيحْ   بِتُّ بِهِمٌّ فُؤَادِي قَرِيحْ

ئەم جۆرە سەروایە تایبەتە بەچەند پێیەکەوە، کە تووشی جۆرێ گۆڕین (عیللە)ی تایبەت دەبن، لە هەندێ بەحری دیاریکراودا، وەک:

١– (فـاعـلاتن) بەقـەصـر لە مـەدید و رەمـەلدا دەبێ بە(فَاعِـلاَتْ = فَاعِـلاَنْ) بەنونی وەستاو. وەک (مەحوی – رەمەلی مەقصوور):

مــاهی من ڕۆژێ لە ڕوو لادا نیـــقــابْ

شەو مەگەر هەڵبێ –لە شەرمان– ئافتابْ

بەتەسبیغیش لە مەجزوئی رەمەلا دەبێ بە(فاعلاتان) وەک:

كُلَّمَا قَابَلَهُ شَخْـــ   ـصٌ رَأى صُورَتَهُ فيه

–ب–+–ب ب–– + –ب––+ب ب––ْ

٢– (مستـفعلن) لە سێیەمی بەسیطا بەتەذییل دەبێ بە(مستـفعلان) بەنوونی وەستاو، وەک (إخوَانَ خَيْرْ = مستفعلانْ = ––ب–ْ).

٣– (مـفـاعـیلن) لە هەزەجدا بەقـەسـر دەبێ بە(مـفـاعـیْل) بەلامی وەسـتـاو، دەکرێ بە(فعولان = عَطَايَايْ).

٤- (متفاعلن) له کاملدا بەتەذییل دەبێ بە(متفاعلان). بەئیضمار و تەذییل دەبێ بە(مستفعلان) وەک (متقابلان) و (أفْرَاخَ طَيْرْ = --ب-ْ).

٥- (مفعولات) له سەریعا بەوەقف دەبێ بە(مفعولات = مفعولان) بەوەقف و تەی دەبێ بە(مفعلات = فاعلان = -ب-ْ).

له مونسەریحا بەوەقف و نەهک دەبێ بە(مفعولات = مفعولان = ---ْ) بەوەقف و نەهک و خەبن دەبێ بە(مفعولات = فعولان = ب--ْ).

٦- (فعولن) له موتەقارەبا بەقەصر دەبێ بە(فعول) بەلامی وەستاو، وەک (خَجُولْ + عَجُولْ = ب- ْ).

٧- (فاعلن) له موتەدارەکا بەتەذییل دەبێ بە(فاعلان) وەک (الدُّهُورْ + بِالسُّطُورْ = فاعِلاَنْ = -ب- ْ).

(تێبینی): مەرجی سەروای موتەرادیف ئەوەیە داخراو و ریدفدار بێ، وەک ئەم نموونانەی کە لە پێشەوە ڕابووردن. جا ئەگەر ریدفدار نەبوو، وەستاوی یەکەم پیتی مەدد نەبوو، پێی دەگوترێ: سەروای موسمەت. وەک (لم یفزعْنْ) بڕوانە: (٢٢ - البیت - جۆرەکانی بەیت - ١٠ - بەیتی موصمەت).

سەروای موتەرادیف و موصمەت لە کوردیدا جۆری تریان هەیە و جیاوازی زۆریشیان هەیە لە هی عەرەبی. بۆ دەریاکان، خوا یار بێ (بڕ: ٢٤٧ - التزام اللین في القوافي).

دووەم: سەروای موتەواتیر: ئەوەیە لە کۆتایی دێڕدا یەک پیتی بزواو لە نێوانی دوو پیتی وەستاو بێ. وەک (مەولەوی - دە برگە):

دەلالەت جۆشۆ چوون ڕۆی ئازادی

گەرمەی گەرم نەزم بەزم پڕ شادی

لە عەرەبیدا وەک (عضی) لەم دێڕەدا (تەویل):

حَمِدْتُ إلهِی بَعْدَ عُروَةَ إذْ نَجَا   خِرَاشُ وَبَعْضُ الشَّرِّ أهْوَنُ مِنْ بَعْضِ

سەروای موتەواتیر لەم پێیانەدا ڕوو دەدا، یا لە خۆیانا، یا لە موزاحەفەکەیاندا: (١- فعولن، ٢- مفاعیلن، ٣- مفاعلتن، ٤- مفاعیلن، ٥- فاع لاتن، ٦- فاعلن ـــ فعلن = --، ٧- فاعلاتن، مستفعلن ـــ مفعولن، ٨- متفاعلن ـــ مفعولن ـــ متفاعل ـــ فعلن = --، ـــ مستفعلاتن ـــ متفاعلاتن، ٩- مفعولات، فاعلاتن،

١٠- مستفعلن ـــ فعولن).

کە کاتێ دەچینەوە سەر دەریاکان و چاو دەگێڕین بۆ ئەم پێیانە و زیحافکراوەکانیان بۆمان دەردەکەوێ سەروای موتەواتیر، لە هەر شازدە دەریاکەدا ڕوو دەدا.

سێیەم: موتەداریک: ئەوەیە کۆتایی زەرب، دوو پیتی بزواو بێ لە نێوانی دوو پیتی وەستاودا، واتە: وەتەدێکی کۆ بێ لە پاش پیتێکی وەستاوەوە. وەک (مستفعلن، متفاعلن، فاعلن، مفاعلن). سەروای موتەداریک لە هەموو بەحرێکا دەبێ، بێجگە لە موضاریع و موقتەضەب و موجتەس و وافیر.

سەروای موتەداریک لە (مستفعلن)ی ڕەجەزدا، نامی دەفەرمووێ:

قورئان لە بۆ تۆ هاتە خوار لەلای خودا

ئینسانی زانا کرد بەڕێگەی ئیهتیدا

لە (فاعلن)ی بەسیتا، سەفوەت -ڕەحمەتی خوای لێ بێ- دەفەرمووێ:

هیچ بۆنێ ناگا بەخاکێ وا بەئەندامیەوە

تووبا بەشی ئەو کەسە، ئەو خاکە، ماچ کا بەدەم

چوارەم: موتەراکیب: ئەوەیە کۆتایی زەرب سێ پیتی بزواو بێ لە نێوانی دوو پیتی وەستاودا، وەک (مفاعلتن، مفتعلن، فعلن). لە هەموو دەریاکاندا دەبێ، بێجگە لە طەویل و هەزەج و موضاریع و موجتەس و موتەقارەب. وەک (فعلن) لە بەسیتدا، نامی دەفەرمووێ:

گەلێ فریشتە و پەری بەگیان و دڵ موشتەری

لە بۆ ثەنای سەروەری ثەنا بێی بەدەما

پێنجەم: سەروای موتەکاویس: ئەوەیە کە لە کۆتایی زەربا چوار پیتی بزواو لە نێوانی دوو پیتی وەستاودا بێ. واتە: فاصیلەیەکی گەورە بێ، کە بریتییە لە (فعلتن) لە بەسیط و ڕەجەز و سەریعدا ڕوودەدا، ئەم دێڕەی مامۆستا مەلا عەبدولکەریمی مودەڕریس دەست دەدا بۆ نموونەی (فعلتن) لە ڕەجەزدا:

قُرئان لە بۆ تۆ هاتە سەر تەختی زەوی

تێراو بوو لێی عالەم چ بەرزو چ نەوی

لەتی دووەم ئاوا پارچە پارچە دەکرێ:

تێراو بُلِيي : عَالْمَچَبَرْ : زُچَنَوِی

مستفعلن : مستفعلن : فَعِلتنْ

--ب- : --ب- : ب ب ب-

لە شوێنیّ (وو) لە (تێراو بوو)دا، بەبۆر دابنرێ، دەبێ (و) لە (بەرز و چ نەوی)دا، باشتر بەبزوێنی بۆر دابنرێ، ئەو کاتەیش ییّکە یەکسان دەبێ بە(فعلتن) و دەبێ بەنموونە بۆ سەروای موتەکاویس لە کوردیدا. لە کوردیدا وەک (هەرەوەزی، سەرەخەرێ، دەرەبەگی، سەگە سەگە، حەمەڕەشی، شلەپەتێ، دڵەتەپێ).

(تێبینی):

١- سەروای ڕووت هەر پێنج جۆرەکەی هەیە، وەک (برنج، دەرگا، نەشتەرگەری، کوێرەوەری، هەرەوەزی).

٢- سەروای ریدفدار و تەئسیسدار چەند جۆرێکیان هەیە بڕوانە: نەخشەی (جۆرەکانی ریدف و تەئسیس و وەسڵ و خەروج).

٣- (نەنگەکانی سەروا: عُيُوبُ القافِيَة):

وەک دەزانین هەستیار دەبێ لە سەروادا، بەپێی زەربی دەریاکە، پابەند بێ بەچەند پیتێک و بەچەند بزوێنێکەوە، جا هەر کاتێ یەکێ لەو یاسایانە ڕەچاو نەکا، شیعرەکەی تووشی نەنگێکی سەروایی دەبێ.

نەنگەکانی سەروایش هەیانە پەیوەندی بەڕەوی و بزوێنەکەیەوە هەیە، هەیانە پەیوەندی بەپیت و بزوێنەکانی پێش ڕەوییەوە هەیە، هەیانە پەیوەندی بەپیت و بزوێنەکانی پاش ڕەوییەوە هەیە.

یەکەم: نەنگ و کەموکوڕییە ناودارە کانی ڕەوی شەشن: ئیکفا و ئیجازە پەیوەندییان بەڕەوییەوە هەیە، ئیقوا و ئیصراف بەمەجراوە هەیە، کە بزوێنی ڕەوییە، ئیطا و تەضمینیش دەبن بەپاشکۆی ئەمانە، بەدەلیش دادەنرێ بەنەنگ و پەیوەندی بەڕەوییەوە هەیە:

١- ئیکفاء: لە زمانا واتە: هەڵگێڕانەوە و پێچەوانە کردنەوە، لە زاراوا بریتییە لە جیاوازیی پیتەکانی ڕەوی لە دێڕەکانی هۆنراودا، لە لەفظا، نەک لە مەخرەجا، بەڵکو لە

مەخرەجدا لەگەڵ یەکتر بسازێن، وەک (سائس × قارص) و (حالب) لەگەڵ (حالم، حاکم) و (شارح × شارخ) و (شائن × شاتم) و (صدْغ - صُقْع). وەک (تەویل):

وَلَمَّا أصَابَنى مِنَ الدَّهْرِ بَنْوَةٌ
شُغِلْتُ، وَأَلْهى النَّاسَ عَنّى شُؤُنُهَا
إذَا الفَارِغِ المَكْفِىُّ مِنْهُمْ دَعْوَتَهُ
أمَرَّ، وكَانَتْ دَعْوَةً يَسْتَدِيمُهَا

ئەوەتا پیتی ڕەوی لەم دوو دێڕەدا، کە لە یەکەما نوونە و لە دووەما میمە، لە زارا لە یەکتر جیاوازن، بەڵام لە سازگە (مەخرەج = دەروازە)دا، لە یەکتر نزیکن، میم لێوییە، نوون زمانییە. ئەمە لە کوردیدا نموونەی زۆرە، گەرچی لە تایبەتمەندییەکانی سەروای کوردیدا بەتەواوی قسەی لێ دەکەین، بەڵام لێرەیش، کەمێ لێی دەدوێین، بەڵام لە پاش ئیجازە، تا بزانین ئەیارەی دووری و نزیکیی پیتەکان لە ناو خۆیانا چۆنە.

٢- ئیجازە: ئەوەیە دوو پیتی لە یەکتر جیا، لە زار و لە سازگەدا، ببن بەهاوڕەوی، وەک (د - ق) لە (عبید - عریق)دا و (ب - ل) لە (شارب - قاتل)دا و (م - ه) لە (کاتم - فارە)دا. هەندێ مامۆستا دەڵێن: ئیجازە ئەوەیە: کە یەکێتیی تەوجیە نەمێنێ، وەک (أفِرْ، صُبُرْ، قَرْ). بڕ: (بزوێنەکانی سەروا، شەشەم: تەوجیە). بڕێ مامۆستایش دەفەرموون: ئەوەیە عەرووزی چەند دێڕێ لە هۆنراوێکا لە یەکتر جیاواز بن و جیاوازییەکەیش بۆ تەصریع نەبێ. وەک (بەسیط):

مَنْ يَسألِ النَّاسَ يَحْرِمُوهُ وَسَائِلُ اللّه لاَ يُخيبُ
سَاعِدْ بِأَرْضٍ إذا كُنْتَ بِهَا وَلاَ تَقُلْ إنَّنِى غَرِيبُ

بەپێی عەرووز و زەربی دێڕی یەکەم کە (فعولن - فعولن)ە، دەبێ ئەم هۆنراوە لە حەوتەمی بەسیت بێ، کە موخەللەعی بەسیتە، بەپێی عەرووزی دێڕی دووەمیش بێ کە (مفتعلن)ە دەبێ لە چوارەمی بەسیط بێ. هەندێ تر دەڵێن: ئیجاز بەڕێی بێ خاڵ نەک ئیجازە بەزێی خاڵداری بچووک. ئەمەیش نەخشەی سازگەکانی پیتەکان، کە ناودارن بەمەخاریجی حورووف:

ژ	جێگەی سازگە	ژمارەی سازگەکانی	ناوی پیتەکانی سازگەکان	ژمارەی پیت	ریزی دوور و نزیکییان
١-	جەوف بۆشایی ناودەم	١- بۆشایی ناودەم و گەروو	(ا،و،ی) مەددی	٣	
٢-	حەلق گەروو	١- ئەوپەڕی کەروو نزیکی سنگ ٢- ناوەڕاستی گەروو ٣- سەرەتای گەروو، نزیکی دەم	(أ، ه) (ع، ح) (غ، خ)	٦	
٣-	لیسان زمان	١- بنی زمان تەنیش گەروو ٢- بنی زمان ژێر سازگەی (ق) ٣- ناوەڕاستی زمان ٤- نووکی تا کاکیلەکان ٥- نووکی تا ئەوپەڕی ٦- تووکی تا ژێر سازگەی لام ٧- نووکی زمان ٨- نووکی و بنی ددانەپێشینەکان ٩- نووکی کەمێ لە سەروو ددانە پێشینەکانی سەروخوارەوەوە ١٠- نووکی لەگەڵ نووکی ددانە پێشینەکانی سەرو	(ق) (ک) (ج،ش،ی-نامەددی) (ض) (ل) (ن) (ر) (ط، د، ت) (ص، ز، س) (ظ، ذ، ث)	١٨	
٤-	شەفەتان دوولێو	١- ناوەوەی لێوی خواروو لەگەڵ نووکی ددانەپێشینەکانی سەرەوە ٢- هەردوو لێو	(ف) (ب-،و-نامەددی)	٤	
٥-	خەیشووم لای سەرووی لووت هەتا ناودەم	١- پیتەکانی منگە ٢- میم کە ئیخفابکرێ لە بێ دا	نوونی وەستاو و تەنوین و میم و نوونی قورس	٥	

ئەم پیتانە لە کوردیدا بوون بەهاوڕەوی، وە لە جۆری نەنگی ئیکفان: (ب – پ، ج – چ، ح – ه، خ – غ، ز – س، ث – س، ژ – ش، ف – ڤ، ک – گ، ر – ڕ، ل – ڵ، وو – ۆ، ی – ێ، ا – ە، ه – ی). بەڵام زۆر بەکەمی، هەستیار تا خۆی لێ بپارێزێ چاکترە.

پیرەمێرد – ڕەحمەتی خودای لێ بێ – بزوێنێ کورتی کردووە بەهاوڕەوی بزوێنی درێژ، کە دەڵێ (بڕ: چی پیتێ دەبێ بەڕەوی/ آ- ئەلف/ ١٠، ١١) و (٤٤ – الإجازة – ٢).

هەر لە ڕۆژهەڵات هەتا ڕۆژاوا   چرای ئەم دینەی تیا هەڵکراوە

٣- ئیقواء: ئەوەیە کە بزوێنی ڕەوی کراوە لە یەکتر جیا بن لە هۆنراودا، بەڵام لە یەکتر نزیک بن، وەک: ژێر و بۆر. وەک: (فَوَارِسِ) بەژێری سین، لەگەڵ (حَوَارِسُ)دا بەبۆری سین. وەک (تەویل):

دَعَانی أخِي وَالخَيْـــلُ بَيْنِي وَبَيْنَهُ   فَلَمَّـا دَعَانِي لَمْ يَجِدْنِي بِقُعْدُدِ
فَطَاعَنْتُ عَنْهُ الخَيْلَ حَتَّى تَنَهْنَهَتْ   وَحَتَّى عَلاَنِي حَالِكُ اللونِ أَسْوَدُ

بەژێری دالی (قُعْدُدِ) و بۆری دالی (أَسْوَدُ) کە هەردووکیان هاوڕەوین، کەواتە: ئیقوا جیاوازی مەجرایە، لەبەر ئەوە ناچێتە سەر سەروای داخراو.

٤- ئیصراف: ئەوەیە کە بزوێنی ڕەوی جارێ سەر بێ و جارێ بۆر، یا ژێر بێ، وەک (قَدْرُ) بەبۆری دال، لەگەڵ (عَبْرَآ)دا بەسەری دال، یا وەک (في يَوْمِ سُوقِ) لەگەڵ (أَنْ تَذُوقَا)دا. هەندێ مامۆستا دەفەرموون: جیایی بزوێنی ڕەوی هەر چۆن بێ ئیقوایە، جاری وا دەبێ، بۆر و ژێر و سەر لە یەک هۆنراودا کۆ دەبنەوە، وەک (وافیر):

تكلِّفُنِي سَوِيقَ الكَرْمِ جَرْمٌ   وَمَا جَرْمٌ وَمَا ذاكَ السُّوِيـقُ
وَمَا شَرِبُوهُ وَهْوَ لَهُمْ حَلاَلٌ   وَلاَ قَالُوا بِهِ فِي يَوْمِ سُـوقِ
فأَوْلى ثُمَّ أَوْلى ثـم أَوْلى   ثَلاثآ يا ابنَ عَمْرٍ وَأَنْ تَذُوقَا

(تێبینی): آ- کۆگیری بۆ نەنگی سەروا لە کوردیدا، ئەوەیە: جیاوازی پیت و بزوێنەکانی سەروا لە یەکتر، لەو شوێنانەدا کە مەرجە، یا پەسەندە وەکو یەک بن، ئەم جیاوازییە دادەنرێ بەنەنگ و کەموکوڕی.

بۆ نموونە: مەرجە کە ڕەوی لە دێڕەکاندا، لە زار و لە سازگەدا یەک پیت بێ، وەک: (ن، ن، ن... تاد) یا وەک: (ش، ش، ش... تاد) هەروا پەسەندە ئەو پیتەیش لە یەک جۆر بێ و یەکێتی بزوێنەکەی، یا وەستاوییەکەی بەپێی یاسای خۆی بپارێزرێ، وەک (ڕ، ڕ، ڕ... تاد) یا وەک (ڵ، ڵ، ڵ... تاد) بەڵام کاتێ ئەم مەرجە فەوتا، یا ئەم پەسەندییە ڕەچاو نەکرا، وەک ئەوە (پ) بوو بەهاوڕەوی (ب) یا (ڕ)ێی گەورە کرا بەهاوڕەوی (ر)ێی بچووک ئەوەدا دەکرێ بەنەنگی سەروا وەک ئەم حاڵەتانە: (پ-ب، ج-چ، ح-ه، خ-غ، ز – س، ث-س، ژ-ش، ف-ڤ، ک-گ، ر-ڕ، ل-ڵ، وو-ۆ، ی-ێ، ا-ە، ە-ی) یا وەک ئەم بارانەی تر: (گوڵ- گڵ، چوون- چۆن، فڕین- بەفرین، شوێن- سەرین... تاد).

چەند نموونەیێ لەم بابەتی نەنگە لە کوردی ڕۆیشت: (بڕ: چەند نموونەیێ لە... ریدفدار/٤) و (پیتەکانی سەروا/ یەکەم: پیتی ڕەوی -ز- بەتایبەتی دێڕەکەی سەلام) و

(پیتی طێ/ هۆنراوەکەی حەریق) و (١٢٠- سەجع/شیعرەکەی گۆران) و (٩٦- راء) و (پیتی ذال... تاد) و (٢٢- البیت-١٤- تێبینی) و (٦- ألف-٥- قوتەرت بێ... تاد).

ب- وەک گوترا ئەم چوار نەنگە ڕوو دەکەنە ڕەوی و بزوێنەکەی، دەی لە عەرەبیدا (م) جیایی بزوێن لە ناو خۆیانا زۆر ئاشکرایە، بەڵام لە کوردیدا کەمێ وردبوونەوەی دەوێ، بۆ نموونە سەلام -ڕەحمەتی خودای لێ بێ- دەڵێ:

هەمـوو عالـەم لە چاوی پیس و چڵکن

ئەترســێت و منیش ترسم لە پاکــا

کە هاوسەرواکانی تری ئەمانەن: (راکا، خاکا، کەلاکا، خاکا، هیلاکا، فیک و فاکا)

ئەوەی گومانی تیادا نییە (ک) لەم هۆنراوەدا ڕەوییە (ا)ی دوای پیتی وەسڵە، ئەلفی وەصڵ لەم شوێنەدا دوو جۆرن، هەیانە زیادەی ڕێزمانی و شتی وایە، هەیانە بزوێنی کورت بووە، تێر کراوە و بووە بەبزوێنی درێژ، ئەمەیش ئەوە دەگەیەنێ کە جۆری لە ئیصرافی کوردی، جیایی بزوێنی ڕەوییە بەدرێژی و کورتی (بڕوانە: پیتەکانی سەروا/ یەکەم – ز – شیعرەکەی سەلام) + (١٤٩ – الإصراف).

٥- ئیطاء (ئیتا): ئەوەیە کە وشەیەک بەهەمان شێوەی پێشووی خۆی، وە بەهەمان واتای پێشووی خۆی، بەر لە تێپەڕبوونی حەوت دێڕ، جارێکی تریش لە هۆنراودا، ببێتەوە بەسەروا، وەک (مامۆستا شێخ ئەسعەد مەحوی – ڕەحمەتی خودای لێ بێ – دەفەرموێ (رەمەل):

گورگی دووپێ هێندە زۆرە، گورگی چوار پێ کەم بووە

پیاوی غەمخۆری نەماوە، بۆیە غەم بێ خەم بووە!!

عـەقـڵی چی؟ دانش چییـە؟ بێ دانشی باوی هەیە

باری کرد شەرم و حەیا، ئەم عالـەمە بێ خەم بووە

ئەوەتا لەم هۆنراوەدا، وشەی سەروا کە (بێ خەم)ە، لە دوو دێڕی بەرودوادا دووبارە بۆتەوە، بەهەمان شێوە و هەمان واتای پێشووی، بەڵام دروستە خودی وشەیێ، بەواتایێ نوێ، چەند جارێ بەبێ بەند و مەرج دووبارە بکرێتەوە، وەک وشەی (عەین) کە وشەیەکی هاوبەشە لە نێوان چەند واتایەکا، دروستە لە چامەیەکی حەوت دێڕیدا، یا لە هۆنراوێکی کەمتردا، چەند جارێ دووبارە ببێتەوە و ببێ بەسەروا، جارێ بەواتا (جاسووس = سیخوڕ) جارێ بەواتا (باصرە: چاو) جارێ بەواتا (یەنبووع = کانیاو) یا وەک وشەی

(چا) لەم هۆنراوە کوردییەدا بووە بەسەروا و دووبارەیش بۆتەوە، هەر جارەی بەواتایێ ():

تاڵ و شیرین پێکەوە کێ دیویە چا بێ چا نەبێ

هەروا دروستە وشەیێ بەهەمان شێوەی پێشوو، وە بەهەمان واتایش، پاش حەوت دێڕ ببێتەوە بەسەروا، وە هەروەها. بەوێنە ئەم دێڕەی نالی دانانرێ بەئیتا، چونکە دووبارەبوونەوەی (مەدینەی منووەرە) بەدوو واتای جیا جیایە:

ئەی ساکینی ریاضی مەدینەی منەووەرە

لوطفێ بکە، بفەرموو: مەدینەی منەو، وەرە

(چەند تێبینییەک):

١- هەتا دێڕەکان لە یەکەوە نزیکتر بن دووبارەبوونەوەی سەروا ناشیرینترە.

٢- هەندێ دووبارەکردنەوە، کە لە جۆری سەروای دووهەم و پاش سەروا و پاش ڕەوییە بەر ئەم نەنگی ئیتایە ناکەوێ، ئەمەیش دەگەڕێتەوە بۆ بابەتی ڕەوانبێژی، وەک چۆن لە سوورەتی (الرَّحْمنْ)دا، چەندین جار ئایەتی (فَبِأَيِّ آلاَءِ رَبِّكُمَا تكذّبان) دووبارە بۆتەوە و بووە بەهۆی چەندین بەهرە و جوانی.

٣- هەر جۆرە جیاوازییەک لە شێوە و واتای وشەکەدا هەبێ دانانرێ بەئیتا، وەک وشەکە لە دێڕێکا نەکیرە بێ و لە دێڕێکا مەعریفە، ئاوا: (رجل – الرجل) یا ئاوا (هو یضرب – أنت تضربُ، أنَا أضرب – نحن نضرب) چونکە مەعناکانیان جیایە و بێژەکانیش کەمێ گۆڕانیان وا تیادا، هەندێ دەڵێن: ئەمانەیش هەر ئیتان. هەروا ئەم جۆرە دووبارەبوونەوەیش ئیتا نین: (کذا – بذا – لذا، رمی بک – مضی بک، غلامی – بالغلام، برجل – لرجل... تاد) بەڵام ئەم جۆرە دادەنرێ بەئیتا: (عونوقوکە – عونتوکە، فەخیذوکە – فەخذوکە، کەتف – کەتیف).

٦- تەضمین: بڕوانە: (١٥٨ – التضمین/٣).

٧- البَدَل: بەدەلیش کە یەکێکی ترە لە نەنگەکانی سەروا پەیوەندی بەڕەوییەوە هەیە بڕوانە: (١٧ – البدل/١).

دووەم: نەنگەکانی پێش ڕەوی، پێیان دەگوترێ: سناد، واتە: فرە کوێخا، ناتەبایی، سیناد جۆری زۆرە، هەموویان دەکەونە پێش ڕەوییەوە، بەڵام جۆرێکیان دزیو و ناباش نین، وەک نۆرەکردنی واوی پێش بۆردار لەگەڵ یێی پێش ژێردار، وەک (فعـول) لەگەڵ (فعیل)دا ببن بەهاوسەروا ئاوا (طَرُوب – مَشِيبُ).

جۆری نەنگەکەی دەبێ بەچەند بەشێکەوە، وەک:

١- سینادی ریدف، ئەوەیە دێڕێ هەقی ئەوە بێ ریدفدار بێ کەچی بێ ریدف بێ (بڕ: دەستووورە سەرەکییەکانی ریدف/ ١٠).

٢- سینادی تەئسیس ئەوەیە دێڕێ مافی تەئسیس بێ، بەڵام بێ تەئسیس بێ، وەک: (یتحامل - یتجامل - یتجمَّلُ).

٣- سینادی حەذو: جیاوازی بزوێنی پێش پیتی ریدفە، بەیەکێ لەم دوو شێوەیە:

آ- لە دێڕەکاندا، جارێ بۆر بێ، جارێ سەر، واتە: خۆی مافی پیتی مەدد بێ، کەچی ریدفەکە پیتی لین بێ، وەک (عوود - عەود)دا، یا وەک (خەفیف):

عبد شَمْسٍ أبِی، فَأنْ کُنْت غَضْبَی
فَـامْلَئِی وَجْـهَكِ المَلِیحَ خُمُـوشَا
نَحْنُ کُنّا سُکّانَهَـا مِنْ قُـرِیشٍ
وَبِنَا سُـمِّـیَتْ قُـرِیشٌ قُـرِیْشَـآ

ب- لە دێڕێکا ژێر بێ و لە دێڕێکا سەر، وەک (عِین - عَـیْن) بەژێری عەینی یەکەم و سەری عەینی دووەم.

بەڵام لە کوردیدا چەند جۆرێ تری هەیە، وەک (وو - ۆ، ی - ێ) بڕوانە: (نموونەکانی ریدف/ ٣ + ٤).

٤- سینادی ئیشباع: جیاوازیی بزوێنی پیتی دەخیلە، لەسەر ئەم شێوانە:

آ- هەقی ژێر بێ و خۆی سەری بێ، وەک (الجَرَاوِلِ) لەگەڵ (تَطَاوَلِی)دا، بەژێری واو لە یەکەما و، بەسەری واو لە دووەما، یا وەک (مجاهِدَ) بەژێری هێ لەگەڵ (تباعَد) بەسەری عەین.

ب- بۆر لەگەڵ سەردا، وەک (تبادَر) بەسەری دال، لەگەڵ (تناظُر) بەبۆری ظێ.

ج- ژێر لەگەڵ بۆر، وەک (مَنَاظِر - تَـخَاظُر) بەژێری ظێ لە یەکەما و بەبۆری طێ لە دووەما ئەم جۆرەیان لەبەر ئەوەی ژێر و بۆر لە یەکترەوە نزیکن، نەنگی کەمترە، لەبەر ئەوە ڕێگەی دراوە.

مەحوی - ڕەحمەتی خودای لێ بێ - لەم چامەیەدا، کە بەڕای من لە جۆری تەئسیسە، یەکێتی بزوێنی دەخیلی نەپاراستووە، کە ئەمە سەردێڕەکەیەتی (هەزەج):

ئەگەر تۆ ڕوو بەخاڵێکی لە (لەیلا) شۆخ و زێباتر
منیش ئاشفتە حاڵێکی لە(قەیس)م شێت و شەیداتر

هاوسەرواکانی تری: (چاتر، زیاتر، شاتر، ئازاتر، دونیاتر، عاطیر، بیناتر) لەم چامەیەدا ئەلف تەئسیسە، تێ دەخیلە، ڕێ ڕەوییە، سەروا داخراوە، بزوێنی دەخیل کەسرە موختەلەسەیە، یەکێتیی پیتی دەخیل ڕەچاو کراوە، کە شتی وا زۆر پەسەندە، چونکە طێی عاطیریش هەر بەتێ دەخوێنرێتەوە، وا باشە بەتێیش بنووسرێ، بەڵام بزوێنی دەخیل لە (عاطیر)دا جیایە لەوانی تر، گەرچی باشتر ئەوەیە بە(عاطر) وەک (حاکم) بەکەسرە موختەلەسە بخوێنرێتەوە، ئەو کاتە یەکێتیی بزوێنی دەخیل لە هەموویانا ڕەچاو دەکرێ و چامەکە بێ سینادی ئیشباع دەبێ.

٥- سینادی تەوجیە: جیاوازی بزوێنی پیتی پێش ڕەوییە، لە سەروای بێ ریدف و بێ تەئسیسدا، وەک (عِدْ، عُدْ، عَدْ) بەژێری عەین لە یەکەمدا بەبۆری عەین لە دووەمدا و بەسەری عەین لە سێیەمدا، بڕوانە: (بزوێنەکانی سەروا: شەشەم: تەوجیە). سینادی تەوجیە لە هۆنراوی کراوەدا بەنەنگی ناژمێررێ.

٦- جۆرێ تری سیناد ئەوەیە: هاتنی یێی قورسی پێش سەردار، لەگەڵ یێی قورسی پێش ژێردار، وەک (عَلِیـاً) لەگەڵ (کُمَـیّاً)دا. ئەم جۆرە سینادە لە چەشنی (قَضَـیْنَا - رَضِینا) وایە، بەسەری ضاد و بەژێری ضاد. (بڕ: دەستوورەکانی ریدف/ ٥).

سێیەم: نەنگەکانی پاش ڕەوی:

چوارەم: تەحرید: (بڕ: ٥٢ - تحرید).

(تقفیة: مُقَفَّی): بڕوانە: (٢٢ - البیت - ١٣).

(ذو قافیتَیَنْ): جووت سەروا: (١٣٧ - التشریع).

(تێبینی): کورتەیەکی پوختی ئاسان و ڕەوانم لە بابەت تایبەتمەندەکانی سەروای کوردییەوە گەڵاڵە کردووە، بەپشتی خودا لە پاش بەحرەکان دەگەڕێینەوە بۆ سەری.

٢٣٥- (قَلْب): قەلب: ئەوەیە پیتێ دەکرێ بەپیتێ تر، بەپێی چەند یاسایەکی تایبەتی، قەلب جۆری زۆرە، وەک قەلبی هەمزە بەئەلف، قەلبی واوی بزواو و یێی بزواو بەئەلف، قەلبی تەنوین بەئەلف... تاد.

٢٣٥- (مقیّد): سەروای مطلق و مقید لە (القافیە)دا بەدوورودرێژی ڕابوورد.

بیست و دووهەم: پیتی کاف: حرف الكاف

ک = ٢٠

٢٣٦- (الكِتَابَةُ العَرُوضِيَّةُ):

(بڕ: ٧٤ - خَطُّ العروض).

٢٣٧- (كسرة):

واتە: ژێر، بەپێی دەستووری تایبەت هەموو بڕگەیەکی کورتی کۆتایی دێڕ و نیوە دێڕی یەکەم، لە هۆنراوی کراوەدا، ئەگەر بزوێنەکەی ژێر بێ، تێر دەکرێ هەتا یێیەکی لێ پەیدا دەبێ، گۆی پێ دەکرێ، بەڵام بەنووسین نانووسرێ (ر: جنس + إشباع).

٢٣٨- (كسف = كشف):

کەسف، یان کەشف، کەسف لە زمانی عەرەبیدا واتە: بڕین، کەشف واتە: هەڵماڵین. لە زانستی کێشزانیدا لابردنی پیتی بزواوی کۆتایی پێی (مفعولات)ی خاوەنی وەتەدی بڵاوە، کە پیتی حەوتەمێتی. کەسف لە جۆری عیللەیە بەکەمی، دەچێتە سەر پێی عەرووز و پێی زەرب، لە حەشوی دێڕدا ڕوونادات، دەگوترێ: ضەربی مەکسووف و عەرووضی مەکسووفە، کەسف دەچێتە سەر دەریای سەریع و مونسەریح و بەس. (بڕ: ٤ - نەخشەی عیللەی کەمی هاوبەش/٩).

(مفعولات) لە پاش کەسف - واتە: لە پاش کەسف - دەبێ بە(مفعولا = مستفعل = - - - = مفعولن) لە پاش خەبل و کەسف دەبێ بە(مَعُلاَ ـــ فَعِلُنْ = ب ب -).

٢٣٩- (الإكفاء):

(بڕوانە: القافیة: عیوب القافیة/١)، دەگوترێ: قافیەی مەکفووئە، واتە: سەروای ئیکفادار.

٢٤٠- (الكفّ):

واتە: وازهێنان، لە کێشزانیدا فڕێدانی حەوتەم پیتی وەستاوە، لە سەبەبی سووکی کۆتایی پێی حەوتی، دەچێتە سەر ئەم پێیانە: ١- (مفاعیلن ـــ مفاعیلُ = ب-- ب).

٢- (فاع لاتن ـــ فاع لات = -ب-ب). ٣- (مستفع لن ـــ مستفع لُ = --ب ب). ٤- (فاعلاتن ـــ فاعلات = -ب-ب).

کەف لەم هەشت بەحرانەدا دەبێ ١- طەویل ٢- مەدید ٣- وافیر ٤- ڕەمەل ٥- خەفیف ٦- موزاریع ٧- موجتەس ٨- هەزەج. کەف لە جۆری زیحاف (گۆڕان)ی تاکە، لە پێی حەشوو عەرووز و زەربدا ڕوودەدا، بەڵام لە زەربی هەزەجا ڕوونادات. دەگوترێ: بەیتی مەکفووف، عەرووزە مەکفووفە، پێی کەفکراو، تەفعیلەی مەکفووف.

٢٤١- (كامل):

دەریایەکی خەلیلییە، دەریای پێنجەمە سەر بەبازنەی دووەمە.

٢٤٢- (المكانفة):

(بڕ: ١٨ - البرئ - چوارەم ب - ٥).

٢٤٣- (الكناية):

گەلێ جار لە شیعردا بەضەمیر (ڕاناو) دەگوترێ: کینایە، وەک شاریحی معلقاتی سبعه دەڵێ: کنایە لە (غولها) و (رجامها)دا دەگەڕێتەوە بۆ (الدِّیار).

٢٤٤- (المتكاوس):

بڕوانە (قافیە/ پیتەکانی سەروا/ جۆرەکانی سەروا بەپێی بزوێنەکانی/ پێنجەم/ متكاوس).

٢٤٥- (الكان وكان):

هونەرێکی شیعری گەلییە لە دەریا نوێکانا خوا یار بێ باسی دێ.

بیست و سێیەم: پیتی لام: حرف اللام

ل = ٣٠

لامی قەڵەو و لامی لەڕ، کە بەعەرەبی پێیان دەگوترێ: لامی مفخم و مرقق، قەڵەو وەک لامی (گوڵ، دڵ، ساڵ، بێڵ، دوڵدوڵ، بوڵبوڵ) لامی لەڕ وەک (کەل، شەل، کول، فیل، سیل، سۆل، کەللە، گوللە) بڕوانە: (نەنگەکانی سەروا - تێبینی - آ).

٢٤٦- (ملحمة):

داستان، ئەو جۆرە چامە و هۆنراوانەیە کە باسی شەڕوشۆڕ و پاڵەوانان و ئەمانە دەکا. وەک ئەلیازە و ئۆدیسە و شانامەی فیردەوسی.

٢٤٧- (اللزومیات: لزوم ما لایلزم):

سەروای زێدەبار، ئیعناتیشی پێ دەگوترێ، ئەوەیە شاعیر لە زەربی چامەدا، یا لە عەرووز و زەربی غەیری چامەدا، زیاد لە پێویست، دەنگێ یا چەند دەنگێ تر، لە سەروادا ڕەچاو بکا، وەک ئەم پارچە هۆنراوەی نالی - ڕەحمەتی خوای لێ بێ - کە ئەمە سەردێڕەکەیەتی (هەزەج):

لە دوگمەی سوخمە دوێنێ نوێژی شێوان
بەیانی دا سفیدەی باغی سێوان

سەرواکانی تر ئەمانەن: (کێوان، پێوان، پەشێوان، لێوان)، ئەم سەروایانە گشتیان سەروای داخراون لە جۆری موتەرادیف، بەپێی زەرب و جۆری سەرواکان لەم سەروایانەدا، ئەم سێ دەنگە لەسەر هەستیار پێویستە کە لە گشتیاندا دابینیان بکا: حەذو، ئەلفی ریدف، نوونی ڕەوی، کەچی هەستیار لەم سەروایانەدا شەش دەنگی لە گشتیانا دابین کردووە: نوونی ڕەوی، ئەلفی ریدف، حەذو، واو، ێ، ژێری پێش (ێ) دەی بەمە دەگوترێ: زێدەبار، یا لزوم ما لایلزم.

لەم هۆنراوەی مەحویشدا سەروای زێدەبار هەیە:

سەروی ڕەوانە قامەتی لاوی ڕەواندزی
ئافاتی جانە غەمزەیی چاوی ڕەوان دزی

ئەبوعەلای موعەرری - ڕەحمەتی خودای لێ بێ - دیوانێکی گەورەی هەیە بەم ناوە: (لزوم ما لایلزم) هەمووی لەم بابەتەیە، نموونەیێ: ئیلتیزامی هەمزەی بۆردار، لەگەڵ سینی سەردار (بسیط):

يأتِي عَلَى الخَلْقِ إصْبَاحٌ وَإمْسَاءُ
وكُلُّنَا لِصُرُوفِ الدَّهْرِ نَسَّاءُ

سەرواکانی تری ئەم چامەیە ئەم وشانەیە: (أحْسَاءُ - أخِسَّاءُ - خرسَاءُ - خنساءُ - إرْسَاءُ... تاد).

(التزام): پابەندبوون، دەگوترێ: (التزام حركة الدخيل) واتە: پابەندبوون بەبزوێنی پیتی دەخیلەوە.

(التزام اللين في القوافي): پابەندبوون بەپیتی لینەوە لە سەروادا، لەم شوێنانەدا ڕەچاو کراوە:

یەکەم: لە سەروای موتەرادیفدا، چونکە مەرجی ئەوەیە داخراو و ریدفدار بێ، کە لەم زەربانەدا ڕوودەدا (بڕ: سەروای موتەرادیف):

١- دووەمی مەدید. ٢- سێیەمی بەسیط. ٣- حەوتەمی کامیل. ٤- دووەمی ڕەمەل. ٥- چوارەمی ڕەمەل. ٦- یەکەمی سەریع. ٧- پێنجەمی سەریع. ٨- دووەمی مونسەریح. ٩- دووەمی موتەقارەب. ١٠- چوارەمی تەویل. ١١- پێنجەمی موتەدارەک. ١٢- نۆیەمی بەسیط.

دووەم: لە هەر زەربێکا پیتێکی بزواوی... تاد. (بڕ: چەند نموونەیێ لە هۆنراوی عەرەبی و کوردی ریدفدار - ب/ ١٨).

٢٤٨- (إلتقاء الساكنين):

بەگەیشتنی دوو پیتی وەستاو بەیەکتر، لە هەندێ شوێنا دروستە و لە هەندێ شوێنا دروست نییە، ئەمە لە عەرەبیدا وایە، دەنا لە کوردیدا بەیەک گەیشتنی دوو پیتی وەستاو، بگرە پتریش هەر زۆر زۆرە، یەکێ لەو شوێنانەی کە (التقاء الساكنين)ی تیادا دروستە هەموو جۆرەکانی سەروای موتەرادیفە، بڕوانە ئەوێ و بڕوانە جۆرەکانی بڕگەی کوردی.

٢٤٩- (لمعت سُيُوفُنَا):

(بڕ: ٥٤ - حرف - ١٠ - حروف التقطيع).

له هۆنراوی عەرەبیدا ئەم دە پیتە دەبن بەپیتەکانی شیکردنەوە، بەڵام لە کوردیدا ئەگەر تەقطیع بەرێنووسی کوردی بکرێ، ئەوا (ە)ێشیان دەچێتە پاڵ، چونکە بزوێن لە کوردیدا بەپیت دەنووسرێ، بۆر بە(و) ژێر بە(ی) سەر بە(ە).

٢٥٠- (اللین):

پیتەکانی مەدد و لین، بڕوانە: (حەرفی مەدد + حەرفی لین).

بیست و چوارەم: پیتی میم: حرف المیم

م = ٤٠

٢٥١- (میمیّة):

ئەو چامەیەیە کە پیتی ڕەوییەکەی میم بێ، وەک: (میمیة زُهَیْر).

٢٥٢- (مَدّ):

لەم ماددەیە کە (م د د)ە، ئەم زاراوانە لە کێشدا هەیە:

١- مد المقصور، بۆ ناچاری کێش، بڕوانە: (ناچاریەکان/ ١ + ٢).

٢- بڕوانە: (حەرفی مەدد).

٣- (مدّ الصَّوْت بالقوافي): ئەوەیە لە کۆتایی سەروای کراوەدا، بزوێنی پیتی کۆتایی دێر، بەپێی جۆرەکەی، سەرە، یا بۆرە، یا ژێرە، درێژ درێژ بکرێتەوە و دەنگی پێ بلاوێنرێتەوە.

٤- (مەدید): ناوی دەریای دووەمە، لە بازنەی یەکەم، لە دەریا خەلیلییەکان.

٥- دەریایەکە لە دەریا نوێکان بەپێچەوانەی دەریای مەدیدەوەیە.

٢٥٣- (المتر):

(بڕ: التنعیم: نَعَمْ لاَ لا = مَفَاعیلن).

٢٥٤- (الأمثلة):

نموونە، وەک ئەو هەموو هەڵبەست و هۆنراوانەی کە لەمەوبەر بەبۆنەکانەوە هێنامانەوە. دەگوترێ: عەرووز و زەربی مماثل، واتە: هەردوو وەک یەکن، وەک ئەوە هەردوو صەحیح بن، یا هەردوو مەقطوف بن، یا مەخبوون... تاد.

٢٥٥- (تحریك میم الجمع):

(بڕ: ناچاریەکان/١٢).

٢٥٦- (الموّال):

جۆرە بەحرێکی نوێیە لە دەریا نوێکانا دێت.

بیســت و پێـنجـەم: پیتی نوون: حرف الـنون

ن = ٥٠

دەگوترێ: قصیدەی نوونییە، واتە: چامەی نوون، کە ئەوەیە پیتی ڕەوییەکەی نوون بێ، وەک ئەم چامەیەی ڕەمزی مەلا مارف (هەزەج):

لە قـــاپی بارەگـــاهی جـــاهتـــا وەک بەندە وەســـتـــاون:
کەیی و کیسرا، جەم و هەر قەل، نەجاشی و قەیسەر و خاقان

٢٥٧- (نتفە):

(بڕ: ٢٢ - البیت - ٣ - جۆرەکانی بەیت).

٢٥٨- (نثر):

پەخشـان: قسـەی جوانی بێ کێش و سەروا، پەخشـان جۆری زۆرە، هەیەتی قسـەی ئاساییە، هەیەتی پەخشانی هونەرییە، وەک مەقاماتی حەریری و زۆر لە قسەی نەستەقی پێشـینان، لە کـوردیدا وەک: لە دوای چووە مـەچووە. نوێژکـەری نووربنی، ئیـشـکەری شیرینی. بڕوانە: (١٢٠ - سجع) لە عـەرەبیدا وەک: مَنْ جَدَّ وَجَدْ. مَنْ قَتَلَ قُتِلْ. إذَا نَطَقَ فَكالحِمَارِ، وَإذَا سَكَتَ فَكالجِدَارِ. مَا قَلَّ وَدَلّ.

(الناثر): پەخشەر: کەسێکە کە پەخشانی هونەری دابنێ.

(النثر الإیقاعي): پەخشانی ترپەیی: پەخشانە ترپە.

٢٥٨- (النسبە):

نیسبە لە زمانی عەرەبیدا دەستووری تایبەتی خۆی هەیە، بەشێوەیەکی تێکڕایی: ئەوەیە: کە یێیەکی گیراویدار، بلکێ بەکۆتایی ناوەوە، نیشانەی ئەوەیە کە منسوب و منسوب إلیه، پەیوەندییەکی پتەو لە نێوانیاندا هەیە. وەک: (أبوبکر البغدادی). واتە: ئەبوبەکری بەغدادی، لە کاتی وادا مەرج نییە منسوب بەغدادی بێ، وا دەبێ کابرا خەڵکی میسرە، بەڵام ماوەیێ لە بەغا ژیاوە، لەبەر ئەوە بە(البغدادی = بەغایی) ناو دەردەکا.

جا سەبارەت بەم یێی نیسبەتە، لەعەرەبی و لەکوردیدا، بڕیاری کێشی زۆر هەیە. وەک:

١- سووککردنی، واتە: یێ گیراویدارەکە بکرێ بەیەک یێی وەستاو.

٢- ببێ بەڕەوی.

٣- ببێ بەپیتی وەصڵ (بڕ: چی پیتێ دەبێ بەڕەوی - ب - یێ - ٨).

٤- بەشێوەی گشتی، یێی نیسبە لە کوردیدا سووکە، وەک: (خانی، نالی، ناری، قەرەداغی، بەرزانی، پێنجوینی، مەلا محەمەدی کوردی، سەعید نەورەسی، عەلائەدین سەجادی، مەلای هەولێری. ئەم جۆرەیان پیتی پێش یێکە لە پێشدا نەبزواو بووە، کە یێکەی پێوە لکاوە بۆی بووە بەژێر ئاوا: (محو = محوی، دهۆک = دهۆکی، کورد = کوردی).

٥- یێی نیسبە لە کوردیدا جۆری تری هەیە، وەک ئەوە پیتی پێشی بزوێنی کورتی (ە)ی هەبێ، وەک: (بانە = بانەیی، بەرزنجە = بەرزنجەیی، سنە = سنەیی، هوانە = هوانەیی، کەرەبچنە = کەرەبچنەیی، تەکیە = تەکیەیی، براماوە = براماوەیی... تاد) واتە: بەدوو یێ، یەکەمیان بزواو، دووەمیان وەستاو، دەق بەپێچەوانەی یێی موشەددەدی نیسبەی عەرەبییەوە (بڕ: الروی).

جا پاش ئەوەی بۆرە ئاشناییەکمان لەگەڵ ئەم یێیەدا پەیدا کرد، ئاماژە بۆ بڕیارە کێشییەکانی دەکەین. لەسەر ئەم شێوەیێ:

آ- یێی نیسبە ئەگەر لەبەر ڕاستکردنەوەی کێش سووک کرا و، بوو بەیەک یێی وەستاو، دروستە یێ وەستاوەکەیش، لەبەر ڕاستکردنەوەی کێش، یا لەبەر هەر هۆیێ تری عەرووزی بکرتێ، وەک (الثلاثیٌّ) بەیێی گیراویداری قورس، سووک بکرێ و ببێ بە(الثلاثي) بەیێی وەستاو، وە ئەم یائەیش لەبەر (التقاء الساکنین) بکرتێ. وەک (ڕەجەز):

وَالسَّالِمَ العَيْنِ الثُّلاثِي اْسماَ أنِلْ
إتْبَـاعَ عَـيْنٍ فَـاءَهُ بِمَـا شُكِلْ

چونکە کێشی لەتی یەکەم بەم شێوەیە شی دەکرێتەوە، یا شیتەڵ دەکرێ:

وَسْسَالِمَلْ + عَيْنِثْثُلاَ + ثِسْمَنْئَنِلْ
--ب - + --ب- + -- ب-

ب- یێی سووک، لە عەرەبی و کوردیدا، لەبەر هۆی کێشی، دەکرتێ، بەپێی یاسای

کرتاندنی ئاسایی، مامۆستا نالی دەفەرمووێ:

له نالی و شیعر و تەسویدی نەما باس

ئەوەتا (ی)ی وەستاوی کۆتایی (نالی) گەیشتووە بەواوی عەطفی وەستاو و لەبەر ئەوە کرتاوە و ئاوا شیتەڵ دەکرێ: (له نالو شعر = ب --- ب).

ج- پیتی وەستاوی نیسبە لە کوردیدا، زۆر جار لەبەر ناچاری، بزوێندار دەکرێ، جاری وا هەیە ئەلفێکیشی لێ زیاد دەکرێ، ئاوا: (محوی = محویا، نالی = نالیا، نامی = نامیا، ناری = ناریا). وەک مەحوی دەفەرمووێ (هەزەج/ وافیر):

کە نادا (مەحویا) دادێ بەحاڵت
بەسی بێ داد و ئاه و ناڵە، با بەس.

(بڕ: ٥٤ - حرف - ١).

٢٥٩- (النشيد):

نەشید واتە: سروود، دەگوترێ: نەشیدی وەطەنی، واتە: سروود = گۆرانی نیشتمانی، دەگوترێ: نەشیدی دینی = سروودی ئایینی = گۆرانی ئایینی.

٢٦٠- (نون الإنشاد):

پێشی دەگوترێ نوونی (نەشید و تەرەننوم)، وەک: پێشی دەگوترێ: نوونی صەرف، کە ئەوەیە: شاعیر لە کۆتایی سەرروادا، نوونێکی وەستاو زیاد دەکا، بۆ درێژکردنەوەی ئاواز. وەک (تەویل):

أفَاطِمُ مَهْلاً بَعْضَ هذَا التَّدَلُّلِنْ
وَإنْ كُنْتِ أزْمَعْتِ صَرْمِي فَأجْمِلِنْ

٢٦١- (البأو والنّصب):

(بڕ: ٢٢ - البيت - ٣ - جۆرەکانی بەیت/ ٢ - بەیتی وافی).

٢٦٢- (رباعي منطق):

(بڕ: ٩٧ - الرباعي).

٢٦٣- (التناظر):

هاوشوێنی، هاوجێیی.

٢٦٤- (نظم): النظم: المنظوم:

هۆنراو: هۆنراوە: هەڵبەست. النظم التعليمي: هۆنراوی فێرکاری. بڕ: (١٤٠-الشعر).

الناظم: هۆنەر. بوێژ. النظام: سیستەم، وەک: نظام القافية: سیستەمی سەروا.

نظام أوزان الشعوب والأمم: سیستەمی کێشی نەتەوەکان.

٢٦٥- (التنعيم):

کرداریکی کێشیی قیاسییە، لە پێش دانانی عەرووزدا، لە لایەن ئەحمەدی کوڕی خەلیلەوە، کێشی بەحرەکانی پێ دیاری دەکرا، ئەگەر لەنگی و لاسەنگییەک لە شیعرەکاندا ببوایە، لە ڕێگەی تەنعیمەوە دەیاندۆزییەوە و دەیانزانی. بۆیە پێی دەگوترێ: (تنعيم) چونکە (نَعَم)ی زۆر تیادا دەگوترێ.

لەسەر ئەم شێوەیە دەتوانرێ نەخشەی پێیە کێشییەکان بکێشرێ:

١- (نَعَمْ لا = فعولن = ب--).
٢- (نَعَمْ لاَ لاَ = مفاعيلن = ب---).
٣- (لاَ نَعَمْ لاَ = فاعلاتن = -ب--).
٤- (لاَ نَعَمْ = فاعلن = -ب-).
٥- (لاَ لاَ نَعَمْ = مستفعلن = --ب-).
٦- (نَعَمْ نَعَ لاَ = مفاعلتن = ب-ب ب-).
٧- (نَعَ لاَ نَعَمْ = متفاعلن = ب ب-ب-).
٨- (لاَ لاَ لاَ نَ = مفعولات = ---ب).

جا پاش ئەوەی کە لەسەر شێوەی تەنعیم ترازووی پێیە سەرەکییەکانمان زانی، دەتوانین کێشی دەریاکانیش دیاری بکەین، وەک تەویل:

نَعَمْ لاَ. نَعَمْ لاَ لاَ. نَعَمْ لاَ. نَعَمْ لاَ لاَ
نَعَمْ لاَ. نَعَمْ لاَ لاَ. نَعَمْ لاَ. نَعَمْ لاَ لاَ
فعولن. مفاعيلن. فعولن. مفاعيلن
فعولن. مفاعيلن. فعولن. مفاعيلن

وە هەروەها بەحرەکانی تریش.

٢٦٦- (النغمة):

ئاواز.

٢٦٧- (النَّفَاذ):

(بڕوانە: بزوێنەکانی سەروا: قافیە: دووەم: نەفاذ).

٢٦٨ - (النقص):

نەقص لە جۆری زیحافی مورەککەبە، بریتییە لە عەصب و لە کەف، لە یەک پێدا، تەنیا دەچێتە سەر دەریای وافیر، ئاوا: بەعەسب (مفاعلتن = ب-ب ب-) دەبێ بە(مفاعیلن = ب ---) بەکەفی پاش عەسبیش دەبێ بە(مفاعیل = ب--ب) بەبێ نوون، ئەوجا بەو پێیە دەگوترێ: پێی مەنقووص: تفعلە منقوصە. لە ناواخنی بەیتیشا نەقص ڕوودەدا. (بڕ: نەخشەی/ ٢ زیحافە لێکدراوەکان/ ٤ - نقص) + (العلّة).

٢٦٩- (النفر):

(بڕ: الذلل والنفر والحُوش) لە ژمارە (٦٠)دا) لە پیتی ذالدا.

٢٧٠- (النقل):

گواستنەوە، وەک دەڵێین: (متفاعلن) بەوەقص دەبێ بە(متفاعلن = --ب-) لەبەر ئەوەی لە کێشە صەرفییەکانی عەرەبیدا، کێشی (متفاعلن = --ب-) نییە، نەقڵ دەکرێ واتە دەگوێزرێتەوە بۆ سەر کێشی (مستفعلن = --ب-)... ئیتر هەروا.

٢٧١- (النهك):

(بڕ: ٢٢- البیت - ٣- جۆرەکانی بەیت- ٦- بەیتی مەنهووک).

٢٧٢- (النوع):

نەوع: جۆر: چەشن، وەک: أنواع الشعر: (بڕ: الشعر). یا وەک: (أنواع التنوین): (بڕ: القافیة: چی پیتێ دەبێ بەڕەوی -ز- تنوین). یا وەک: (أنواع القَصِیدة). چامە جۆری زۆرە، بەپێی پیتی ڕەوی لە عەرەبیدا دەبێ بەبیست و هەشت جۆرەوە. لە کوردیدا ئەم پێنج پیتەیش دەچێتە سەریان: (پ، چ، ژ، ڤ، گ) دەبن بە(٢٨ + ٥ = ٣٣ جۆر). یا وەک: (انواع القوافي).

٢٧٣- (نون): نون الإنشاد:

(- إنشاد). نون الصرف: نون الإنشاد. نون التنوین: (بڕ: القافیە: چی پیتێ دەبێ بەڕەوی - ز - تنوین). نون التثنیە، نون الجمع.

المنوّن: پیتی تەنویندار، لە تەقطیعدا دادەنرێ بەدوو پیت ئاوا: (زیدٌ = زیدنْ) بەبۆری دال (زیدٍ = زیدِنْ) بەژێری دال (زیداً = زَیْدَا) بڕوانە: سەرباسی نووسینی عەرووزی.

تنوین المنون: ئەوەیە کە سەروا، منوّن و غەیرە مونەووەنی نوونێکی وەستاوی لێ زیاد بکرێ، وەک لە نوونی إنشادا ڕابورد. (بڕ: ناچاریەکان/٧).

بیست و شەشەم: پیتی واو: حرف الواو

و = ٦

٢٧٤- (واو):

واو پیتێکی نەرمە، جۆری زۆرە، بەشێوەی گشتی هەموو واوێ حەرفی عیللەیە، ئەگەر خۆی وەستاو بێ و بزوێنی پێشی لە جۆری خۆی بێ، واتە: بۆر بێ، وەک: (دۆم، دوو، دوور، قصور) ئەوە پێشی دەگوترێ: پیتی مەدد، بەڵام ئەگەر خۆی وەستاو بێ و بزوێنی پێشی لە جۆری خۆی نەبێ، وەک ئەوە: سەر بێ، یا ژێر بێ، وەک: (حَوْل) و (سێو) ئەوە حەرفی لینە.

بڕیاری کێشی لە بارەی واوە، کۆمەڵێکی لە باسی سەروادا ڕۆیشت، وەک: واوی ریدف و واوی جەمع و واوی ڕاناو... تاد. واوی تەرەننوم (بڕ: ١١٠ – ترنم + حرف...).

٢٧٥- (المتّئد):

دەریایەکە لە دەریا نوێکان، سەر بەبازنەی چوارەمە، کە بازنەی موشتەبەهە.

٢٧٦- (الوتد):

بڕ: بڕگەی عەروضی: دووەم: وەتەد.

٢٧٧- (الوثب):

(بڕ: ٨٤ – التخمیع).

٢٧٨- (التوجیة):

(بڕ: قافیە: بزوێنەکانی سەروا: شەشەم).

٢٧٩- (وحدة):

یەکێتی، وەک وەحدەتی قافیە، واتە: یەکێتیی سەروا لە چامەدا، بڕوانە: (٢٢ – البیت/ جۆرەکانی بەیت – ١٢ – بیتی مُوَحَّد).

٢٨٠- (الموارية):

هونەرێکی تری هۆنراوە، پەیوەندی بەبەدیعەوە پترە، بەڵام لەبەر ئەوەی کە پەیوەندی

بەبێژە (لفظ)ەوە هەیە، پەیوەندی بەکێشیشەوە هەیە.

مووارەبە: ئەوەیە کە شاعیر شیعری وا دابنێ، بەگۆڕینی پیتێ، یا بەگۆڕینی نوختە و سەر و بۆر، بۆ زەم و بۆ مەدح بشێ. وەک دەڵێن: جارێ ئەبو نەواس دەچێ بۆ لای هاروونە ڕەشید، کە ڕێگە دەخوازێ، ڕێگەی نادا بچێ بۆ لای، خەلیفە کەنیزەکێکی جوانی دەبێ، ناوی (خالصە) دەبێ، گەردانەیەکی گرانبەهای پێ خەڵات دەکا، جا ئەبو نەواس بەم دێڕە گلەیی لە هاروونە ڕەشید دەکا و لەسەر دەرگاکە دەینووسێ: (متقارب):

لَقَدْ ضَاعَ شِعْرِی عَلَى بَابِكُمْ   كَمَا ضَاعَ عِقْدُ عَلَى خالصة

واتە: شیعری من لە دەرباری تۆدا بەزایە چووە، وەک چۆن ئەو گەردانەی کە خەڵاتت کردووە بەخالصە بەزایە چووە، چونکە خالصە شایانی ئەو خەڵاتە نییە. جا کاتی خەلیفە لەسەر ئەم پرکێشییە موحاسەبەی دەکا، دەڵێ: ئەوە (ضاع) نییە، بەڵکو (ضاء)یە، کە بەواتا: شەوق دەداتەوەیە، ئیتر واتای دێڕەکە بەم گۆڕانکارییە لەزەمەوە دەبێ بەمەدح. (بڕ: ١٤٧ – تصحیف).

٢٨١- (الوزن):

کێش. وزن الشعر: کێشی هەڵبەست: المیزان والموزون.

٢٨٢- (المتّسق):

واتە: بەحری موحدەث (بڕ: محدث).

٢٨٣- (التوشیح: الموشح):

تەوشیح و مووەششەح جۆرە هۆنراوێکی نوێباوە، لە دەریا نوێکانا – خوا یار بێ – قسەی لێ دەکرێ.

٢٨٤- (الوصل):

(بڕ: القافیة: پیتەکانی سەروا: الوصل). البیت الموصول: (بڕ: ٢٢ – البیت – ٣ – جۆرەکانی بەیت/ ٧ – بەیتی مودەووەر... تاد).

٢٨٥- (موضوع):

مەوضووع – بابەت –ی زانستی عەرووز، لە هەموو زمانێکا، شیعرە بەزمانی ئەو گەلە. واضیعی عیلمی عەرووز: دانەرەکەی خەلیلی کوڕی ئەحمەدی فەراهیدییە.

٢٨٦- (الإيطاء):

(بڕ: نەنگەکانی سەروا، لە (القافية)دا: الإيطاء).

٢٨٧- (الوافر):

ناوی دەریایەکی خەلیلییە، بەیتی مەوفوور.

٢٨٩- (الوافي):

(بڕ: ٢٢ - البيت - ٣ - جۆرەکانی بەیت - ٢ -).

٢٩٠- (الوقص):

لە جۆری زیحافی تاکە، تەنیا دەچێتە سەر (متفاعلن) لە بەحری کامیلدا، بریتییە لە لابردنی پیتی دووەمی بزواوی پێی (متفاعلن) دەبێ بە(مفاعلن) وەقص لە حەشوو لە عەرووز و لە زەربدا ڕوودەدا، وەک (کامیل):

يَذُبُّ عَنْ حَرِيمِهِ بِسَيْفِهِ   وَرَمْحِهِ وَنَبْلِهِ وَيَحْتَمِي

مفاعلن + مفاعلن + مفاعلن   مفاعلن + مفاعلن + مفاعلن

ئەو پێیەی، یا ئەو بەیتەی وەقصی تیا بێ پێی دەگوترێ: موقوص.

٢٩١- (توافق الأفكار):

ڕێ دەکەوێ دوو هەستیار بەرێکەوت تەعبیر لە بابەتێ دەدەنەوە بەشێوەیەکی زۆر لە یەکەوە نزیک، بەمە دەگوترێ: (توافق الأفكار).

٢٩٢- (الإيقاع):

ترپە: واتە: دانانی ئاوازی گۆرانی بەپێی شوێن و کێشی.

٢٩٣- (الوقف):

وەقف لە زمانا مانای وەستانە، لە زاراوی کێشدا بەدوو واتا هاتووە، یەکەم: بەواتا ئێست، ئەم بابەتەیان لە ناچاریەکاندا، لە ژمارە (١٠٢)دا، ڕابورد. دووەم: وەقف لە جۆری عیللەی کەمی هاوبەشە، بریتییە لە وەستاندنی دوا پیتی بزواوی وەتەدی بلاوی (مفعولات)ی ساغ و (مفعلات)ی مەطوی. لە مەشطوری سەریعا (مفعولات =---ن)

بەوەقف دەبێ بە(مفعولاتْ =---ْ) بەتێی وەستاو. هەروا (مفعولات) بەتێی بۆردار لە مەنهووکی مونسەریحدا بەوەقف دەبێ بە(مفعولات) بەتێی وەستاو، دەگوێزرێنەوە بۆ (مفعولان = ---ْ). لە کێشی سەریعا (مفعلات)ی مەطوی بەتێی بزواو، بەوەقف دەبێ بە(مفعلات) بەتێی وەستاو، دەگوێزرێتەوە بۆ (فاعلان = -ب-ْ) لە مەنهووکی مونسەریحا (مفعولات) بەتێی بۆردار، بەخەبن و بەوەقف دەبێ بە(مفعولات = ب--ْ) دەگوێزرێتەوە بۆ (فعولان = ب--ْ). بڕوانە: (نەخشەی/ ٤ عیللەی کەمیی هاوبەش/٨). دەگوترێ: عەرووز، یا زەرب، یا بەیت، یا پێی موقوف.

٢٩٤- (التوليد):

(بڕ: ١٤ - بحر - ٦). (المولدون):

(توليد بحور جديدة):

٢٩٥- (المواليا):

(بڕوانە: ٢٥٦ - الموَّال).

بیست و حەوتەم: پیتی هێ: حرف الهاء

هـ = ٥

هاء لەو ناوانەی ئەلفوبێیە کە قەصریان دروستە. هێ جۆری زۆرە، وەک هێی ئێست (وەقف) و هێی وەصڵ و هێی سەکت و هێی تەئنیث و هێی ڕاناوی تاکی کەسی سێیەم و هێی ڕاناوی تێرکراو (مشبع) بۆ ناسینی ئەم جۆرە هێیانە بڕوانە ئەم شوێنانە: (٢٣٤ – قافیة – دووەم: پیتی وەصڵ – د – هێی وەصڵ) و (نووسینی عەرووزی/٢ / ٦) + (ناچاریەکان/ ١٤، ١٥، ١٠٢/ ١٠/ ١٢).

٢٩٦– (هەزەج):

دەریایەکی خەلیلی زۆر باوە لە کوردیدا، بەپێچەوانەی عەرەبییەوە، چواری و شەشی و هەشتی و مەجزووء و مەشطور و مەنهووک و تامی هەیە. بڕوانە: بەحری هەزەج.

٢٩٧– (استهلال القصیدة):

دەستکردن بەسەردێڕی چامە.

٢٩٨– (الهمزة):

بۆ ئەحکام و بڕیارەکانی هەمزە بڕوانە: (١٠١ – چۆنێتیی مامەڵەکردن لەگەڵ هەمزە... تاد – لە ناچاریەکاندا). هەمزە دەبێ بەڕەوی. هەمزە تەخفیف دەکرێ و دەبێ بەریدف.

قەصیدەی هەمزییە: چامەی هەمزییە، واتە ڕەوییەکەی هەمزە بێ، وەک ئەم چامەیەی موتەنەببی کە سەردێڕەکەی ئەم دێڕەیە (کامل):

عَذَلَ العَوَاذِلُ حَوْلَ قَلْبِ التائِهِ   وَهَوَى الأَحِبَّةِ منه في سَوْدَائِهِ

بۆ زانینی زۆرینەی بڕیارەکانی هەمزە بڕوانە ناچاریەکان: (١٠١، ١، ٢، ٩، ١٠، ٤٥، ٩٩) + (نووسینی عەرووزی/ ٢ – ئەو پیتانەی کە لە نووسینا دەکرتێن).

بیست و هەشتەم: پیتی یێ

ی = ١٠

٢٩٩– (یاء):

ناوی پیتی بیست و هەشتەمە لە ئەلفوبێی عەرەبی. حەرفی عیللەیە، بڕوانە پیتەکانی سەروا، ڕەوی، وەصڵ، خەروج، جینسی حەرەکەی یێ ژێرە، کاتێ لە کۆتایی وشەوە بێ پێی دەگوترێ یاء متطرفە. بڕیاری کێشی لە بارەیەوە زۆر زۆر لە پێشەوە لە ناچاریەکاندا و لە (نیسبە)دا زۆریان ڕۆیشت. بڕوانە: (٢٥٨ – النسبة + التقاء الساکنین + ریدف + ٢٥٠ – اللین + ناچاریەکان – ١٢، ١٣، ٤٦، ٦٦، ٦٧) + (نووسینی عەرووزی/ ٢ – ئەو پیتانەی کە لە نووسینا دەکرتێن – ٣ – یێی وەستاو...).

٣٠٠ – (تێبینی):

١– مەبەستی سەرەکی لەم فەرهەنگۆکی زاراوە عەرووزییانە ئەوپەڕی ئاسانکاری و خۆش بەدەستەوە هاتنە، ئەگەر دووبارە و سێبارەیش بینەوە قازانجی هەیە، زیانی نییە، ئێستایش بەپشتی خودا، دەست دەکەین بەبەشی جەوهەری لەم پەڕاوە.

٢– دەپێکان ئەم گۆڕانکارییانەیان بەسەردا دێ: ١– (فعولن ـــ ١– فعول: مەقبوز. ٢– فعول: مەقسوور. ٣– فعلن: ئەثلەم. ٤– فعل: ئەثرەم. ٥– فعل: مەحذوف. ٦– فع = فل: ئەبتەر).

٢– (فاعلن ـــ ١– فعلن: مەجنوون. ٢– فعلن: مەقتووع).

٣– (مستفعلن ـــ ١– مفاعلن: مەخبون. ٢– مفتعلن: مەتوی. ٣– فعلتن: مخبول. ٤– مستفعل: مکفوف. ٥– مفاعل: مشکول. ٦– مفعولن: مقطوع. ٧– فعولن: مەکبول: مەخبونی مەقطوع. ٨– مستفعلان: موذال. ٩– مفاعلان: موذالی مەخبون. ١٠– مفتعلان: موزالی مەتوی. ١١– فعلتان: موذالی مەخبونی مەتوی).

٤– (مفاعیلن ـــ ١– مفاعلن: مەقبوز. ٢– مفاعیلُ: مەکفوف. ٣– مفاعیلْ: مەقصور. ٤– فعولن: محذوف. ٥– مفعولن: ئەخرەم. ٦– فاعلن: ئەشتەر. ٧– مفعول: ئەخرەب).

٥– (فاعلاتن ـــ ١– فعلاتن: مەخبون. ٢– فاعلات: مەکفوف. ٣– فعلات: مەشکول.

٤- فاعلان: مەقصورە - مەخبونی مەقصور: فعلان. ٦- فاعلن: مەحذوف. ٧- فعلن: مەحذوفی مەخبون. ٨- فعلن: ئەبتەر. ٩- مفعولن: مشعث. ١٠- فاعلیان: موسەبیەغ. ١١- فعلیان: موسەبیەغی مەخبون).

٦- (مفاعلتن ـــــ ١- مفاعیلن: مەعصوب. ٢- مفاعلن: مەعقول. ٣- مفاعیل: منقوص. ٤- فعولن: مەقطوف. ٥- مفتعلن: ئەعضەب. ٦- مفعولن: ئەقصەم. ٧- فاعلن: ئەجەمم. ٨- مفعول: ئەعقەص).

٧- (متفاعلن ـــــ ١- مستفعلن: مضمر. ٢- مفاعلن: موقوص. ٣- مفتعلن: مخزول. ٤- فعلاتن: مقطوع. ٥- مفعولن: مقطوعی مضمر. ٦- فعلن: احذ. ٧- فعلن: احذی مضمر. ٨- متفاعلان: ساخی موزال. ٩- مستفعلان: موضمەری موذال. ١٠- مفاعلان: مەوقوصی موذال. ١١- مفتعلان: مذالی مخزول.

١٢- متفاعلاتن: ساخی مرفل. ١٣- مستفعلاتن: مضمری مرفل. ١٤- مفاعلاتن: موقوصی مرفل. ١٥- مفتعلاتن: مخزولی مرفل).

٨- (مفعولات ـــــ ١- فعولات: مەخبون. ٢- فاعلات: ساخی مەتوی. ٣- فعلات: مەخبول. ٤- مفعولان: موقوف. ٥- فعولان: مخبونی موقوف. ٦- فاعلان: مطوی موقوف. ٧- مفعولن: مکسوف. ٨- فعولن: مخبونی مکسوف. ٩- فاعلن: مطوی مکسوف. ١٠- فعلن: مخبولی مکسوف. ١١- فعلن: أصلم).

٩- (مستفع لن ـــــ ١- مفاعلن: مەخبون. ٢- مستفعل: مەکفوف. ٣- مفاعل: مەشکول. ٤- فعولن: مەخبونی مەقصور.

١٠- (فاع لاتن ـــــ ١- فاعلات: مکفوف).

جا لە کۆتایی ئەم تێبینییەدا دەڵێم: مەرج نییە، کە ئەم پێ فەرعییانە، لە هەموو جێگەیەکا، یا لە هەموو بەحرێکا، کە پێی ئەصڵییەکانی تیا بێ، کە ئەم پێ فەرعییانە دروست بن، بەڵکو دروستبوونی ئەم پێ فەرعییانە بەپێی ڕێسایەکی زانراوە، کە لە دەریاکاندا ڕوون کراوەتەوە.

بِسْمِ اللّهِ الرَّحْمنِ الرَّحيم

٩/١٢/٢٠٠١ = ٢٤ ڕەمەزان/ ٢٤٢٢ه

بەپشتی خودای گەورە و سەروەر، لەم بەشەدا، پوختەیەکی بەسوودی زانستی عەرووز دەنووسین، لەسەر ئەو شێوەیەیەی کە داڕێژەری ئەم زانستە: خەلیلی کوڕی ئەحمەدی فەراهیدی دایناوە. وە لە هەموو کێشێکی سەرەکی خەلیلیدا بەپێی توانا، ئاماژە بۆ ئەوە دەکەین، کە کەڵە شاعیرە دێرینەکانمان، چۆن چۆنی عەرووزیان لە چامە و هۆنراوەکانیادا پیادە کردووە، بەئومێدی ئەوەی کە نەوەی نوێ، بەئاسانی و بەڕەوانی سوود و بەهرە لەم زانستە گرنگە وەربگرن.

پێشەکی

زیحاف و عیللە: گۆڕان و گۆڕین لە هەڵبەستدا:

شیعری عەرووزی کۆنی عەرەبی سەر بە(١٦) شازدە بەحرە، ئەم بەحرانە لە پێنج بازنە دروست بوون، هەر بەحرەی چەند عەرووزێک و هەر عەرووزەی چەند زەربێکی هەیە، کە دەکەنە (٣٦) سیی و شەش عەرووز و (٦٦) شەست و شەش زەرب. لە ڕاستیدا زۆر شت لە زانستی عەرووز، بەتایبەتی یاسا گرانەکانی، بۆ شاعیر ئەو سوودەی نییە، بەڵکو نەظەرییە، زیاتر پەیوەندی بەکێشزانەکانەوە هەیە، هەتا هەستیار و هۆنەرەکان.

جا هەتا هەستیار بتوانێ شیعری ڕەوانی کێش ساف دابنێ، دەبێ لە پێش پێشدا، زۆر بەباشی فێری ئەم زاراوانە ببێ:

١- پێ (تەفعیلە): چییە، وە چەند پێی هەیە، وە پێ لە چی دروست دەبێ؟ وە ئایا ئەو پێیانە بگۆڕن یا نەگۆڕن، وە ئەو گۆڕانکارییانە چین و ناویان چییە کە بەسەر ئەم پێیانەدا دێن؟ وە تەقطیع - واتە: شیکردنەوە: شیتەڵ: پارە پارەکردن: پارچە پارچەکردن - چۆنە و چییە و ڕۆڵی چییە لە دۆزینەوە و دیاریکردنی پێدا؟ دیارە هەر کاتێ جۆری پێ و ژمارەی و چۆنێتی و گۆڕانکارییەکانی ناوی زانران، ئیتر یەکسەر دەزانرێ ئەو هۆنراوە سەر بەچی دەریایەکە (بڕوانە: بڕگەی عەرووزی +٥- أصول التفاعیل + ٢٢ - البیت).

٢- جا کاتێ زانیمان ئەو پێیانەی کە دێرە هەڵبەستیان لێ دروست دەبێ دە پێن، وە ئەم دە پێیانە بەهۆی دووبارەبوونەوە و بەهۆی تێکەڵ بوونی دوو جۆریانەوە و بەهۆی ئەو گۆڕانکارییانەی کە دێ بەسەر ئەم دە پێیەدا، بەهۆی ئەم فاکتەرانەوە بنچینەی

دروستبوونی بەحرەکان دروست دەبن، با ئەوەیش بزانین کە ئەو گۆڕانکارییانە دوو جۆرن: یەکەم زیحاف، بەکوردی پێی دەڵێین: گۆڕان، دووەم: عیللە، بەکوردی ناوی دەنێین: گۆڕین، بەهەردوو لایش دەڵێین: گۆڕانکاری. (بڕوانە: ١١٤ – زحاف + ١٨٥ – العلّة).

یەکەم: زیحاف (گۆڕان) دوو جۆری هەیە:

زیحافی موفرەد: زیحافی تاک: گۆڕانی تاک. وە زیحافی لێکدراو: گۆڕانی لێکدراو: زیحافی موزدەوەج. بنەڕەت لە زیحافدا ئەوەیە لە سەبەبدا بێ، لە وەتەددا نەبێ، لە حەشو (ناوەخن)دا بێ، لە عەرووز و زەربدا نەبێ، بگۆڕێ و نەگۆڕێ نەبێ، بەڵام جۆرێ زیحاف هەیە دەچێتە سەر عەرووز و زەرب و لازم و نەگۆڕن، پێیان دەگوترێ: (الزحاف الجاري مجري العلّة): (بڕ: نەخشەی/٦).

آ- گۆڕان – زیحاف –ی تاک: ئەوەیە کە گۆڕان بەسەر یەک سەبەبدا لە ناو پێدا بێت، وەک (فاعلاتن) بەخەبن ببێ بە(فعلاتن = ب ب--). ئەمەیش لە دواوە خشتەی زیحافی تاکە.

(تێبینی):

١- زیحاف پەیوەندی بەتەفعیلەوە هەیە، نەوەک بەبەحرەوە، واتە: بەبوونی زیحاف لە پێیەکانی زەربی بەحرێکا، ئاسانکاری لەو زەربەدا بۆ هەستیار دروست دەبێ، مەودای تەعبیر و هۆنینەوە خۆشتر دەبێ، چونکە گوشراو گوشاد دەبێ، تەسک واڵا دەبێ، کۆت و قەیدەکان کەمتر دەبن، وە زۆرینەی کات زیحاف زەربی جیا جیا دروست ناکا، وە بەحری تایبەت دیاری ناکا، بەڵکو زیحافی وا هەیە، لە پێنج جۆرە پێدا ڕوودەدا، لە دە بەحری جیا جیادا ڕوودەدا، وەک (خەبن) بڕوانە: (نەخشەی/ ١-١).

٢- ئەم زیحاف و عیللەتانە هەموو موصطەلەح و فەرەضین، کاتێ کێشزانەکان بەپێی واقیعی کێشی بەحرەکان، بڕیاری بازنەی کێشییان بۆ دان، وایان بڕیاردا، کە پێکانی ئەو بازنانە جۆرە کێشێکی تایبەتی دیارییان هەیە، وە هەر بەحرێ پێی تایبەتی خۆی هەیە و سەر بەبازنەیەکە و ئەو پێیانە لە بازنەکاندا ساغن، بەڵام هەر گۆڕانکارییەکیان تیادا ڕوویدات، دەبێ بۆ کۆنترۆڵ کردنی بەحرەکان ناو و زاراوێکی تایبەتی بۆ دابنرێ، ئیتر لەم بۆچوونەوە ئەم هەمکە ناو و زاراو و یاسا کێشییانە سەریان هەڵدا و کەوتنە دەم خەڵک و چوونە ناو کتێبان و پەخشەوەبوون لە جیهاندا.

١- نەخشەی زیحافە تاکەکان (جدول الزحاف المفرد = البسيط)

ژمارە	ناو	پێناسە	پێکە پێش زیحافەکە	پێکە پاش زیحافەکە	بڕ نوێکە لە کێشەکەدا	ناوی ئەو بەحرەی کە لە گۆڕانەکە جووەتە سەر پێیەکانی
١-	خەبن (بڕ:خبن)	کورتکردنەوەی یەکەم سەبەبی سووکی بێ، تا یەک بڕگەی کورتی دەمێنێ ئاوا (- ــــ ب).	١- مُسْتَفْعِلُنْ ٢- مستفع/لُنْ ٣- فاعلن ٤- فاعلاتُنْ ٥- مَفْعُولاتُ	١- مُتَفْعِلُنْ ٢- متفع/لُنْ ٣- فَعِلُنْ ٤- فَعِلاتُنْ ٥- مَعُولاتُ	١- مَفَاعِلُنْ ٢- مَفَاعِلُنْ ٣- فَعِلُنْ ٤- فَعِلاتُنْ ٥- مَفَاعِيلُ	١- لە ڕەجەز و بەسیط و کامیل و سەریع و مونسەریح دا. ٢- لە خەفیف و موجتەس دا. ٣- لە مەدید و بەسیط و موتەدارەک و ڕەمەلدا(×) ٤- لە مەدید و ڕەمەل و خەفیف و موجتەثدا ٥- مَفَاعیل. لە مونسەریح و موقتەضەبدا (+) بڕوانە (نەخشەی/ ٦-١٣)
٢-	تەی (طەی)	بڕتییە لە فڕێدانی چوارەم پیتی پێ، یا بەرابەرەکەی لە کوردیدا، بەمەرجێ دووەمی سەبەبی سووک بێ	١- مُسْتَفْعِلُنْ ٢- مفعولاتُ	١- مُسْتَعِلُنْ ٢- مَفْعُلاتُ	١- مُفْتَعِلُنْ ٢- فاعِلاتُ	١- لە ڕەجەز و بەسیط و مونسەریح و موقتەزەب و کامیل دا. ٢- لە سەریع و مونسەریح و موقتەضەبدا
٣-	ئیضمار (ئیزمار)	بڕتییە لە وەستاندنی دووەم پیتی بزواوی پێی (مُتَفَاعِلُنْ)	١- مُتَفَاعِلُنْ	١- متفاعلن	١- مستفعِلُنْ	١- لە کامیل دا و بەس.
٤-	عەصب (عەصب)	بڕتییە لە وەستاندنی پیتی پێنجەمی پێی (مُفَاعَلَتُنْ) لە وافیردا و بەس	١- مُفَاعَلَتُنْ	١- مفاعَلْتُنْ	١- مَفَاعیلن	١- لە وافیردا و بەس.
٥-	قەبز (قبض)	فڕێدانی پیتی پێنجەمی پێیە، کە دووەمی سەبەبی سووک بێ	١- فَعُولُنْ ٢- مَفَاعِیلُنْ	١- فَعُولُ ٢- مَفَعِلُنْ	١- فَعُولُ ٢- مَفَاعِلُنْ	١- لە تەویل و موتەقارەبدا ٢- لە طەویل و هەزەج و موضاریع دا
٦-	عەقل	لابردنی پیتی دووەمی سەبەبی قورسی مفاعلتن لە وافیردا	١- مُفَاعَلَتُنْ	١- مُفَاعَتُنْ	١- مفاعِلُنْ	١- لە وافیردا و بەس.
٧-	وەقص	لابردنی پیتی دووەمی بزواوی (متفاعلن)	١- متفاعلن	١- مفاعلن	١- مَفَاعِلُنْ	١- لە کامیل دا و بەس.
٨-	کەف	لابردنی پیتی حەوتەمی پێ، بەمەرجێ دووەمی سەبەبی سووک بێ	١- مستفع لن ٢- مفاعیلن ٣- فاعلاتن ٤- فاع/لاتن	١- مستفع لُ ٢- مَفَاعیلُ ٣- فاعلاتُ ٤- فاعَ لاتُ	١- مستفعِلُ ٢- مَفَاعیلُ ٣- فاعلاتُ ٤- فاعِلاتُ	١- لە خەفیف و موجتەثدا ٢- لە طەویل و هەزەج و موضاریع و وافیردا(ﻫ) ٣- لە ڕەمەل و خەفیف و موجتەس و مەدیدا ٤- لە موضاریع دا

ب- گـۆڕان -زیحـاف-ی لێکدراو: ئەوەیە دوو زیحـافی سـادە پێکەوە لە یەک پێـدا کۆبنەوە. زیحـافی لێکدراو، یان جـووت زیحـاف، ئەم چوارەن: ١- خـەبل. ٢- خـەزل. ٣- شەکل. ٤- نەقص. بەوێنە (مستفعلن) بەخەبن دەبێ بە(مفاعلن) بەطەییش لە پاش خەبن دەبێ بە(فعلتن) کە پێی دەگوترێ مـەخبـول، ئەوەتا دوو زیحافی تاکی وا تیـادا: (خەبن + تەی) ئیتر لە (مستفعلن)ەوە بووە بە(فعلتن).

٢- نەخشەی زیحافە لێکدراوەکان (جدول الزحاف المرکب = المزدوج)

ژمارەی لێکدراو	ژمارەی سادەکان	ناوی سادەکان	ناوی لێکدراو	پێناسە	پێکە پێش گۆڕانەکان	پێکە پاش گۆڕانەکان	پێ نوێکە لە کێشەکەدا	ناوی بەحری پێیەکان
١-	١ ٢	خەبن تەی	خەبل	کـــۆبوونەوەی خـــەبن و تەی لەیەک پێ دا	١- مُسْتَفْعِلُنْ ٢- مَفْعُولاتُ	١- متعلن ٢- مَعُلاتُ	١- فَعِلَتُنْ ٢- فَعِلاتُ	١- بەسیط و رەجەز و سەریع و مونسەریح ٢- مونسەریح و سەریع (بڕ: کسف. نەخشەی٤/-٧)
٢-	٣ ٢	ئیضماز تەی	خەزل (جەزل)	کـــۆبوونەوەی ئیزمار و تەی	١- متفاعِلُنْ	١- مُتْفَعِلُنْ	١- مُفْتَعِلُنْ	١- لە کامیل دا و بەس.
٣-	١ ٨	خەبن کەف	شەکل	کۆبوونەوەی خەبن و کـــەف لەیەک پێی حەوتیدا	١- فاعلاتُنْ ٢-مستَفع/لُنْ	١- فَعِلاتُ ٢- متَفعِلُ	١- فعلات ١- مَفَاعِلُ	١- لە مـــەدید و رەمـــەل و خەفیف و موجتەس دا ١- خەفیف و موجتەس
٤-	٤ ٨	عەصب کەف	نەقص	کـــۆبوونەوەی عەصب و کەف لەیەک پێ دا.	١- مُفَاعَلَتُنْ	١- مُفَاعَلَتُ	١- مَفَاعِیلُ	١- لە وافیردا و بەس

دووەم: عیلـلە: گۆڕین: عیـللـە -یا گۆڕین- دوو جۆرە:

جۆری یەکەم: هاوبەشە لە نێوان سەبەب و وەتەددا - واتە: هەم دەچێتە سەر سەبەب و هەم دەچێتە سەر وەتەد - لەبەر ئەوە پێی دەگوترێ: عیـللەی مـوشتـەرەک، واتە: گـۆڕینی هاوبەش، ئەم جـۆرە نەگـۆڕە، تەنیـا دەچێـتـە سـەر عـەرووز و زەرب، وە بەهۆی ئەو گۆڕانکارییەوە، کێشی بەحرە جیا جیاکان دروست دەبێ، بەپێی جۆری ئەو عیللەتەی کە تووشی زەرب یا عـەرووز یا هەردووکـیـان دەبێ. ئەم جـۆری یەکـەمـە دوو جـۆری هەیە: عـیللەی زیاد و عـیللەی کەم. جۆری دووەم لە عـیللە تایبەتە بەوەتەدەوە، بگۆڕە، نەگۆڕ نییە، لەبەر ئەوە لە زیحاف دەچێ، جگە لە تەشعیشیان، ئەوانی تریان ناچنە سەر عەرووز و زەرب، بەڵکو دەچنە سـەر یەکـەم پێی سـەرەتای دێڕ، یا یەکـەم پێی سـەرەتای نیـوەی دووەمی دێڕ. وا دەست دەکەین بەدوو جۆری جۆری یەکەم و دەڵێین:

آ- عـیللەی زیادە هاوبەش: بریتـیـیە لە پترکـردنی پیـتێکی وەسـتـاو، یان سەبەبێکی سـووک، کە یەکـسـانە بەبڕگـەیەکی درێژ، لە کـۆتایی پێـدا. ئەمـەیش سێ جـۆرە، وەک لەم نەخشەیەدا ڕوون دەبێتەوە، عیللەی زیادە نەگۆڕە، کە بەکوردی پێی دەڵێین: گۆڕینی زیادە (بڕ: خەزم + تێبینی کۆتایی نەخشەی/ ٥ لە دواوە).

٣- نەخشەی عیللەتی زیادە

ژ. گۆڕین	ناوی گۆڕین	پێناسەی گۆڕینەکە	ژ. پێی تووشبوو	پێ تووشبووەکە	ژ. پێ تازەکە	پێ تازەکە	بەحرەکەی
١-	تەرفیل	زیادکردنی سەبەبێکی سـووکـە، لەوەتەدی کـۆی کـۆتایی پێی زەرب و لـە پـێـی عـەرووز لەکـاتی تەحـریعـا. تەرفـیل نەگـۆڕە و تایبـەتە بە مـەجزووئی کـامـیل و مـوتەدارەکـەوە. (بڕ: ١٠٣- ترفیل).	١-	مُتَفَاعِلُنْ	١-	متفاعلاتُنْ	١- مەجزوئی کامیل
			٢-	مستفعَلن	٢-	مستفعَلاتن	٢- مەجزوئی کامیل
			٣-	فاعلن	٣-	فاعلاتن	٣- مەجزووئی موتەدارەک
			٤-	فَعِلُنْ	٤-	فَعِلاتن	٤- مەجزوئی موتەدارەک
			٥-	مفاعَلن	٥-	مفاعَلاتن	٥- مەجزووئی کامیل

←

-٢	تەذییل (إذالة)	زیادکردنی یەک پیپای وجستاو، لە وەتەدی کۆی کۆتایی پێی کۆتایی (زەرب یان عەرووز لەکاتی تەصریعا) تەذییل تایبەتە بەمەجزووئی بەسیط و کامیل و موتەدارەکەوە. (بڕ: ٩٥- التذییل)	-١ -٢ -٣ -٤ -٥ -٦ -٧	متفاعلن مستفعلن مَفَاعِلُنْ مُفْتَعَلُنْ فَعلَتُنْ فَاعَلُنْ فَعِلُنْ	-١ -٢ -٣ -٤ -٥ -٦ -٧	متفاعلاَنْ مستفعَلانْ مَفَاعِلاَنْ مفتعلان فَعلَتَانْ فاعَلان فَعِلاَن	١- مەجزوئی کامیل ٢- مەجزوئی کامیل و بەسیط ٣- مەجزووئی کامیلی مەوقووصی موزال و بەسیط ٤- مەجزوئی بەسیط و کامیل ٥- مەجزووئی بەسیط ٦- مەجزووئی موتەدارەک ٧- مەجزووئی موتەدارەک
-٣	تەسبیخ	پترکردنی پیتێکی وەستاو بۆ سەبەبی سووکی کۆتایی زەرب. تەسبیخ نەگۆڕە و بەس لەرەمەل دا دەبێ (بڕ:١١٩-اسباغ)	-١ -٢	فاعلاتُنْ فَعِلاَتُنْ	-١ -٢	فاعلاَتَانْ فَعِلاَتان	١- مەجزوئی رەمەل ٢- مەجزوئی مەخبوونی موسبەخی رەمەل

ب- عیللەی کەمی هاوبەش: دوو جۆری هەیە: عیللەی سادە، عیللەی لێکدراو. عیللەی سادە - یا تاک - ئەوەیە پێیەکە تووشی یەک عیللە ببێ، وەک (مفاعیلن) لە دووەمی تەویلا تووشی حەذف ببێ و ببێ بە(مفاعی = فعولن = ب - -). عیللەی لێکدراویش ئەوەیە: پێیەکە تووشی دوو عیللە بووبێ، وەک لە موتەقارەبدا (فعولن) بەحەذف ببێ بە(فعو = ب -) بەقەطعیش ببێ بە(فع = لن = -) بەکۆبوونەوەی ئەم دوو عیللەیە لەم جوزئەدا دەگوترێ: بەتر. یا ئەوەیە پێیەکە تووشی عیللەتێک و زیحافێ ببێ، وەک (قەطف = حەذف + عەصب).

ئەمەیش لە دواوە نەخشەی عیللەی کەمی هاوبەشە، بەهەردوو جۆرەکەیەوە واتە: بەسادە و بەلێکدراویەوە:

٤- نەخشەی عیللەی کەمی هاوبەش

	ناوی عیللە	پێناسەکەی	ژ	پێ	ژ	پێ پاش تووش بوون	ژ	پێ نوێکان	بەحرەکەی و تێبینی
١	حەذف	عیللەی سادەیە: بریتییە لەفڕێدانی سەبەبی سووک لەکۆتایی عەرووز یا زەرب یا لەکۆتایی هەردووکیانەوە عیللەتێکی نەگۆڕە	-١ -٢ -٣ -٤ -٥	مَفَاعیلُنْ فاعَلاَتُنْ فَعُولُنْ فَاعلاَتن مُفَاعَلَتُنْ	-١ -٢ -٣ -٤ -٥	مَفَاعي فاعلاَ فَعُو فاعلْ مُفَاعَلْ	-١ -٢ -٣ -٤ -٥	فَعُولُنْ فاعلُنْ فَعَلْ فَعْلُنْ فعولن	١- لە طەویل و هەزەج وافیر ٢- لە مەدید و رەمەل و خەفیف و موجتەس دا ٣- لە موتەقارەبدا. (بڕ: ٥-حذف). ٤- لە مەدیدی مەبتووردا ٥- لە مەقطوفی وافیردا
٢	قەطع	لابردنی پیتی وەستاوی وەتەدی کۆی کۆتایی پێی عەرووز یا زەرب، لەگەڵ وەستاندنی پیتی بزواوی پێشی	-١ -٢ -٣ -٤ -٥	فاعلن مستفعلن متفاعلُنْ مفاعَلن فاعلاتن	-١ -٢ -٣ -٤ -٥	فاعلْ مُسْتَفْعِلْ متفاعلْ مَفَاعلْ (فاعَلا-فَعْلُنْ)	-١ -٢ -٣ -٤ -٥	فاعلن=-- مَفْعُولُن فَعلاَتُن فعَولن فعلن	١- لە بەسیط و موتەدارەک ٢- لە بەسیط و کامیل و رەجەز و مونسەریح دا ٣- لە کامیلدا. (بڕ: بەتر+قەطع+نەخشەی/ ٦ زیحانی عیللە ئامێز٤/) ٤- لە رەجەزی مەجنونی مەقطوع و مخلص بەسیطدا ٥- لە مەدیدی مبتوزدا
٣	قەصر	فڕێدانی پیتی وەستاوی سەبەبی سووک و وەستاندنی پیتی بزواوی لەپێی زەربدا. لە عەرووزا ئەگەر بوو، بۆ تەجریعە	-١ -٢ -٣	فَعلاَتُنْ مَفَاعیلنْ فَعُولُنْ	-١ -٢ -٣	فَاعَلاَتْ مَفَاعیلنْ فَعُوَلْ	-١ -٢ -٣	فاعلاَنْ فَعُولاَن فَعُولْ	١- لە رەمەل و مەدیددا ٢- لە هەزەج دا. ٣- لە موتەقارەبدا. (بڕوانە:قەصر+نەخشەی٦/-١١)
٤	اَلحْذَذَ	ئەوەتا وەتەدی کۆ بە تەواوی لە کۆتایی پێی (متفاعلن) و (مستفعلن)دا لە کامیل دا لاَببرێ	-١ -٢	متفاعلن مستفعلن	-١ -٢	مُتَفَا مستف	-١ -٢	فعلُن=ب ب- فَعْلُن=--	١- لە کامیل دا ٢- لە کامیل دا
٥	وەقف	وەستاندنی دوا پیتی وەتەدی بلاوی کۆتایی پێ (مَفْعُولاَتُ)	-١ -٢ -٣	مفعولاتُ مَفْعُلاَتُ مَعُلاَتْ	-١ -٢ -٣	مفعُولاتْ مفعلاتْ مَعُلاتْ	-١ -٢ -٣	مفعولانْ فاعلانْ فَعُولان	١- لە سەریع و مونسەریح دا ٢- لە سەریعی مەتوی مەوقووفدا ٣- لە مونسەریحی مەخبوونی مەوقووفدا
٦	صەلم	لابردنی وەتەدی بلاوی کۆتایی (مفعو/لاتُ)	-١	مفعولات	-١	مفعو	-١	(فعلن=--)	١- لە کێشی سەریع دا و بەس (بڕ: صلم)

٧	کەسف یا کەشف	لابردنی پیتی بزواوی کۆتایی پێی (مفعولاتُ) به تێبی بۆردار	١- ٢-	مفعولاتُ مَعُلاَتُ	١- ٢-	مفعولا مَعُلاَ	١- ٢-	مفعولن فَعلُنْ=ب ب-	١- له کێشی سەریع و مونسەریح دا ٢- له سەریعی مەجنوولی مەکسووف دا
٨	قەطف: حذف / عەصب	قـەتف عـیللەتێکی لێکدراوه تێکەڵە لەزەیحافی عەصب و عیللەتی حەزف	١-	مُفَاعَلَتُنْ	١-	مَفَاعَلْ	١-	فَعُولُنْ	١- له وافیردا و بەس. برێتییه له عیللەیەکی ساده و زیحافێکی تاک
٩	بەتر: قەطع / حەذف	= قەتع+حەذف= له دوو عـیللەتی ساده	١- ٢-	فاعلاتُنْ فَعُولُنْ	١- ٢-	(فاعلاَ- فَاعِلْ) (فَعُو-فَعْ)	١- ٢-	فَعْلُنْ (فَعْ=-)	١- له مەدیددا به حەذف دەبێ به (فاعلا) بەقەتعیش دەبێ به (فعلن=--) ٢- له موتەقارەبدا (بڕوانه: بەتر)

ج- ئێستاش له دواوه نەخشەی عیللەی تایبەت بەوەتەدەوە دەکێشین، که بەشی دووەمه له عیلله، که ناودارن بەعیللەی زیحافانه، واته: (العِلَلُ الجارِيَة مجرى الزحاف) چونکه وەک عـیلله دەچنه سەر وەتەد، بەڵام وەک زیحاف بگۆڕن، نەگۆڕ نین، وه دەچنه سەر حەشوی بەیتیش، وه نایشچنه سەر دووەمانی سەبەب:

٥- نەخشەی عیللەی تایبەت بەوەتەدەوە و بەحەشوەوە (علة جارية مجرى الزحاف)

١	تەشعیث	فرێدانی پیتێکی بزواوی وەتەدی کۆ له(فَاعِلاَتن) و له(فَاعِلن)دا	١ ٢	فاعِلاتُنْ فاعِلُنْ	١ ٢	فالاتن فالُنْ	١ ٢	مَفْعُولُنْ (فَعْلُن=--)	١ له مـوجتـەث و خەفـیف و مەدید و رەمەل دا ٢ له موتەدارەک دا
٢	خەرم	(بڕ: خەرم)	١ ٢ ٣	مَفَاعِیلُنْ مُفَاعَلَتُن فعولن	١ ٢ ٣	فاعِیلُنْ فَاعَلَتُنْ عولن	١ ٢ ٣	مَفْعُولُنْ مفتَعِلُنْ (فعلن--)	١ لەتەویل و وافیـرو هەزەج و موضاریع و موتەقارەبدا ٢ له وافیردا ٣ لەموتەقارەبدا (بڕ:خەرم)
٣	ثەرم	= خەرمی + قەبض	١	فَعُولُنْ	١	عُولُ	١	(فَعْلُ=-ب)	له تەویل و موتەقارەبدا (بڕ: ثرم)
٤	ثەلم	= خەرمی (فَعُولُنْ)	١	فَعُولُنْ	١	عولن	١	(فَعْلُنْ=--)	لەتەویل و مەتەقارەبدا (ب:ثەلم)
٥	عەضب (عەزب)	= خەرمی (مفاعلتن)	١	مفاعلتن	١	فاعلتن	١	(مفتعلن=-ب ب-)	له وافیردا و بەس
٦	خەرب	= خەرمی و کەف له(مفاعیلن)دا	١	مَفَاعیلن	١	فاعیلُ	١	(مَفْعُولُ=--ن)	له هەزەج و موضاریع دا: (خرب)
٧	شەتر	= خەرمی و قەبزی (مَفَاعیلن)	١	مَفَاعِیلُنْ	١	فَعِلُنْ	١	(فاعِلُن=-ب-)	له هەزەج و موضاریع دا. له حەشویش دادەبێ
٨	قەصم	= تێکەڵە له خەرم و عەصب له (مفاعلتن)دا	١	مفاعلتن	١	فاعیلن	١	مفعولن	له وافیردا و بەس
٩	جەمەم	= تێکەڵە له خەرم و عەقل له (مفاعلتن)دا	١	مفاعلتن	١	فاعَتن	١	فاعِلُنْ	له وافیردا و بەس
١٠	عەقص	= تێکەڵە لەیەک عیللەو دوو زیحاف= (خەرم+ عەصب+ کەف). له (مفاعلتن)دا	١	مفاعلتن	١	فَاعَلْتُ	١	(مفعول=--ن)	له وافیردا و بەس

د- جۆرێ عیللەی تر هەیە پێی دەگوترێ: عیللەی عەرووزی: بریتییە لەو جۆرە گۆڕانە نەگۆڕانەی کە دەچنە سەر پێی عەرووز و زەرب، کە بریتین لە برێ زیحافی جێگری عیللە، کە بەتەنیا خۆیان دەچنە سەر عەرووز و زەرب، جاروباریش عیللەیەکیان لەگەڵدایە، ناودارن بە(زیحافی جێگری عیللە = گۆڕانی جێگری گۆڕین). بەعەرەبی ناودارن بە(زحاف جاري مجرى العلة). بەوێنە: بەحری تەویل یەک عەرووز و سێ زەربی هەیە، پێویستە عەرووزەکەی لە هەر سێ زەربەکەیدا قەبز بکرێ، ئاوا:

١- یەکەمی تەویل = مفاعلن × مفاعیلن.

٢- دووەمی تەویل = مفاعلن × مفاعلن.

٣- سێیەمی تەویل = مفاعلن × فعولن.

دەی هەموو دەزانین کە قەبز، زیحافێکی سادەی بگۆڕە، نەگۆڕ نییە، بەزۆری دەچێتە سەر سەبەبی سووکی پێی حەشو، کەچی لە هەندێ شوێنا، وەک لەم نەخشەیەدا دەردەکەوێ، دەچێتە سەر زەرب و عەرووز و نەگۆڕیش، وە ڕۆڵ دەبینێ لە دروستبوونی کێشەکانی دەریاکەدا، بەپێچەوانەی سروشتی خۆی، کە پەیوەندییەتی بەپێیەکانەوە، نەک بەبەحرەکانەوە.

(تێبینی): نەهک و جەزء و شەطر، لە جۆری زیحاف و عیللە نین، بەڵکو لە جۆری عەرووز و زەربی بەحرەکانن، بەڵام (خەزم) کە لە ماددەی (خ ز م)دا ڕابورد، لە جۆری عیللەی زیادەیە، کە لە پیتێکەوە هەتا شەش پیتی هەیە. بڕوانە (خەزم + ناچاریەکان/٤١).

٦- نەخشەی زیحافی عیللە ئامێز (زحافي جارية مجرى العلة = زیحافی نەگۆڕ= زحام لازم)

ژ	ناو	پێناس	ژ	پێی ساغ	ژ	پێی تووشبوو	ژ	پێ تازەکە	ژ	ناوی بەحرەکان و تێبینی
١	قەبز	بڕوانە(١-٥) واتە: نەخشەی ١ ژمارە ٥	١-	مَفَاعيلن	١-	مَفَاعِلُنْ	١-	مَفَاعِلُنْ	١-	عەرووزوزەربی دووەمی تەویل و عەرووزی یەکەم و سێیەمی تەویل
٢	خەبن و حەذف	(١-١)+(٤-١)	١-	فاعِلاتن	١-	فَعِلاَ	١-	(فعلن=ب ب-)	١-	عەرووزوزەربی سێیەمی مەدید و ضەربی یەکەمی سێیەمی
٣	خەبن	(١-١)	١-	فاعلن	١-	فعلن	١-	(فعلن=ب ب-)	١-	یەکەمی بەسیط، خەبن لەعەروزوزەربا پێویستە
٤	خەبن و قەطع	(١-١)+(٤-٣)	١-	متفعلن	١-	متفعلن	١-	فعولن	١-	موخەللەعی بەسیط، خەبن و قەطع لە عەروزوزەربیدا پێویستە و نەگۆڕن
٥	عەصب	(١-٤)	١-	مفاعلتن	١-	مفاعلتن	١-	مفاعيلن	١-	مەجزوونی وافیر، عەصب لەضەربی دووەمیدا پێویستە
٦	ئیزمار و حذذ	(١-٣)+(٤-٦)	١-	متفاعلن	١-	متفا	١-	(فعلن=--)	١-	لەکامیلدا، لەضەربی سێیەمی عەرووزی یەکەم و لەضەربی دووەمی عەرووزی دووەمیدا ئیزمار و حەذەذ مەرجە
٧	تەی و کەسف	(١-٢)+(٤-٩)	١-	مفعولات	١-	مَفْعُلاَ	١-	فاعلن	١-	لەسەریعا، لە عەرووزی یەکەمی دا و لە ضەربی دووەمی عەرووزی یەکەمی دا
٨	تەی و وەقف	(١-٢)+(٤-٨)	١-	مفعولات	١-	مفعلاتْ	١-	فَاعِلاَنْ	١-	لەسەریعا، ضەربی دووەمی عەرووزی یەکەم و عەرووزی یەکەمی
٩	تەی	(١-٢)	١-	مستفعلن	١-	مستعلن	١-	مفتعلن	١-	لەضەربی یەکەمی عەرووزی یەکەم مونسەریحدا
١٠	خەبل و کەسف	(٢-١)+(٤-٩)	١-	مفعولات	١-	مَعُلاَ	١-	(فَعِلُنْ=ب ب-)	١-	لەسەریعدا، لەعەرووزی دووەمیدا و لەضەربەکەیدا
١١	خەبن و قەصر	(١-١)+(٤-٤)	١-	مستفع لن	١-	متفع لْ	١-	فعولُنْ	١-	لەضەربی دووەمی مەجزووئی خەفیف دا
١٢	تەی	(١-٢)	١-	مستفعلن	١-	مفتعلن	١-	مفتعلن	١-	لە عەروزو زەربی موقنەزەبدا
١٣	خەبن و تەرخیل	(١-١)+(٣-١)	١-	فَاعِلُن	١-	فعلاتن	١-	(فعلاتن=ب ب--)	١-	لەضەربی دووەمی مەجزووئی موتەدارەک دا

بەشێوەیەکی گشتی، هەموو زاراوە عەروزییەکان، بەپێی پیتەکانی ئەلفوبێ، هەریەکەیان لە شوێنی تایبەتی خۆیدا شیکراوەتەوە، بەوێنە کەسێ دەیەوێ بزانێ کە (خەبن) چییە، با لە ماددەی (خەبن)دا بۆی بگەڕێ، هەروا لە حەذف لە ماددەی (ح ذ ف)دا بۆی بگەڕێ... تاد.

ئەمەیش لە دواوە، بۆ ئاسانکاری بەڕیز لیستی ناوی گشت زیحاف و عیللەکانە، بەهەموو جۆرەکانییەوە، لەگەڵ لیستی ئەو بەحرانەی کە ئەم زیحاف و عیللانەیان وا تیادا:

١- لیستی زیحافی تاک:

١- خەبن ٢- تەی ٣- ئیزمار ٤- عەصب ٥- قەبز ٦- عەقل ٧- وەقص ٨- کەف.

٢- لیستی زیحافی جووت:

١- خەبل ٢- خەزل ٣- شەکل ٤- نەقص.

٣- لیستی عیللەی زیادە:

١- تەرفیل ٢- تەذییل ٣- تەسبیغ.

٤- لیستی عیللەی کەمی:

١- حەذف ٢- قەطف ٣- قەطع ٤- قەصر ٥- بەتر ٦- حەذەذ ٧- صەلم ٨- وەقف ٩- کەسف.

٥- لیستی عیللەی تایبەت بەوەتەدەوە:

١- تەشعیث ٢- خەرم ٣- ثەرم ٤- ثەلم ٥- عەصب ٦- شەتر ٧- خەرب ٨- قەصم ٩- جەمەم ١٠- عەقص.

٦- لیستی زیحافی جێگری عیللە:

١- قەبز ٢- خەبن ٣- عەصب ٤- ئیزمار ٥- تەی ٦- خەبل.

٧- لیستی ئەو بەحرانەی زیحافی تاکیان وا تیادا:

١- خەبن لە یازدە بەحردا هەیە:

١- مەدید ٢- بەسیط ٣- رەجەز ٤- رەمەل ٥- سەریع ٦- مونسەریح ٧- خەفیف ٨- موقتەضەب ٩- موجتەث ١٠- موتەدارەک ١١- کامیلی موضمەر.

٢- تەی لە شەش بەحردا هەیە:

١- بەسیت ٢- کامیل ٣- رەجەز ٤- سەریع ٥- مونسەریح ٦- موقتەزەب.

٣- ئیزمار تەنیا لە کامیلدا هەیە و بەس.

٤- عەصب لە وافیردا دەبێ و بەس.

٥- قەبز لە چوار بەحردا دەبێ:

١- تەویل ٢- هەزەج ٣- موزاریع ٤- موتەقاریب.

٦- عەقل تەنیا لە وافیردا و بەس.

٧- وەقس تەنیا وا لە کامیلدا و بەس.

٨- کەف لە حەوت بەحردا دەبێ:

١- طەویل ٢- مەدید ٣- هەزەج ٤- رەمەل ٥- خەفیف ٦- موزاریع ٧- موجتەث.

کۆی بەحرەکان (١٦) بەحرن.

٨- لیستی ئەو بەحرانەی زیحافی لێکدراویان تیا دەبێ:

١- خەبل لە چوار بەحردا ڕوودەدا:

١- بەسیط ٢- رەجەز ٣- سەریع ٤- مونسەریح.

٢- خەزل (جەزل) لە کامیلدا و بەس.

٣- شەکل لە چوار بەحردا دەبێ:

١- مەدید ٢- رەمەل ٣- خەفیف ٤- موجتەس.

٤- نەقس - عەصب + کەف - لە وافیردا و بەس.

کۆی بەحرەکان (١٠) دەن.

٩- لیستی ئەو بەحرانەی عیللەی زیادەیان وا تیادا:

١- تەرفیل لە دوو بەحردا دەبێ:

١- کامیل ٢- موتەدارەک.

٢- تەذییل لە سێ بەحردا دەبێ:

١- کامیل ٢- بەسیط ٣- موتەدارەک.

٣- تەسبیغ تەنیا لە ڕەمەلدا هەیە و بەس.

کۆی بەحرەکان (٤) چوارن.

١٠- لیستی ئەو بەحرانەی کە عیللەی کەمییان وا تیادا:

١- حەذف لە هەشت بەحردا دەبێ:

١- طەویل ٢- مەدید ٣- وافیر ٤- هەزەج ٥- ڕەمەل ٦- خەفیف ٧- موجتەث ٨- موتەقاریب.

٢- قەتف لە وافیردا و بەس.

٣- قەطع لە پێنج بەحردا دەبێ و بەس:

١- مەدید ٢- بەسیت ٣- کامیل ٤- ڕەجەز ٥- موتەدارەک

٤- قەصر لە پێنج بەحردا دەبێ:

١- مەدید ٢- هەزەج ٣- ڕەمەل ٤- خەفیف ٥- موتەقاریب.

٥- بەتر لە دوو بەحردا دەبێ:

١- مەدید ٢- موتەقاریب.

٦- حەذەذ لە کامیلدا دەبێ و بەس.

٧- صەلم لە دوو بەحردا ڕوودەدا:

١- سەریع ٢- مەدید

٨- وەقف لە دوو بەحردا دەبێ:

١- سەریع ٢- مونسەریح.

٩- کەسف لە دوو بەحردا دەبێ:

١- سەریع ٢- مونسەریح.

کۆی بەحرەکان (١٤) چواردە بەحرن.

١١- لیستی ئەو بەحرانەی کە عیللەی زیحافانەیان وا تیادا:

١- تەشعیث لە سێ بەحردا دەبێ:

١- خەفیف ٢- موجتەث ٣- موتەدارەک.

٢- خەرم لە شەش بەحردا دەبێ:

١- طەویل ٢- وافیر ٣- هەزەج ٤- موزاریع ٥- موتەقاریب ٦- کامیل.

٣- ثەرم لە دوو بەحردا:

١- طەویل ٢- موتەقاریب

٤- ثەلم لە دوو بەحردا:

١- طەویل ٢- موتەقاریب

٥- عەزب لە وافیردا و بەس.

٦- شەتر لە دوو بەحردا:

١- هەزەج ٢- موزاریع

٧- خەرب لە دوو بەحردا:

١- هەزەج ٢- موزاریع

٨- قەصم لە وافیردا و بەس.

٩- جەمەم لە وافیردا و بەس.

١٠- عەقص لە وافیردا و بەس.

کۆی بەحرەکان (٨) هەشت بەحرن.

١٢- لیستی ئەو بەحرانەی کە زیحافی جێگری عیللەیان واتیادا:

١- قەبز لە تەویلدا و بەس.

٢- خەبن لە پێنج بەحردا:

١- مەدید ٢- بەسیت ٣- سەریع ٤- خەفیف ٥- موتەدارەک.

٣- عەصب لە وافیردا و بەس.

٤- ئیزمار لە کامیلدا و بەس.

٥- تەی لە سێ بەحردا:

١- سەریع ٢- مونسەریح ٣- موقتەزەب.

٦- خەبل لە سەریعا و بەس.

کۆی بەحرەکان (١٠) دە بەحرن.

١٣– لیستی بەحرەکان و تایبەتمەندی و زیحاف و عیللەی هەر بەحرێ:

(یەکەم: بەحری طەویل):

١– سالم و صەحیحی هەیە، واتە: عەرووز و زەربەکەی عیللە و زیحافی تیادا نەبێ، وەک یەکەمی تەویل لە کاتی تەصریعدا.

٢– تەویل مەجزووء و مەشطور و مەنهووکی نییە، هەشت پێیە.

٣– هۆی ناونانی بەتەویل ئەوەیە، لە کاتی تەصریعدا، لە شیعری عەرەبیدا پیتەکانی دەگاتە چل و هەشت پیت، هیچ بەحرێکی تری عەرەبی ناگاتە ئەم ژمارەیە.

٤– ئەم زیحاف و عیللەتانەی واتیادا:

١– قەبز ٢– کەف ٣– حەذف ٤– خەرم ٥– ثەرم ٦– ثەلم.

٥– لە نێوانی پێی (مفاعیلن) و نوونەکەیدا موعاقەبە هەیە، کە بەکوردی پێی دەڵێین: نۆرەکرتێ. واتە: (مفاعیلن) و (مفاعیل) و (مفاعلن)ی دروستە، بەڵام (مفاعل = ب – ب ب) لە تەویلدا دروست نییە، کە هەم مەقبووض و هەم مەکفووف بێ.

٦– هەر پێیەک لە تەویلدا، لە خەرم و ثەرم و ثەلم ڕزگاری ببێ پێی دەگوترێ: (موفور).

٧– بەیتی موزاحەف لە تەویلدا ئەوەیە کە هەموو پێیەکانی زیحافی واتیادا (بڕ: ٢٢ – البیت – ١٥).

٨– لە تەویلی دووەما سەروای موقەییەد (داخراو) پەسەندە، بەڵام لە یەکەما ناپەسەندە، بگرە ئەگەر هەبوو شاذە.

٩– ریدف لە سێیەمی تەویلدا پێویستە (ر: ردف/ چەند نموونەیەک/١٨).

١٠– تەویل یەک عەرووز و سێ زەربی هەیە ئاوا:

١– (مفاعلن × مفاعیلن = یەکەم).

٢– (مفاعلن × مفاعلن = دووەم).

٣– (مفاعلن × فعولن = سێیەم).

١١– دروستە یەکەم دێڕی هۆنراو تەصریع بکرێ، بینا لەسەر ئەمە لە کاتی تەصریعی تەویلدا، عەرووزەکەی لە کێش و سەروادا دەق وەک زەربەکەی لێ دەکرێ، لە سەردێڕی چامەکەدا، بەبێ زیاد و کەم ئاوا: (لە عالەما × لە ئادەما = مفاعلن × مفاعلن). لەکاتی

تەصریعدا دووەمی تەویل وەک خۆی دەمێنێ، دەسکاری ناکرێ، یەکەمی بەزیادە تەصریع دەکرێ، سێیەمی بەکەمی: (مفاعیلن ـــ مفاعی = فعولن).

١٢– تەویل دەریای یەکەمی سەر بەبازنەی یەکەمە، کە پێی دەگوترێ: دائیرەی موختەلیف: بازنەی جیاواز، لە بەحرە تێکەڵەکانە، لە (فعولن)ی پێنجی و (مفاعیلن)ی حەوتی دروست دەبێ.

١٣– قەبز لە (فعولن)ی پێش زەربی سێیەمیدا نیمچە پێویستێکە، پێی دەگوترێ: ئیعتیماد، هێشتنەوەی ئەم پێیەیە، لەم شوێنەدا بەساغی – واتە: بەسالمی – ئەگەر بەکەمیش بێ هەر ناشیرینە.

١٤– تەویل لە کوردی و فارسی و تورکیدا زۆر کەمە، چونکە لەگەڵ ئاهەنگی ئەم زمانانە ناگونجێ.

(دووەم: بەحری مەدید):

١– بەحری دووەمە لە بازنەی جیاواز (دائیرەی موختەلیف). لە دەریا تێکەڵەکانە، تێکەڵە لە (فاعلاتن)ی حەوتی و لە(فاعلن)ی پێنجی، چوار جار، کە دەکەنە هەشت پێ.

٢– هەمیشە بەمەجزووئی بەکار دەهێنرێ، لە هەشت پێ شەش پێی دەمێنێ = (فاعلاتن فاعلن فاعلاتن/٢). مەدید مەنهووکی نییە، چونکە نەهک لە بەحری هەشت پێییدا نابێ، بەڵام مەشطووری هەیە.

٣– چوار عەرووز و هەشت زەربی هەیە:

+ یەکەم: صەحیحە یەک زەربی هەیە وەک خۆی صەحیحە: (فاعلاتن×فاعلاتن–١–).

+ دووەم: مەحذوفی نامەخبوون، سێ زەربی هەیە:

١– مەقصوور: (فاعلن × فاعلات – ٢ –).

٢– مەحذوف وەک خۆی: (فاعلن × فاعلن – ٣ –).

٣– ئەبتەر: (فاعلن × فعلن – ٤ –).

+ سێیەم: مەحذوفی مەخبوون، سێ زەربی هەیە:

١– مەحذوفی مەخبون وەک خۆی: (فعلن × فعلن – ٥ –).

٢– ئەبتەر، ئاوا: [(فعلن × فعلن = ب ب – × – –) – ٦ –].

٣- موشەعەث: (فعلن × فالاتن - ٧ -).

+ چوارەم: مەشطوری صەحیح، یەک زەربی هەیە وەک خۆی، چونکە لە مەشطووردا پێی دوایی هەم عەرووزە و هەم زەربە: (فاعلن - ٨ -).

٤- ئەم گۆڕانکارییانە دەچنە سەر ئەم بەحرە:

١- خەبن ٢- کەف ٣- شەکل ٤- قەصر ٥- بەتر ٦- تەشعیث ٧- حەذف ٨- صەلم.

٥- دروستە لە کاتی تەصریعدا عەرووزەکەی دەقاودەق وەک ضەربەکەی لێ بکرێ، ئەگەر عەرووزەکەی جیابوو لە ضەربەکەی، وەک (فاعلن × فاعلات = - ب - × - ب -ْ = محذوف × مقصور).

٦- لەم دەریایەدا سێ جۆرە موعاقەبە هەیە:

١- موعاقەبەی صەدر. ٢- موعاقەبەی عەجز. ٣- موعاقەبەی طەرەفەین

(بڕ: البرئ).

٧- مەدیدیش وەک تەویل، لە کوردی و فارسی و تورکیدا زۆر کەمە، هەروا لە عەرەبیشدا کەم بەکار هاتووە، چونکە کێشێکی قورسە.

٨- هۆی ناونانی ئەم دەریایە بەمەدید، قسەی زۆر لێکراوە، گوایە پێیە حەفتییەکانی بەدەوری پێیە پێنجییەکانیدا دەکشێن. هەروا پێیە پێنجییەکانی بەگردی پێیە حەفتیەکانیدا دەکشێن.

(سێیەم: دەریای بەسیط):

١- دەریای سێیەمە لە بازنەی جیاوازدا، ئەمیش دیسان لە دەریا تێکەڵەکانە، تێکەلە لە (مستفعلن)ی خاوەن وەتەدی کۆی حەوتی و لە (فاعلن)ی پێنجی، چوار جار. بەمەجزوئی و بەنامەجزوئی دێ، واتە: هەشت پێیی و شەش پێیی هەیە، هەشتینە و شەشینەی هەیە.

٢- ئەصڵ - بنەڕەت - لە عەرووز و زەربی بەسیطی تەواودا مەخبوونە، نەک صەحیح، ئەگەر صەحیح بن شاذن، بەڵام ئەمە لە عەرەبیدا وایە، لە کوردیدا مەخبوونیش نەبێ بەشاز دانانرێ.

٣- حەوت عەرووز و دە زەربی هەیە:

یەکەم: عەرووزی مەخبون، دوو زەربی هەیە:

١- مەخبون وەک خۆی: (فعلن × فعلن = ب ب - × - -) - ١ -

٢- مەقطوع: (فعلن × فعلن = ب ب - × ب ب -) - ٢ -

دووەم: مەجزوئی سالمی صەحیح، سێ زەربی هەیە:

١- موزال: (مستفعلن × مستفعلان - ٣ -). ئەم (مستفعلان)ە، خەبن و تەی و خەبلی دروستە ئاوا: (مفاعلان، مفتعلان، فعلتان).

٢- صەحیح وەک خۆی: (مستفعلن × مستفعلن - ٤ -).

٣- مەقطوع: (مستفعلن × مفعولن - ٥ -)

سێیەم: مەقطوع، یەک زەربی هەیە وەک خۆی مەجزوء و مەقطوعە: (مفعولن × مفعولن - ٦ -).

چوارەم: مەخبونی مەجزوئی مەقطوع یەک ضەربی هەیە وەک خۆی: (فعولن × فعولن = موخەللەعی بەسیط = زەربی حەوتەم - ٧ -).

پێنجەم: مەشطورە صەحیحە، هەر خۆیشی زەربە: (فاعلن - ٨ -).

شەشەم: مەشطورە موزالە، هەر خۆیشی زەربە: (فاعلان - ٩ -).

حەوتەم: مەشطوری مەقطووع، هەر خۆیشی زەربە: (فعلن = - - = - ١٠ -).

٤- ئەو گۆڕانکارییانە دەچنە سەری:

١- خەبن ٢- تەی ٣- خەبل ٤- إذالە ٥- قەطع ٦- تەخلیع.

٥- خەبن و قەطع و جەزء لە موخەللەعدا مەرجە، بەڵام تەی لە پێیەکانیدا دروست نییە مەگەر بەشاذ.

٦- تەصریع و تەقفیە لە سەردێڕی زەربەکانیدا پەسەندن.

(چوارەم: دەریای وافیر):

١- دەریای وافیر دەریای یەکەمە لە بازنەی موئتەلیف - واتە: لە بازنەی تەبا - کە بازنەی دووەمە، بریتییە لە سێ جار (مفاعلتن = ب - ب ب -). بۆیە پێی دەگوترێ: (تەبا) چونکە هەموو پێیەکانی لە ناوخۆدا سازن، لەبەر ئەوەی کە لە یەک جۆرن، هەموو حەفتین: (مفاعلتن).

٢- گۆڕانکارییەکانی:

١- عەصب ٢- عەقل ٣- نەقص ٤- خەرم ٥- عەزب ٦- قەصم ٧- عەقص ٨- جەمەم ٩- قەطف ١٠- کەف.

٣- دەریای وافیر دوو جۆری هەیە: تەواو (تام) و مەجزووء، تەواوەکەی قەت صەحیحی نەهاتووە، بەڵکو پێویستە کە قەطف کراو بێ.

٤- لە وافیردا موعاقەبە -نۆرەکرتێ- هەیە، لە نێوانی عەقل و نەقصی (مفاعیلن)دا، چونکە (مفاعلتن) بەعەقل دەبێ بە(مفاعلن) بەنەقصیش دەبێ بە(مفاعیل). دەی ئەگەر پێکەوە عەقل و نەقص بکرێ (مفاعل)ی دەمێنێ، ئەوەیش لە وافیردا دروست نییە.

٥- وافیر دوو عەرووز و سێ ضەربی هەیە:

یەکەم: تەواوی مەقطووف، یەک زەربی هەیە وەک خۆی: (فعولن × فعولن - ١ -).

دووەم: مەجزوئی صەحیح، دوو زەربی هەیە:

١- ضەربی یەکەم ساغە وەک خۆی: (مفاعلتن × مفاعلتن - ٢ -).

٢- ضەربی دووەم مەعصوب: (مفاعلتن × مفاعیلن - ٣ -).

٦- بۆیە پێی دەگوترێ وافیر، لەبەر زۆری بزوێن و زۆری وەتەدەکانی.

(پێنجەم: دەریای کامیل):

١- کامیل دەریای دووەمە لە بازنەی موئتەلیف، بریتییە لە شەش جار (متفاعلن = ب ب - ب -) لە دەریا سافەکانە، چونکە هەر شەش پێی بازنەییەکەی لە یەک جۆرن و وەک یەکن.

٢- گۆڕانکارییەکانی:

١- تەی ٢- ئیزمار ٣- وەقس (وقص) ٤- جەزل (خەزل) ٥- تەرفیل ٦- تەذییل ٧- قەطع ٨- حەذەذ ٩- خەبن ١٠- خەزم.

٣- سێ عەرووز و نۆ زەربی هەیە:

یەکەم: عەرووزی تەواوی ساخ (تامی صەحیح) سێ زەربی هەیە:

١- تەواوی وەک خۆی: (متفاعلن × متفاعلن - ١ -).

٢- مەقطوع: (متفاعلن × فعلاتن - ٢ -).

٣- أحذ مضمر: (متفاعلن × فعلن - ٣ -).

دووەم: حەذذاء، دوو زەربی هەیە:

١- ئەحەذذی نامۆزمەر: (فعلن × فعلن - ٤ -).

٢- ئەحەذذ وەک خۆی: (فعلن × فعلن - ٥ -).

سێیەم: مەجزوئی سەحیح، چوار زەربی هەیە:

١- مورەففەل: (متفاعلن × متفاعلاتن - ٦ -).

٢- موزال: (متفاعلن × متفاعلات - ٧ -).

٣- وەک خۆی صەحیح: (متفاعلن × متفاعلن - ٨ -).

٤- مەقطوع: (متفاعلن × فعلاتن - ٩ -).

٤- کامیل زەربی زۆرە بەلایەنی کەمەوە نۆ زەربی هەیە، تام و مەجزووئی هەیە، چل و دوو پیتە، جاری وا دەبێ (٣٠) سیی پیتیان بزواو دەبن، لەبەر ئەوە پێی دەگوترێ: دەریای کامیل، واتە: بەحری کامڵ، چونکە هیچ بەحرێکی تر ئەوەندەی بزوێن تیادا نییە، بزوێنەکانی هەندێ دێرە هۆنراوی دەگاتە (٣٠) سیی بزوێن. هەندێکیش دەفەرموون: لەبەر زۆری زەربەکانی پێی دەگوترێ کامیل.

٥- لە بەینی (س) و (ف)ی (مستفعلن)دا، لەکاتی ئیزماردا نۆرەکرتێ (معاقبة) هەیە. واتە: خەبل لە کامیلی موزمەردا دروست نییە، هەتا ئیزماریش نەکرێ تەیی دروست نییە.

٦- کامیل لە عەرەبیدا زۆر باوە، بەڵام لە کوردی و فارسی و تورکیدا زۆر کەمە.

٧- کامیل تەواو و مەجزوء و مەشتووری هەیە، مەشطورەکەی مورەففەل و موذەییەل و موعەرڕای هەیە. (بڕوانە: ١٧٦ - المعرّی).

(شەشەم: هەزەج):

١- هەزەج دەریای یەکەمە لە بازنەی موجتەلەب - واتە: دەریای هێنراو - کە بازنەی سێیەمە، بریتییە لە شەش جار (مفاعیلن = ب---) لە دەریا سافەکانە، لە عەرەبیدا هەمیشە بەمەجزوئی بەکارهاتووە، لە کوردیدا زۆر زۆر باوە: چوارین و شەشین و هەشتینی هەیە.

٢- گۆڕانکارییەکانی:

١- کەف ٢- قەبز ٣- خەرم ٤- خەرب ٥- شەتر ٦- حەذف ٧- قەصر

٣- نۆرەکرتێ (معاقبة) لە نێوانی (ی) و (ن)ی (مفاعیلن)دا هەیە - واتە: لە نێوانی قەبز و کەفیدا، واتە: دروست نییە هەردووکیان پێکەوە بکرتێن و ببێ بە(مفاعل = ب - ب ب) بەڵام دروستە بەنۆرە (ی)ەکە، یا (ن)ەکە، یەکێکیان بکرتێ و یەکێکیان بمێنێ، ئاوا: (مفاعلن) یا (مفاعیل = ب--ب) وەدروستە هەردووکیان بمێنن ئاوا: (مفاعیلن).

٤- یەک عەرووزی ساخ و سێ زەربی هەیە.

یەکەم:

١- ساخ وەک خۆی: (مفاعیلن × مفاعیلن - ١ -).

٢- مەحذووف: (مفاعیلن × فعولن - ٢ -).

٣- مەقصور: (مفاعیلن × فعولان = ب - -ْ = - ٣ -).

٥- لە کاتی تەصریعدا عەرووزی زەربەکان هاوکێش و هاوسەروا دەکرێن لەگەڵ زەربەکانیادا لە سەردێڕدا.

(حەوتەم: دەریای رەجەز):

١- دەریای دووەمە لە بازنەی موجتەلەب، دەریای حەوتەمیشە لە دەریاکانی خەلیل، بریتییە لە شەش جار (مستفعلن). مەجزوء و تەواو و مەشطور و مەنهوک و مووەحەدی هەیە. لە جۆری (مستفعلن)ی خاوەن وەتەدی کۆیە، لە کێشە سافەکانە، لە کوردی و فارسی و عەرەبیدا زۆر باوە.

٢- هۆنراوی ئەم دەریایە لە پەخشانەوە نزیکە، لەبەر ئەوە هەموو کەس پێی دەوێرێ، بۆیە پێی دەگوترێ: (حمار الشعراء: کەری هەستیاران!) چامە و هۆنراو لەم بەحرە پێی دەگوترێ: رەجەز یا ئورجووزە.

٣- لە رەجەزدا هەستیاران بڕیاریان داوە کە یەکێتی سەروا ڕەچاو نەکرێ، بەڵام لەباتی ئەوە دەبێ هەموو دێڕە شیعرێ، هەردوو لەتەکەی هاوسەروا بن، واتە: موقەففا بن (بڕ: ١١٥ - المزدوج).

٤- گۆڕانکارییەکانی:

١- خەبن ٢- تەی ٣- قەطع ٤- خەبل

٥- رەجەز پێنج عەرووز و حەوت زەربی هەیە:

یەکەم: ساخ: جاری وا هەیە تووشی خەبن یا تەی دەبێ، دوو زەربی هەیە:

١- وەک خۆی ساخ (جاری وا هەیە تووشی خەبن یا تەی دەبێ - ١ -).

٢- مقطوع: (مستفعلن × مفعولن - ٢ -).

دووەم: مەجزووئی صەحیح: دوو زەربی هەیە:

١- وەک خۆی صەحیح: (مستفعلن × مستفعلن - ٣ -).

٢- مەقطوع: (مستفعلن × مفعولن - ٤ -).

سێیەم: مەشطوری صەحیح، هەر خۆشی زەربە (٥).

چوارەم: مەشطوری مەقطوع، هەر خۆشی زەربە (٦).

پێنجەم: مەنهوکی صەحیح، هەر خۆیشی زەربە (٧).

٦- رەجەز بەیتی مووەحەدی هەیە (ر: ٢٢ - البیت - بەیتی موحّد) دەڵێین: مورەففەل و موذەییەلیشی هەیە، بەپشتی خودا لە دەریاکاندا باسی دەکەین. رەجەز جۆری تری زۆرە لە دواوە دێ.

٧- بۆیە پێی دەگوترێ: رەجەز چونکە دەلەرزێ (بڕ: الرجز) کەواتە: بەحری رەجەز: واتە: دەریای لەرزۆک، شاعیرێ شیعر لەسەر ئەم دەریایە بهۆنێتەوە، پێی دەگوترێ: (رەججاز: رەجەزەوان: زەجەلەوان).

(هەشتەم: دەریای رەمەل):

١- دەریای رەمەل دەریای سێیەمینە لە بازنەی موجتەلەب، دوا دەریای ناسراوە لەم بازنەدا، لە دەریا سافەکانە، لە شەش (فاعلاتن) دروست دەبێ، تامّ و مەجزووء و موسەببەغی هەیە، مەجزووء موختەصەریشی پێ دەگوترێ.

٢- رەمەل لە کوردی و فارسی و تورکی و عەرەبیدا - بەاستثنای شیعری جاهلی - زۆر باوە، ناونراوە: رەمەل، چونکە ڕەوتی خۆشە، وەک وڵاخی سەر نەرمی ڕەوت خۆش لە ژێر سواردا.

٣- زیحافەکانی:

١- خەبن ٢- کەف ٣- شەکل ٤- تەسبیغ ٥- حەذف ٦- قەصر ٧- تەشعیث.

٤- هەمیشە عەرووزی ڕەمەل مەحذووف دەبێ (فاعلن) کەم وا دەبێ (فاعلاتن)ی تەواو بێ، مەگەر بەشاذ، ئەمە لە عەرەبیدا وایە، بەڵام لە کوردیدا ڕەمەلی تەواو زۆرە، هەروا لە کاتی تەصریع و تەقفیەدا لە عەرەبیشدا ڕەمەلی تەواو شاذ نییە.

٥- موعاقەبە لە ڕەمەلدا هەیە بڕوانە: (١٨ - البرئ).

٦- دوو عەرووز و شەش زەربی هەیە:

یەکەم: تەواوی بەواجبی مەحذووف، سێ زەربی هەیە:

١- صەحیح: (فاعلن × فاعلاتن - ١ -).

٢- مەقصور: (فاعلن × فاعلاتْ - ٢ -).

٣- وەک خۆی مەحذوف: (فاعلن × فاعلن - ٣ -).

دووەم: مەجزووئی ساخ سێ زەربی هەیە:

١- موسەببەغ: (فاعلاتن × فاعلاتانْ - ٤ -).

٢- صەحیح وەک خۆی: (فاعلاتن × فاعلاتن - ٥ -).

٣- مەحذوف: (فاعلاتن × فاعلن - ٦ -).

(نۆیەم: دەریای سەریع):

١- سەریع دەریای یەکەمە لە بازنەی موشتەبەهـ، کە بازنەی چوارەمە، بۆیە پێی دەگوترێ (سەریع) واتە: خێرا، چونکە بەخێرایی گۆ بەپێیەکانی دەکرێ، کەواتە: بەحری سەریع، واتە: دەریای خێرا و تیژ و گەوارا، لە دەریا تێکەڵەکانە، چونکە تێکەڵە لە (مستفعلن)ی خاوەنی وەتەدی کۆ و (مفعولات)ی خاوەنی وەتەدی بڵاو، لە دەریا حەوتییەکانە.

٢- گۆڕانکارییەکانی (زیحاف و عیللەکانی):

١- خەبن ٢- تەی ٣- خەبل ٤- صەلم ٥- وەقف ٦- کەسف ٧- الحذذ.

٣- سەریع تام و مەشطوری هەیە، بەڵام مەجزووئی نییە، دەنا ئیشتیباهی دەبێ بەمەجزووئی ڕەجەزەوە، قەتیش بەصەحیحی بەکار نەهاتووە، لە شیعری جاهیلیدا کەمە.

٤- سەریع چوار عەرووز و حەوت زەربی هەیە:

یەکەم: مەطوی مەکسوف، سێ زەربی هەیە:

١- مەتوی مەوقوف: (فاعلن × فاعلانْ - ١ -).

٢- مەتوی مەکسوف: وەک عەرووزەکەی: (فاعلن × فاعلن - ٢ -).

٣- اصلم: (فاعلن × فَعْلُنْ - ٣ -).

دووەم: مەخبوولی مەکسوف: (فَعِلُنْ) دوو زەربی هەیە:

١- مەخبولی مەکسوف وەک عەرووزەکەی: (فَعِلُنْ × فَعِلُنْ - ٤ -).

٢- ئەصلەم: (فَعِلُنْ × فَعْلُنْ - ٥ -).

سێیەم: مەشطوری مەوقوف (مفعولان = - - -ْ) هەر خۆشی زەربە (٦).

چوارەم: مەشطوری مەکسوف: (مفعولن = - - -) هەر خۆشی زەربە (٧).

(دەیەم: دەریای مونسەریح):

١- دەریای دووەمە لە بازنەی موشتەبەهـ، بۆیە وای پێ دەگوترێ چونکە لە زارا خۆش و سووک و سفتوسۆڵە لەسەر زمان.

٢- گۆڕانکارییەکانی:

١- خەبن ٢- تەی ٣- خەبل ٤- وەقف ٥- کەسف ٦- قەطع.

٣- لە دەریا تێکەڵەکانە، بەتەواوی و بەمەنهوکی هاتووە. تێکەڵە لە (مستفعلن)ی خاوەن وەتەدی کۆ و(مفعو لات)ی خاوەن وەتەدی بڵاو، سێ عەرووزو چوار زەربی هەیە:

یەکەم: مەطوی، دوو زەربی هەیە:

١- مەتوی وەک عەرووزەکەی: (مفتعلن × مفتعلن - ١ -).

٢- مەقطوع: (مفتعلن × مفعولن - ٢ -).

دووەم: مەنهوکی مەوقوف: (مفعولان) هەر خۆیشی زەربە (٣).

سێیەم: مەنهوکی مەکسوف، کە تەیی قەدەغە بێ (مفعولا = --- = مفعولن) هەر خۆشی زەربە (٤).

٤- مونسەریح مەجزووئی نییە (بڕ: مجزوء).

٥- (مستفعلن)ی ضەرب لە مونسەریحدا موعاقەبە (نۆرەکرتێ) لە نێوانی (س) و (ف)کەیدا هەیە، دەبێ یا (مفاعلن) یا (مفتعلن) بێ، دروست نییە ببێ بەمەخبول (فعلتن) واتە: خەبن و تەی پێکەوە بکرێ (بڕ: البرئ).

(یازدەهەم: دەریای خەفیف):

١- دەریای سێیەمە لە بازنەی موشتەبەهـ، بۆیە وای پێ دەگوترێ، چونکە بزوێنەکانی سووکن لەسەر زار، خەفیف واتە: سووک. بەحری خەفیف واتا: دەریای سووک. لە دەریا تێکەڵە حەوتییەکانە: (فاعلاتن مستفع لن فاعلاتن) ×٢ (فاعلاتن)ی وەتەد کۆ و (مستفع لن)ی وەتەد بڵاو.

٢- تەواو و مەجزوء (موختەصەر)ی هەیە، تامەکەی جۆرە زەربێکی تایبەتی هەیە، مەجزوئەکەیشی هەروا.

٣- گۆڕانکارییەکانی:

١- خەبن ٢- کەف ٣- شەکل ٤- تەشعیث. تەنانەت لە کاتی تەصریعیشدا تەشعیث دەکرێ. ٥- حەذف ٦- قەصر.

٤- سێ عەرووز و پێنج زەربی هەیە:

یەکەم: ساخ، دوو زەربی هەیە:

١- ساخ وەک خۆی: (فاعلاتن × فاعلاتن - ١ -).

٢- مەحذوف: (فاعلاتن × فاعلن - ٢ -).

دووەم: مەحذوف، یەک زەربی هەیە وەک خۆی: (فاعلن × فاعلن - ٣ -).

سێیەم: مەجزووئی ساخ (مستفعلن) دوو زەربی هەیە:

١- ساخ وەک خۆی: (مستفعلن × مستفعلن - ٤ -).

٢- مەخبونی مەقصور: (مستفعلن × فعولن - ٥ -).

٥- تەی ناچێتە سەر (مستفع لن) لە خەفیف و موجتەثدا، چونکە چوارەمی وەستاو، کە فێکەیە لەم جوزئەدا، ناوەڕاستی وەتەدی بڵاوی (تفع)یە، تەییش تایبەتە بەدووەمی سەبەبی سووک ناچێتە سەر وەتەد. (مستفع لن) لە خەفیفدا بەخەبن و قەصر دەبێ بە(فعولن) نەوەک بەخەبن و قەطع، چونکە قەطع لە ئەوتاددا دەبێ، بەڵام قەصر لە سەبەبدا.

٦- (فاعلاتن) بەخەبن دەبێ بە(فعلاتن) بەکەف دەبێ بە(فاعلات) بەشەکل (خەبن + کەف) دەبێ بە(فعلات = ب ب - ب). بەڵام (فاعلاتن)ی ضەرب، کەف و شەکلی دروست نییە.

٧- (مستفع لن) بەخەبن دەبێ بە(مفاعلن) بەکەف دەبێ بە(مستفع ل = - - ب ب) بەشەکل دەبێ بە(متفع ل = ب - ب ب) = (مفاعل) لەم (مستفع لن)ەدا، تەی و خەبل دروست نییە، چونکە بریتییە لە (سەبەبی سووک + وەتەدی بڵاو + سەبەبی سووک) دەی تەی و خەبل دەچنە سەر چوارەمی پێ بەمەرجێ سەبەبی سووک بێ، بەڵام لێرەدا چوارەمی پێ ناوەڕاستی وەتەدی بڵاوە.

(دوازدەهەم: دەریای مضارع = بەحری موزاریع):

١- موزاریع، واتە: موشابیهـ، موشابیهیش، واتە: لە یەکترچوو: لێچوو، موزاریعیش لە خەفیف دەچێ، چونکە وەک ئەو یەکێ لە پێکانی خاوەنی وەتەدی کۆیەکە (مفاعیلن)ە و، یەکێکیشیان وەتەدی بڵاوە کە (فاع لاتن).

٢- دەریای چوارەمە لە بازنەی موشتەبەهـ، لە دەریا تێکەڵە حەوتینەکانە، ئاوا: (مفاعیلن فاع لاتن مفاعیلن × ٢).

٣- هەمیشە بەمەجزووئی هاتووە: (مفاعیلن فاع لاتن) یەک عەروض و یەک ضەربی هەیە، کە مەجزوئی ساغن ئاوا: (فاعلاتن × فاعلاتن - ١ -).

٤- گۆڕانکارییەکانی:

١- کەف ٢- قەبز ٣- خەرم ٤- شەتر ٥- خەرب.

٥- لە نێوانی قەبز و کەفی (مفاعیلن)دا موراقەبە هەیە، کەف لە عەرووز و زەربەکەیدا دروستە.

(سیازدەهەم: دەریای موقتەزەب):

١- دەریای پێنجەمە لە بازنەی چوارەم، کە موشتەبەهە، بۆیە وای پێ دەگوترێ، چونکە موقتەضەب واتە: داڕنراو، ئەمیش لە دەریای مونسەریح داتاشراوە، ئاوا: مونسەریح لە ئەصڵی دەریاکەییدا ئاوایە: (مستفعلن مفعولات مستفعلن) ×٢. جا موقتەضەبی ئاوا لێ داتاشراوە، پێی یەکەمی فڕە دراوە و کراوە بە(مفعولات مستفعلن) ×٢ بووە بەموقتەزەب!

٢- لە دەریا تێکەڵە حەوتییەکانە، هەمیشە بەمەجزووئی دێ، وەک موزاریع و موجتەس، ژمارەی پیتەکانی هەمیشە بیست و چوار پیتن، نە زیاد دەکەن نە کەم.

٣- گۆڕانکارییەکانی:

١- خەبن ٢- تەی

٤- تەی لە عەرووز و زەربیدا نەگۆڕە.

٥- یەک عەرووز و یەک زەربی هەیە، هەردووکیان مەجزوئی مەطوی نەگۆڕن ئاوا: (مفتعلن × مفتعلن - ١ -).

٦- خەبن و تەی لە (مفعولات)دا موراقەبەیان لە نێواندا هەیە، واتە: دەبێ یا (مفاعیل) بێ، یا (فاعلات) بێ. زۆر زۆر بەدەگمەن (مفعولات) هاتووە.

(چواردەهەم: دەریای موجتەس):

١- دەریای شەشەمە لە بازنەی چوارەم، کە موشتەبەهە، بۆیە پێی دەگوترێ: (موجتەث = موجتەس) چونکە لە خەفیف داتاشراوە، موجتەسیش واتە: داتاشراو. پێی یەکەم لە خەفیف فڕێدراوە کە (فاعلاتن)ە، ماوەتەوە (مستفع لن) + (فاعلاتن)وە بووە بە(موجتەس = مجتث).

٢- موجتەث هەمیشە بەمەجزووئی هاتووە، مەگەر چۆنها.

٣- زیحافەکانی:

١- خەبن ٢- کەف ٣- شەکل ٤- حەذف ٥- تەشعیث.

٤- موجتەث یەک عەرووزی مەجزوئی صەحیحی هەیە، لەگەڵ یەک زەربی وەک خۆی (فاعلاتن × فاعلاتن - ١ -).

٥- هەندێ دەفەرموون: دوو عەرووز و دوو زەربی تری هەیە:

١- مەحذوف لەگەڵ مەحذوفدا (فاعلن × فاعلن - ٢ -).

٢- مەحذوفی مەخبون، زەربەکەی وەک خۆی (فعلن × فعلن - ٣ -).

٦- موعاقەبە هەیە لە نێوانی نوونی (مستفع لن)ی حەشودا و ئەلفی (فاعلاتن)ی عەرووزدا، لە نیوە دێڕی یەکەمدا، وە هەروەها لە نێوانی نوونی (فاعلاتن)ی عەرووز و سینی (مستفع لن)ی حەشوی سەرەتای نیوە دێڕی دووەمدا.

(پازدەهەم: دەریای موتەقارەب):

١- دەریای یەکەمە لە بازنەی پێنجەم، کە بازنەی موتتەفیقە، متفق وشەیەکی عەرەبییە، بەواتا: ڕێک و تەبا و کۆک، بۆیە وای پێ گوتراوە، چونکە پێیەکانی هەموو

پێنجین و وەکو یەکن، کە بریتین لە هەشت جار (فعولن) لە یەک دێڕدا. لە دەریا سافەکانە، تەواو و مەجزووئی هەیە.

٢- گۆڕانکارییەکانی:

١- قەبز ٢- حەذف ٣- خەرم ٤- ثەلم ٥- ثەرم ٦- قەصر ٧- بەتر ٨- قەطع.

٣- دوو عەرووز و شەش زەربی هەیە:

یەکەم: ساخ، چوار زەربی هەیە:

١- ساخ وەک خۆی: (فعولن × فعولن - ١ -).

٢- مەقصور: (فعولن × فعول = ب - - × ب -ْ = - ٢ -).

٣- مەحذوف: (فعولن × فعل = ب - - × ن - = - ٣ -).

٤- ئەبتەر: (فعولن × فل = ب - - × - = - ٤ -).

دووەم: مەجزووئی مەحذووف، دوو زەربی هەیە:

١- وەک خۆی: (فعل × فعل = ب - × ب - = - ٥ -).

٢- ئەبتەر: (فعل × فع = ب - × - = - ٦ -).

(شازدەم: دەریای موتەدارەک):

١- دەریای دووەمە لە بازنەی پێنجەم، ئاخر دەریایە لە دەریا خەلیلییەکان، دەق هەڵگەڕانەوەی (فعولن)ە، ئاوا: (لن فعو = فاعلن) لە دەریا سافە پێنجینەکانە، دەکاتە (فاعلن) هەشت جار لە یەک دێڕدا، چوار بەچوار لە هەریەک لە دوو لەتەکەیدا.

٢- موتەدارەک، واتە: بەسەرگرتنەوە، بەپەرێزدا چوونەوە، بۆیە وای پێ دەگوترێ چونکە لە بەحرەکانی خەلیل خۆیدا نەبووە، ئەخفەش بەسەری گرتۆتەوە و، چەسپاندوویەتی، بەدوو شێوە دەخوێنرێتەوە (موتەدارەک) بەسەری ڕێ و، (موتەداریک) بەژێری ڕێ، چونکە موتەقارەبی گرتۆتەوە و پێی گەیشتووە!.

٣- گۆڕانکارییەکانی:

١- خەبن ٢- تەرفیل ٣- تەذییل ٤- تەشعیث ٥- قەطع

٤- دوو عەرووز و چوار زەربی هەیە:

یەکەم: تەواوی ساخ، یەک زەربی هەیە وەک خۆی: (فاعلن × فاعلن - ١ -).

دووەم: مەجزوئی ساخ، سێ زەربی هەیە:

١- مورەففەل: (فاعلن × فاعلاتن – ٢ –).

٢- موزال: (فاعلن × فاعلان – ٣ –).

٣- ساخ: (فاعلن × فاعلن – ٤ –).

١٤- لیستی بازنەکان و ئەو بەحرانەی کە سەر بەو بازنەن:

(بازنەکان):

دائیرە عەرووزییەکان پێنج دائیرەن، بەکوردی پێیان دەگوترێ: بازنە عەرووزییەکان، هەیشە پێیان دەڵێ: جەغزی کێشەکان – دائرة البحور – ئێمە لێرەدا وەک لیست قسەیان لێ دەکەین، دەڵێین: پێنج بازنەن:

١- موختەلیف ٢- موئتەلیف ٣- موجتەلەب ٤- موشتەبەه ٥- موتتەفیق.

یەکەم: موختەلیف: سێ کێش (بەحر) سەر بەم بازنەیەیە:

١- تەویل ٢- مەدید ٣- بەسیت.

دووەم: موئتەلیف: دوو کێش:

١- وافیر ٢- کامیل.

سێیەم: موجتەلەب: سێ کێش:

١- هەزەج ٢- رەجەز ٣- رەمەل

چوارەم: موشتەبەه: شەش کێش:

١- سەریع ٢- مونسەریح ٣- خەفیف ٤- موزاریع ٥- موقتەزەب ٦- موجتەث.

پێنجەم: موتتەفیق: دوو کێش:

١- موتەقارەب ٢- موتەدارەک.

(تێبینی): لەبەر ئەوەی زانایانی کێشزانی، لەسەر ژمارە و زنجیرەی عەرووز و زەربەکانی هەر بەحرێ یەک نین، ئەو ئاماژانەی کە لەم پەڕاوەدا، لەم لایانانەوە کراوە، بەپێی ئەو ژمارە و زنجیرە و لیستانەیە کە لەم کتێبە خۆیدا چەسپ کراون، بەڵام زۆرینەی ژمارەی عەرووز و زەربەکان لەم کتێبەدا، بەپێی پەڕاوە ناودارەکانی کێشزانی داڕێژراون.

١- (کێشی تەویل):

(بڕوانە: لیستی بەحرەکان و تایبەتمەندی و زیحافی بەحری تەویل).

کێش –بەحر–ی تەویل سەر بەبازنەی یەکەمە، کە بازنەی موختەلیفە، لەناو بازنەی خۆیدا هەشت (پێ)ی هەیە، بەم شێوەیەیە:

حەشو (ناواخن)			عەروز
١- فَعُولُنْ	٢- مَفَاعِیلُنْ	٣- فعولن	٤- مَفَاعیلن
ب --	ب---	ب--	ب---

حەشو (ناواخن)			عەروز
٥- فعولن	٦- مفاعیلن	٧- فَعُولُنْ	٨- مَفَاعِیلُنْ
ب --	ب---	ب--	ب---

جارێ پێش ئەوەی کە دەست بکەین بەڕاهێنان و شیکردنەوە و نموونە هێنانەوە بۆ قالبەکانی کێشی تەویل، چەند سەرنجێکی گرنگ، بەشێوەیەکی گشتی، سەبارەت بەهۆنینەوەی هۆنراو، بەپێی ئەم بەحرانە و جۆرەکانیان تۆمار بکەین، هەتا ئەم سەرنجانە ببن بەماموستایێ بۆ فێرخواز، هەر کاتێ بەگوێیان بکا، بەئاسانی دەتوانێ زاڵ بێ بەسەر ئەرکەکەی خۆیدا:

١- کۆنترۆڵکردنی نووسینی عەرووزی (ضبط خط العروض) وەک لە پێشەوە بەدوورودرێژی ڕوونمان کردەوە.

٢- کۆنترۆڵکردنی بڕگەی عەرووزی، بەهەموو جۆرەکانیەوە، بەتایبەتی چۆنێتیی بڕگەی عەرەبی و بڕگەی کوردی و چۆنێتیی جیاوازی لە نێوانیاندا، وەک لە پێشەوە ڕۆیشت.

٣- پێ لە چی دروست دەبێ؟ وەک دەزانین لە سەبەب و وەتەد و فاصیلە.

٤- لەبەرکردنی دە پێ بنەڕەتییەکان، وەک لە (أصول التفاعیل)دا باس کران. وە زانینی ئەو پارچانەی کە پێکەی لێ دروست دەبێ، ئاوا: (فاعلن = سەبەبی سووک + وەتەدی کۆ... هەروا ئەوانی تر).

٥- تێگەیشتنی تەواو لە زیحاف و لە عیللەکان، وە چۆن چۆنی لە پێیەکاندا پیادە دەکرێن، وەک خەبن و قەبز و حەذف و کەسف... تاد.

٦- ڕەوانکردنی زاراوەکان، وەک مەجزوء چییە؟ تەشطیر چییە؟ مەنهووک چییە؟ موعاقەبە چییە؟ تەصریع چییە، هەروا عەرووز و زەرب و جۆرەکانیان و پارچەکانی دێڕ، وەک حەشو و لەت و صەدر و عەجز و ڕەوی و سەروا... تاد.

٧- گرنگی تەواو بەفێربوونی تەقطیع (پارە پارەکردن) و پارچە پارچەکردن بدا.

٨- فێربوونی بەکارهێنانی هێما (ڕەمز) لەجیاتی پیت، کە ئێمە - بەپشتی خودا - لە سەراسەری ئەم کتێبەدا، لە کاتی پارە پارەکردن و دانانی هێما بۆ پیتەکان، ئەم یاسایە پەیڕەو دەکەین:

آ- لە ژێر هەموو پیتێکی بزواودا، کە پیتی وەستاوی لە دواوە نەبێ ( ) نوونێکی بێ نوختە دادەنێین، ئاوا: (سەبەتە = ب ب ب) یا (ذهب = ب ب ب).

ب- بەرابەر هەموو پیتێکی بزواو، کە پیتی وەستاوی لە دواوە بێ، هێڵێکی درێژکوولەی ئاوا: (ـــــ) دادەنێین، وەک: (قال = - ن).

٩- لەم پەڕاوەدا لەکێش (میزان)دا، نەک لە کێشراو (مەوزون)دا، ئەم خاڵانە ڕەچاو دەکرێن:

آ- هەمیشە تەنوینی پێیەکانی کێش بەنوونی وەستاو دەنووسرێ ئاوا: (فعولن، فاعلن، مستفعلن... تاد). قە نانووسین: (فاعلات) وە ئاوا بیخوێنینەوە: (فاعلاتن).

ب- هەر پێیەکی تەرازوو ئاخرەکەی تەنوینی پێوە نەبوو، ئەوە بەبێ تەنوین دەخوێنرێتەوە، وەک (فعول = ب - ب = فەعولو. مفاعیل = ب - - ب).

ج- زۆربەی کات بڕگەی کوردی لە تەراووزدا دەق وەک بڕگەی عەرەبی دەنووسرێ، با ژمارەی پیتە وەستاوەکانیشی لە یەک زیاتر بێ، ئاوا: (سە = ب، بە = ب، تە = ب = سەبەتە) یا (ئاو = -) یا (مانگ = -°°)... تاد.

١٠- وەک زانراوە ئەو کێش و قاڵبانەی کە خەلیل لە شیعری عەرەبیدا بڕیاری لەسەر داون (٣٦) عەرووز و (٦٦) زەربە، سەر بە(١٦) بەحرن، کە لە پێنج بازنە هەڵێنجراون، وە هەروەها هەموو کێشە نوێکانی تر، چ کوردی، چ عەرەبی، چ بەزمانێ تر، سەرچاوەی دروستبوونیان دەگەڕێتەوە بۆ پیادەکردنی زیحاف و عیللە و ڕیزکردنی ئەو پێیانە و پاش و پێش پێ کردنیان لە ناو دێڕدا و، لە ناو دەریا نوێکاندا. وەک بەبەراورد لەمەودوا ئەمە دەچەسپێ و دەسەلمێ. ئەو گۆڕانکارییەی کە بەم شێوەیە بەسەر ئەم پێیەیانەدا دێ، کارێکی وای کردووە کە بەهەزاران چامە و، بەملیارەها هەڵبەست، بەگشت زمانێ

بگوترێ، وە چۆن ئاوی دەریا کۆتایی نایێ، شیعری ئەم دەریایانەیش قەت کۆتایی نایێ!.

١١- ئەوەیش بزانین کە ئەم ناو و زاراوانە هەموویان داتاشراون، لە حەقیقەتدا شتێ وا نییە کە ئەمانە بەپێی وەضعی لۆغەت بۆ ئەم مەبەستانە دانرا بن، بەڵکو ئەمانیش وەک ناو و زاراوەکانی زانستەکانی تر - وەک نەحو و صەرف و ڕێزمان و ڕێنووس و ڕەوانبێژی و... تاد - استعمالێکی خاصّ و تایبەتن، لەبەر ئەوە دەتوانرێ ناو و زاراوی تریان لێ بنرێ. بەڵکو دەتوانرێ استغنایان لێ بکرێ، لە ڕێگەی هێما و کۆمپیتەر و جەدوەل و نەخشە و شتی تری واوە.

١٢- تکایە چاوی بخشێنرێتەوە، بەم شوێن و زاراوانەدا:

(البیت، هێڵکاری بەیتێکی شەش پارچەیی لە -البیت-دا، هەتا کۆتایی هەموو جۆرەکانی بەیت، کە بەیتی موزاحەفە. هەروا: جزء، مجزوء، نهک، شطر، مشطور، عروض، ضرب، حەشو، سبب، وتد، زحاف، علّة، فاصله، صدر، البیت، المصراع، جەدوەلەکانی زیحاف و عیللەکان، تەقطیع، مراقبە، معاقبە، سالم، صحیح... تاد).

١٣- ئەمەیش دیسان کورتەیەکی پوختی دەستوورەکانی هۆنینەوەی هۆنراو، لەسەر کێشی دەریای تەویل:

١- بەیتی سالم و صەحیحی هەیە، مەجزوء و مەشطور و مەنهوکی نییە.

٢- یەک عەرووز و سێ زەربی هەیە، لەکاتی تەصریعا دوو جۆری تری عەرووز دروست دەبێ.

٣- زیحاف و عیلە (گۆڕانکارییە)کانی:

١- قەبز ٢- کەف ٣- حەذف ٤- خەرم ٥- ثەرم ٦- ثەلم.

٤- لە نێوانی نوون (کەف) و یێ (قەبز)ی (مفاعیلن)دا، نۆرەکرتێ هەیە، واتە: دەبێ یا (مفاعیلن) بێ بەساخی، یا (مفاعلن) بێ بەقەبزکراوی، یان (مفاعیل ب - - ب) بێ بەکەفکراوی، بەڵام (مفاعل ب - ب ب)ی قەبز و کەفکراو لە یەک کاتدا دروست نییە.

٥- شیکردنەوەی زیحافەکانی:

١- قەبز لە تەویلدا فڕێدانی نوونی (فعولن) یا فڕێدانی (ی)ی (مفاعیلن)ە، کە پیتی پێنجەمی وەستاوی دووەمی سەبەبی سووکن، لە پاش قەبزکردن ئاوایان لێ دێ: (فعول ب - ب) و (مفاعلن ب - ب -). لە تەویلدا گشت (فعولن)ی قەبز دەکرێ، تەنیا

(فعولن)ی زەربی سێیەم نەبێ، کە مەحذوفی (مفاعیلن)ە، وە گشت (مفاعیلن)ێ قەبزی دروستە، تەنیا (مفاعیلن)ی زەربی یەکەم نەبێ، کە دەبێ ئەم پێیەیە بەساخی بمێنێتەوە، هەتا نیشانەی جیاوازی زەربی یەکەم و دووەم بێ، بەڵام قەبزی (مفاعیلن) زۆر باو نییە!

٢- کەف لە تەویلدا فڕێدانی نوونی (مفاعیلن)ە، کە پیتی حەوتەمە و وەستاوی دووەمی سەبەبی سووکە، ئاوای لێ دێ (مفاعیلن ـــ مفاعیل ب - - ب) هەر چوار (مفاعیلن)ەکان کەف دەکرێن، لە پاش قەبز پێیەکە پێی دەگوترێ: (مقبوض = قەبزکراو) وە لە پاش کەفیش پێیەکە پێی دەگوترێ: (مکفوف = کەفکراو) بەڵام کەف لە (مفاعیلن)ی تەویلدا ناشیرینە.

٣- حەذف لە تەویلدا تەنیا دەچێتە سەر (مفاعیلن)ی زەربی سێیەم و بەس، سەبەبی سووکی لێ دەکرێ دەبێ بە(مفاعیلن ـــ مفاعی) دەگوێزرێتەوە بۆ (فعولن = ب - -). حەذف عیللەتێکی نەگۆڕە، پێویستە لە سەردێڕەوە هەتا دوا دێڕی هۆنراو ڕەچاو بکرێ.

٤- هەموو (فعولن)ێ کە لە سەرەتای دێڕەوە بێ، خەرمی دروستە (بڕ: خرم)، پاش خەرم - واتە: پاش لابردنی پیتی یەکەمی - دەبێ بە(عولن) نەقڵ دەکرێ بۆ (فعلن - -) وە پێی دەگوترێ پێی ئەثلەم، یا دێڕی ئەثلەم، یا (فعولن) ئەثلەم.

٥- ثەرم بریتییە لە خەرمی (فعول ب - ب)ی قەبزکراو، ئاوا (فعولن) بەقەبز دەبێ بە(فعول ب - ب) ئەوجا بەخەرم دەبێ بە(عول - ب) دەگوێزرێتەوە بۆ (فعل - ب) وە پێی دەگوترێ: (پێ/ دێڕ -ی ئەثرەم).

٦- هەر پێیەک چ لە تەویل و چ لە بەحرەکانی تردا، ڕزگاری ببێ لە خەرم پێی دەگوترێ (موفور).

٧- ئەگەر سەرنج بفەرموون دەبینین گۆڕانکارییەکانی بەحری تەویل، لە چەند جۆرن هەیانە زیحافی تاکە، وەک (قەبز و کەف) وە هەیانە عیللەی نەگۆڕە، لە جۆری کەمی، وەک (حەذف) هەیانە عیللەی زیحافانەیە و بگۆڕە و نەگۆڕ نییە، وەک (خەرم و ثەرم و ثەلم) هەیانە زیحافی ڕووتە، واتە: لە دێڕێکا ڕوودەدا، لە دێڕەکەی تردا ڕوونادا، لە یەک دێڕدا لە پێیەکیدا ڕوودەدا، لە پێیەکی تریدا ڕوونادات، بەڵام هەیانە زیحافی لە جۆری عیللەی نەگۆڕە، وەک قەبز لە عەرووزی هەرسێ زەربەکەدا و قەبز لە زەربی دووەمدا.

٨- تەصریع لە تەویلدا بەدوو جۆر دەبێ:

١- بەزیادە (بڕوانە ٢٢ - البیت - ٩ - بەیتی موصەررەع).

٢- بەکەمی: لە زەربی دووەمدا تەصریع پێویست نییە، لە عەرووزی زەربی یەکەمدا، تەصریع بەزیادە دروست دەبێ، لە عەرووزی زەربی سێیەمیدا تەصریع بەزیادە دروست دەبێ.

٩- نەگۆڕ ئەوەیە ئەو گۆڕان و گۆڕینە، کە لە دێڕدا هەبوو، دەبێ لە هەموو دێڕەکانی دوایەوە دووبارە ببێتەوە، وەک قەبزی عەرووز لە تەویلدا، وەک حەزفی زەربی سێیەم.

١٠- تەویل یەک عەرووز و سێ زەربی هەیە:

یەکەم: عەرووزەکەی پێویستە هەمیشە قەبزکراو بێ ئاوا: (مفاعلن ب - ب -) مەگەر لە کاتی تەصریعا، لە یەکەما دەبێ بە(مفاعیلن) و لە سێیەمدا دەبێ بە(فعولن) سێ زەربی هەیە:

١- عەرووزی مەقبوز و زەربی صەحیح (ساخ): (مفاعلن × مفاعیلن) لەسەر ئەم شێوەیە:

فَعُولُن مَفَاعیلن فعولن مفاعِلُنْ

فعولن مفاعیلن فعولن مَفَاعیلن

ئەم کێشە پێی دەگوترێ: تەویلی یەکەم، یا یەکەمی تەویل، وەک:

فَيَا سَعْدُ حَدِّثْنِي بِأَخْبَارِ مَنْ مَضَى

فَأَنْتَ خَبِيرٌ بِالأَحَادِيثِ يَا سَعْدُ!

ئاوا تەقطیع و شی دەکرێتەوە:

فَيَاسَعْ: دُحَدْدِثْنِي: بِأَخْبَا : رِمَنْمَضَى

ب--: ب ---: ب-- : ب-ب -

فَعُولُنْ: مَفَاعيلن : فَعُولُنْ : مَفَاعِلُنْ

فَأَنْتَ : خَبِيرُبِلْ : أَحَادِي: ثِيَاسَعْدُو

ب-ب: ب--- : ب--: ب---

فَعُولُ: مَفَاعِيلُنْ: فَعُولُنْ: مَفَاعِيلُنْ

دەبینین بریتییە لە دوو پێ کە (فعولن) و (مفاعیلن)ن، بەڵام چوار جار دووبارە بوونەتەوە، وە هەستیار دەتوانێ بەپێی ڕێسایەکی ناسراو، چەند گۆڕان و گۆڕینێ لەم پێیانەدا پیادە بکا، بەوێنە لەم دێڕەدا (فعولن)ی یەکەم و دووەم و چوارەم ساخن، بەڵام

(فعولن)ی سێیەم، کە پێی ژمارە پێنجە لە دێڕەکەدا، قەبزکراوە، لە (فعولن)ەوە بووە بە(فعول ب – ب). دەی هەستیار دەتوانێ لە دێڕێکی تری پاش ئەم دێڕەوە (فعولن)ی پێنجەم بەساخی پیادە بکا، قەبزی (فعولن)ەکانی تر بکا یان نەیانکا، هەروا (مفاعیلن) دروستە کە قەبز یا کەف بکرێ.

قەبز لە تەویلدا زۆرە و پەسەندە، بەڵام لە (مفاعیلن)ی حەشودا ناپەسەندە، گەرچی دروستە. عەرووز و زەربی ئەم دێڕەی پێشەوە صەحیحن، چونکە خاڵین لە عیللە، بگرە زەربەکەی سالمیشە چونکە خاڵییە لە عیللە و لە زیحافیش.

ئەم قاڵبە – کە تەویلی یەکەمە – لە کاتی تەصریعا، بەزیادە تەصریع دەکرێ، چونکە دەبێ (ی)ێک لە (مفاعلن)ی عەرووز زیاد بکرێ، هەتا ببێ بە(مفاعیلن) تا دەق لەسەر کێشی زەربەکەی بێ، لە تەصریعا هەر ئەوە بەس نییە کە عەرووز و زەرب هاوکێش بن و بەس، بەڵکو دەبێ هاوسەروا و هاوڕەویش بن، وەک ئەم دێڕە (تەویلی یەکەمی تەسریعکراو):

هُوَ البين حَتَّى لاسلام وَلاَ رَدُّ

وَلاَ نظرةٌ يَقْضِى بهَا حَقَّهُ اْلوَجْدُ

هُوَلْبَىْ: نُحَتْتَى لا: سَلاَمُنْ: وَلاَرَدْدُوَ

ب--: ب -- -: ب --: ب ---

فعولن: مفاعیلن: فعولن: مفاعیلن

وَلاَنَظْ: رَتُنْ يَقْضِى: بِهَا حَقْ: قَهَلْوَجْدُو

ب--: ب --- : ب --: ب ---

فعولن: مفاعیلن : فعولن: مفاعیلن

(بڕوانە: ٢٢ -البیت- بەیتی موصەرڕەع)

ئەم جۆرە دێڕە پێشی دەگوترێ: (بەیتی تامّ) چونکە تەواوی ژمارەی پێیەکانی ئەم زەربەی بەساخی وا تیادا، وە پێیەکانیشی هەموو سالمن، واتە: ساخن، چونکە هیچ گۆڕانکارییەکیان تیادا نییە، وە پێی (فعولن)ی یەکەم و پێی (فعولن)ی سێیەم پێیان دەگوترێ (موفور) چونکە لە خەرم ڕزگار بوون!

تەصریع بەکورتی ئەوەیە: (هەستیا کێش و سەروای عەرووز و زەرب یەکسان بکا، لەسەر دێڕی هۆنراودا، بەمەرجێ عەرووز و زەربەکە بەپێی قاڵبی بەحرەکە کێشیان لە

یەکتر جیا بێ، دەنا ئەگەر کێشیان لە یەکتر جیا نەبوو، وەکو دووەمی تەویل، ئەوە پێویستیان بەتەصریع نییە، تەنیا پێویستیان بەتەقفیەیە و بەس).

(تێبینی): دروست نییە تەصریع بەس کێش بێ، ئەگەر شتی وا بوو، شاذە، بگرە عەرووزی تەواو لە تەویلا لە غەیری کاتی تەصریعدا شاذە، وەک:

وَنَحْنُ ضَرَبْنَا اْلخَيْـلَ يَوْمَ نَهَاوَنْدَ   وَقَدْ أحْجَمَتْ عَنَّا اللُّيُوثُ الضَّرَاغم

فعول: مفاعیلن: فعولن: مفاعیلن   فعولن: مفاعیلن: فعولن: مفاعلن

٢- زەربی دووەم وەک عەرووزەکەی مەقبووضە، ئاوا: (مفاعلن × مفاعلن). وەک نامی دەفەرمووێ:

شەریفە و لەطیفە و بێ میثالە لە عالەما   نەجیبە و ئەریبە و خۆش خیصالە لە ئادەما

فعولن : مفاعیلن : فعول: مفاعلن فعولن : مفاعیلن: فعول : مفاعلن

ب --: ب --- : ب-ب: ب-ب- ب --: ب ---: ب-ب: ب – ب –

شَرِيفَوْ: لَطِيفَوْ بِى: مِثَالَ: لَعَالَمَا نَجِيبَوْ : أرِيبَوْخُشْ : خِصَالَ : لآدَمَا

ئەم دێڕە قافیەدارە، چونکە کێش و سەروا و ڕەوی عەرووز و زەربەکەی، بەسروشت، بەبێ گۆڕانکاری و دەسکاری کێشەکەی وەک یەکن. دووەمی تەویل پێویستی بەتەصریع نییە، بەڵام وا جوانە کە سەردێڕ سەروادار بکرێ (بڕ: بەیتی موصەرڕەع، لە -البیت-دا) بەڵام دروستە تەقفیەیش نەکرێ و موخەممەع بێ (ر: تخمیع).

لەم زەربی دووەمەدا ڕەچاو دەکەین کە (فعولن)ی دووەم و (فعولن)ی چوارەم قەبز کراون، شتی وایش لە حەشوی ئەم بەحرەدا دروستە، بەڵام بگۆڕە، نەک نەگۆڕ، وە ڕەچاو دەکرێ کە عەرووز و زەرب هەردووکیان قەبز کراون، هەر کاتێ زەرب وەک عەرووز مەقبوز بووە، ئەوە تەویلی دووەمە، ئیتر دەبێ لەسەراسەری هەموو دێڕەکانی تری ئەو چامەیەدا پەیڕەو بکرێ.

نالی – ڕەحمەتی خودای لێ بێ – چامەیەکی نۆ دێڕیی موقەففای لەسەر ئەم کێشی دووەمی تەویلە داناوە، هەتا ئێستا چەند جارێ استشهادمان بەدێڕەکانی کردووە و کردوومانن بەبەڵگە بۆ زۆر شت (بڕ: دیوانی نالی، پیتی هێ، چامەی ژمارە پێنج لاپەڕە (٤٠٣) مامۆستا مەلا عبدالکریمی مودرس و مامۆستا مەلا فاتح).

٣- زەربی سێیەم مەحذوفە ئاوا: (مفاعلن × فعولن)، وەک:

وَلاَ خَيْرَ في مَنْ لاَ يُـوَطِّـنُ نَفْسَــهُ   عَلَى نَائِبَاتِ الدَّهْــرِ حِينَ تَنُوبُ

ب--: ب---: ب-ب: ب-ب-:   ب--: ب---: ب-ب: ب--

وَلاَخَيْ: رَفِيمَنْ لاَ: يُوَطْطِ: نُنَفْسَهُو   عَلَى نَا: ئِبَاتِدْدَهْ: رِحِينَ: تَنُوبُو

ئەم زەربە لە کاتی تەصریع کردندا بەکەمی تەصریع دەکرێ، دوا سەبەبی سووک کە (لن)ە لە (مفاعیلن)ی زەربدا، کە (مفاعلن)ی چوارەمە و پێی هەشتەمە، بەهۆی عیللەی حەذفەوە دەکرێ لە (مفاعیلن)ەوە دەبێ بە(مفاعی ـــ فعولن). وەک

يَمُدُّ الدُّجى في لَوْعَتِي وَيَزِيدُ

وَيُبْدِئُ بَثِّي في الْهَوَى وَيُعِيدُ

پارە پارەکردنی:

يَمُدْدُدْ: دُجَى في لَوْ: عَتِيوَ : يَزِيدُو

ب--: ب---   : ب-ب: ب--

فعولن: مفاعیلن : فعول : فعولن

وَيُبْدِ : ئُبَثْثِيْ فِلْ: هَواوَ : يُعِيدُو

ب-ب: ب---   : ب-ب: ب--

فعول : مفاعیلن : فعول : فعولن

قەبز لە (فعولن)ی پێش زەربی سێیەمدا، کە دەکاتە پێی حەوتەم، نیمچە پێویستە بەوە دەگوترێ: (اعتماد) بەڵام جاروبار ئەم پێیە بەساڵمی دەمێنێ، وەک ئەم شیعرەی (امرئ القیس):

أعِنِّي عَلَى بَرْقٍ أَرَاهُ وَمِيضٍ   يُضِيءُ حَبِيًّا في شَمَارِيخَ بيضِ

شیکردنەوە:

فعولن. مفاعیلن. فعول. فعولن   فعول. مفاعیلن. فَعُولُنْ. فَعُولُنْ

لە زەربی سێیەمی تەویلدا ریدف پەیڕەوی دەکرێ، وەک: لە (تنوب) و (یعید) و (بیض)یدا ڕەچاو دەکرێ، هەروا لە دووەمی تەویلدا، سەروای داخراو (موقەیید) پەسەندە، بەڵام لە یەکەما سەروای کراوە (موطڵەق) پەسەندە، بگرە لە یەکەما ئەگەر سەروای موقەییەد هەبێ شازە. تەویل هەتا ئێستایش لە کوردی و فارسی و تورکیدا زۆر کەمە، چونکە گیانی سەما و مۆسیقا و هەڵپەڕکێ و بزوان بەسەر هەستی هەستیارانی ئەم

زەمانانەدا زاڵە، بەتایبەت لەم سەردەمەی ئێمەدا، سەرەڕای ئەوەیش کە ئاهەنگی ئەم زەمانانە لەگەڵ ئاهەنگی کێشی درێژی تەویلا زۆر پێکەوە ناسازین و جۆش ناخۆن، بەڵام بەپێچەوانەوە لە عەرەبیدا هەر زۆر زۆرە.

هەندێکیش دەفەرموون: زەربێکی چوارەمیشی هەیە، کە موقەییەد بەسکوونە، وەک:

سَيُغْنِي أَبَا الهِنْدِيِّ عَنْ وَطْبِ سَالِمٍ   أَبَارِيقُ لَمْ يَعْلَقْ بِهَا وَضَرُ الزَّيْتْ

بەقسەی ئەم هەندە بێ، جێگەی ئەم زەربە لە بەینی زەربی دووەم و سێیەمدایە، چونکە: پێی زەربی یەکەم کە (مفاعیلن)ە، ساخ و تەواوە هیچی کەم نەکردووە، دووەم یەک پیتی وەستاوی کەم کردووە کە (ی)ی (مفاعیلن ـــ مفاعلن)ە، سێیەم کە ئەم زەربە موقەییەد بەسکوونەیە، پیتێکی وەستاو و بزوێنێکی کەم کردووە، چوارەم پیتێکی وەستاو و پیتێکی بزواوی کەم کردووە (مفاعیلن ـــ مفاعی ـــ فعولن).

ئیبنو رەشیق لە (العمدة)دا دەفەرموێ: (تەویل مُسَدَّسی مُحْدَثی هەیە، واتە: لە هەر لەتێ (مفاعیلن)ێکی لێ دەکرێ، لە هەشت پێ شەش پێ دەمێنێ).

(تێبینی):

١- مەرج نییە هەموو هۆنراوێ کە لە بەحری تەویل بێ، یا لە هەر بەحرێکی تر بێ، لەسەر شێوەی چامە بێ و یەکێتیی سەروا لە هەموو دێڕەکانیدا ڕەچاو بکرێ، چونکە ئەمە بەس لە چامەدا مەرجە، لە هەر بەحرێ بێ، بەڵکو دروستە هۆنراو هەبێ لەسەر کێشی تەویل بێ و لەسەر شێوەی موزدەوەج بێ. وەک ئەم هۆنراوانەی مامۆستای نامی – خودا پایەداری بفەرموێ (تەویلی موزدەوەج):

صەلاتێ کە لایەق بێ بەذاتی مونەووەری
سەلامێ کە لایەق بێ، بەرەوضەی موعەططەری
لەسەر ئەو رەسوولەی وا نەسیب و حەبیبە خۆی
رەسوولێ خودا دنیای دروست کردووە لە بۆی
بەصوورەت لە نەوعی ئادەمیدایە هەیئەتی
بەسیرەت فریشتەی فەرشە یا عەرشە طەلعەتی
صیفاتی وەکو زاتی هەموو پاک و بێ عەیبە
وەکو رۆحی قودسی وایە ماوای لە لای غەیبە

وە لە کاتی وادا دروستە کە هەر دێڕێکی ئەو پارچە هۆنراوە لەسەر زەربێکی تایبەتی ئەو بەحـرە بێ، ئەوەتا ئەم چوار دێڕەی نامی، یەک و دوو و سـێی لە زەربی دووەمی تەویلە، بەڵام چوارەمی موصەررەعی یەکەمی تەویلە، بڕوانە: (١١٥ – المزدوج) دەبینی کە موزدەوەجەکەی ئەحمەد شەوقی، کە چوار دێڕی لێ ڕاگوێز کراوە، دێڕی یەکەم و دێڕی سێیەمی ڕەمەلی دووەمی مەقصوری موصەررەعی ڕەمەلە، وە دێڕی دووەم و چوارەمی لە ڕەمەلی سێیەمی مەحذووفە.

٢– بۆ نموونەی تەویلی مەخرووم و تەویلی ئەثرەم بڕوانە: (٧٠ – خەرم).

٣– تەقفیە – یا هاوسەروایی – ئەوەیە عەرووز و زەرب یەک کێش و یەک سەروایان بێ، بەڵام بەبێ دەسکاری و گۆڕانکاری لە عەرووزدا، بۆ هاوکێشی لەگەڵ زەربدا، وەک لە دووەمی تەویلدا عەرووز (مفاعلن)ە، زەربیش هەر (مفاعلن)ە، هەستیار وشەی (مَعَابِد) و (مَسَاجد) بکا بەعەرووز و بەزەرب، کە هاوکێش و هاوسەروان، بەبێ زیادی و کەمی.

٤– بڕوانە: (٢٢ –البیت– ٩/٣ – بەیتی موصەررەع).

٥– بۆ خووگرتن و ڕاهاتن لەسەر شیکردنەوەی عەرووزی، لە هۆنراوی کوردیدا، ئەم دوو دێڕە پارە پارە دەکەین – واتە: تەقطیع دەکەین:

١– نالی –بەڕەحمەت بێ– دەفەرمووێ:

دەروونی لِدَارِ الشَّارَزُورِ وَبَرْدِهِ   کَفَرْمیسكٍ إِلى آوِ سَرْدِهِ

پارە پارەی:

دَرُونِی : لِدَارِشْشَا : رَزُور : وَبَرْدِهِی
ب-- : ب--- : ب-ب : ب-ب-
فَعُولُنْ : مَفَاعِیلُنْ : فَعُولُ : مَفَاعِلُنْ
کَفَرمِیْ : سَکِنْ گِرْمِنْ: إِلِی آ : وِسَرْدِهِی
ب-- : ب--- : ب-- : ب-ب-
فعولن : مفاعیلن : فَعُولُنْ : مَفَاعِلُنْ

(شیکردنەوە):

وشەی (فرمێسک) لە بنەڕەتدا، یەکسانە بەدوو بڕگەی درێژ، واتە: بەدوو سەبەبی سووک دادەنرێ: (فرمێسک – –) بەڵام بەهۆی سروشتی شیعرەکەوە، کە تەعریبی وشە

کوردییەکانە و، دانانی شیعرێکی تێکەڵە لە دوو زمان، هۆنەر هاتووە بۆ ڕاستکردنەوەی کێش، پیتی وەستاوی سینی (فرمێسک)ی بزواو کردووە و، فرمێسک لە دوو سەبەبی سووکەوە بووە بەدوو سەبەبی سووک و وەتەدێکی کۆ ئاوا: (فَرْمِیسْكْ = – –ْ ْ ـــــ فَرْمِیْسَکِنْ = ––ب–). بەمە کێشی دێڕەکە ڕاست بۆتەوە. نالی مامەڵەی لەگەڵ وشە کوردییەکاندا، وەک وشەی عەرەبی ڕەسەن کردووە، لەبەر ئەوە حسێبی عوجمە و غەیرە مونصەریفی بۆ نەکردوون، دەنا بەشێوەیێ تر دەخوێنرانەوە، ئەم جۆرە کردارە شۆخی ئامێزە، شیعری عەرەبی ئامێز، پەخشانی عەرەبی ئامێز، هەتا ئێستایش لە ناو ئەدەبدۆستاندا باوە، ئێستا ئینگلیزی ئامێز و تورکی ئامێز و فارسی ئامێزیش پەیدا بووە، بگرە شیعری وا هەیە بەچەند شێوە، یان بەچەند زمان دەخوێنرێتەوە، لە نامەخانەی ئەوقافی سلێمانی پارچەیێ هۆنراوم بینی، بەچەند زمان و بەچەند شێوە دەخوێنرایەوە، هەر خوێندنەوەیێ واتای تایبەتی خۆی هەبوو!! بەئوفوقی و عەموودی و لە قوطرەوە بۆ قوطر و لە سەرەوە بۆ خوارەوە و لە خوارەوە بۆ سەرەوە و لە ڕاستەوە بۆ چەپ و لە چەپەوە بۆ ڕاست، بەکوردی و فارسی و بەعەرەبی و بەڕووسی دەخوێنرایەوە. ئەمەیش چەند نموونەیەکە لە ئەدەبی کوردی عەرەبی ئامێز:

١– دەڵێن: جارێ مەلایێ دەیەوێ بارێ دار لە کابرایێ بکڕێ، کابرا، کەرێکی ڕەشی پێ دەبێ، مەلا ئاوا سەوای بارە دارەکەی لێ دەکا: (بابەلێ! حملی حطبی أسودت بەچەندە؟).

٢– دەڵێن: جارێ مەلایەکی کورد دەیەوێ مەلایەکی عەرەب بۆڕ بدا، پێی دەڵێ: ئەگەر ڕاستە تۆ زۆر شارەزای لە زمانی عەرەبیدا ئەمە مەعنای چییە: (رئیتُ بزنەن فَوقَ بەردن، قالت: البزن: هێڕ هێڕ!).

٣– دەگێڕنەوە بێکەس، بەبۆنەی هاتنی موعەللیمێکی مەسیحییەوە بۆ سلێمانی گوتوویەتی: ئەی سلێمانی! بوشراكِ + بِمُقَلَّمٍ أَتَاكِ + کێرم بەقوزی داکی!!

ئەوەی گرنگ بێ لێرەدا ڕەچاوکردنی ئەم ڕاستییەیە: (لە پێشا تێگەیشتن، لە پاشا پێگەیشتن!) جا لەم سونگەیەوە دەڵێین: (دەنگ و نەبرە و جۆر و شێوەی خوێندنەوە و گۆپێکردن، لە هۆنراوی کوردیدا بەتایبەتی، ڕۆڵ دەبینن و لە پارە پارەکردن و بەها دانان بۆ پیتدا، قسەی هەستیار دەخوا، بەمەرجێ زۆر لە سروشتی زمانی کوردییەوە دوور نەکەوێتەوە، لەبەر ئەوە زۆر وشە و ڕستە، بەڕێنووس و ڕێزمانی ئاسایی دەنووسرێن، بەڵام لە کاتی شیکردنەوە و پچڕ پچڕکردندا، بەجۆرێ تر دەخوێنرێنەوە، یا دەنووسرێن، ئەمە لە

عەرەبیشدا تا ڕادەیێ هەروایە).

جا وا لەم ڕوانگەیەوە ئەم شیعرەی نامیش بەڕێنووسی کوردی و عەرەبی پێکەوە پارە پارە دەکەین. نامی -جەنابی مامۆستا شێخ عبدالکریمی مودەرریس- دەفەرموێ (تەویل):

لە دنیـــــا نەبینراوە لە وێنەی ئەتۆ کـــــەسێ

بەعەدل و بەئیحسان و بەئیکرامی سەروەری

شیکردنەوەی:

لە دنیا: نەبینراوە : لە وێنەی: ئەتۆ کەسێ

ب-- : ب--- : ب-- : ب-ب-

لَدَنْیا : نَبِنْرَاوَا : لَوِیْنَیْ : أتُوکَسِیْ

فعولن: مفاعیلن: فعول : مفاعلن

بەعەدلو: بەئیحسانو: بەئیکرا: می سەروەری

ب-- : ب--- : ب-- : ب-ب-

بَعَدْلُو : بَأحْسَانُوْ : بَأِکْرا : مِسَرْوَرِیْ

فعولن : مفاعیلن : فعولن : مفاعلن

(سەرنج): مەبەست لەم کتێبە ئاسانکردنی شیعر دانانە، بۆ کورد، لەبەر ئەوە خۆمان بەووردەکاری لاوەکییەوە خەریک ناکەین، وەک ئەوە بلێین شیعر بەئەلمانی و ڕووسی و هەندی و فەڕەنسی واوا دەهۆنرێتەوە، بەڵکو هەل دەقۆزینەوە، هەتا لە بوارەکاندا، هەستیاری کوردی تازە نەفەس، بەعەرووزی زمانەکەی خۆی ئاشنا ببێ، تا دەستی بەکار بێ. جا لەم ڕوانگەیەوە ئەمە ڕوون دەکەینەوە:

(کە بزوێن و پیتی بزوێن کە ئەمانەن: (ە، ی، و) دروستە بەدوو ڕەچاو، ڕەچاو بکرێن:

یەکەم: دروستە درێژ بکرێنەوە و کش بهێنرێن و لەگەڵ پیتە دەنگیەکەی پێشیان بڕگەیەکی درێژی لە جۆری سەبەبی سووک دروست بکەن.

دووەم: دروستیشە کە درێژ نەکرێنەوە و بەکورتی گۆیان پێ بکرێ و، ڕۆڵی حەرەکە - جووڵە -ی عەرەبی ببینن و بەس: (بڕ: ناچاریەکان/١١،١٢، ١٣، ١٩).

ئەوەتا لە شیعرەکەی نامیدا، دوا بزوێنی کورتی (نەبینراوە) درێژ کراوەتەوە، هەتا بووە بە(نەبینراوا) کە یەکسانە بە(مفاعیلن ب - - -) گەرچی دروستیشە وەک خۆی

بێنێتەوە و بەکەفکراو دابنرێ: (نەبینراوە = مفاعیل ب - - ب). هەروا بایەخ دراوە بەواوە عەطفەکان و بەپیتێکی وەستاو حلێب کراون، بەڵام هەموو پیتە بزوێنەکانی تر بەجووڵە - بەحەرەکەی ڕووت - ژمێردراون، ئەمەیش وەک لە دوو ڕێنووسەکە و کێشی ترازووەکەوە دەردەکەوێ.

جا بۆیە دەڵێین: کاتێ بمانەوێ بەحری چامەیێ، یا کێش و قاڵبی هۆنراوێ بدۆزینەوە وا باشە، شیعرێ وا هەڵبژێرین، بڕگەکانی لە پارە پارەکردندا ڕوون و ئاشکرا بن و، ئاڵۆز و خواروخێچ نەبن و لەو بڕگە و جۆرەکێشانە نەبن کە تایبەتن بەکوردییەوە، بەڵکو لە چەشنی بڕگەی عەرەبی بن.

بەنموونە: چامەی یەکەمی پیتی سینی دیوانی مەحوی، بریتییە لە نۆ دێڕ. بەڵام هیچیان وەک ئەم دێڕە، بڕگەکانی ڕوون و ئاشکرا نین:

خودا ئەم دەردی عیشقەم لێ نەکا کەم هەتا هەم بەس، لەباتیی هەر دەوا بەس

پارە پارەکەی، یا شیکردنەوەکەی:

خُدَا أمْ دَرْ : دِعِشْقَمْ لِیْ: نَکَاکَمْ

ب - - -: ب - - - : ب - -

مفاعیلن : مفاعیلن : فعولن

هَتَا هَمْ بَسْ: لَبَاتِیْ هَرْ : دَوَا بَسْ

ب - - - : ب - - -: ب - -

مفاعیلن : مفاعیلن : فعولن

ئەم کێشە خۆی وافیرە، چونکە لە هەزەجدا بەپێی عەرووزی خەلیل، دەریای هەزەج مەجزووئە، واتە: چوار پێی هەیە، مورەببەعە، نەک موسەددەس، کەچی ئەم کێشە شەش پێی هەیە، یەکێکە لە زەربە باوەکانی وافیر بەپێی عەرووزی خەلیلی، کەچی کوردەکانی خۆمان، کوێرانە ناویان ناوە: هەزەجی مەحذووف، نامی ئەم کێشەی بەوافیر داناوە، کەچی د. عەزیز گەردی بەهەڵە دایناوە بەهەڵە (بڕ: کێشی شیعری کلاسیکی کوردی ل - ١٢٢، علم العروض والقافیة. د. عبدالعزیز عتیق، فن التقطیع الشعري والقافیة. د. صفاء خلوصي).

(پاڵفتەی باسـەکە):

دەریای تەویل یەک عەرووز و چوار زەربی هەیە:

آ- عەرووزی یەکەم قەبز کراوە، چوار زەربی هەیە، سیانیان ناسراون:

١- عەرووزی قەبزکراو و زەربی ساخ: (مفاعلن ب-ب- × مفاعیلن ب---).(١)

٢- عەرووزی قەبزکراو و زەربی قەبزکراو: (مفاعلن ب-ب-×مفاعلن ب-ب-)(٢).

٣- عەرووزی قەبزکراو و زەربی حەذفکراو: (مفاعلن ب-ب- × فعولن ب--)(٣).

٤- عـەرووزی قـەبزکـراو و زەربی مـەحـذوفی مـقـیـد بەسکوون: (مـفـاعلن ب-ب-× فعولان)(٤). ڕاستتر ئەوەیە ئەم زەربە مەقصوورە: (مفاعیلن ـــــ فعولان).

ب- هەندێ تر دەڵێن: عـەرووزێ تریشی هەیە، مـەحـذوفـە، گـوایە ئەویش دوو زەربی هەیە:

١- مەحذوف: (فعولن × فعولن). وەک:

لَقَدْ سَاءَنِي وَصَاحِبُ سَعْدٍ   وَمَا طَلَبَا لِقَتْلِهِ لغرامَهْ

٢- مەقبوز: (فعولن × مفاعلن). وەک (بڕ: **٢٣٢** - الاقعاد).

جَزَ اللّهُ عَبْساَ عَبَسَ آلِ بَغيضٍ   جزاءَ الكِلاَبِ العَاويَاتِ وَقَدْ فَعَلْ

ج- کلیلی تەویل:

١- طویـــلُ لَهُ دوُنَ البُحُورِ فَضَائـــــلُ   فعولن مفاعیلن فعولن مفاعـــل

٢- اَلاَحَيّيَا رَسْمـــآ بِدَارْينِ قَــدْ مَرَّتْ   لَهُ أعْصُرٌ منْ عَهْد كسْرى وسَابُورِ

٣- طَوِيلُ مَدَى شَوْقِي إلى خَيْرِ مَلجَاءِ   جَمَـــالُ مُحَيَّـــاهُ يَفُوقُ سَنَـايوح

٢- (دەریای مـەدید):

پێشەکی بڕوانە گۆڕانکارییەکانی بەحری مەدید، لە لیستی سیازدەدا/ دووەم.

١- لە بازنەی خۆیدا هەشت پێی هەیە، بەم شێوەیە:

كُلُّ شَيْخ إنْ رَأى في المَنَامِ مَا مَضَى   وَدَّ لَوْ عَادَ شَبَابُ مَعَ الصَّفْو انْقَضَى

فاعلاتن: فاعلن: فاعلاتن: فاعلن

-ب-- : -ب-: -ب--: -ب-

(١) : (٢) : (٣) : (٤)

فاعلاتن : فاعلن: فاعلاتن: فاعلن

-ب-- : -ب-: -ب-- : -ب-

(٥) : (٦) : (٧) : (٨)

من بە قوربانی کەسێ بم، بێ بەقوربانی نەبی   بێ جیاوازی لە نێوان فورس و کورد و عەرەبی

بەڵام لە شـیـعـری کـۆنی عـەرەبیـدا قـەت بەتەواوی بەکـار نەهاتـووە، چونکە هەمـیـشـە بەمەجزووئی بەکارهاتووە. ئێستایش بۆ زیادە ڕوونکردنەوە دەڵێین:

یەک و دوو و سێ و پێنج و شەش و حەوت حەشون، ژمارە چوار عەرووزە، ژمارە هەشت زەربە، لە (١) وە تا (٤) صـەدرە = نیـوە دێڕی یەکـەم = کـەرتی یەکـەم = مـیـصـراعی یەکەم.

لە ژمارە (٥)ەوە هەتا (٨) عـەجزە = نیـوە دێڕی دووەم = کەرتی دووەم = مـیـصـراعی دووەم = لەتی دووەم. بەڵام کاتێ دەبێ بەمـەجزوء، پێی چوارەم و هەشـتـەم فـڕە دەدرێ و ژمارەی پێـیـەکان دەگـۆڕێن و بگرە جێگـۆڕکـێش دەکەن، چونکە (٥) دەبێ بە(٤) و (٦) دەبێ بە(٥) و (٧) دەبێ بە(٦) لە (مثمّن)ەوە دەبێ بە(مسدّس). ئەو کاتە ژمارە (٣) دەبێ بەعـەرووز و ژمارە (٦) دەبێ بەزەرب، وە (١) و (٢) و (٤) و (٥) دەبن بەحەشو (ناواخن) لە دێڕە مەجزوئەکەدا، چونکە لە هەشتەوە بووە بەشەش.

٢- زیحافەکانی:

١- خەبن ٢- کەف ٣- شەکل ٤- قەصر ٥- بەتر ٦- تەشعیث ٧- حەذف ٨- صەلم.

٣- شیکردنەوەی زیحاف و عیللەتەکانی:

١- خـەبن لە مـەدیدا قـرتاندنی ئەلفی (فـاعلن) یا ئەلفی (فـاعـلاتن)ە، پاش خـەبن (فـاعلن) دەبێ بە(فعلن ب ب -) و (فاعلاتن) دەبێ بە(فعـلاتن ب ب - -) خەبن لەم دوو پارچەیەدا، چ ناواخن بن و چ عـەرووز و زەرب بـن دروسـتــە، تەنیـا لە (فـاعـلن)ی عەرووزی دووەمدا دروست نییە، کە مەحذوفی (فاعلاتن)ە، هەتا جیا ببێتەوە لە (فعلن ب ب -)ی عەرووزی سێیەم، کە مەخبونی مەحذوفی (فاعلاتن)ە.

خەبن لە مەدیدا لەم پێیانەدا لەم شوێنانەدا پێویستە لە: عـەرووزی سێـیـەمیـدا و لە زەربی یەکەمی عـەرووزی سێیەمیـدا. (بڕ: نەخشەی/٢/٦). دروستە هەموو پێیـەکانی مەدید مەخبوون بن وەک ئەم دێڕە:

وَمَتَى مَايَعِ مِنْكَ كَلاَمـاً   يَتَكَلَّمْ فَيُجِبْـكَ بِعَقْـلِ
فعلاتن. فعلن. فعلاتن   فعلاتن. فعلن. فعلاتن

٢- كەف لەم دەريايەدا قرتاندنی نوونی (فاعلاتن)ە، لە پاش کەف دەبێ بە(فاعلات - ب-ب). لە هەموو پێیەکانیدا کەف دروستە، تەنیا لە (فاعلاتن)ی عەرووزی یەکەم و زەربەکەیدا دروست نییە، هەتا ئەگەر بەدیمەنیش کەفکراو بێ، لەبەر ئەوەی ئاخری نیوە دێڕە، ئیشباع دەکرێ (بڕ: ١٣٢ - إشباع).

٣- شەکل لەم دەریایەدا لە (فاعلاتن)دا ڕوودەدا، کە ئەوەیە هەم خەبن بکرێ و هەم کەف ئاوا: (فاعلاتن ـــ فعلات ب ب - ب). شەکل لە چەشنی زیحافی لێکدراوە، وە لە هەموو (فاعلاتن)ەکاندا بەمەرجی موعاقەبە لە نێوانی پێش و پاشیدا دروستە (بڕ: ١٨ - البرئ/ چوارەم). نموونەی شەکل لە مەدیدا وەک:

لِمَنِ   الدِّيار غَيَّرَهُنَ   كُلُّ دَانِي الْمُزْنِ جَوْن الرَّباب
فعلات. فاعلن. فعلات   فاعلاتن. فاعلن. فاعلاتن

٤- قەصر (قەسر) لەم دەریایەدا، تەنیا دەچێتە سەر (فاعلاتن) کاتێ کە زەربی یەکەمی عەرووزی دووەم بێ، بەقەسر دەبێ بە(فاعلات - ب -ْ).قەسر وەک دەزانین عیللەتێکی نەگۆڕە.

٥- بەتریش بەس دەچێتە سەر (فاعلاتن) کاتێ کە زەربی دووەمی عەرووزی سێیەم بێ، دەیکا بە(فاعل = فعلن - -).

٦- تەشعیث تەنیا دەچێتە سەر (فاعلاتن) کاتێ زەربی سێیەم بێ بۆ عەرووزی سێیەم، دەیکا بە(فالاتن = مفعولن - - -) مەگەر لە کاتی تەصریعدا بچێتە سەر (فاعلاتن)ی عەروض (بڕ: ٢٣٢ - الاقعاد).

٧- حەذف لەم دەریایەدا، تەنیا دەچێتە سەر (فاعلاتن) کاتێ کە عەرووزی دووەم بێ، یا زەربی دووەمی عەرووزی دووەم بێ، یا عەرووزی سێیەم بێ، یا زەربی یەکەمی عەرووزی سێیەم بێ، دەبێ بە(فاعلا = فاعلن -ب-) خۆ ئەگەر خەبنیشی لەگەڵدا بێ دەبێ بە(فعلن ب ب -) وەک عەرووزی سێیەم و زەربی یەکەمی: (فعلن ب ب - × فعلن ب ب -).

٨- صەلم (سەلم) بەپێی بڕیار و فەرمایشتی زۆربەی سەرچاوەکانی بەردەستم، صەلم لە مەدیدا نییە، کەچی لە عومدەی ئیبنو رەشیقدا دەفەرمووێ: (تیادا هەیە - ج/ ٢ ص٣٠٢).

٤- مەدید چوار عەرووز و هەشت زەربی هەیە، هەمیشە مەجزووئە:

١- عەرووزی یەکەم ساخە یەک زەربی هەیە وەک خۆی: (فاعلاتن × فاعلاتن) دروستە کە مەخبونیش بن (١) وەک:

يـا كثير الهَجْرِ لاَ تَنْسَ وَصْلِي   وَاشتغَالِي بِكَ مِنْ   كُلِّ شُغْلِي
ياكثيرل : هَجْرِلاَ : تَنْسَوَصْلِي   وَشْتغَالِي : بِكَمِنْ   : كللشُغْلِي
-ب-- : -ب- : -ب- -:   -ب--   : ب ب -: -ب--
فاعلاتن: فاعلن : فاعلاتن   فاعلاتن : فعلن : فاعلاتن

ئەم نموونەیە ئەم خاڵانەی وا تیادا:

آ- مەجزووئە، چونکە پێیەکی بەتەواوی لێ کرتاوە.

ب- تام - تەواو - نییە، چونکە ژمارەی پێیەکانی، کە سێیە، کەمترە لە ژمارەی تەواوی پێیەکانی بازنەکەی خۆی کە چوارە.

٥- ئەم زەربە پێویستی بەتەصریع نییە، بەڵام لە سەردێڕدا تەقفیە بکرێ جوانترە، ئەم شیعرەی بەردەست جۆری سەرواداره، واتە: مقفایە. نامیش بەپێی ئەم زەربی یەکەمی مەدیدە، دەفەرمووێ:

سەد سوپاسم بۆ خودا خۆش ژیانم
یار شوناسم، بێ صەدا بۆ ئەمانم(*)

شیکردنەوە:

سَدْ سُپَاسَمْ : بُوْخُدا : خُشْژِيَانَمْ
- ب - - : - ب -: -ْب - -
سەد سوپاسم: بۆ خودا: خۆشژیانم
فاعلاتن   : فاعلن : فاعلاتن
یارشُنَاسَمْ : بیصدا : بۆ أمَانم
-ْب - - : - ب -: - ب - -
یارشوناسم : بێ سەدا: بۆ ئەمانم
فاعلاتن   : فاعلن : فاعلاتن

(*) بڕوانە: عەرووزی نامی بەحری مەدید، لاپەڕە (١٠٨).

منیش دەڵێم:

وەک پەپوولەم. هێندە من. بێ زیانم
حـەز دەکـەم پڕ. بێ لە خۆ.شی ژیانم
حـەز دەکـەم پڕ بێ لە خـۆشی ژیانت
پێکی ئاشـتی بێ بەنۆشی گـیـانت!
حەز دەکەم پڕ بێ لە ئاشتی جیـهـانم
من هەمـوو کـەس بەبرای خـۆم دەزانم
خـۆشـیی تۆ خـۆشیی منە ئەی براکـەم
عەیبە من لە دەستی زوڵمی تە ڕاکەم!

(تە) واتە: تۆ، بەکوردی زاراوی کرمانجییە.

لێرەدا ئـاماژە بۆ ئەم چەند خـاڵە دەکەمـەوە، کە دەبێ بەهۆی ڕاهێنانی هەستـیـاری تازە نەفەس، واتە: تازە دەستپێکردوو:

آ– لە عـەرووز و ناواخنی شیـعـرەکەی نامیـدا، بڕگەی یەکەمی (فاعـلاتن) کە سەبەبی سووکە، لە جـۆری کوردییە، دوو پیـتـی دەنگی، لە ناوەڕاسـتـیـاندا بزوێنێکی درێژ، کە (خـۆش)ە، لە (خـۆش ژیانم)دا، و (یار)ە، لە (یـارشناسم)دا، وە لە ترازوو (کـێش)دا، هەر بە(فـا –) لە قەڵەم دەدرێن و دەنووسرێن، بەڵام لە نیشانە و هێماکاندا، لەسەر خەتە درێژکوولەکە، بەژمارەی پیتە وەستاوەکان، ئەم هێمایە (ە) دادەنرێ، لەسەر ئەم شێوەیە، وە ئەمـە لە ناو کـێشـزانەکـانا لە کـاتی نووسـینی بڕگـە و پێیـەکـان بەڕەمز و هێـمـا باو و زانراوە، ئاوا: (خۆش –ْ، ماست –ْْ – بڕ: بڕگەی کوردی).

ب– پارە پارەکردن و شیکردنەوە، بۆ زیادە ڕاهێنان و قاڵبوون:

حَزْ دکَمْ پڕ: بِی لآش: تِیجِهَانَمْ   مَنْ هَمُوکَس: بَبَرای : خُمْ دَزَانَمْ
–ب––   : –ب–ْ : – ب––   – ب – –   : ب ب –ْ: –ْ ب ––
فاعلاتن : فاعلن : فـاعلاتن   فاعلاتن   : فعلن   : فـاعلاتن

ج– لەم شیعرانەدا ئەمانە ڕەچاو دەکرێن:

١– وەتەدی کۆ لە (فـاعلن)ی نیوە دێڕی یەکـەمدا، لە جۆری کوردییـە. یەکەم و دووەم بڕگەی کورتـن و دوو پیتی بزوێنی درێژیش بەدوایا دێن ئاوا: (لآش ب –ْ) بڕوانە: (بڕگە،

لە – المقاطع العروضیة –دا).

٢– سەبەبی سووکی سەرەتای (فاعلاتن)ی زەرب، لە جۆری کوردییە (خۆم –ْ).

عەرووزی دووەم: مەحذوفی نامەخبوون، سێ زەربی هەیە:

١– مەقصور، قەسرکراو: (فاعلن × فاعلات – ب –ْ) (٢) وەک:

تَحْسِبُ اْلهَجْرَ حَلاَلاً لَهَا   وَتَرىَ الوَصْلَ عَلَيْهَا حَرَامْ
تحسبلهجْ: رَحَلاَ: لَنْ لَهَا   وَتَرَلْوَصْ: لعلي: هَا حَرَام
–ب––: ب ب–:–ب–   ب ب––: ب ب–:–ب–ْ
فاعلاتن. فعلن. فـاعلن   فعلاتن. فعلن. فاعلات = فاعلان

ئەم زەربە، بەزیادە تەصریع دەکرێ:

يا وَميضَ اْلبَرقِ بَيْنَ الغَمَامْ   لاَ عَلَيْهَا بَلْ عَلَيْكَ السَّلاَمْ

دەبینین عەرووز و زەرب، هەردوو قـەصر کراون و پیتی ڕەوییـان یەکە، کە میـمە، کەواتە دیارە تەصـریع کـراوە بەزیادە، چونکـە خـۆی بەپێی زەربەکـەی هەقی مـەحـذوفـە، کـە (فـاعلن)ە، بەڵام ئەوەتا قـەصر کراوە، نەوەک حەذف، بۆیە بووە بە(فـاعـلان – ب –ْ). دیارە کـە قـەسـر لە چاو حـەزفـدا پێیـەکە زیاتری دەمـێنێ، دەی ئەمـەیش وایە، چونکە (فاعلان) دەکاتە (فاعلن + ن). دوای ئەم سەردێڕە موصەررەعەیە، شاعیر لە شیعرەکانی دوایەوە، چووەتەوە سەر عەرووزی ئاسایی ئەم زەربە کە (فاعلن)ە، ئاوا:

يا وَميضَ اْلبَرقِ بَيْنَ الغَمَامْ   لاَ عَلَيْهَا ، بَلْ عَلَيْكَ السَّلاَمْ
إنَّ في الأحْـــدَاجِ مقصُورةً   وَجْهُهَا يَهْتِكُ سِتْرَ الظَّــلاَمْ
تحسبُ الهَجرَ حَـلاَلاً لَهَـــا   وَتَرى الوَصْلَ عَلَيْهَا حَرَامْ!!

کوردیش وەک:

حەز دەکەم پڕ بێ لە ئاشتی جیهان   وەک بەهەشت بێ، پڕ صەفا بێ ژیان

٢– مەحذوف وەک عەرووزەکەی: (فاعلن × فاعلن) (٣). وەک:

اعْلَمُوا أنّی لَكُمْ حَافِــظٌ   شَاهداً مَا كُنْتُ أوْ غَـائباَ
اِعْلَمُوأن: يلَكُمْ: حَافِظنْ   شَاهِدَنما: كُنْتُ أوْ: غَائِبَن
–ب––:–ب–: –ب–:   –ب––: –ب –: –ب–
فاعلاتن:فاعلن: فاعلن   فاعلاتن: فاعلن: فاعلن

ئەم زەربەیش پێویستی بەتەصریع نییە، بەلاَم تەقفیە بکرێ لە سەردێڕدا جوانترە وەک:

عاتِبٌ ظَلْتُ لَهُ عَاتِباً   رُبَّ مَطْلُوبٍ غَدَا طَالِباً

نموونەی کوردی بۆ ئەم زەربە (١٠/١٠/٢٠٠٠):

کوردە هەمدیسان شەڕ و خۆکوژی
فرسەتت نادەن بەخۆشی بژی
خاکی شێلراوت بەخوێنی شەهید
بۆتە مەڵبەندی سوارەی حەمید
کوردە ئەمجارەش سەرۆکانی تۆ
ڕۆڵەیان کردی بەقوربانی خۆ
تۆ بەکوشت دەدەن لە بۆ زێڕ و زیو
بوویتە هۆزێکی ئەبەد خێر نەدیو
من لە تاوی تۆ بەڕۆژ و بەشەو:
خەم وەکی قەفەز، منیش وەکی کەو!
تاقە ئاواتم ببینم بەچاو:
(خائنان بڕن بەپۆڕی خوراو)
پاک ببێتەوە هەموو نیشتمان
لەم هەموو حیزبەی ولاَتیان ڕمان!
بشەکێتەوە لەسەری سەری تۆ
عەلەمێ شایان لە بۆ بەری تۆ...

٣- زەربی ئەبتەر: (فاعلن × فعلن...) (٤) وەک:

إنَّما الزلْفَاءُ يَاقُوتَةٌ × أُخْرِجَتْ مِنْ كيسِ دِهْقَانِ

شیکردنەوەی:

إِنْنَمَلْزَلْ : فَاءُ يا: قوتَتُنْ + أُخْرِجَتْ مِنْ: كيسدِهِ: قاني
-ب-- : -ب-: -ب-: + -ب-- : -ب- : --
فاعلاتن: فاعلن: فاعلن + فاعلاتن : فاعلن : فعلن

ئەم زەربە بەلێکەم کردن تەصریع دەکرێ، ئاوا:

أيُّ تُفَّاحٍ وَرُمَّانِ   يُجْتَنَى مِنْ خَيْطِ رَيْحَانِ
أيُّ وَرْدٍ فَوْقَ خَدٍّ   مُسْتَنِيراً بَيْنَ سُوسَانِ
شَادِنٍ يعبدُ في رَوْضَةٍ   صيغَ مِنْ دُرٍّ وَمُرْجَانِ
مَنْ رَأَى الزَّلْفَاءَ في خَلْوَةٍ   لَمْ يَرَ الحَدَّ عَلَى الزاني
إنَّما الزلْفَاءُ يَاقُوتَةٌ   أُخْرِجَتْ مِنْ كيسِ دِهْقَانِ

عەرووزی سێیەم: مەحذوفی مەخبوون، سێ زەربی هەیە:

١- زەربی یەکەم وەک عەرووزەکەی مەحذوفی مەخبوونە: (فعلن ب ب - × فعلن ب ب -) (٥) وەک:

لِلْفَتَى عَقْلٌ يَعيشُ بِهِ   حَيْثُ تَهْدِي سَاقَهُ قَدَمُهُ

شیکردنەوەی:

لِلْفَتَى عَقْ: لُنْيَعِي: شُبِهِي   حَيْثُ تَهْدِي: سَاقَهو: قَدَمُهْ
-ب- - : -ب-:ب ب-   -ب-- : -ب- :ب ب-
فاعلاتن : فاعلن: فعلن   فاعلاتن : فاعلن: فعلن

ئەم زەربە تەصریع ناکرێ، سەردێڕی ئەم پارچە شیعرە ئەم شیعرە سەرواداڕەیە:

مِنْ مُحِبٍّ شَفَّهُ سَقَمُهْوَتَلاَشَى لَحْمُهُ وَدَمُهْ

نموونەی کوردی بۆ ئەم زەربە:

قەت نەبوو ڕۆژێ بەخۆشی بژیم   خەم وەکو زالوویە خوێنی مژیم

پارە پارە:

قَتْنَبُورُوْ: ژێبْخُوْ: شِبِژیم   خَمْ وکوزا: لُوْیَخُوی: نمَژِیمْ
-ب--: -ب-: ب بْ-   -ب- - : -ب -ْ: ب بْ-
فاعلاتن: فاعلن: فعلن   فاعلاتن : فاعلن : فعلن

شیکردنەوەی:

آ- (ی)ی ئاخری (خۆشی) بەجووڵە (حەرەکە) دانراوە، نەوەک بەپیتی بزوێنی درێژ، ئەمە نموونەی لە عەرەبیشدا هەیە، هەندێ پیت وەکو هێی ڕاناوی تاکی کەسی سێیەم و

پیتەکانی مەددی (ا، و، ی) هەندێ جار بەپێی پێویستیی کێش، لە عەرەبیشدا، درێژ دەکرێنەوە و بەپیتێ وەستاو دادەنرێن، هەندێ جاریش بەبێ ئیشباع گۆ دەکرێن و رۆڵی جوولّە دەبینن و بەس، چونکە سروشتی ئەم پیتانە هەر دووبارەکە هەڵدەگرن، بەوێنە بەپێی شوێن دەتوانی بڵێیت (تَمْضِی فِی) لەسەر کێشی (مفعولن)وە دەتوانی بڵێی: (تَمْضِفِی – ب –) لەسەر کێشی (فاعلن). هەمیشە لە چامەدا – وەک چەند جاری تر گوتمان – هەندێ جار چۆنێتیی کورت و درێژی پیت، یا چۆنێتیی بزوێنەکەی زۆر ڕوون نییە، تا لە یەکێ لە دێڕەکانیدا، بەباشی دەردەکەوێ. ئەوەتا لە پارچە شیعرەکەی (أيُّ تُفَاحٍ...)دا، بەئاخر وشەی دێڕی چوارەما کە (عَلَى الزانِي)یە دەزانرێ کە پیتی ڕەوی لە هەموو شیعرەکاندا، ژێرداری ئیشباع کراوە (بڕ: ناچاریەکان/١٢، ١٣، ١٩ + نووسینی عەرووزی).

ب– (زالوویە) ئەگەر لەبەر ناچاری کێش نەبێ، مافی ئەوەیە کە (زالوویێ) بێ، یا مافی (زالوویەک)ە. مامۆستا ڕەفیق حیلمی لە وێنەی ئەم ناچاریەدا لەسەر ئەم دێڕەی (خەیام – سەلام) – ڕەحمەتی خودا لە هەموویان بێ – کە ئەمە نیوەیەتی: (لەبەر خەڵق نۆرە بۆ سەر من نایە) دەڵێ: (نایە) ئەگەر لەبەر ناچاری (قافیە) نەبێ و بەئیملای ڕاستی بنووسرێ، ئەبێ بە(نایێ) بنووسرێ (واتە: بیشخوێنرێتەوە. بڕ: شیعر و ئەدەبیاتی کوردی/٢/٩٧).

ج– چەندین یاسای تریش ڕەچاو کراوە، وەک (خوێ) لە (خوێنی)دا، کە لە جۆری برگەی کوردییە، هەستیاران بەدوو شێوە بەکاریان هێناوە، بەپێی شوێن و پێویست ئاوا (خوێ = مَفَا) یا (خوی = فا). وەک سالم – بەڕەحمەت بێ – لەم دێڕەدا بە(فا –)ی داناوە (هەزەجی هەشتی ساخ):

لەبی تەشنەی کوهەن زەخمم بەخوێنی نازەگی تەڕ بێ

حەیا بۆ ماهی مەستوورم کە دەستووری نەظەر نادا

پارە پارەی:

لَبِی تشنی: کهن زخمم: بەخێنی نا: زگِیْ تَرْبِیْ

ب– – –: ب – – –: ب – – –: ب– – –

مفاعیلن : مفاعیلن : مفاعیلن : مفاعیلـن

بەڵام مەحوی لەم شیعرەیدا بە(مفا)ی داناوە، دەڵێ: (هەزەج/ یا وافیری مەقطوف):

وەرە دەستێ بەخوونم کە نیگارین   خوێنی من حەلاڵت بێ نیگارا

پارە پارە و شیکردنەوەی:

وەرا دەستێ: بَخُونَمْ کا: نگارین   خُوِیْنِیْ مَنْ: حَلاَلَتْ بِیْ: نِگــارَا

ب– – – : ب– – –: ب – – ْ   ب– – – : ب – – –: ب– –

مفاعیلن : مفاعیلن: فعولــن   مفاعیلن : مفاعیلن : فعولن

کورت و پوخت تەرازووکردنی شیعری کوردی وەستاکاری زۆری دەوێ، بەهەموو کەسێ کۆڵی و ناشی ناکرێ، بەڵام بەرە بەرە کە مرۆڤ شارەزایی تیادا پەیدا کرد زۆر ئاسانە، وە ئەو وەختەیش دەتوانێ شیعری کوردی بەسافی و سووک و سۆڵی، بەپێی بەحرەکەی بەبێ لەنگی بخوێنێتەوە.

کەم کەس لە خوێنەرانی ئاسایی کە بتوانێ بەسافی، بەبێ لەنگی، شیعری مەحوی و نالی و حەریق بخوێنێتەوە، بەڵام کە گوێی ئاشنا بوو، بەپارە پارەکردنی، ئەوسا چەژ و خۆشییان لێ وەردەگرێ.

ئەگەر کەسێ بڵێ: خۆ ئەگەر بەم پێودانە بێ، هەموو دێڕە شیعرێکی کوردی پڕی لە زیحافی زۆر و ناچاری کێش و روخەصی شیعرییە، شتی وایش لە شیعردا زۆر ناپەسەندە، کەواتە: زۆربەی شیعری کوردی ناپەسەند و نارەسەنە، کەسێ ئەمە بڵێ، لە وەڵاما دەڵێین: (ئەمە ڕاستییە کە شاعیران هەستیان پێ کردووە، بەڵام چاریش نییە، بەم پینە و پەڕۆیە نەبێ، شیعری عەرووزی کوردی و وێنەی کوردی پیادە ناکرێ!). (بڕ: المقاطع العروضية).

د– جاران کە هۆنراوی کوردی بەرێنووسی کۆنی فارسی ئامێز دەنووسرا، پارە پارەکردن و تەرازووکردنی، زۆر لە ئێستای، ئاسانتر بوو، بگرە پێویست بەم هەمکە تەکەللوف و روخەصە شیعرییانەی ئێستاش نەبوو، مەبەستم ئەوەیە، کە نووسینی کوردی بەرێنووسی نوێ، کە بزوێن بەپیت دەنووسرێ، ئەوەندەی تر، شیعری کوردی لە عەرووزی عەرەبی دوورخستەوە، چونکە زیاتر کێشەی بۆ هەستیار و خوێنەر و نووسەر دروست کرد.

بۆ ڕاستی و دروستیی ئەم بۆچوونە بفەرموون ئەم چەند دێڕە هۆنراوانە، بەرێنووسی کۆن و بەرێنووسی نوێ سەرنج بدەین (ڕەمەل):

سەر کە جۆشێکی نەبێ، من زرکە تالّم بۆ چییە

دڵ کە هۆشێکی نەبێ شیشـەی بەتالّم بۆ چییە

لە کۆنا ئاوا دەنووسرا:

سرکـە جۆشـیک نبی من زرکـە تالّم بۆ چیـیە

دڵ کە هوشیک نبی شیشـەی بتالم بۆ چییە

جیاوازی ئەم دوو ڕێنووسە لەم شیعرەدا زۆر نییە، تەنیا ڕاناوی کەسی سێیەمی تاک لە ئاخری (جۆشیک) و (هۆشێک)ەوە نەنووسراوە، خۆ ئەگەر لە کۆنیشدا وەک ئێستا بنووسرابایە شیعرەکە لەنگ نەدەبوو، بەس پێیەکە لە مەخبوونەوە کە (فعلاتن)ە، دەبوو بە(فاعلاتن)ی ساخ. بەڵام لەم دێڕەی تردا جیاوازی دوو ڕێنووس، هەر زۆر زۆرە، کۆنەکە لە خەطی عەرووزییەوە زۆر زۆر نزیکە، کوردییەکەیش بگرە وەک عەرەبی وایە:

تجـــربەء عـــاشق بەســـوتانی دکـــرد او ظالمە

سَیْـرکِن ئیســتـا دلی مـشـتی زخـالم بو چیـە

تەجرەبەی عاشق، بەسووتانیی دەکرد، ئەو زاڵمە

سەیری کەن ئێستا دەڵێ مشتێ زوخاڵم بۆ چییە

٢- زەربی دووەم ئەبتەرە: (فعلن × فعلن = ب ب – × – –) (٦). وەک:

شادنٌ فِی عَیْنِه حورٌ   وَتَخَالُ اْلوَجْهَ دینَارا

شادنن في: عَیْنِهِی: حَـــوَرُنٌ   ب ب--: وَجهدی: نــارا

–ب – – : –ب– : ب ب–:   وتخالُلْ : –ب– : – –

فاعلاتن : فاعلن : فعلـــن   ب ب --: فاعلن : فعلن

فعلاتن

ئەم زەربە بەکەمی تەصریع دەکرێ، چونکە (فعلن ب ب –)ی عـەرووزی مـەحـذوفی مەخبوون دەکرێ بە(فعلن – –)ی ئەبتەر، کە بەتر عیللەیەکی تێکەڵە لە دوو عیللە کە حەذف و قـەطعن ئاوا (فاعـلاتن) بەحەزف دەبێ بە(فاعـلا) بەقـەطعیش دەبێ بە(فاعل ـــــ فعلن – –)، وەک:

زادَنی لَوْمُكَ إضرَارَا   إنَّ لِی فِی الحُبِّ أنْصَارَا

لە کوردیشا وەک:

تۆ کە نابی بەگوڵی بۆندار   بۆ دەبی بەخاری پڕ ئازار

توکنابی: بَکُلِیْ : بندار   بُودَبی با: خارپڕ: ئـازار

–ب--: ب ب –: –ْ –ْ   –ب– – : –ب–: – –ْ

فاعلاتن: فعلن : فعلن   فاعلاتن : فاعلن: فعلن

٣- زەربی سێیەم موشەعەعەس: (فعلن × فالاتن = ب ب – × – – –) (٧) وەک:

لَیْسَ مِنْ بَعْدِ الصِّبَا أمَـــلٌ   لامرئٍ یَهْوی غُصُونَ اْلبَانِ

لَیْسَمِنْبَعْ: دصصبا: أملـنلِمْرِئِنْیَهْ : وَیغضو: نلبانی

–ب-- : –ب– :ب ب–   –ب--: –ب– : – – –

فاعلاتن: فاعلن : فعلـن   فاعلاتن: فاعلن: فالاتن = مفعولن

ئەم زەربە بەلێپـتـرکـردن سەروادار – تەصـریع – دەکـرێ، چونکە عـەرووز مـەحـذوفی مـەخـبـوونە، واتە: لە (فـاعـلاتن)ی سـاخ، بەخـەبن (ا) و بەحـەذف (تن)ی لێ قـرتاوە، مـاوەتەوە (فـعــلا = فـعلن ب ب –) بەڵام لە (فـاعــلاتن)ی ضـەربی بەرابەری، تەنیـا (ع)ەکەی لێ کرتاوە بەتەشعیث، ماوەتەوە (فالاتن) کەواتە: دەبێ لە (فعلن ب ب –)ی عەرووز دوو ئەلف زیاد بکرێ تا دەبێ بە(فالاتن) یا (فاعاتن ـــــ مفعولن) ئاوا (ف ا ع ا ل ن ـــــ فاعالن ـــــ مفعولن!).

عەرووزی چوارەم: مەشطوری صەحیح هەر خۆیشی زەربە (دروستە کە خەبنیش بکرێ) ئاوا (فاعلن، فعلن) (٨) وەک:

یـــا لبکر لا تنوا   لیس ذا حین ونا

دارت الحرب رحی   فادفعوها برحی

٥- وەک دەزانین لە مەدیدا خەبن و کەف و شەکل و موعاقەبەی صەدر و موعاقەبەی عـەجز و مـوعـاقـەبەی تەرەفـەین هەیە، جـا وا ئەم چەند هۆنراوە بۆ زیادە ڕوونکردنەوە دەنووسین:

١- دێڕی مەخبون (ومتی ما یع...) لە سەرەتای بەحرەکەوە ڕەت بوو.

٢- دێڕی مەکفوف (فاعلات – ب – ب) وەک:

لَنْ يَــزَالَ قَوْمُنَا مُخْصِبين   صالحِينَ مَا اتَّقَوا وَاسْتَقَامُوا

فاعلات. فاعلن. فاعلات   فاعلات. فاعلن. فاعلاتن

٣- دێڕی مەشکول (فعلات) وەک:

لِمَنِ الـدِّيَــارُ غَيَّــرَهُــنَّ   كلُّ دَانِي المُزْنِ جَوْنِ الرَّبابِ

فعلات. فاعلن. فعلات   فاعلاتن. فاعلن. فاعلاتن

٤- موعاقەبەی صەدر، وەک (فعلن)ی پاش (فاعلاتن) لە شیعری ضەربی مقصوردا، کە نۆرەکرتێی کردووە لەگەڵ نوونی (فاعلاتن)ی پێشی ئاوا: (تحسب الهَجْرَ حَلاَلاً لَهَا ـــــ فاعلاتن + فعلن + فاعلن = -ب-- + ب ب - + -ب-) بڕوانە زەربی/٦ (تۆ کە نابی بەگوڵی...).

٥- موعاقەبەی عەجز، وەک یەکەم پێی مەکفوف لەم دێڕەدا، نۆرەکرتێی کردووە لەگەڵ (فاعلن)ی دوای خۆیدا، ئاوا: (لن یزال = فاعلات -ب-ب + قومنا = فاعلن -ب-).

٦- دێڕی تەرەفەین لە مەدیددا:

لَيْتَ شعري هَلْ لَنَا ذاتَ يَوْمٍ   بِجنوبٍ فارعٍ مِنْ تَــلاَقي

فاعلاتن. فاعلن. فاعــلاتن   فعلات. فاعلن. فاعلاتن

ئەوەتا (فعلات ب ب - ب)ی سەرەتای نیوەی دووەم، لەگەڵ (فاعلاتن)ی پێشی کە عەرووزە و لەگەڵ (فاعلن)ی پاشی کە ناواخنە، نۆرەکرتێی کردووە، ئەلفەکەی لەگەڵ نوونی فاعلاتن و نوونەکەی لەگەڵ ئەلفی (فاعلن)ی پاشی. بڕوانە دێڕی مەشکوولی ئەم بەحرە، کە پێی عەرووزی موعاقەبەی تەرەفەینی وا تیادا، بەڵام پێی یەکەمی گەرچی مەشکوولە بەڵام موعاقەبەی تەرەفەینی تیادا نییە، چونکە خەبنەکەی موعاقەبەی لەگەڵ پێشی نەکردووە، چونکە خۆی لە سەرەتاوەیە پێشی نییە، کەواتە مەرج نییە هەموو مەشکوولی معاقبەی طەرەفەینی تیادا بێ!!

٧- بۆ خۆڕاهێنان و قاڵبوون لەسەر گوتن و تەقطیعی شیعری کوردی لەم بەحرەدا، بڕوانە: (عەرووزی نامی ل - ١٠٩ صیحەتێ چاو جوان... تاد).

پاڵفتەی دەریای مەدید:

دەریای مەدید چوار عەرووز و هەشت زەربی هەیە:

آ- عەرووزی یەکەم ساخە (صەحیحە، سالمە) یەک زەربی هەیە وەک خۆی ساخ: (فاعلاتن - ب - - × فاعلاتن - ب- -) دروستە یەکێکیان، یا هەردووکیان خەبنکراو بن بڕوانە شیعری (ومتی مایع... لە زیحافەکانی ئەم بەحرەدا) (١).

ب- عەرووزی دووەم مەحذوفی نامەخبوونە سێ زەربی هەیە:

١- مەقصور (فاعلن - ب - × فاعلان - ب -ْ) (٢).

٢- مەحذوف وەک خۆی (فاعلن - ب - × فاعلن - ب -) (٣).

٣- ئەبتەر (فاعلن - ب - × فعلن - -) (٤).

ج- عەرووزی سێیەم: مەحذوفی مەخبوونە، سێ زەربی هەیە:

١- مەحذوفی مەخبون (فعلن ب ب - × فعلن ب ب -) (٥).

٢- ئەبتەر (فعلن ب ب - × فعلن - -) (٦).

٣- مشعث (فعلن ب ب - × فالاتن - - -) (٧)

د- عەرووزی چوارەم: مەشطوری ساخ هەر خۆشی زەربە، دروستە یەکێکیان یا هەردووکیان خەبن بکرێن: (فاعلن × فاعلن) یا (فاعلن × فعلن) یا (فعلن × فاعلن = ب ب - × - ب -) (٨). ئەم زەربە لە لای هەندێ لە زانایانی عەرووز، مەجزوئی رەمەلە، کە عەرووز و زەربەکەی مەحذوف بێ، جا لەسەر ئەم فەرمایشتە عەرووز و زەرب لە یەکتر جیاوازن، کەواتە: ڕاستە کە بگوترێ: ڕێ دەکەوێ عەرووز و زەربەکە لەسەر (فاعلن - ب -) یا (فعلن ب ب -) بن، بەڵام لەسەر ڕای ئەوانەی کە دەفەرموون مورەببەع (مشطور)ی مەدیدە، مەشطوریش عەرووز و زەربەکەی یەک پێیە، مەبەست لەوە کە دەڵێین: (مەشطوری ساخ هەر خۆشی زەربە، دروستە یەکێکیان یا هەردووکیان خەبن بکرێن) مەبەست لەمە ئاخری دێڕەکانە، یا نیوەی دێڕە مەشطورەکە لەگەڵ ئەو نیوەکەی تریدا، وەک لەم چەند شیعرەوە ئەمە ڕوون دەبێتەوە:

یــالبکر. لاتنوا   لیس ذا حین ونــا

فاعلاتن. فاعلن   فاعلاتن. فعلــن

یالبکرن. لاتنــو   لیسذاحی. نونــا

دارت الحرب رحى   فادفعوها. برحـى
فاعلاتن. فعلـن   فاعلاتن. فعلـن
دارت لحر. برحـن   فدفعوها. برحـى
بؤس للحرب التى   تركت قومى سدى
فاعلاتن. فاعلـن   فعلاتن. فاعلـن
بئسللحر. بـللتى   تركت قو. ميسدى

کلیلی دەریای مەدید:

لِمَدِيد الشِّعْرِ صِفَاتُ   فاعلاتن فاعلن فاعلاتن

شێخ مەعروفی نۆدێ - ڕەحمەتی خودای لێ بێ - دەفەرمووێ:

مَدَّنِي مَنْ وَجْهُهُ بَدْرٌ داجٍ   وَصْفُهُ يَحْلُو لِمَنْ كَانَ يَتْلُو

(بڕوانە: ١- الابجدیە - تێبینی/ک).

٣- (بەحری بەسیط):

بڕوانە: زیحاف و گۆڕانکارییەکانی دەریای بەسیت لە لیستی سیازدەدا: سێیەم. دەریای سێیەمی بەکار هاتووە لە بازنەی یەکەم و ئاخر دەریای بەکار هاتووە لەم بازنەیە، چوارەم دەریایە لە کۆی ئەو دەریایانەی سەر بەم بازنەیەن کە ئەم چوارەن: ١- تەویل ٢- مەدید ٣- مستطیل (مهمل) ٤- بەسیط. بەسیط بەتەواوی و بەمەجزوئی و بەمەشتووری هاتووە، لە بازنەی خۆیدا هەشت پێی هەیە بەم شێوەیە:

مستفعلن : فاعلن : مستفعلن : فاعلن
- - ب -: - ب -: - - ب -: - ب -
(١) : (٢) : (٣) : (٤)

مستفعلن : فاعلن : مستفعلن: فاعلن
- - ب -: - ب -: - - ب -: - ب -
(٥) : (٦) : (٧) : (٨)

لە کوردیدا بەسیتی هەشتی عەرووز و زەربی ساخ زۆرە، بەپێچەوانەی عەرەبی، عەرەبی دەبێ مەخبوون بن.

١- گۆڕانکارییەکانی:

١- خەبن ٢- تەی ٣- خەبل ٤- تەذییل ٥- قەتع ٦- تەخلیع

شیکردنەوەی ئەم گۆڕانکاریانە:

١- خەبن لە بەسیتدا: آ- لابردنی سینی (مستفعلن)ە و ئەلفی (فاعلن)ە، هەموو (مستفعلن) و (فاعلن)ی لە بەسیتدا خەبنیان دروستە، چ حەشوو بن و چ عەرووز و زەرب بن، تەنانەت دروستە هەر هەشت پێیەکان خەبن بکرێن بەیەکەوە. لە عەرەبیدا خەبن لە عەرووز و زەربی یەکەمدا نیمچە پێویستە، بەساخی نەهاتووە، مەگەر بەشاذ، بەڵام لە کوردیدا مەرج نییە مەخبوون بن. لە پاش خەبن (مستفعلن) دەبێ بە(متفعلن ب - ب - ــــ مفاعلن) و (فاعلن) دەبێ بە(فعلن ب ب -).

ب- (مستفعلن) کاتێ بەقەتع دەبێ بە(مفعولن) خەبنی دروستە، دەبێ بە(فعولن) هەروا (مستفعلان)ی موزال لە بەسیطدا، خەبن و تەی، بەتەنها، یا بەیەکەوە دروستە.

٢- تەی لە بەسیتدا بریتییە لە لابردنی (ف)ێ (مستفعلن) و (مستفعلان) لە پاش تەی دەبن بە: (مستعلن - ب ب - ــــ مفتعلن) و (مستعلان - ب ب -ْ ــــ مفتعلان) بەڵام تەی لە (مفعولن) و (فعولن)دا، لە بەسیتدا دروست نییە. هەموو (مستفعلن)ی تەیی دروستە، چ حەشو بێ، چ عەرووز و زەرب بێ، بەڵام تەی لە (مستفعلن)ی موخەللەعدا شازە.

٣- خەبل (خەبن + تەی) لە هەموو (مستفعلن) و (مستفعلان)ێکی بەسیتدا دروستە لە پاش خەبل دەبن بە(فعلتن) و (فعلتان).

٤- تەذییل لە مەجزووئی بەسیطدا دروستە. (مستفعلن) و موزاحەفاتی بەتەذییل دەبن بە(مستفعلان) و (مفاعلان) و (مفتعلان) و (فعلتان). تەذییل تەنیا دەچێتە سەر پێی زەرب و لە زەربا نەگۆڕە، لە کاتی تەصریعدا لە عەرووزیشا دروستە.

٥- قەتع - کە لابردنی پیتی وەستاوی کۆتایی وەتەدی کۆیە و وێستاندنی پیتی پێشیەتی - لە بەسیطدا دەچێتە سەر (فاعلن) و (مستفعلن)، (فاعلن) بەقەتع دەبێ بە(فاعل ــ فعلن - -) و (مستفعلن) بەقەتع دەبێ بە(مستفعل ــ مفعولن - - -).

٦- تەخلیع لە زەربی موخەللەعی بەسیتا ڕوونی دەکەینەوە.

٢- بەسیط حەوت عەرووز و دە زەربی هەیە:

* عەرووزی یەکەم مەخبوونە، دوو زەربی هەیە:

١- زەربی یەکەم وەک عەرووزەکەی خەبنکراوە: (فعلن × فعلن = ب ب- × ب ب-) (١).

وەک: مَوْلاَیَ صَلِّ وَسَلِّمْ دَائِماً أَبَدَا   عَلَى حَبِیبِكَ خَیْرِ الخَلقِ کُلِّهِمِ

پارە پارەی:

مَوْلاَیَصَلْ: لِوَسَلْ : لِمْدَائِمَنْ : أَبَدَا

- -ب -: ب ب-: --ب- :ب ب-

مستفعلن: فعلن : مستفعلن: فعلن

عَلَى حَبِیـ: بِکَخَیـْ: رِلخَلْقِکُلْ: لِهِمِیْ

ب -ب -:ب ب-: --ب- : ب ب-

مفاعلن : فعلن :مستفعلن: فعلن

ئەم نموونەیە ئەم خاڵانەی وا تیادا:

١- تەواوە مەجزوء و مەشطور و مەنهوک نییە.

٢- پێی یەکەم و سێیەم و حەوتەمی ساخە، واتە: (صەحیح = سالم)ە، پێی دووەم و چوارەم و شەشەم و هەشتەمی خەبنکراون.

٣- بەسیتی هەشتییە، لە جۆری زەربی یەکەمی عەرووزی یەکەمە.

٤- ئەم زەربی یەکەمی بەسیتە تەصریع ناکرێ، بەڵام تەقفیە بکرێ جوانترە، وەک ئەم شیعرەی تر کە سەردێڕی ئەم چامەیەی بوردییەیە:

أمِنْ تَذکُّرِ جیرانٍ بِذی سَلَمِ + مَزَجْتَ دَمْعاً جَری مِنْ مُقلَةٍ بِدَمِ

ئەوەتا دەبینین (سلم ب ب -)ی عەرووز و (بدم ب ب -)ی زەرب لەم سەردێڕەدا، بەبێ گۆڕانکاری بەپتری، یا بەکەمی، هاوکێش و هاوسەروان، بەمەیش دەگوترێ: (تقفیه).

نموونەی ئەم یەکەمی بەسیتە بەکوردی، وەک صەفوەت - بەڕەحمەت بێ - دەڵێ:

بڕێژە ڕەحمەت خودا بەدائیمی تا ئەبەد

سەر خۆشەویستت کە چاترینی خەڵقە بەجەم

پارە پارەی:

بڕێژە ڕەح: مەتخودا: بەدائمی: تائەبەد

ب-ب- : - ب - : ب-ب-: -ب-

مفاعلن : فاعلن : مفاعلن : فاعلن

سەرخۆشەویس: تت کە چا: ترینی خەڵ: قەبەجەم

- - ب - : - ب - : ب - ب -: ب ب -

مستفعلن : فاعلن : مفاعلن : فعلن

لەم نموونە کوردییەدا ئەم خاڵانە ڕەچاو دەکرێن:

١- ئەم زیحافانە ڕوویان داوە: خەبن لە پێی یەکەم و سێیەم و حەوتەم و هەشتەما.

٢- پێی عەرووز ساخە، خەبنکراو نییە، شتی وا لە عەرەبیدا ناپەسەندە، بەڵکو بەشاز دادەنرێ، بەڵام لە کوردیدا، لەبەر سروشتی تایبەتی زمانەکە، کە وشەکانی ساکینی زیاترە، لە موتەحەریکی، وە سروشتی وەستاو و نەوەستاوی، گەلێ جیایە لە سروشتی وەستاو و نەوەستاو لە عەرەبیدا، لەبەر ئەمە عەرووزی ساخ لەم زەربەدا، لە کوردیدا مەقبوولە و ناپەسەند نییە. واتە: پێی عەرووز و پێی زەرب، لە زەربی یەکەمی عەرووزی یەکەمدا، لە کوردیدا، بەبێ شازێتی و ناوازەیی دروستە، کە صەحیح (سالم = ساخ) بێ.

٣- خوالێخۆشبوو سەفوەت لە تەقفیەی ئەم چامەیەیدا دەڵێ:

لە یادی هەمسایەکەی دانیشتویی ذی سەلەم

فرمێسکت کرد تێکەڵی خوێنێ کە ئەڕژا لە چەم

ئەم دێڕە ئەم خاڵە عەرووزییانەی تیادا ڕەچاو دەکرێن:

آ- عەرووز و زەرب ساخن (فاعلن × فاعلن) بەسیتی هەشتی تەواوە، لە جۆری زەربی یەکەمە، سەرواداره، تەصریع ناکرێ.

ب- پیتی مەدد لە هەندێ پێدا کورت کراوەتەوە و بەجووڵە دانراوە، بووە بەپیتی بزوێنی کورت و بەس، وەک: (لە یادی هەم = لَیَادِهَمْ = ب - ب = مفاعلن) بەڵام پیتی لین حسیبی پیتی بێ بزوێنی تەواوی بۆ کراوە، وەک: (سایەکەی = سایَکَیْ = فاعلن = - ب -).

ج- (ی)ی ئیزافە، کە خۆی پێیەکی وەستاوە، بزواو کراوە بەژێر و بزوێنەکەشی ئیشباع

کراوە، تا لە چەشنی خۆی پیتێکی مەدد دروست بووە، کە (ی)ێیەکی وەستاوە، و سەرەنجام (ی) کە بووە بەبڕگەیەکی درێژ ئاوا: (دانیشتوی = دانِشْتُیْ = - - - = مفعولن) کراوە بە(دانیشتویی = دانِشْتُیِیْ = - - ب - = مستفعلن).

د- لە زاراوی ناوچەی سلێمانیدا، زۆر جار لە کاتی ئاخاوتندا، تیپی ڕاناوی تاکی کەسی دووەم، گوێ پێ ناکرێ، ئیکتیفا بەبزوێنی پێشی دەکرێ، جا لە پێی (فرمێسکت کرد = فر + مێس + کت + کرد = - - - - = مفعولاتن)دا، ئەم یاسایە ڕەچاو کراوە، لەسەر ئەم شێوەیە: (فَرْمِسْکَکَرْدْ = - - ب - = مستفعلن) دەنا پێیەکە لەنگ دەبێ. هەروەک لەم پێیەدا وەتەدی کۆ لە جۆری کوردییە، هەروا (خوێنی) دانراوە بەدوو سەبەبی سووک.

ناری - بەڕەحمەت بێ - دەفەرمووێ (بەسیتی هەشتی تەواو - پیتی نوون):

باڵی هوما سێبەری زوڵفی پەرێشانی ژن
نافەیی میشکی خەتا: پەرچەمی ئەفشانی ژن

مەلا طاهیری مەلا عەبدوڵلای بەحرەکەیی دەڵێ:

وەک خاکی دەورەی رەسووڵ، بۆن خۆش نییە میسک و گوڵ
پیرۆزە گەر بەئوسووڵ، بۆن کەن و ماچ کەن بەدەم!!

منیش - خوا تەوفیقم بدا، بەڕەحمەتی خۆی، لەسەر تەواوکردنی ئەم پەڕاوە کەم وێنەیە، بۆ ئەم زەربە - دەڵێم:

خودا لەبەر پێغەمەر، خۆش بە لە تاوانمان
ئاواتمان بێنە دی هی دین و هی نیشتمان

هـ- بۆ ئەوەی لاوەکانمان قاڵ و شارەزا بن لە تەقطیع و هۆنینەوەی هۆنراو، بەپێی ئەم دەریای بەسیتە، بابڕوانە: (دیوانی نالی، پیتی نون، چامەی حەوت، لاپەڕە - ٣٣٣ - کە ئەمە سەردێڕەکەیەتی: (بەسیتی هەشتی تەواو):

دووری لە من خستەوە بێ سەبەبێ یاری من
باری خودایا! کە تۆ بگری سەبەبکاری من
= مستفعلن. فاعلن. مفتعلن. فاعلن   مستفعلن. فاعلن. مُسْتَفْعِلُنْ. فاعلن

یا بابڕوانە: دیوانی ناری ل-٤١ چامەی/١٣ + ل- ٧٥ پیتی -ن- چامەی - ٣٨).

سەردێڕی چامەی لاپەڕە حەفتا و پێنج:

مات و پەشێوم نەما صەبر و قەرار و شەکیب
چونکە عیلاجی نەبوو دەردی دڵی بێ طەبیب

سەردێڕی چامەی لاپەڕە حەفتا و پێنج: (باڵی هوما سێبەری...). یا بڕوانە: عەرووزی نامی، ل - ٨٦ هُوَ الحبیب الذي...

(ئەی سابیق و لاحیقی ڕشتەی هەموو ئەنبیا
(کُنْتُ نَبِیّآ) ئەکەم بەحوجەجەتی ئەذکیا... تاد).

٢- زەربی دووەمی عەرووزی یەکەم قەتع کراوە: (فعلن × فعلن ب - - × - -)(٢) وەک:

یَا لَیْلَةً لَیْسَ فِي ظَلَمائِهَا نُورُ   إلاَّ وُجُوهاً تُضَاهِیهَا الدَّنَانِیرُ
یَالَیْلَتَنْ : لَیْسَ فِي: ظَلَمائِهَا : نُورو   إلْلاَوُجو : هنتضا : هیهدنَا: نیرو
- -ب-: - ب -: - -ب -: - -   - -ب- : -ب -: - -ب-: - -
مستفعلن: فاعلن : مستفعلن: فعلن   مستفعلن: فاعلن: مستفعلن: فعلن

آ- لەم هۆنراوەدا هەقی عەرووز (فعلن ب ب -)ی خەبنکراوە، بەڵام لەبەر تەصریع بەنەقص، بەقەتع وەک زەربەکەی کراوە بە(فعلن - -)ی قەتعکراو. دیارە کە قەتع زیاتری لێ دەکرێ تا خەبن، هۆنەر لەم هۆنراوەدا لە پاش سەردێڕ، لە دێڕەکانی تردا، لە عەرووزدا چووەتەوە سەر خەبنکراو، ئاوا:

یَا لَیْلَةً لَیْسَ فِي ظَلَمائِهَا نُورُ   إلاَّ وُجُوهاً تُضَاهِیهَا الدَّنَانِیرُ
حُورٌ سَقَتْنِي كَأسَ المَوْتِ أعیُنُهَا   مَاذَا سَقَتْنِیهِ تِلْكَ الأعْیُنُ الْحُورُ

تا کۆتایی (بڕوانە: میزان الذهب ص ٤٣).

ب- لەم هۆنراوەدا ریدف پەیڕەو کراوە، چونکە لە دووهەمی بەسیطدا، کە مەقطوعە، شاعیران ریدف پەیڕەو دەکەن، لەم هۆنراوەدا ریدف تێکەڵە لە واو و یێ (نور، دنانیر، حور، منشور، تکفیر، محذور...).

ج- نموونەی تەصریعکراوی ئەم زەربی قەتعکراوی ریدفدارە لە کوردیدا، وەک:

خودا لەبەر پێغەمەر، خۆش بە لە تاوانم
سەیرت بکەم لە بەهەشت، بەهەردوو چاوانم

خودا هەتا سەر خەڵات بکەی بەنووری ئەتۆ
دوو چاوی ساخ، بۆ تەماشا و دەوری قورئانم
ڕاستە کە تاوانی من زۆرە وەکو خۆڵی زۆر
ئومێد دەکەم لێم ببووری چونکە میوانم

نموونەی تەصریعکراوی ئەم زەربە، ئەم شیعرانەی موتەنەببییە:

عيدٌ بِأَيَّةِ حَالٍ عُدْتَ يَا عيدُ   بِمَا مَضَى أَمْ بِأَمْرٍ فيكَ تَجديدُ
أَمَّا الأَحبَّةُ فالبَيْدَاءُ دُونَهُمْ   فَلَيْتَ دُونكَ بَيدا دُونَهَا بيدُ
أَصَخَرَةٌ أنا ؟ مَالِي لاَ تُحَرِّكُنِي   هذِي المُدَامُ وَلاَ هذي الأَغَاريدُ
مَاذا لَقِيتُ مِنَ الدّنيا وَأَعْجبه   أَنِّي بِمَا أَنَا بَاكٍ مِنْهُ مَحْسُودُ

یا وەک ئەم دێڕە:

أَضْحى التَنَائِي بَدِيلاً مِنْ تَدَانِينَا   وَنَابَ عَنْ طِيبِ لُقْيانَا تَجَافِينا

٥- عەرووزی دووەم مەجزوئی صەحیحە، سێ زەربی هەیە:

١- زەربی یەکەمی عەرووزی دووەم موزالە: (مستفعلن × مستفعلات – – ب – × – – ب –ْ) (٣) وەک:

يا طالِباً في الهَوَى مَا لاَ يُنَالْ   وَسَائلاً لَمْ يُعَفْ ذُلَّ السُّؤَالْ
وَلَّتْ لَيَالي الصِّبَا محمودةً   لَوْ أَنَّهَا رَجَعَتْ تِلْكَ اللَّيَالْ

شیعری یەکەم هی کاتی تەصریعە، شیعری دووەم ئاوا پارە پارە دەکرێ:

وَلْلَتْلَيا : للصبا : محمودتن   لَوْأَنْنَهَا : رَجَعَتْ: تِلْكَلْلَيَالْ
– –ب– : –ب–: – – ب –   – –ب– : ب ب –: – –ب–ْ
مستفعلن: فاعلن: مستفعلن   مستفعلن: فعلن: مستفعلان

یا وەک شێخ مەعروفی نۆدێ – ڕەحمەتی خودای لێ بێ – دەفەرمووێ:

بَسَطْتُ كَفِّي إلى جودِ الَّذي   يَقْضِي لِكُلِّ البَرَايَا كُلَّ حَاجْ

٢- زەربی دووەمی عەرووزی دووەم ساخە وەک عەرووزەکەی: (مستفعلن × مستفعلن). (٤) وەک:

مَاذَا وَقُوفِي عَلى رَبْعٍ خَلاَ   مُخْلَوْلِقٍ دَارِسٍ مُسْتَعْجَمٍ

پارە پارەکەی:

مَاذَا وُقُو : فِي عَلى: ربعن خَلاَ   مُخْلَوْلِقِنْ : دارسِنْ: مُسْتَعْجِمِنْ
– –ب– : – ب – : – – ب–   – –ب –: –ب –: – – ب –
مستفعلن: فاعلن : مستفعلن   مستفعلن: فاعلن : مستفعلن

٣- زەربی سێیەم لە عەرووزی دووەم قەتعکراوە: (مستفعلن × مفعولن) (٥) وەک:

يَا مَنْ دَمِي دُونَهُ مَسْفُوكُ   وَكُلُّ حُرٍّ لَهُ مَمْلُوكُ
كَأَنَّهُ فِضَّةُ مَسْبوكَةُ   أَوْ ذَهَبٌ خالِصٌ مَسْبُوكُ

شیعری یەکەم تەصریعە بەکەمی، لە دێڕی دووەمدا هەستیار چووەتەوە سەر زەربەکە، ئاوا پارە پارە دەکرێ:

كَأَنْنَهُو : فِضْضَتُنْ: مَسْبُوكَتُنْ   أَوْذَهَبُنْ : خالِصُنْ: مملوكُنْ
ب– ب–: – ب –: – – ب –   –ب ب–: – ب–: – – –
مفاعلن : فاعلن : مستفعلن   مفتعلن : فاعلن : مفعولن

پێی یەکەم خەبنکراوە، ئەوەیش دروستە، بەڵام پێویست نییە، هەر وەک خەبن لەم جێگەیەدا بگۆڕە، نەک نەگۆڕ، پێی چوارەم تەیکراوە، تەییش لەم شوێنەدا دیسان دروستە، نەک پێویست، پێی شەشەم قەتعکراوە، کە زەربە، قەتعیش لەم شوێنەدا پێویستە و نەگۆڕە، دەبێ لە هەموو دێڕەکانی چامەکەدا، یان هۆنراوەکەدا پەیڕەو بکرێ.

* عەرووزی سێیەم مەقطوعە، یەک زەربی هەیە وەک خۆی مەقطووع (٦) وەک:

وكُلُّ ذِي إِبِلٍ مَوْرُوثُ   وكُلُّ سَلْبٍ مَسْلُوبُ
وكُلْلُذِي : إبلن: مَوْرُوثن   وكُلْلِذِي: سَلَبِنْ: مسلوبن
ب–ب–: ب ب–:– – –   ب–ب–: ب ب –:– – –
مفاعلن: فعلن: مفعولن   مفاعلن : فعلن :مفعولن

ئەم دێڕە – گەرچی عەرووز و زەربی لەسەر یەک کێشن – بەڵام چونکە هاوسەروا نین و پیتی ڕەوییان جیایە، نە موصەررەعە و نە موقەففایە، ئەمە پێویستی بەتەصریع نییە، چونکە زەرب و عەرووز هەردوو مەقطوعن، بەڵام وا جوانە تەقفیە بکرێ، ئەگەر ئەم شیعرە بکرێ بەسەردێڕ تەقفیە دروست دەبێ ئاوا:

وكُلُّ ذِي خُلُقٍ مَحْبُوبُ   وكل ذِي طَمَعٍ مَغْلُوبُ

* عەرووزی چوارەم مەجزوئی مەخبونی مەقطووعە، پێی دەگوترێ مخلّعي بەسيط، يەک زەربی هەیە وەک خۆی (٧). وەک:

كَآبَةُ الذُلِّ في كِتَـــابي   ونَخْوَةُ العِزِّ في جَوَابـــي
قَتَلْتَ نَفْساً بِغَيرِ نفسٍ   فَكَيْفَ تَنْجُو مِنَ العَذَابِ
قَتَلْتَنَفْ: سنْبِغَيْ: رِنفسن   فَكَيْفَتَنْ: جومِنَلْ: عَذَابى
ب–ب–: –ب –: ب––   ب–ب–: –ب –: ب– –
مفاعلن: فاعلن : فعولن   مفاعلن : فاعلن : فعولن

پێی یەکەم و چوارەم خەبن کراون، ئەوە شتێکی دروستە، بەڵام نەگۆڕ نییە لەم شوێنەدا، وەلێ خەبن و قەطع و جەزء، لە عەرووز و زەربی ئەم شوێنەدا، لەم جۆرە زەربەی بەسیتا مەرجە و پێویستە. شیعری یەکەم سەروادارە، هەروا شیعری دووەم، ئەم زەربە پێویستی بەتەصریع نییە، چونکە لە تەصریعدا دەسکاری کێش دەبێ بکرێ لە عەرووزدا، دەی ئەم زەربە کێشی عەرووز و زەرب بەبێ دەسکاری چون یەکن!

* عەرووزی پێنجەم مەشتووری ساخ، هەر خۆشی زەربە (٨) وەک ئەحمەد شەوقی –ڕەحمەتی خوای لێ بێ –دەڵێ:

تِلْكَ شُمُوسُ الدُّجى أمْ ظَبَيَاتُ الخَيَمْ
تُقْـبِلُ في مَـوكبٍ شقَّ سَنَاهُ الظُّلَمْ
اْنتَـثَرتْ لُؤلؤاً في المُهَـجَـات اْنتظَمْ
تَمرَحُ في مَأمنٍ مثل حَمَامِ الحَرَمْ

پارە پارەی:

تِلْكَشُمُو: سُدْدُجى: أمْ ظَبَيَا: تلخَيَمْ   تُقْبِلُ في: مَوكبِنْ : شَقْقَسَنَا : هُلْظُلَمْ
–ب ب–: –ب– :–ب ب–: –ب–   –ب ب–: –ب– : –ب ب–: –ب–
مفتعلن : فاعلن : مفتعلن : فاعلن   مفعتلن : فاعلن: مفتعلن :فاعلن

* عەرووزی شەشەم مەشطوری موزال هەر خۆیشی زەربە (٩).

* عەرووزی حەوتەم مەشتوری مەقتوع هەر خۆیشی زەربە (١٠). بەپشتی خودا لە دواوە چەند ڕاهێنانێ لەسەر دەریای بەسیت ئەنجام دەدەین.

(چەند نموونەیەکی تایبەت):

آ– دێڕی وا هەیە لە بەسیطدا، گشت پێیەکانی خەبنکراون، وەک:

لَقَدْ خَلَتْ حِقَبٌ صُرُوفُهَـا عَجَبٌ   فَـــأحْدَثَتْ عِبَراً وأَعْقَبَتْ دُوَلا
مفاعلن. فعلن. مفاعلن. فعلن   مفاعلن. فعلن. مفاعلن. فعلن

ب– بەیتی وا هەیە گشت پێیە شەشییەکانی تەیکراوە، وەک:

انْطَلَقُوا غُدْوَةً وَانْطَلَقُوا بُكَرا   في زُمَرٍ مِنْهُمُو تَتْبَعُهَا زُمَرُ
مفتعلن. فاعلن. مفتعلن. فعلن   مفتعلن. فاعلن. مفتعلن. فعلن

ج– دێڕی مەخبول، کە ئەوەیە پێی (مستفعلن) ببێ بە(فعلتن).

وَزَعَمُوا أَنَّهُمْ لَقِيَهُمْ رَجُلُ   فَأَخَذُوا مَالَهُ وَضَرَبُوا عُنُقَهْ
فعلتن. فاعلن. فعلتن. فاعلن   فعلتن. فاعلن. فعلتن. فعلن

د– دێڕی خەبنکراوی موذال (مفاعلن):

قَدْ جَاءكُمْ أَنَّكُمْ يَوْماً إذا   مَاذُقْتُمُ المَـوْتَ سَوْفَ تُبْعَثُونْ
مستفعلن. فاعلن. مستفعلن   مستفعلن. فاعلن. مفاعلان

ه– دێڕی تەیکراوی موزال (مفتعلان):

يَا صَاحِ قَدْ أَخْلَفَتْ أَسْمَاءُ مَا   كَانَتْ تُمَنِّيكَ مِنْ حُسْنِ وِصَالْ
مستفعلن. فاعلن. مستفعلن   مستفعلن. فاعلـن. مفتعلان

و– دێڕی مەخبولی موزال (فعلتان):

هذا مقامي قريباً مِنْ أخي   كُلُّ امْرِئٍ قَائِمٌ مَعَ أخِيهْ
مستفعلن. فاعلن. مستفعلن   مستفعلن. فاعلن. فعلتان

ز– موخەللەعی مەتوی وەک:

خُلِقْتَ مِنْ بَهْجَةٍ وَطِيبٍ   إذْ خُلِقَ النَّاسُ مِنْ تُرَابِ

بِسْمِ اللّهِ الرَّحْمنِ الرَّحيمِ

وەک دەزانین ئەم سێ دەریایە سەر بەبازنەی جیاوازن، جا وا لەم نەخشەیەدا هەوڵ دەدەین کە زۆر بەئاسانی حاڵی ببین کە دەریاکان چۆن چۆنی لە بازنەکان دەردەهێنرێن. بەر لە هەموو شتێ دەبێ ئەم خاڵانە بۆ مافی تەواوی ئەم مەبەستە ڕەوان و ڕەچاو بکرێن.

یەکەم: ئەو پێیانەی کە دەریاکانیان لێ دروست دەبێ، لە ناو بازنەکانیاندا. ئەم دە پێیەن: ١- فعولن ٢- مفاعیلن ٣- مفاعلتن ٤- فاع لاتن ٥- فاعلن ٦- مستفعلن ٧- متفاعلن ٨- مفعو لات ٩- فاعلاتن ١٠- مستفع لن.

دووەم: ڕەچاو دەکرێ - وەک لە ئوصول التفاعیلدا دەرکەوت - کە هەموو یەکێ لەم دە پێیانە، لە ژمارەیێ، لە وەتەد و سەبەب دروست دەبن، هەموو سەبەب و وەتەدێکیش دادەنرێ بەبڕگەیەکی عەرووزی، وە هەموو بڕگەیێ استقلالیتی خۆی هەیە.

سێیەم: لەم خاڵەدا پێیەکانی شازدە بەحرەکەی خەلیل، لەسەر شێوەی خۆیان لە ناو بازنەکانیاندا دەنووسین، وە ژمارەی بڕگەی هەر دەریایەک دەنووسین. ئاماژە بەوە دەکەین کە ئەم دەریایانە سەر بەپێنج بازنەکەن، کە لەم پێنج بازنەیە بیست و دوو بەحر دەردێن، بەڵام شازدەیان لە کۆندا بەکارهاتوون و شەشیان موهمەل بوون.

١- طەویل: فعولن مفاعیلن فعولن مفاعیلن × ٢
٢- مەدید: فاعلاتن فاعلن فاعلاتن فاعلن × ٢
٣- بسیط: مستفعلن فاعلن مستفعلن فاعلن × ٢
= ٢٠ بڕگە (ب-١)= ٤٨ پیت

٤- وافر: مفاعلتن مفاعلتن مفاعلتن × ٢
٥- کامل: متفاعلن متفاعلن متفاعلن × ٢
=١٨ بڕگە (ب-٢)= ٤٢ پیت

٦- هەزەج: مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن × ٢
٧- ڕەجەز: مستفعلن مستفعلن مستفعلن × ٢
٨- ڕەمەل: فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن × ٢
=١٨ بڕگە (ب-٣)= ٤٢ پیت

٩- سەریع: مستفعلن مستفعلن مفعو لا ت × ٢
١٠- مونسەریح: مستفعلن مفعو لات مستفعلن × ٢
١١- خەفیف: فاعلاتن مستفع لن فاعلاتن × ٢
١٢- موزاریع: مفاعیلن فاع لاتن مفاعیلن × ٢
١٣- موقتەزەب: مفعو لات مستفعلن مستفعلن × ٢
١٤- موجتەث: مستفع لن فاعلاتن فاعلاتن × ٢
=١٨ بڕگە (ب-٤)= ٤٢ پیت

١٥- موتەقارەب: فعولن فعولن فعولن فعولن × ٢
١٦- موتەدارەک: فاعلن فاعلن فاعلن فاعلن × ٢
= ١٦ بڕگە (ب-٥)= ٤٠ پیت

چوارەم: چۆن چۆنی بازنەکان دروست بوون، وە چۆن ڕیز دەکرێن، وە چۆن چۆنی زەربی تەواو و زەربی مەجزوء و دێڕی مەشطور و دێڕی مەنهوک و دەریای کلیلی بازنەکان و دەرهێنانی دەریاکان لە یەکتری چۆن چۆنی ئەم جۆرە شتانە(صح) دەزانرێن؟ وەڵامی ئەم پرسیارانە لەم خاڵانەدا دەخوێنینەوە:

١- بازنەی جیاواز (دائرة المختلفة = دائرة الأجزاء المختلفة - بڕوانە: **٩٣** - الدائرة) بۆیە کراوە بەبازنەی یەکەم، چونکە بەحری تەویل و بەحری بەسیت سەر بەم بازنەیەن، وە لە کۆندا هەستیارە عەرەبەکان ئەم دوو دەریایەیان لە هەموو دەریاکانی تر، زیاتر بەکارهێناوە، زۆر بەکارهێنان دەبێ بەهۆی پێشخستنی بەکارهێنراو!.

٢- بازنەی تەبا (دائرة المؤتلف) بۆیە کراوە بەبازنەی دووەم، چونکە کامیلی وا تیادا، کە ئەمیش لە کۆندا وەک تەویل و بەسیت زۆر بەکارهاتوون.

٣- بازنەی هێنراو (دائرة المجتلب) بۆیە کراوە بەبازنەی سێیەم، چونکە وەتەد لە گشت پێیەکانیدا لە جۆری وەتەدی کۆیە، وەتەدی کۆیش پتر جێگەی هێزە هەتا وەتەدی مەفروق، کە سێیەکی ژمارەی وەتەدەکانی بازنەی پاشیەتی، کە بازنەی چوارەمە.

٤- بازنەی لەیەکچوو (دائرة المشتبە) بۆیە کراوە بەبازنەی چوارەم، چونکە دەریاکانی پترن لە بازنەی دوای خۆی و زۆرتریش بەکارهاتوون و بەژمارەی پیتیش زیاترن.

٥- بازنەی ساز (دائرة المتفق) دوا بازنەیە، کە بازنەی پێنجەمە.

٦- دەریای تەویل (بڕ: لیستی/١٣، یەکەم بەحری تەویل) دادەنرێ بەیەکەم بەحری دائیرەی یەکەم، کە بازنەی تەویلیشی پێ دەگوترێ، چونکە پێیەکانی بەوەتەد دەست پێ دەکەن، بۆیە پێشی دەگوترێ کلیلی بازنەی یەکەم، چونکە یەکەم دەریای ئەم بازنەیە و دەریاکانی تری ئەم بازنەیە لەم بەحرەوە فەکک دەکرێن و دەردەهێنرێن.

٧- دەریای وافیریش دادەنرێ بەکلیلی بازنەی دووەم، چونکە یەکەم دەریایەتی، بۆیەیش کراوە بەیەکەم دەریای چونکە بەوەتەد دەست پێ دەکا، بەحرەکانی تری ئەم بازنەیە بەسەبەب دەست پێ دەکەن، دەی وەتەد دادەنرێ بەبناغە بۆ سەبەب، چونکە کاتێ زیحاف دێ بەسەر سەبەبدا ئیعتیماد لەسەر وەتەدە. بازنەی دووەم بازنەی وافیریشی پێ دەگوترێ،

چونکە هەمـوو بازنەیێ دروسـتـە بەناوی یەکـەم دەریایەوە ناو بنرێ، کە دەبێ بەسـەرەتای خولانەوەی دەریاکانی بازنەکە و دادەنرێ بەکلیلی.

٨- دەریای هەزەجیش دادەنرێ بەکلیلی بازنەی سێیـەم - کە بازنەی هەزەجیـشی پێ دەگـوترێ - چونکە یەکـەم دەریـایەتی، بۆیەیش کـراوە بەیەکـەم دەریای، چونکە بەوەتەد دەست پێ دەکا، دوو دەریاکەی تری ئەم بازنەیە کە رەجەز و رەمـەلن، بەسـەبەبی سـووک دەست پێ دەکەن!

٩- بازنەی چوارەم نۆ بەحرە، شەشیـان بەکارهاتوون و سیانیـان پشتگوێ خراون، شەش بەحرە بەکار هاتووەکان تەنها موزاریعیان بەوەتەد دەست پێ دەکا، لەبەر ئەوە بەپێی قیاس بێ، هەقی وایە کـە بەحری موزاریع یەکـەم بەحری بازنەی چوارەم بێ، بەلاَم لەبەر ئەم دوو هۆیە نەکراوە بەیەکـەم: چونکە هەمـیـشـە بەمـەجزوئی بەکـار هاتووە، سـەرەڕای ئەوەیش راجیـایی هەیە لە بوونیـدا، ئەوەتا ئەخـفـەش دەڵێ: مـوزاریع و مـوقـتـەضـەب نین، چونکە عـەرەبان شیـعـریان پێ نەگـوتوون، زەجاجـیش دەفـەرمـووێ: (شیـعـر بەم دوو بەحـرە زۆر کەمە).

جا کـاتێ عـەرووززانەکان پێنج بەحرە بەکار هاتووەکانی تری بازنەی چوارەمـیـان سەرنج داوە، لەبارترینیـان بۆ کلیلی ئەم بـازنەیە بەحری سەریع بووە، چونکە لە زۆر ڕووەوە لەوان لەبەرچاوترە، لەبەر ئەوە بەحری سەریع دانراوە بەکلیلی بازنەی چوارەم، لەبەر ئەوە دروستە بەبازنەی چوارەم بگوترێ: بازنەی سەریع.

١٠- دەریای موتەقارەبیش دادەنرێ بەکلیلی بازنەی پێنجەم، چونکە بەوەتەد دەست پێ دەکا، بەبازنەی پێنجەم دەیشگوترێ: بازنەی موتەقاریب.

١١- سەرچاوەی بازنەکان بەحرە بەکار هاتووەکانن، سەرچاوەی بەحرەکانیش شیـعری شاعیرانن.

١٢- کـاتێ بازنەکـانیـان دانا، ناچار بوون بۆ کـۆنتـرۆڵکردنی بەحرەکان بەئاسـانی، چەند پێـیـەکی سـاخ، لە دە پێکەی لە ئوصـول تەفـاعـیـلدا ڕابووردن، دابنێن بەئەصڵ بۆ ئەو دائیرەیە، وە لەو پێیانەوە بەحرەکانی تری بازنەکە دەردەهێنرێن، وە مەرجە ئەو پێیانەی کە دەکـرێن بەسـەرچاوە و کلیلی بازنەکـە سـاخ بن، مـوزاحـەف نەبن، وە زەربێکی تەواو لە بەحـرەکـانی بازنەکـە دەکـرێ بەپێـوەر بۆ ژمـارەی پێـیـەکـانی. جـا پاش ئەوە کـە زەربە تەواوەکانی بەحرەکانی بازنەکە، بەهۆی بەحرە بەکار هاتووەکانەوە دیاری کران، ئیـتـر هەر

زەربێ، لە هەر بەحـرێ، دوو پێـی لەو زەربە تەواوانە کـەمـتـر بێ، دادەنرێ، بەمـەجـزوء، هەروەها شـەطر و نەهک بەپێی خـۆیان، ئەمـەیش بۆ ئەوە کـە تەوەرەی بازنەکـان تێک نەچێ، وە لە کاتی فەککی بەحرە فەرعییەکان لە بەحرەکانی پێشیان، یەک لە دوا یەک، هەر بەحرێ شیعری پێ نەگوترا بێ دایاننـاوە بەمهمل و پشتگوێ خرا و، ئەمەیش ناچارییە دەنا بازنەکە ناخولێتەوە.

هەروا هەر کـاتێ گـۆڕان و گـۆڕینێ بەسەر پێیـەکی ساخی ئەو زەرب و بەحـرانەدا هات، ئەوە لە جۆری ئەو زیحاف و عـیللەتانەن، بەزیادە، یا بەنەقص، کە لە نەخشـەکانی زیحاف و عـیللەتەکاندا ڕوونمان کردنەوە، لە نەخشەی یەکەوە هەتا نەخشـەی شەش، وەک خەبن و تەی و خەبل و تەرفیـل... تاد.

١٣- لە کۆندا بەپێی ئیـسـتـیـقرایێ، کە خەلیل کردی، شیـعـرە گوتراوەکانی هەسـتیـارە دێرینەکان، حەصر بوون لە پێنج بازنەدا. بەلاَم لە ڕاستیدا دروستە بازنەی تر دابهێنرێ، وە بەپێی دەریاکانی ئەو بازنە تازانە هۆنراوی نوێ بگوترێ.

١٤- هەر بەحـرێکی کلیل، بەچەند پێ خـوێندرایەوە، دەبێ بەحـرەکـانی تریشی ئەو ژمارەیان بۆ بڕیار بدرێ، بەوێنە دەریای تەویل، چوار پێی پێنجی و چوار پێی حەوتییە، پێ پێنجییەکان بریتین لە وەتەدێکی کۆ و سەبەبێکی سووک و، پێ حەوتییەکان بریتین لە وەتەدێکی کۆ و دوو سەبەبی سووک، دەی هەموو بەحرەکانی تری بازنەی تەویل، بریتین لە چوار پێی پێنجی و چوار پێی حەوتی لەسەر هەمـان شێوە و بونیـاد، بەبێ کـەم و پتری، بگرە هەر زیحاف و عیللەتێ لە پێیـەکانی دەریای کلیلدا دروست بێ، لە پێیەکانی دەریا فەرعـییەکانیشدا دروستە، خۆ ئەگەر بەحرێ، یا زەربێ لە بەحرێکی بەکارهاتوو پێیەکانی کەمتر بوو لە پێیەکانی دەریای کلیل، ئەگەر دوو پێی کەمتر بوو مەجزووئە، دووسێیەکی کەمتر بوو مەنهوکە، نیو دێڕی کەمتر بوو مەشطورە.

١٥- نموونەیێ لە جەرەیانی زیحاف و گۆڕانکاری، لە بەحری مفکوک منە و مفکوکدا، لە بازنەکاندا. دەڵێین:

١- تەویلی ساخ: فعولن مفاعیلن فعولن مفاعیلن.

١- مەدیدی ساخ: فاعلاتن فاعلن فاعلاتن فاعلن

٢- تەویلی موزاحەف: فعو/ل (مفاعیل + مفاعلن) فعول (مفاعیل + مفاعلن)

٣- مەدیدی موزاحەف: فعو/ل (فعلاتن + فاعلات) فعلن (فعلات+فاعلات) فعلن.

١٦- چەند بەحرێکی تری پشتگوێخراو هەیە، ئێمە لەم لیستەدا سەرژمێرمان نەکردوون، وەک مقلوبی بەسیت (فاعلن + مستفعلن + فاعلن + مستفعلن × ٢) کە وەک بەحری مەدید لە بەحری طەویل دەردەهێنرێ.

١٧- چۆن چۆنی بەحرێ لە بەحری پێش خۆی دەردەهێنرێ؟

آ- کاتێ بەپێی ئەم خاڵانەی باس کران بەحری کلیل لە بازنەدا، دیاری کرا، ئەوجا هەموو پێیەکانی بەساخی، بڕگە بڕگە دەکرێن، لە ناو نەخشەیەکا - وەک لە دواوە کراوە - بەجیا جیا دەنووسرێن، هەموو سەبەبێ و هەموو وەتەدێ بەجیا لە خانەیەکدا دەنووسرێن، ئاوا: فعولن ـــ (فعو) (لن) وە (مفاعیلن) ئاوا: (مفا/عی/لن) لە سێ خانەدا دەنووسرێ، ئەوە دادەنرێ بەبەحری یەکەم و بەبەحری کلیلی بازنە.

ب- لە پلەی دووەمدا یەکەم بڕگەی یەکەم پێی بەحری کلیل لە سەرەتای کێشەکەوە لە خانەکەی خۆیەوە دەگوێزیتەوە بۆ پاش دواترین بڕگەی دێڕەکە، وە لەوێ دایدەنێین ئەوجا لە سەرەتاوە دەست دەکەین بەخوێندنەوەی، سەبەب بەسەبەب و وەتەد بەوەتەد، بڕگە بەبڕگە، تا کۆتایی لەسەر شێوەی بەسط لە عیلمی وەفقدا، وەک لە بڕگەی (ج)دا ڕوونی دەکەینەوە.

ج- جا پاش ئەوەی کە هەموو پێیەکانی بەحری کلیلمان، بەساخی، بڕگە بڕگە، لە ناو خانەکانی ڕیزی یەکەمی نەخشەکەدا دانا، لەسەر شێوەی وەفق، دەست دەکەین بەدانانی بڕگەکانی، لە ناو خانەکانی ڕیزی دووەمی نەخشەکەدا، تا ڕیزی دووەمیش تەواو پڕ دەبێتەوە، ئەوجا لەسەر شێوەی پێشوو ڕیزی دووەم دەگوێزینەوە بۆ ڕیزی سێیەم، هەتا لەناکاو دەگەڕێینەوە بۆ سەر دەقی ڕیزی یەکەم، کە ئیتر بازنەکە تەواو دەبێ.

ئێستا بۆ پتر ڕوونکردنەوە ئەم ڕستەیە بەسط دەکەین، لەسەر شێوەی وەفق، هەتا بۆ پڕکردنەوەی نەخشەی بازنەکان، بەهرەی لێ وەربگرین:

	١	٢	٣	٤	٥	٦	٧	
١	ئە	وە	سە	بە	تە	کە	یە	= ئە وە سە بە تە کە یە
٢	وە	سە	بە	تە	کە	یە	ئە	= وە سە بە تە کە یە ئە
٣	سە	بە	تە	کە	یە	ئە	وە	= سە بە تە کە یە ئە وە
٤	بە	تە	کە	یە	ئە	وە	سە	= بە تە کە یە ئە وە سە
٥	تە	کە	یە	ئە	وە	سە	بە	= تە کە یە ئە وە سە بە
٦	کە	یە	ئە	وە	سە	بە	تە	= کە یە ئە وە سە بە تە
٧	یە	ئە	وە	سە	بە	تە	کە	= یە ئە وە سە بە تە کە
٨	ئە	وە	سە	بە	تە	کە	یە	= دێڕی ئەصڵ = ئەوە سەبەتەکەیە

ئەوەتا لە ئەنجامی ئەم بەسطەدا، حەوت خوێندنەوەی جیاجیا دروست بوو، دەی لە بازنەکانیشدا، بەهۆی ئەو جێگۆڕکێیەوە خوێندنەوەی جیا جیا دروست دەبێ، کە هەر خوێندنەوەیێ دادەنرێ بەبەحرێ، ئەمەیش وێنەی نەخشەی هەر پێنج بازنەکانە لە دواوە، لەگەڵ ژمارە و ناوی بەحرەکانیان.

ناوی بەحر	ژمارەی مستعمل	مستعمل	محمل		
١- تەویل	١	=		فعو لن مفا عی لن فعو لن مفا عی لن فعو لن مفا عی لن فعو لن مفا عی لن	بازنەی یەکەم برێتییە لە پێنج دەریا، سیانی بەکار هاتوو، دوانی پشتگوێخراو
٢- مەدید	٢	=		فا علاَ تن فا علن فا علا تن فا علن فا علا تن فا علن فا علا تن فا علن	
٣- مستطیل			=	مَفَا عی لن فعو لن مفا عی لن فعو لن مَفَا عی لن فعو لن مفا عی لن فعو لن	
٤- بسیط	٣	=		مُسْ تف علن فا علن مس تف علن فا علن مس تف علن فا علن مس تف علن فا علن	
٥- ممتد			=	فا علن فا علا تن فا علن فا علا تن فا علن فا علا تن فا علن فا علا تن	
دیسان تەویل				فعو لن مفا عی لن فعو لن نفا عی لن فعو لن مفا عی لن فعو لن مفا عی لن	بازنەی یەکەم تەواو
٦- وافیر	٤	=		مفا عَلَ تن مفا عَلَ تن مفا عَلَ تن مفا عل تن مفا عل تن مفا عل تن	بازنەی دووەم سێ بەحرە، دوانی بەکارهاتوو، یەکێکی پشتگوێخراو
٧- کامل	٥	=		مُتَ فا علن مُتَ فا علن مت فا علن مت فا علن مت فا علن مت فا علن	
٨- متوافر			=	فا علا تُكَ فَا علاَ تُكَ فا علاَ تُكَ فا علاَ تك فا علا تك فا علا تك	بازنەی دووەم تەواو
٩- هزج	٦	=		مفا عی لن مفا عی لن متفا عی لن مفا عی لن مفا عی لن مفا عی لن	بازنەی سێیەم تەواو، دیسان گەڕایەوە سەر هەزەج. سێ بەحرە هەر سێکیان بەکار هاتوون
١٠- رجز	٧	=		مس تف علن مس تف علن مس تف علن مس تف علن مُسْ تف علن مس تف علن	
١١- رمل	٨	=		فا علا تن فا علا تن فا علا تن فا علا تن فا علا تن فا علا تن	

پاڵفتەی دەریای بەسیت:

دەریای بەسیت حەوت عەرووز و دە زەربی هەیە:

عەرووزی یەکەم مەخبوونە، دوو زەربی هەیە:

١- عەرووزی مەخبون و زەربی مەخبون وەک: (فعلن ب ب- × فعلن ب ب -)-١-

٢- عەرووزی مەخبون و زەربی مەقتوع وەک: (فعلن ب ب - × فعلن - -) -٢-

عەرووزی دووهەم مەجزوئی ساخە، سێ زەربی هەیە:

١- عەرووزی مەجزوئی ساخ و زەربی موزال: (مستفعلن - - ب - × مستفعلان - - ب -ْ) -٣-

٢- عەرووزی مەجزوئی ساخ و زەربی مەجزوئی ساخ: (مستفعلن - - ب - × مستفعلن - - ب -) -٤-

٣- عەرووزی مەجزوئی ساخ و زەربی مەجزوئی مقطوع: (مستفعلن - - ب - × مفعولن - - -) -٥-

عەرووزی سێیەم مەقطوعە، یەک زەربی هەیە مەقطوعە وەک خۆی:

(مفعولن - - - × مفعولن - - -) -٦-

عەرووزی چوارەم مەخبونی مەقتوع، یەک زەربی هەیە وەک خۆی: (فعولن ب - - × فعولن ب - -) -٧- بەم زەربە دەگوترێ: مخللەعی بەسیت.

عەرووزی پێنجەم مەشطوری صەحیح هەر خۆیشی زەربە: (فاعلن - ب - × فاعلن - ب -) -٨-

عەرووزی شەشەم مەشطوری موذال، هەر خۆیشی زەربە: (فاعلان - ب -ْ × فاعلان - ب -ْ) - ٩ -

عەرووزی حەوتەم مەشطوری مقطوع: (فعلن - - × فعلن - -) - ١٠ -

کلیلی دەریای بەسیت: مستفعلن فاعلن × ٤. شێخ معروفی نۆدێ - ڕەحمەتی خودای لێ بێ - دەفەرمووێ (بڕ: ١ - الابجدیة - تێبینی - ک).

آ- بَسَطْتُ نَحْوَ إله العَرْشِ كَفٌ رجى   والمرتَجى رَبَّـــهُ مُسْتَاهِــلُ لِمنح

ب- إنَّ البسيطَ لَدَيْـه يُبْسَـطُ الْامَلُ   مستفعلن فاعلن مستفعلن فعلن

ج- يَـــا حَارِ لاَ أرْمَيَنْ مِنْكُمْ بِدَاهِيَةٍ   لَــمْ يَلْقَهَا سُوقَــةٌ قبلي وَلاَ مَلِكُ

نموونەیەکی کوردی لە هۆنراوی سالم (بەسیتی هەشتی موزال):

ئاوی حــەیاتی منە بۆســەیی لێــوی حــەبیب
حــاڵی مــەمــاتی منە، دیدەنی ڕوویی ڕەقــیب
شــانە لە زوڵفت مــەدە، جــێی دڵی ئاوارەیە
حەیفە مەشێوێنە سا مەسکەنی مسکین غەریب
غــــەیری لەبت کێ دەکــــا چارەیی دەردی دڵم
نەبضی من و، دەردی من، دوورە لە فـیکری طبـیب
دیدە و ئەبرۆیی تۆ فــتنەیی مــاهی صــەفــەر
دیدەیی جــادوویی تۆ مــایەیی حــیلە و فــەریب
ڕەونەقی گــوڵشــەن دەچێ، شــاهدی گــوڵ ون دەبێ
ئاخــری مــاهی بەهار، قــوڕ بەســەری عــەندەلیب
ضیددی یەکن، یەک بەیەک، ناروخەس، ئاو و نمەک
شاهیی و عــەهد و وەفا، سالم و صــەبر و شەکیب

بەحرەکەییش دەڵێ:

ئەی دڵ! مــەڕێ: (چم نەمــا: کــردوومــە تاوانی وا)
لە ڕاست خــەڵاتی خــوا، ییێکە چ زۆر بێ چ کــەم!!
مــوحــەممەدە ســەروەری، ئێــســتــاکــە و ئاخــری
ئادەمــیــزاد و پەری، عــارەب و کــورد و عــەجــەم[١]

ڕوونکردنەوە:

١- ئەوەی کە بڵێین چامەکەی سالم بەسیتی هەشتی مەتوی موزالە، ئایا ئەمە ڕاستە؟ لە وەڵامدا دەڵێین: لە کێش و قاڵب و دەریا خەلیلییەکاندا، شتی وا بەم ناوونیشانەیە نییە، بەڵام وەک دەزانین، هەستیارە عەرەبەکان و هەستیارانی گەلە موسوڵمانەکان - لە

(١) پێی سێیەم و چوارەمی لەتی یەکەم: (ناروخەس ئاو و نمەک) دەبێ ئاوا بخوێنرێتەوە: (نَارُخَسَا - ب ب - = مفتعلن + وُونَمَكْ - ب - = فاعلن). (بڕ: ناچاریەکان - ١٠١ + ١٠٠).

ژێر کــاریگەری هۆی زۆردا - لە ســەددا ســەد، پابەند نەبوون و نابن بەکــێــشــە خەلیلییەکانەوە، بەڵکو بەچەندین شێوە هەوڵیان داوە کە کێشەکانی خەلیل پەرە پێ بدەن، وە بەسەدان کێشی نوێی تر هۆنراو بهۆننەوە، گەرچی هەتا ئێستا هەستیارەکان هەر لەو سووڕگەدا دەخولێنەوە کە خەلیل ڕەنگڕێژی کردووە و بەردی بناغەکەیی داناوە، بەوێنە دەریای بەسیت، بەپێی زۆربەی سەرچاوەکان عەرووز و زەربەکانی، لە نێوانی سێ تا حەوت عەرووز و شەش تا دە زەربدان، کەچی مامۆستا شێخ جەلالی حەنەفی، قسە لە بەسیتی بیست و پێنجەم دەکا!!

٢- لە ڕاستیدا زۆربەی ئەو شێوە و زەربە نوێیانە، بەشێوەیێ لە شێوەکان دەچنەوە سەر بەحرە خەلیلییەکان، بەوێنە بەحری هەزەجی خەلیلی کۆن چوارییە، بەڵام نوێکەی لە عەرەبیدا شەشی هەیە، کۆنەکەیش - کە مەجزوئە - هەر کاری پێ دەکرێ لە عەرەبیدا. بەڵام لە فارسی و کوردی و تورکیدا هەزەجی هەشتی زۆرە، لە عەرەبیشدا پەیدا بووە، وەک:

يا أَرْحَماَ مِنْ كُلِّ رَاحمِينَ رُحْمَاكَ اْلْمُنَى + لِكُلِّ مَظْلُومٍ، وَقَهْرُكَ اْلمَنَى لِمَنْ جَنَى!

٣- کورد و فارس و تورک و گەلە موسوڵمانەکانی تریش، زۆر بەوردی و بەسەرنجەوە، عەرووزی خەلیلییان خوێندۆتەوە، لە یاسا و ڕێساکانی بەباشی تێگەیشتوون، هەر کەسێ لە لایەنی خۆیەوە بەپێی سروشتی زمانەکەی خۆی، سوود و بەهرەی لە هەموو ڕێسا و یاسا خەلیلییەکان وەرگرتووە، چ لە بواری ضەرورات و ڕوخسەتی شیعری و ناچاریە کــێــشــیــەکــاندا بێ، وە چ لە بواری چۆنێــتی و چەندێتی و عــیللەت و زیحــاف و گۆڕانکارییەکانی ناو پێیەکاندا بێ.

بۆ نموونە: تەذییل و تەرفیل و تەسبیغ، تەنیا لە زەربی مەجزووئی چەند بەحرێکا، لە عەرەبیدا هەن، کەچی ئەمان هاتوون لە مەجزوء و نامەجزوئی ئەو بەحرانەدا و، لە غەیری ئەو بەحرانەیشدا بەکاریان هێناون، تەنانەت لە هەندێ جۆری رەجەزی مورەففەلدا، هەموو پێیەکانی مورەففەلن ئاوا: مستفعلان مستفعلان × ٢.

٤- شتێ هەیە لە عەرەبیدا پێی دەگوترێ (لزوم ما لا یلزم). ئەمە لە کوردی و فارسی و عەرەبی نوێدا، بەجۆرێکی تر سەری هەڵداوە. بەوێنە ئەحمەدی خانی یاد زیندوو - ڕەحمەتی خوای لێ بێ - دەڵێ:

(القطعة في بحر البسيط المَطْوِيِّ) (بڕ: ١١٤ - زحاف).

١- گـەر تە دڤـێتن ببی مـیـر و سـەر و مـوعـتـەبەر
کـیـذبُ و خـیـلافێ مـەبێـژ گـەر تە بکەن کـەر بەکـەر[1]

٢- مـفـتـعلن فـاعلن مـفـتـعلن فـاعلن
مـەتوبیـە بەحـرا بەسـیت، لێ بکە جـارێ نەظەر

٣- (شَمل)ە بەلاَف بوونە، هەم ڤـێک کـەتنە (شـمله) بەڕ
زەربیـیـە مـافـووره هەم طەنفـەسـە ئەی باخـەبەر

٤- هەرب و هەزیمە رەڤین قـەرح و جـەراحـە برین
ضـد و عـدوّ دوژمنن، حـەرب و وەغـا هەردوو شـەڕ

٥- (زُحْـزِحَ) ئێ دووربویی (أزْلَفَ) ضـدّی ویـیـە
(أفْلَحَ) گـەر یا خـەلاص (صلد) قـەوی (صـەخـره) بەڕ

٦- حـینث و جـوناح و حـەرەج، ویزر و وەبال و ذونوب
(إثم)ە گونەه، غـیظ کـەرەب (کَرْبِ) غەمن (رأس) سەر

٧- ئەربە: وەطەر: ئیـحـتـیـاج: حەوجـەیی، هێـڤی ئەمـەل
(سَـمْعِ)ی بهـیـستن بەصـەر دیتن و نێـرین نەظەر

جا وا لەم لێکۆڵینەوە بەرکوڵەدا ئەم چەند خاڵانە دەخەینە ڕوو، بەمەبەستی ڕاهێنان و قاڵبوون:

آ- دەی ئەم چامەیە سەراسەر لە زەربی یەکەمی بەسیتە، لە جۆری کوردییە، کە هەشتی تەواوە، نەک مەخبوون، چونکە لە عەرەبیدا زەربی یەکەم مەخبوونە مەگەر زۆر کەم، ئەمە لە عەرەبیشدا نموونەی هەیە، وەک: (انطلقت غُدْوَةً...) یا وەک: (تِلْكَ شُمُوسُ الدُّجی... بڕ: فَنُّ التَقْطِیع الشِّعْرِيِّ ل - ٧٤)... تاد.

بەڵام ئەوەندە هەیە، چ لە عەرەبیدا و چ لەکوردی و فارسیدا، بەپێی یاسا خەلیلییەکان،

---

(١) ئەمەی خانی دەفەرموێ، دروشم و دەستووری گەورە پیاوانی سەردەمی خۆی بووە، بەڵام دروشمی گەورە پیاوان و سیاسەتمەدارانی ئەمڕۆ ئەمەیە:
گـەر دەتەوێ تۆ ببی مـیـر و سـەر و بەخـتـەوەر
نەکەی قسەی ڕاس بکەی، گەر تە بکەن کەر بەکەر

لەم دوو زەربەدا، مەرج نییە هەموو نییە هەموو پێیە شەشییەکانی لە گشت دێڕەکانی هۆنراوەدا تەیکراو بن، گەرچی دروستە بەبێ دیاری کردن، پێیەک یا دوو پێ، یا زیاتر، لە دێڕێکا، یا لە چەند دێڕێکا، لە چامەیەکا تەی کراو بێ. وەک لە دێڕەکانی نموونەکانی زەربەکاندا هەست بەشتی وا دەکرێ. کەواتە: هەر کاتێ هەستیار، بەئارەزووی خۆی، پابەند بێ بەم جۆرە کێشەوە، ئەوە لە چەشنی (لزومی ما لا یلزمە) چونکە پابەندبوون بەشتێ کە بەپێی ڕێسا دامەزراوەکان پێویست نەبێ لەم بابەتەتە، لە بنەڕەتدا (لزوم ما لا یلزم) پەیوەندی بەسەرواوە هەیە.

من ئێستا جگە لە چامەکەی خانی و نالی و سالم چەند چامەیەکی هەستیارانی ترم لە بەردەستدایە، هەموویان لەوە دەچن کە بەبەسیتی مەتوی لە قەڵەم درا بن، بەڵام لە ڕاستیدا، لە زۆر دێڕیاندا، وە لە گەلێ پێیاندا، مەگەر بەزۆرە خەرێ، دەنا مەتوی نین، واتە: شاعیر و هەستیارەکان لەم جۆرە چامە و هۆنراوانەدا، کاتێ زۆریان بۆ هاتووە، چاریان نەماوە چوونەتەوە سەر یاسا گشتییە بەرەڵاکان، کەواتە: مەگەر لەسەر بنیاتی ئەوە کە زۆربەی پێیەکانی ئەم جۆرە چامەیانە پێیان بگوترێ: مەتوی.

ب- لە هەندێ چاپدا، نیوە دێڕی یەکەمی دێڕی یەکەم ئاوایە: (گەر تە دڤێتن تۆ ببی...) بێژەی (تو) زیادە لەسەر کێش، لەبەر ئەوە هەڵەیە، هەڵەی نووسیارە، کە لە دەم خەڵکی نەخوێندەوارەوە نووسیویانەتەوە، وە خۆشیان ئاگایان لە عەرووز نەبووە.

ج- گِرْتَدَڤِیْ: تَنْبَبِیْ: مِیرْسَرُوْ : مُعْتَبَرْ
-ب ب - : -ب-:-ب ب-: -ب-
متفعلن : فاعلن: مفتعلن: فاعلن
کِذْبُخْلاَ : فِیْ مَبِژْ: گَرْتَبکَنْ: کَرْبْکَرْ
-ب ب-: -ب -:-ب ب-: -ب-
متفعلن : فاعلن : مفتعلن : فاعلن

لەم دێڕەدا لە یەک نیوە دێڕدا، پیتی مەددی عەطف، کە واوە، دووجار بەکار هاتووە، لە سەرەتای نیوە دێڕی دووەمیشدا، لە یەکەم پێدا جارێ بەکار هاتووە، بەڵام بەبێ پارسەنگێ (مورەجحیحێ) جگە لە خواستەی کێش، لەم سێ شوێنەدا، دەبێ لە دووانیاندا نەخوێندرێتەوە و دابنرێ بەبۆری ڕووت و بەس، وەلێ لە یەکێکیاندا دەخوێنرێتەوە و لە کێشدا بەنوونی وەستاوی کۆتایی (مفتعلن) دەکێشرێ ئاوا: (مِیرُسَرُوْ

= مفتعلن) دەی ئەگەر لەم دێڕەدا هەموو واوە عەطفەکان حسێبی پیتی مەددیان بۆ بکرێ، کە حەق وایە فەرقیان نەکرێ، ئەوا لەم دێڕەدا، لە چوار (مستفعلن) دووانیان مەتوی دەبێ، دووانەکەی تریان سالم و ساخ دەبن، شتی وا لە دێڕەکانی تریشدا ڕەچاو دەکرێ!

د- ئەم نیوە دێڕە ئاوا کەرت کەرت دەکرێ:

مَطْوِیَبَحْ : رابَسِیْط: لِیبَکَجَا : رکَنْظَرْ

-ب ب -: - ب -ْ: -ب ب-: - ب-

مفتعلن : فاعلان : مفتعلن : فاعلن

پێی دووەم (رابَسیْط) لە جۆری پێی کوردییە، بریتییە لە (سەبەبێکی سووک + وەتەدێکی کۆ لە جۆری کوردی) بەمە ناگوترێ (إذا لە: تذییل) چونکە ئیذا لە ناوەڕاستەوە نابێ، سەرەڕای ئەوەیش ئیذالە عیللەیەکی نەگۆڕە، ئەگەر وابووایە دەبوو ئەم پێیە لە هەموو دێڕەکانی تریشدا موزال بووایە، کەسیش شتی وای نەگوتووە، مەگەر لە کاتی تەسمیطدا، وەک بەحرەکەیی دەڵێ (بەسیتی موسەممەط):

بارانی ڕەحمەت خودام، بارێنە تۆ بەردەوام

مستفعلن + فاعلان + مستفعلن + فاعلان

سەر خۆشەویستت تەمام، گەورەی هەموو گەل بەجەم

مستفعلن + فاعلان + مستفعلن + فاعلن

هـ- دێڕی ژمارە (٣) دەبێ ئەم جۆرە تەعبیرە: (شەمل بلاڤ... تاد) وەها بخوێنرێتەوە کە کێشەکە لەنگ نەبێ، کە یەکسان بێ بە(مفتعلن - ب ب -) لەبەر ئەوە دەبێ کەسرە موختەلەسەیێ لەسەر لامی (شەمل) دروست بکرێ. ئەمەیش وا گۆ دەکرێ: (ڤێک کەتنە - ب ب - مفتعلن = ڤِیکْکَتَنَا). واتە: لە بێژەی (کەتنە)دا، بزوێنی (ت) کە تەواو ئاشکرا بکرێ تا دەبێ بە(- = سەر)ی تەواو، وە بزوێنی کورتی (ە) کە جووڵەی نوونەکەیە، درێژ بکرێتەوە و بە(آ) ئەلفی مەدد گۆی پێ بکرێ ئاوا: (ڤیککەتَنَا).

و- بۆ زانینی مامەڵەکردن لەگەڵ تێی خڕی مێیینەی کۆتایی هەندێ لە وشەکانی ناو دێڕەکاندا بڕوانە: (١٠٢ - ناچاریەکان).

ز- وشەی (دوو) لەو جۆرە وشانەیە کە جارێ بەبڕگەی کورت (ب) و جارێ بەبڕگەی درێژ (-) دەخوێنرێتەوە، لە ڕستەی (هەردوو شەڕ)دا، دەبێ بەکورت بخوێنرێتەوە ئاوا

(هَرْدُشَرْ = فاعلن - ب -). دەنا دەبێ بە(هَرْدُوْ شَرْ = مفعولن) ئەمەیش لێرەدا ناگونجێ.

٧- دێڕی پێنجەمیش (صلدِ) قەوی، ڕێک وەک (شەمل بلاڤ...) وایە، واتە: دەبێ قورسی بخرێتە سەر دالەکەی، هەتا کێشەکە بێ کێشە بێ.

(تێبینی): لە دواوە هەندێ گفتوگۆ لەسەر چامەیەکی وەفایی - ڕەحمەتی خودای لێ بێ - دەکەین، چامەکە وەک دەردەکەوێ بریتییە لە دوازدە دێڕ، ڕێگەی تێدەچێ سەر بەکێشی رەجەزی مورەففەل بێ، هەڵیش دەگرێ سەر بەبەسیتی موخەللەع بێ! بەڵام کەم دێڕی هەیە کە بەپێی هەریەکێ لەم دوو کێشەیە بەتەواوی دەربچێ، گەرچی د. عەزیز گەردی دایناوە بە(رەجەزی چواری مەخبوونی مورەففەل).

جارێ پێشەکی دەبێ ئەوە بزانرێ: بڕیار بەسەر چامەیەکا نادرێ: کە مەخبوونە، یا مەتوییە، یا مەخبوولە، بەپێی چەند پێیەکی لە چەند دێڕێکیدا، کەواتە: وەک لە چامەکەدا دەردەکەوێ، ئەگەر چامەکە رەجەزی مورەففەلیش بێ مخبون نییە. بەڵام دێڕی رەجەزی مەخبونی مورەففەلی وا تیادا، وەک سەردێڕەکەی.

جێگەی بایەخ و ڕوونکردنەوەیە، ئەوەی کە پێی دەگوترێ: رەجەزی چواری مەخبونی مورەففەل، ڕێک موخەللەعی بەسیطە، وە ناونانی بەموخەللەعی بەسیت عەرووزییترە، هەتا ناونانی بەرەجەزی چواری مەخبونی مورەففەل، چونکە بەپێی عەرووزی خەلیلی، کێشی هەیە بەناوی موخەللەعی بەسیت، بەڵام کێشی نییە بەناوی رەجەزی مرفّل، هەر وەک چۆن ئەوەی کە پێی دەڵێن: هەزەجی شەشی مـحذوف، هەق وایە پێی بگوترێ: وافیر، لەبەر هەمان هۆی پێشوو، چونکە وافیر دەریایەکی ناسراوی کۆنە، بەڵام هەزەج لە کۆندا (واجب الجزء)ە، واتە: پێویستە چواری بێ نەک شەشی.

جا وا لێرەدا بۆ ڕاهێنان و مەشق کردن، هەتا هەستیاران هەست بەلێکچوون و لە یەکەوە نزیکیی لکەکێشەکان بکەن، چامەکەی وەفایی، وەک لە دیوانەکەیدا پەخشەوە کراوە، کە مامۆستا محمد علی قەرەداغی، کۆڵینەوەی لەسەر نووسیوە، جا وا لێرەدا ئەو چامەیە بەدوو شێوە دەنووسین:

١- وەک خۆی کە چاپ کراوە، دەیکەین بەنموونەی رەجەزی چواری مورەففەل و بەس، وە لەسەر دێڕەکان، سەرنجی شیاو تۆمار دەکەین بەپشتی خوا.

٢- خۆمان دەسکاری هەندێ دێڕی دەکەین، کە دەست نادەن بۆ بەسیتی موخەللەع، یا

بۆ ڕەجەزی مورەففەل، هەتا هەردوو شێوەکە بێن بەدوو نموونەی ڕێکوپێک بۆ ئەم دوو لکەکێشانە لە کوردیدا.

(چامەی ژمارە – ١٢ – لە پیتی میم ل – ٦٢. دیوانی وەفایی):

(نموونەی ڕەجەزی مورەففەل):

١- نەخۆش و مەستی دوو چاوی کالّم
حەقم بەدەستە ئەگەر بنالّم

٢- بەغەمزەی چاوت، بەخەندەی زارت
بردیان بەغارەت خەو و خەیالّم (؟)

٣- فەرمووت: چلۆنی؟ چ بلّێم، عەزیزم
دوور لە زولّفی تۆ کافر بەحالّم (؟)

٤- بەیادی چاوت چوومە خەرابات
لە ڕەهنی مەیدا خەرقە و بەرمالّم (؟)

٥- من مورغی قودسی لە لامەکان بووم
ئیلاهی ڕوحمێ! شکستە بالّم

٦- شەوێکی تاریک، ڕەهێکی باریک
هەر بەئومێدی چرای جەمالّم

٧- بەتیری نازت بڕاوە جەرگم
بەچاوی بازت نەماوە حالّم

٨- وەک من بەچاوت یەخسیری زولّفم
کەس وا نەگیرێ بەداوی ظالّم!

٩- خۆش بەودەمانە گولّ گولّ دەپشکوت
شەکر دەباری پرسی لە حالّم

١٠- صەبا دەخیلم هەرتاکو ماوم
بلّێ بەزاری، بڕۆ بەخالّم

١١- دەمێکی بابێ، دەوای دلّم کا
بەچاوەکانی، گەلێ بێ حالّم

١٢- (وەفایی) چی دیت لەسەر بگێڕێ
نەما لەسەر تۆ نە سەر نە مالّم

(ڕاستکردنەوەی کێشی دێڕە لەنگەکان):

کێشی ڕەجەزی چواریی مەخبوونی مورەففەل ئاوایە: (مفاعلاتن + مفاعلاتن × ٢) ئەگەر مەخبوون نەبێ، دروستە، لە جێی (مفاعلاتن) یەکێ لەم پێیانەی تر بێ (مستفعلاتن) یا (مفتعلاتن) یا (فعلتاتن).

١- شیعری یەکەم ڕێک وەک خۆی دەست دەدا بۆ ڕەجەزی مورەففەل و موخەللەعی بەسیت، چونکە (مفاعلاتن + مفاعلاتن × ٢) کە ڕەجەزی مورەففەلە، ڕێک دەکاتە (مفاعلن + فاعلن + فعولن × ٢) کە موخەللەعی بەسیتە، لە موخەللەعی بەسیتیشدا دروستە لە جێگەی (مفاعلن)ی مەخبون (مستفعلن)ی ساخ بێ.

٢- (بەغەمزەی چاوت، بەخەندەی زارت) لەنگە، ڕاستەکەی (بەغەمزە چاوت، بەخەندە زارت = مفاعلن + مفاعلاتن = مفاعلن + فاعلن + فعولن) بەڵام لەتی دووەمی ئەم دێڕە، بەبێ دەستکاری دەست دەدا بۆ هەردوو کێشەکە: (بِرْدْیان بەغارەت = مفاعلاتن + خەو و خەیاڵم = مفاعلاتن = ڕەجەز مورەففەل = بردیان بەغا = مفاعلن + ڕەت خەو و = فاعلن + خەیاڵم = فعولن = موخەللەعی بەسیط).

٣- دێڕی سێیەم لە ڕەجەزدا، لەتی دووەمی دەسکاری دەوێ ئاوا:

فەرمووت چلۆنی؟ چَبْلیمْ عەزیزم   لە دووری زوڵفت کافر بەحاڵم

= مستفعلاتن + مستفعلاتن   مفاعلاتن + مستفعلاتن

لە موخەللەعدا دەبێ ئاوا بێ:

فەرمووت: چلۆنی؟ دەڵێم: عەزیزم!   لە دووری زوڵفت نەبینی حاڵم

٤- بەیادی چاوت چوومە خەرابات   لە ڕەهنی مەی دام خەرقە و ماڵم

بۆ بەسیتیش ئاوا:

بەیادی چاوت چوومە خەرابات   لە ڕەهنی مەی دام، چ سەر چ ماڵم

٥- ژمارە (٥) و (٦) و (٧) بۆ هەردوو کێشەکە دەست دەدەن.

٨- وەک خۆی بۆ ڕەجەز. بۆ (موخەللەعیش) لە لەتی یەکەما (یەخسیری) بکرێ بە(ئەسیری) ئاوا: (وەک من بەچاوت ئەسیری زوڵفم).

٩- وەک خۆی بۆ ڕەجەز، ئاوایش بۆ موخەللەع:

خۆش بەودەمانەی کە گوڵ دەکا گوڵ!   شەککەر دەبارێ بپرسی حاڵم!

١٠- بۆ ڕەجەز وەک خۆی، بۆ موخەللەعیش (هەر تاکو) دەکرێ بە(هەتاکو).

١١، ١٢- بۆ هەردوو کێش دەست دەدەن، بەڵام لە زەربی (١١) دەدا، بۆ هەردوو کێشەکە دەبێ نەبرە و قورسی نەخرێتە سەر (ێ)ی (بێ حاڵم) بەڵکو دەبێ تێک پەڕێنرێ و (بێ) بەبڕگەی کورت دابنرێ، هەتا (بێ حاڵم) یەکسان بێ بە(فعولن) نەک بە(مفعولن). لە موخەللەعدا چامەکە ئاوای لێ دێ.

١- نەخۆش و مەستی دوو چاوی کاڵم
حەقم بەدەستە ئەگەر بناڵم

٢- بەغەمزە چاوت، بەخەندە زارت
بردیان بەغارەت خەو و خەیاڵم

٣- فەرمووت: چلۆنی؟ دەڵێم: عەزیزم
لە دووری زوڵفت نەبینی حاڵم

٤- بەیادی چاوت چوومە خەرابات
لە ڕەهنی مەی دام: چ سەر، چ ماڵم

٥- من مەلی قودسی لە لامەکان بووم
ئیلاهی ڕوحمێ! شکستە باڵم

٦- شەوێکی تاریک، ڕەهێکی باریک
هەر بەئومێدی چرای جەماڵم

٧- بەتیری نازت بڕاوە جەرگم!!
بەچاوی بازت نەماوە حاڵم

٨- وەک من بەچاوت ئەسیری زوڵفم
کەس وا نەگیرێ بەداوی ظاڵم!

٩- خۆش بەودەمانەی کە گوڵ دەکا گوڵ!
شەککەر دەبارێ: بپرسی حاڵم

١٠- صەبا دەخیلم هەتاکو ماوم
بڵێ بەزاری، بڕۆ بەخاڵم

١١- دەمـــێکی بابێ، دەوای دڵم کـــا

بەچاوەکـــانی، گـــەلێ بێ حـــاڵم

١٢- (وەفایی) چی دیت لە دوور بگێڕێ

نەمـــا لەســـەر تۆ: نە ســـەر نە مـــاڵم

گـەرچی بەڕای من نیـوە دێڕی شـیـعـری دەیەم لە بنەڕەتدا بەم شـێـوە بـووە، نەک وەک ئێستای، ئەمەی ئێستای هەڵەی نووسیار و شتی تری وایە، لە بنەڕەتدا ئاوا بووە:

سەبا دەخیلم هەتاکو ماوم   بڕۆ بەزاری، بڵێ بەخاڵم

چونکە واتاکەی لە شێوەی یەکەما زۆر کاڵ و کرچە. لە هەردوو چامەکەدا، چ ئەصڵەکە، چ دەستکاریکراوەکە ئیتا هەیە، کە یەکێکە لە نەنگەکانی سەروا.

بەحری طەویلیش بی، ئەی دڵ! هەر پڕە بی لە خەم!

بەحری مـەدید و بەسـیطیش بێنە پاڵـیـان بەجـەم

٤- (بەحری وافیر):

بڕوانە: گۆڕانکاری و دەستوورەکانی وافیر، لە لیستی سیازدەدا: چوارەم.

وافیـر دەریای یەکـەمە لە بازنەی دووەم، دەریای بەکارهاتووی چوارەمی خەلیلییـە، لە دەریا سافەکانە، لە بازنەی خۆیدا بریتییە لەم شەش پێیە:

١- مفاعلتن ٢- مفاعلتن ٣- مفاعلتن * ٤- مفاعلتن ٥- مفاعلتن ٦- مفاعلتن

ب- ب ب-: ب- ب ب-: ب- ب ب- * ب- ب ب-: ب- ب ب-: ب- ب ب-

عەرووزنووسانی کورد دەفەرموون: (وافیر لە هۆنراوی کوردیدا هەر زۆر کەمە، بگرە هەر نییە). بەڵام ئەمە کاتێ وایە کە ئەم کێشە: (مفاعیلن مفاعیلن فعولن × ٢) بەهەزەجی مەحذووف دابنرێ، بەڵام ئەم کێشە لە ناو زانا عەرەبەکانیشدا کێشە و بەرەی لەسەرە، جەماوەری عەرووززانانی عـەرەبی، ئەم کێشە بەوافیری مەقتووف دادەنێن، بگرە یەکێکە لە زەربە ناودارەکانی، وەک لە دواوە دێ، پایەبەرز مامۆستا مەلا عەبدولکەریمی بیارەیش بەوافیری مەقتووفی داناوە، بەبۆچوونی بەندەیش بۆ دەوڵەمەندکردنی لکەکانی عەرووزی ئەستوونی کوردی بەوافیر دابنرێ باشتر و ڕاستترە، چونکە مەجزوئی لە هەزەجدا پێویستە، نموونەی وافیری ساخی شەشی (وافر مسدّس سالم تامّ):

چەشُدْ صَنَمَا کە سُویی کەسی بَچَشْمِ رَضَا نَمِی نِگَرِی

زُرَسْمِ جَـفَـا نَمِی گُـذَرِی طَرِیقِ وَفَـا نَمِی سُـپَـرِی

لەت لەتکردنی ئەم دێڕە فارسییە ڕێک دەکاتە شەش جار (مفاعلتن ب – ب ب –).

١- ئەم گۆڕانکارییانە دەچنە سەر وافیر:

١- عـەسب ٢- عـەقل ٣- نەقس ٤- خـەرم ٥- عـەزب ٦- قـەسم ٧- عـەقس ٨- جەمەم ٩- قەتف ١٠- کەف.

شیکردنەوەی ئەم گۆڕان و گۆڕینانە:

١- عەسب بریتییە لە وەستاندنی پیتی پێنجەمی بزواوی (مفاعلتن ب – ب ب –) ئەم پێیە بەعەسب دەبێ بە(مفاعل تن) دەگوێزرێتەوە بۆ (مفاعیلن). لە ناواخنی وافیردا عەسب پەسەندە، وە لە هەموو پێیەکانیدا دروستە، تەنیا لە زەربی یەکەمی عەرووزی دووەمدا نەبێ، تەنانەت لەم زەربەیشدا لە کاتی تەسریعدا عەسب دروستە، ئەگەر عەرووزی دووەم لە سەردێڕدا مەعسووب بوو، لە زەربی دووەمی عەرووزی دووەما عەسب

پێویستە، هەتا جیایی بکرێ لە نێوانی زەربی یەکەم و زەربی دووەمی عەرووزی دووەما، دیسان لەم زەربەیشدا لە کاتی تەسریعدا عەسب پێویست نییە، ئەگەر پێی عەرووزەکەی لە سەردێڕدا ساخ بوو، دروستە زەربەکەیشی بەهۆی تەصریعەوە ساخ بێ. ئەو پێیەی عەسبی وا تیادا، پێی دەگوترێ: پێی مەعسووب، هەروا دێڕ و عەرووز و زەرب، وەک دەگوترێ: عەرووزی مەعسووب، دێڕی مەعسووب... تاد. بڕ: ١٧٧ – عەصب، ١٧٩– عەضب.

٢– عەقل: لابردنی پیتی پێنجەمی بزواوی (مفاعلتن)ە، بەعەقل دەبێ بە(مفاعتن ب–ب–) دەگۆڕدرێ بە(مفاعلن) لە هەموو (مفاعلتن)ێکدا عەقل دروستە.

٣– نەقص: کۆبوونەوەی عەسب و کەفە لە پێی (مفاعلتن)دا، بەعەسب دەبێ بە(مفاعل تن)، (مفاعیلن) بەکەفیش دەبێ بە(مفاعیل ب – – ب) بەبۆری لام و بەس، لە هەموو (مفاعیلن)ێکا نەقس دروستە، بەپێی نەقسکراو دەگوترێ: مەنقوس، بەدێڕەکەیشی دەگوترێ: دێڕی مەنقوس.

٤– خەرم لە وافیردا لابردنی یەکەم پیتی (مفاعلتن) و وەجەڵ (بەدیل)ەکانیەتی، لەسەر ئەم شێوەیە: (بڕ: ١٧٩ – عەضب). (لە «٥»وە تا «٨» زانرا).

٩– قەتف = حذف + عصب لە (مفاعلتن)دا، دەبێ بە(مفاعلتن ـــ مفاعل تن ـــ مفاعل ـــ فعولن) بڕوانە: (٢٣٠ – قطف).

١٠– کەف لە وافیردا لە (عەصب و خەرم)دا ڕابورد. جا وا لە دواوە چەند نموونەیێ لە هۆنراوی عەرەبی و کوردی دەهێنینەوە، تا ببن بەسەرمەشق بۆ هەستیارانی کوردی تازە نەفەس و تازە دەستپێکردوو:

٢– وافیر دوو عەرووز و سێ زەربی هەیە:

* عەرووزی یەکەم تەواوی مەقتوفە، یەک زەربی هەیە وەک خۆی ئاوا: (فعولن × فعولن) –١– وەک:

تَوَافَرَتِ المَدَائِـحُ في حَبِيبٍ   جَمِيلٍ مَدْحُهُ يُتْلَى فَيَحْلُـو
توافرتِلْ: مَدَائِحُفِي: حَبِيبِنْ   جَمِيلنمد: حُهُويُتْلَى: فَيَحْلُو
ب–ب ب–:ب–ب ب–:ب––   ب–––: ب– – –: ب––
مفاعلتن: مفاعلتن: فعولن   مفاعیلن: مفاعیلن: فعولن

ئەم خاڵانە لەم نموونەیەدا ڕەچاو دەکرێن:

١– تەواوە، واتە: تامە، مەجزووء نییە، پێی یەکەم و دووەمی ساخە، واتە صەحیح و سالمە، پێی سێیەم و شەشەمی، کە عەرووز و زەربن، قەتفکراون، پێی چوارەم و پێنجەمی مەعصووبن(*) قەتفی عەرووز و زەربی ئەم جۆرە نەگۆڕە.

٢– ئەم نموونەیە وافیری یەکەمە پێویستی بەتەسریع نییە، بەڵام تەقفیە بکرێ جوانە، وەک موعەرری – ڕەحمەتی لێ بێ – لە سەردێڕی هۆنراوێکیدا دەڵێ:

نُفُوسٌ لِلْقِيَامَـةِ تَشْـرَئِبُّ   وَغَـيٌّ في البَطَالَةِ مُلْتَئِبُّ،،،
وَإِنَّ النَّاسَ: طِفلٌ أَو كَبِيرٌ   يَشِيبُ عَلَى الغِوَايَةِ أَوْ يَشِبُّ!

نموونەی ئەم وافیری یەکەمە بەکوردی وەک نامی دەفەرمووێ:

بڵێن بەو دڵبەرە (نامی) غەریبە   گەلێ موحتاجی دەرمانی طەبیبە

هەروا مامۆستا مەلا ڕەشید بەگی بابان – ڕەزای خوای گەورەی لێ بێ – لە بەرگی هەشتەمی (اقتران النیرین)دا، لە لاپەڕە/١٦٧دا دەفەرمووێ:

خوا عەفوم بکە و ڕەحمەت ببێ پێم
لە ژێری سێبەری خۆتا بکەی جێم

بڕوانە: تاجول ئوصول بەکوردی بەرگی هەشتەم لاپەڕە/١٥٩، بۆ ئاگاداری زیاتر لە بارەی ئەم هۆنراوەی مامۆستای بابانەوە.

(ڕوونکردنەوە):

دەڵێن ئەم شیعرانە وێنەی ئەم شیعرانە: دادەنرێن بەوافیر، یا بەهەزەج؟

١– إِذَا لَمْ تَسْتَطِعْ شَيْئاً فَدَعْهُ   وَجَاوِزْهُ إِلى مَا تَسْتَطِيعُ
٢– مَنَازِلُ لِفَرْتَنَى قِفَارُ   كَأَنَّمَا رُسُومُهَا سُطُورُ
٣– لِسَلاَّمَةَ دَارٌ بِحَفِيرٍ   كَبَاقِي الخَلَقِ السَّحْقِ قِفَارُ
٤– فَطَعْمُ المَوْتِ في أَمْرٍ حَقِيرٍ   كَطَعْمِ المَوْتِ في أَمْرٍ عَظِيمٍ

(*) ئەم شیعرە هی نۆدێیییە، ناوی بەحرەکەی وا تیادا (توافَرَتْ) هێمای ناوی بەحرەکەیە، هێمای ژمارە عەرووزی ئەم بەحرە (ب = ٢) کە پیتی کۆتایی (حبیب)ە، هێمای زەربەکانی (ج = ٣) کە پیتی یەکەمی (جمیل)ە، هێمای پێیەکانی ئەم دەریایە (و)ی وشەی (یحلو)ە، کە دەکاتە شەش. لە هەندێ نوسخەدا، نیوەی دووەمی ئەم دێڕە وایە: (جَلاَ بِجَمَالِهِ ظُلُمات جَوّ).

ئەم هۆنراوانە کە بەڕێز لەسەر ئەم کێشانەن:

١- (مفاعیلن مفاعیلن فعولن × ٢).

٢- (مفاعلن مفاعلن فعولن).

٣- (مفاعیل مفاعیل فعولن × ٢).

٤- (مفاعیلن مفاعیلن فعولن × ٢).

هەموو ئەم هۆنراوانە و وێنەی ئەمانە، بەپێی ڕای زانایانی عەرووز لە بەحری وافیرن، زەربی یەکەم لە عەرووزی یەکەم، بەهیچ شێوەیێ لە بەحری هەزەج نین، گەرچی شێخ جەلالی حەنەفی قسەی لە هەزەج بوونیان کردووە، چونکە کێشی شەشی مەقطوف لە وافیردا ئەصڵە. ئەوەندە هەیە کوردەکانی خۆمان وەک فارسەکان ئەم جۆرە کێش و قاڵبانە بەهەزەجی مەحذوف دادەنێن. لە فارسیدا وەک:

دَلاَ دَرْ عِشْقَ رَنْجَهَا کَشِیدِی   کَرَمْ کَرْدِی، وَ زَحْمَتْهَا کَشِیدِی

کە یەکسانە بە(مفاعیلن) شەش جار. وەلێ من وا بەباش دەزانم کە ئەوەی ئەو خەڵکە پێی دەڵێن: هەزەجی شەشی مەحزوف، لە ڕاستیدا وافیری تامی مەقطوفە، بەپێی ئەصڵ، نەوەک بەپێی زاراوی نوێ.

* عەرووزی دووەم مەجزوئی ساخە، جاروبار عەصب دەکرێ، دوو زەربی هەیە:

١- زەربی یەکەمی عەرووزی دووەم ساخە وەک عەرووزەکەی: (مفاعلتن × مفاعلتن) -٢- وەک:

خَلِیلٌ لِی: سَأَهْجُرُهُ   لِذَنْبٍ لَسْتُ أَذْکُرُهُ

ب- --: ب-ب ب-   ب---: ب- ب ب-

مفاعیلن: مفاعلتن   مفاعیلن: مفاعلتن

وَلـکِنّـی سَأَرْعَاهُ   وَأَکْتُمُهُ وَأَسْتُرُهُ

٢- زەربی دووەمی عەرووزی دووەم مەعسووبە: (مفاعلتن × مفاعیلن) یا (مفاعیلن × مفاعیلن) - ٣ - وەک:

إذَا أُسْقِی: تُغضْلَتَهُو   مَزَجْتُ برِیقه رِیقِی

ب---: ب-ب ب -   مَزَجتبري: قِهِي ریقي

مفاعیلن: مفاعلتن   ب-ب ب -: ب---

مفاعلتن: مفاعیلن

لە کاتی تەصریعی ئەم زەربەدا وەک:

وَبَـدْرٍ غیر ممحـوق   مِنَ العِقْیَانِ مَخْلُوقِ

إذَا أسقیتُ فَضْلَتَهُ   مَزَجْتُ برِیقهِ رِیـقِی

نموونەیەکی کوردی لە مەجزوئی مەعصووب، وەک شێخ ڕەزا دەڵێ:

عـەرەب ئینکاری فـەزڵی ئێـوە ناکـەم فـازیلن ئەمما

صەلاحەددین کە دنیای گرت لەزومرەی کوردی بابان بوو

٣- هەندێ تر دەڵێن عەرووزێ تری هەیە، مەجزووئی مەقطوف یەک زەربی هەیە وەک خۆی: (فعولن × فعولن) وەک:

أَشَاقَكَ طَیْفُ مَامَهْ   بِمَکَّةِ أَمْ حَمَامَهْ

مفـاعلتن فعولـن   مفاعلتن فعولن

(پاڵفتەی دەریای وافیر)

زۆربەی جەماوەری زانایانی کێشناس دەفەرموون:

دەریای وافیر دوو عەرووز و سێ زەربی هەیە:

١- عەرووزی یەکەم تەواوی مەقطووفە، یەک زەربی هەیە وەک خۆی، تەواوی مەقطوفە: (فعولن × فعولن) -١-

٢- عەرووزی دووەم مەجزووئی ساخە، جارە جارە عەصب دەکرێ، دوو زەربی هەیە:

١-زەربی یەکەمی ساخە وەک خۆی: (مفاعلتن ب-ب ب-×مفاعلتن ب-ب ب-)-٢-

٢- زەربی دووەمی مەعصووبە: (مفاعلتن ب - ب ب - × مفاعیلن ب ---) -٣-

وەک ئاماژەمان کرد، هەندێ دەڵێن: مەجزووئەکەی عەرووزێکی تری مەقتووفی هەیە، یەک زەربی هەیە، وەک خۆی، وەک ئەم هۆنراوانە:

١- أولئِكَ خَیْرُ قَوْمٍ   إذَا ذُکِرَ الخِیَارُ

مفاعلتن فعولن   مفاعلتن فعولن

٢- عُبَیْلَةُ أنْتِ هَمِّی   وَأَنْتِ الدَّهْرَ ذِکْرِی

مفاعلتن فعولن   مفاعیلن فعولن

له شیعری یەکەمدا (مفاعلتن) ساخە، لە دووەمدا دووەمیان مەعسووبە ئەم شیعرە و وەرگەڕاوەکەی لە یەکەمی وافیرن:

وَهَانَ عَلَى سُرَاةِ بَنِى لُؤَىٍّ + حَرِيقٌ بِالبُوَيْرَةِ مستطيرُ

واتە:

بڵـێـسـەی ئاگـرێ لە بوویرە بەرزە

سەرۆکی قوڕەیشی پێ کەوتۆتە لەرزە

کەرتکردنی:

بَلِيْسَيْآ: گَرِيْ لَبُوَيْ: رَبَرْزا سَرُوكِقُرَيْ: شِپِيْكَوْتُوْ: تَلَرْزَا

ب---:ب-ب ب-:ب-- ب-ب ب-:ب---:ب--

مفاعیلن: مفاعلتن: فعولن مفاعلتن: مفاعیلن: فعولن

٥- (بەحری کامیل):

١- بڕوانە: گۆڕانکارییەکانی دەریای کامیل، لە لیستی/١٣ دەدا، پێنجەم.

دەریای دووەمە لە بازنەی دووەم، بریتییە لە شەش جار (متفاعلن ب ب - ب -) دێڕی تەواوی تەواو ساخی دەکاتە: ٧ × ٦ = ٤٢ پیت، سیی (٣٠) بزواو و دوازدەی (١٢) وەستاو. بەتەواوی و بەمەجزووئی بەکار هاتووە.

لە بازنەی خۆیدا شەش پێی هەیە ئاوا:

متفاعلن + متفاعلن + متفاعلن × متفاعلن + متفاعلن + متفاعلن

ب ب-ب-+ ب ب-ب-+ ب ب-ب- × ب ب-ب-+ ب ب-ب-+ ب ب-ب-

(١) (٢) (٣) (٤) (٥) (٦)

لە کوردی و فارسیدا زۆر کەم بەکار هاتووە، شەشی و چوارینی هەیە.

٢- ئەم گۆڕانکارییانە وەردەگرێ:

١- تەی ٢- ئیزمار ٣- وەقس ٤- جەزل (خەزل) ٥- تەرفیل ٦- إذاله (تذییل) ٧- قەطع ٨- حەذەذ ٩- خەبن ١٠- خەزم

شیکردنەوەیان:

١- بەئیزمار (متفاعلن ب ب - ب -) دەبێ بە(مت فاعلن = مستفعلن - - ب -).

٢- کاتێ (متفاعلن)ی ساخ بەئیزمار دەبێ بە(مستفعلن) ئەو کاتە دروستە تەی بکرێ و ببێ بە(مستعلن = مفتعلن -ب ب-) تەی لە (مستفعلن)ی کامیلدا لە هەموویانا دروستە.

٣- وەقس (وقص) لابردنی تێی (متفاعلن)ە دەبێ بە (مفاعلن ب-ب-).

٤- جەزل کۆبوونەوەی ئیزمار و تەی لە (متفاعلن)دا، بەجەزل دەبێ بە(مفتعلن).

٥- تەرفیل بڕوانە (ترفیل) لە نەخشەی سییەمی زیحاف و عیللەتەکاندا.

٦- بۆ تەذییل بڕوانە: نەخشەی/٣ زیحاف و عیللە ماددەی (ازاله).

٧- بەقەطع (متفاعلن) دەبێ بە(متفاعل ـــ فعلاتن ب ب - -) وە (مستفعلن) دەبێ بە(مفعولن).

٨- بەحەذەذ (متفاعلن) دەبێ بە(متفا ـــ فعلن) وە (مستفعلن) دەبێ بە(مستف = فعلن--).

٩- بەخەبن (مستفعلن)ی موزمەر دەبێ بە(متفعلن ـــــ مفاعلن ب - ب -).

١٠- خەزم بڕوانە: (ناچاریەکان/٤١).

نموونەی کامیل لە فارسیدا وەک:

نە دلش زرسم جفاکهی بغلط سبویی و فارود

نە وفای او بروصد جفا زدل جفاکش هارود

شێخ مەعروفی نۆدێ - ڕەحمەتی خودای لێ بێ - دەفەرمووێ:

كَمُلَتْ مَحَاسِنُ مَنْ بِلَيْلَةِ مَعْرَجِ   طَلَعَ السَّمَاءَ عَلَى البُرَاقِ كَمَا رَوَوْا

پارە پارەکردنی:

١- كَمُلَتْ مَحَا: ٢- سِنُ مَنْ بِلَيْـ: ٣- ـلَةِ مَعْرَجِي

ب ب - ب -: ب ب - ب - : ب ب - ب -

متفاعلن: متفاعلن : متفاعلن

٤- طَلَعَسْسَمَا: ٥- ءَ عَلَلْبُرَا: ٦- قِكَمَا رَوَوْ

ب ب -ب-: ب ب-ب- : ب ب - ب -

متفاعلن: متفاعلن : متفاعلن

ئەم شیعرە هەر شەش پاژ (جوزء)ەکانی ساخە، نە زیحاف و نە عیللەی تیادا نییە. ئاماژەکراوە بۆ ناوی دەریاکە بەوشەی (كَمُلَتْ = کامل) وە بۆ ژمارەی عەرووزەکانی کە سیانن بەجیمی دوا پیتی زەرب کە (معرج)یە، وە بۆ ژمارەی زەربەکانی کە نۆن، بە(ط)ی (طلع) کەوا لە سەرەتای نیوەی دووەمەوە، وە بۆ ژمارەی پاژەکانی کە شەشن بە(و)ەی کۆتایی (رَوَوْ) بڕوانە: (الأَبْجَدِيَّةَ).

٣- کامیل سێ عەرووز و نۆ زەربی هەیە:

عەرووزی یەکەم تەواوە، سێ زەربی هەیە، ئاوا:

١- عەرووزی تەواوی ساخ و زەربی تەواوی ساخ، دروستە یەکێکیان، یا هەردووکیان ئیزمار بکرێن، وە هەروەها هەموو پێیەکانی تری ناواخنی: (متفاعلن × متفاعلن) یا ئاوا (مستفعلن × مستفعلن) - ١ - وەک:

لاَ يَسْلَمُ الشَّرَفُ الرَّفِيعُ مِنَ الْأَذَى   حَتَّى يُرَاقَ عَلَى جَوَانِبِهِ الدَّمُ

لاَيَسْلَـمُشْ: شَرَفُرْرَفِي: عُمِنَلأَذَى   حَتْتَايُرَا: قَعَلاَجَوَا: نِبِهِدْدَمُو

--ب-:ب ب-ب-:ب ب-ب-   --ب-:ب ب-ب-:ب ب-ب-

مستفعلن: متفاعلن: متفاعلن   مستفعلن: متفاعلن: متفاعلن

ئەم زەربە پێویستی بەتەصریع نییە، ڕەچاو دەکرێ پێی یەکەمی ئەم دێڕە ئیزمار کراوە، شتی وا لە هەموو پێیەکانی تری ئەم زەربەدا دروستە، بەمەرجێ یەک پێ بەساخی بمێنێ، لە زۆرینەی دێڕەکانی هۆنراوەکەدا، تا ئیلتیباس نەبێ بەرەجەزەوە. جاروبار دروستە لە چامەیەکا دێڕێ، دووانی، هەموو پێیەکانی موزمەر بن، وەک ئەم هۆنراوەی معلقەکەی عەنتەرە، کە موعەللەقەکە خۆی لە کامیلە:

يَنْبَاعُ مِنْ ذِفْرَى غَضُوبٍ جَسْرَةٍ   زَيَّافَةٍ مِثْلَ الفَنِيقِ الْمُكْدَمِ

کە یەکسانە بەشەش (مستفعلن). هەروا ئەم شیعرەی تری عەنتەرە:

إِنِّى امْرُؤٌ مِنْ خَيْرِ عَبْسٍ مَنْصِباًشَطْرِى وَأَحْمِى سَائِرِى بِالْمُنصُلِ

یا وەک ئەم شیعرەی ئەحمەد شەوقی:

قُمْ فِي فَمِ الدُّنْيَا وَحَىِّ الْأَزْهَرَا   وَانْثُرْ عَلَى سَمْعِ الزَّمَانِ الجَوْهَرَا

یا وەک ئەم دێڕەی تری شەوقی:

أَيَّامُكُمْ أَمْ عَهْدُ اسْمَاعِيلا   أَمْ أَنْتَ فِرْعَوْنٌ يَسُوسُ النِّيلاَ

بەڵگە لەسەر ئەوەی کە ئەم هۆنراوانە کامیلن و ڕەجەز نین، ئەوەیە کە ئەمانە هەریەکەیان دێڕێکن لە چامەیەکی درێژ، هەموو دێڕەکانی تریان کامیلن. کەواتە: لە ناو کۆمەڵە هۆنراوی کامیلدا، دروستە کەمە کەمە، دێڕێ یا دوو دێڕ هەبن، کە گشت پاژ و جوزء و پێیەکانی موزمەر بن، لەسەر کێشی (مستفعلن) بن، بەڵام شتی وا لە سەردێڕ (هەڵاتگە: مەتلەع)دا زۆر ناپەسەندە، لە نەنگی ئیقعاد دەچێ، چونکە بەدیمەن چامەکە، یا پارچە هۆنراوەکە لە ڕەجەز دەکا، کەچی کاتێ دێڕەکانی تری ڕەچاو دەکرێ، لە کامیلن لە ڕەجەز نین، حوکم و بڕیاریش بۆ زۆرینەی دێڕەکانی پارچەکەیە.

ئەوەی جێگەی ئێستە، ئەم دوو شیعرەی شەوقی، هەریەکی سەردێڕی چامەیەکن (بڕوانە: الإقناع/٣٢. الشوقيات/١/٢٠٩ + ١/١٧٥).

نموونەی ئەم زەربە لە کوردیدا، نامی دەفەرمووێ:

ئەو عالیمەی عیلمی ببێ بەمەقامی تۆ

موتەئەککیدم کە ئەگا بەفەیضی کەرامەتت

کەرتکردنی:

اَوْعَالِمَیْ: عِلْمِی ببی: بَمَقَامِتُو   مُتَأَکْکِدَمْ: کَأَگَا بَفَیْ: ضِکَرَامَتَتْ

––ب–: ––ب–: ب ب–ب–   ب ب–ب–: ب ب–ب–:ب ب–ب–

مستفعلن: مستفعلن: متفاعلن   متفاعلن: متفاعلن: متفاعلن

٢– عەرووزی تەواوی ساخ و زەربی مەقتووع، دروستە کە عەرووز و زەربی ئەم زەربە بەئیزمار بکرێن، لە کاتی تەصریعی ئەم زەربەدا عەرووزیش مەقطووع دەبێ – ٢ – ئاوا: (متفاعلن × متفاعل = ب ب – ب – ب – × ب ب – –) یا ئاوا: (مت فاعلن × متفاعل = – – ب – × ب ب – –) یا ئاوا: (مستفعلن × مفعولن) یا ئاوا: (متفاعلن × مفعولن). لە کاتی تەسریعا ئاوا: (متفاعل × متفاعل = ب ب – – × ب ب – –) یا ئاوا (مفعولن × مفعولن). وەک:

حَالَ الزَّمَانُ فَبَدَّلَ اْلآمَـــــالاَ   وكَسَا الَمشِیبُ مَفَارِقاَ وَقُذَا لاَ

حَالَزْمَا: نُفَبَدْلَلْ: آمَـــالا   وكَسَلْمَشِیَْ: بُمَفَارِقَنْ: وَقذا لاَ

––ب–: ب ب–ب–: – ––   ب ب–ب–:ب ب–ب–:ب ب––

مستفعلن: متفاعلن: مفعولن   متفاعلن: متفاعلن: متفاعلة

غَنِیَتْ غوَانِی اْلحَیِّ عَنْكَ وَرُبَّمَا   طَلَعَتْ إِلَیْكَ أهِلَّةً وَجَمَالاَ

متفاعلن مستفعلن متفاعلــن   متفاعلن متفاعلن متفاعل (فعلاتن)

دەبینین عەرووزی شیعری یەکەم لەبەر تەصریع قەتع کراوە، زەربیش قەتعی ئاساییە، بەڵام لە دێڕەکانی دواتردا، عەرووز تەواوی ساخە، یا تەواوی موزمەرە و زەربیش قەتعکراوە. ڕەچاو دەکرێ کە پێی یەکەمی دێڕی یەکەم و پێی دووەمی دێڕی دووەم ئیزمار کراون، شتی وا ئاساییە و دروستە، بەڵام بگۆڕە نەگۆڕ نییە لەم شوێنانەدا.

٣– زەربی سێیەم: عەرووزی ساخ و زەربی ئەحەذذی ئیزمار کراو، لە کاتی تەصریعی ئەم زەربەدا، عەرووزیش حەذذای ئیزمارکراو دەبێ –٣– ئاوا: (متفاعلن ب ب – ب – × مت فا – – = فعلن) یا ئاوا: (مستفعلن × فعلن) لە کاتی تەصریعا ئاوا (فعلن × فعلن). کاتی تەصریع وەک:

یَوْمُ الُمحِـــبِّ لِطُولِـــهِ شَهْـــرُ   وَالشَّهْرُ یُحْسَبُ أَنَّهُ دَهْـــرُ

– –ب –: ب ب – ب–:– –   ––ب–:ب ب–ب–:– –

مستفعلن: متفاعلن: فعلـــن   مستفعلن: متفاعلن: فعلن

بِأَبِی وَأُمیِّ غَادَةٌ في خَـــــدِّهَا   سَحَرٌ وَبَیْنَ جُفُونِهَا سِـــحْـرُ

ب ب–ب–:––ب–:– – ب–   ب ب–ب–:ب ب–ب–:––

متفاعلن: مستفعلن:مستفعلن   متفاعلن: متفاعلن: فعلـن

دەبینین هەندێ پێی ئەم دێڕانە، بەبێ دەستنیشان کردن ئیزمار کراون، عەرووزی سەردێڕ لەبەر تەسریع حەذدای ئیزمار کراوە، عەرووزی شیعرەکانی دواتر تەواون، سا یا ساخن ئاوا (متفاعلن) یا ئیزمار کراون، ئاوا: (مستفعلن) بەڵام زەرب هەمیشە ئەحەذذی ئیزمار کراوە. نموونەی کوردی بۆ ئەم زەربە لەگەڵ تەصریعدا:

لە شەوا خەیاڵ و خەفەت یەخەم دەگرن

ئێشکم بەجووتە هەتا شەبەق دەگرن

عەرووزی دووهەم حەذذائە دوو زەربی هەیە:

١– زەربی یەکەم: عەرووزی حەذذاء و زەربی ئەحەذذی ئیزمار کراو – ٤ – (متفا ب ب – × مت فا – –) لە کاتی تەصریعدا عەرووزیش ئیزمار دەکرێ: (مت فا – – × مت فا – –). وەک:

عَیْنَیَّ کَیْفَ غرَرْتُمَا قَلْبِی   وَأَبحتُمَاهُ لَوْعَـةَ اْلحُـــبِّ

یَا نَظْرَةً أزْکَتْ عَلَی کَبَدِی   ناراَ قَضَیْتُ بِحَرِّهَا نَحْبِی

کرتکردن:

عَیْنَیَّ کَیـ: فَغَرَرْتُمَا: قَلْبِی   وَأَبَحْتُمَا: هولَوْعَتـلْ: حُبْبِـیْ

––ب–: ب ب–ب–: ––   ب ب– ب–: – –ب–: – –

مستفعلن: متفاعلن: فعلن   متفاعلن: مستفعلن: فَعْ لُـنْ

یَانَظْرَتَنْ: أزْکَتْعَلَی: کَبَدِی   نَارَنْ قَضَیْ: تُبِحَرْرِهَا:نَحْبِیْ

––ب–: ––ب–: ب ب –   مستفعلن: ب ب–ب–: ––

مستفعلن: مستفعلن: متفا   – –ب–: متفاعلن: فَعْ لُـنْ

دەبینین لە سەردێڕدا عەرووز لەبەر تەصریع کراوە بەحەذذائی موضمەر (متفاعلن ــ مت فا ـــــ فع لن = – –) بەڵام لە دێڕەکانی تری دوایەوە عەرووز و حەذذایە و بەس، بەڵام

زەرب لە هەموو دێڕەکانا ئەحەذذی موزمەرە (مت فا = فع لن – –).

٢– زەربی دووەم: عەرووزی حەذذای ناموزمەر و زەربی ئەحەذذی ناموضمەری وەکی خۆی – ٥ – ئاوا: (متفا ب ب – × متفا ب ب –). پێویستی بەتەصریع نییە، وەک:

یَا نَفْسُ خَافِی اللّهَ وَاتَّئدی   وَاسْعَیْ لِنَفْسكَ سَعْیَ مُجْتَهِدِ
مَنْ کَانَ جَمْعُ المَــالِ هَمَّتَهُ   لَـمْ یَخْــلُ مِنْ هَمٍّ وَمِنْ کَمَـدِ
یَا طَالِبَ الدُّنْیَا لِیَجْمَعَهَـا   جَمَحَتْ بِكَ الآمالُ فَاقْتَصِـــدِ

کەرتکردن:

یَانَفْسُخَا: فِلْلاَهَ وَتْ: تَئِدِی   وَسْعَیْلِنَفْ: سِکَسَعْیَمُجْ: تَهِدِی
––ب–: ––ب–: ب ب –   ––ب–: ب ب –ب–:ب ب–
مستفعلن: مستفعلن: متفا   مستفعلن : متفاعلن : مُتَفَــا

لەم هۆنراوانەدا هەموو عەرووز و زەربەکان لەسەر کێشی (متفا = فعلن = ب ب –)ن، واتە: ئەحەذذی ناموزمەرن. هەروا ڕەچاو دەکرێ زۆر لە پێیەکانیان موزمەرن، دێڕی یەکەم لە چوار پێی تەواو (متفاعلن) سیانیان موزمەرن (مستفعلن = مت فاعلن). دێڕی دووەم، غەیری عەرووز و زەرب، هەموو پێیەکانی موزمەرن (مستفعلن). دێڕی سێیەمیش یەک (متفاعلن)ی ناموزمەری وا تیادا، شتی وا دروستە، بەمەرجێ نیشانەیێ هەبێ کە شیعرەکە سەر بەبەحری کامیلە.

(مەجزووئاتی کامیل):

عەرووزی سێیەم: مەجزووئی ساخە، چوار زەربی هەیە:

١– زەربی یەکەم: عەرووزی مەجزوئی ساخ و زەربی مەجزوئی مورەففەل (٦) ئاوا: (متفاعلن × متفاعلاتن) وە دروستە هەردوو لا ئیزمار بکرێن، ئاوا: (مستفعلن × مستفعلاتن). لە کاتی تەصریعدا عەرووزیش مورەففەل دەکرێ ئاوا (مستفعلاتن × مستفعلاتن) یا (متفاعلاتن × متفاعلاتن).

نموونەی تەصریعکراوی ئەم زەربە وەک ئەحمەد شەوقی دەڵێ:

سَلْ (یَلْدَزاَ) ذَاتَ القُصُورِ   هَلْ جَا ءَهَا نَبَأُ البُدُورِ؟
لَوْ تَسْتَطِیعُ إجَابَةً؟   لَبَکَتْكَ بِالدَّمْعِ الغَزِیرِ

ذَهَبَ الجَمِیعُ فَلاَ القُصُو...   ... رُ تُرى وَلاَ أَهْلُ القُصُورِ
فَلَكٌ یَدُورُ سَعُودُهُ   وَنَحوُسُهُ بِیَدِ المُدِیرِ
سَلْیَلْدَزَنْ: ذَاتَلْقُصُو: رى   هَلْ جَا ءَهَا: نَبَأُلْبُدُو: رى
––ب–: ––ب–: –   ––ب–: ب ب–ب–: –
مستفعلن: مستفعلن: تن   مستفعلن: متفاعلن: تن

لەم سەردێڕەدا بۆ تەصریع عەرووز تەرفیل کراوە، بەڵام لە دێڕەکانی تری پاش سەردێڕ تەنیا زەرب تەرفیل کراوە، وەک:

لَوْ تَسْتَطِیـ: عُ إجَابَتَنْ   لَبَکَتْكَ بِلْ: دَمْعِلْغَزِیـ: رى
––ب–: ب ب–ب –   ب ب–ب–: – – ب–: –
مستفعلن: متفاعلــن   متفاعلن: مستفعلن: تن = مستفعلاتن = مُرَفَّل.

٢– زەربی دووەم: عەرووزی مەجزووئی ساخ و زەربی مەجزووئی موذال – ٧ – ئاوا: (متفاعلن × متفاعلات = ب ب–ب– × ب ب –ب–ْ) دروستە هەردووکیان ئیزمار بکرێن ئاوا: (مستفعلن × مستفعلاتْ). لە کاتی تەصریعدا عەرووزیش موزەییەل دەکرێ، وەک:

قُولوا له روحى فِـدَاهْ   هذا التجنِّى مَا مَدَاهْ
قُولُولَهْو: روحى فِداهاذتتجن: نیما مَدَاهْ
––ب –: – – ب –ْ   – – ب –: ––ب–ْ
مستفعلن:مستفعلات   مستفعلن: مستفعلاتْ = مستفعلان

بڕوانە: چەند نموونەیەک لە هۆنراوی عەرەبی و کوردی ریدفدار لە قافیەدا، دەبینی لە پاش سەردێڕ، عەرووز موزال نییە.

٣– زەربی سێیەم: عەرووزی مەجزووئی ساخ و زەربی مەجزووئی ساخ وەک خۆی – ٨ –، دروستە کە یەکێکیان یان هەردووکیان ئیزمارکراو بن، ئاوا: (متفاعلن × متفاعلن) یا (مستفعلن × متفاعلن) یا (متفاعلن × مستفعلن) یا (مستفعلن × مستفعلن). ئەم زەربە پێویستی بەتەصریع نییە، لە عەرەبیشدا زۆر کەم شیعری پێ گوتراوە، نموونەکان: (١– متفاعلن × متفاعلن) وەک:

قُلْ مَا بَدَا لَكَ وَافْعَلِ   وَاقْطَعْ حِبَالَكَ أَوْصِلِ

مستفعلن متفاعلـن   مستفعلـن متفاعلن

(٢- مستفعلن × متفاعلن) وەک:

لاَ تَـأْمَنِ الـدُّنْيـا   الدَّنِيَّةَ أَنَّهَا شَرَكُ الرَّدى

مستفعلن مستفعلن   متفاعلـن متفاعلـن

(٣- متفاعلن × مستفعلن) وەک:

إِنْ لَمْ أَفُزْ بِلُبَانَتِـي   ضَيَّعْتُ فِي الصَّيْفِ اللَّبَنْ

مستفعلن متفاعلن   مستفعلـن مستفعلـن

(٤- مستفعلن × مستفعلن) وەک:

وكَفَاكَ مَـاجَـرَّبْتَـهْ   حَسْبُ امْرِئٍ مَاجَرَّبَا

متفاعلن مستفعلن   مستفعلن مستفعلن

٤- زەربی چوارەم: عەرووزی مەجزووئی ساخ و زەربی مەجزووئی مەقطووع - ٩ - لە کاتی تەصریعا عەرووزیش قەطع دەکرێ، دروستە زەرب و عەرووزی ئەم زەربە دروستە مضمر بێ ئاوا: (متفاعلن × فعلاتن) یا (فعلاتن × فعلاتن) یا (مستفعلن × فعلاتن) یا (متفاعلن × مفعولن) یا (مستفعلن × مفعولن). نموونەکان:

(١- متفاعلن × فعلاتن) وەک:

يَا مَنْ رَأَى رَجُـلاً   يبيع صَلاَحَهُ بِفَسَادِ

مستفعلن متفاعلن   متفاعلن فعلاتـن

(٢- فعلاتن × فعلاتن) وەک:

وَيلي عَلى خفراتِ   مِثْلَ الدُّمى غَنَجَاتِ

مستفعلن فعلاتن   مستفعلـن فعلاتـن

(٣- مستفعلن × فعلاتن) وەک:

كُلُّ امْرِئٍ مَهْمَا تَحَصْ   صَنَ لِلرَّدَى سَيَمُوتُ

مستفعلن مستفعلـن   متفاعلن فعـلاتن

(٤- متفاعلن × مفعولن) وەک:

أَيْنَ الَّذِينَ تَسَابَقُـوا   فِي المَجْدِ لِلْغَايَاتِ

مستفعلن متفاعلن   مستفعلن مفعولـن

(٥- مستفعلن × مفعولن) وەک:

قَوْمٌ بِهِمْ رُوحُ الحَيَـا   ةِ تُرَدُّ لِلأَمْـوَاتِ

مستفعلن مستفعلن   متفاعلن مفعولن

چەند نموونەیێ لە کامیل، کە زۆر ناوادار نین، گەرچی زۆر کەمن بەڵام هەن، واتە: چەند نموونەیەکی تایبەتی:

آ- دێڕی وا هەیە لە کامیلدا هەموو پێیەکانی ئیزمار کراوە، لە پێشەوە ڕابورد (بڕوانە: عەرووزی تەواوی ساخ و زەربی تەواوی ساخ).

ب- دێڕی وەقص کراو: بەیتی مەوقوص (هەموو پێیەکانی - مفاعلن - بێ) وەک:

يَذُبُّ عَنْ حَرِيمِـهِ بِسَيْفِـهِ   وَرُمْحِهِ وَنَبْلِـهِ وَيَحْتَـمِي

مفاعلن مفاعلن مفاعلن   مفاعلن مفاعلن مفاعلن

ج- دێڕی خەزل کراو: بەیتی مەخزول (مجزول = مفتعلن) وەک:

مَنْزِلَةٌ صُمَّ صَدَاهَا وَعَفَتْ   أرسُمُهَا إنْ سُئِلَتْ لَمْ تُجِبِ

مفتعلن مفتعلن مفتعلن   مفتعلن مفتعلن مفتعلـن

د- دێڕی مەوقوصی مورەففەل (مفاعلاتن) وەک:

وَلَقَدْ شَهِدْتُ وَفَاتَهُمْ   وَنَقَلْتُهُمْ إلَى المَقَابِرْ

متفاعلن متفاعلـن   متفاعلن مفاعلاتن

هـ- دێڕی مەجزووئی مەجزوولی مورەففەل (مفتعلاتن) وەک:

صَفَحُوا عَنِ ابْنِكَ إنَّ فِي ابْـ   نِكَ جِدَّةً حِيْنَ يُكَلَّمُ

متفاعلن متفاعلن   متفاعلن مفتعلاتن

و- دێڕی موزمەری موذال (مستفعلان):

وَإِذَا اغْتَبَطْتُ أَوِ ابْتَأَسْتُ حَمِدْتُ رَبَّ العَالَمِيْنْ

متفاعلـن متفاعلـن   متفـاعـلن مستفعـلان

(پاڵفتەی دەریای کامیل):

زۆربەی زانایانی کێشناس دەفەرموون:

دەریای کامیل سێی عەرووز و نۆ زەربی هەیە:

عەرووزی یەکەم تەواوە، سێ زەربی هەیە:

١- زەربی یەکەم تەواوە، وەک عەرووزەکەی: (متفاعلن × متفاعلن = ب ب -ب- × ب ب -ب-) - ١ -

٢- زەربی دووەم مەقطوعە: (متفاعلن × فعلاتن = ب ب -ب- × ب ب --)-٢-

٣- زەربی سێیەم ئەحەذذی موزمەر: (متفاعلن × فعلن = ب ب -ب- × - - -)-٣-

عەرووزی دووەم حەذذایە، دوو زەربی هەیە:

١- زەربی یەکەم: ئەحەذذی موزمەر (فعلن × فع لن = ب ب - × - - -) -٤-

٢- عەزووزی حەذذای ناموزمەر و زەربی ئەحەذذی ناموضمەری وەک خۆی: (فعلن × فعلن = ب ب - × ب ب -) -٥-

عەرووزی سێیەم: مەجزووئی ساخە، چوار زەربی هەیە:

١- زەربی یەکەم: عەرووزی مەجزووئی ساخ و زەربی مەجزووئی مورەففەل: (متفاعلن × متفاعلاتن = ب ب -ب- × ب ب -ب- -) -٦-

٢- زەربی دووەم: عەرووزی مەجزووئی ساخ و زەربی مەجزووئی موذال: (متفاعلن × متفاعلان = ب ب -ب- × ب ب - ب -ْ) -٧-

٣- زەربی سێیەم: عەرووزی مەجزووئی ساخ و زەربی مەجزووئی ساخ وەک عەرووزەکەی: (متفاعلن × متفاعلن = ب ب -ب- × ب ب -ب-) - ٨ -

٤- زەربی چوارەم: عەرووزی مەجزووئی ساخ و زەربی مەجزووئی مەقطووع: (متفاعلن × فعلاتن = ب ب -ب- × ب ب - -) - ٩ -

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحيمِ

لێرەدا کورتەیەکی پوخت، سەبارەت بەهۆنراوی کێشی بڕگە تۆمار دەکەین، نەبادا بەشەکانی تری ئەم کتێبە کەم وێنەیە، لە ئەدەبی کوردیدا، دوا بکەوێ. تکایە ئەم بابەتانە ڕەچاو بکەنەوە، کە پەیوەندییەکی تەواویان بەم بەشەوە هەیە:

(بڕوانە: ناچاری ژمارە: ٣، ٤١ - تێبینی، ٦٢ - ج، ٦٥، ٨٥ - تێبینی -٣، ٩٩ - آ، ٣/١٠٢، باسی نووسینی عەرووزی، هەندێ تایبەتی ڕێنووسی کوردی، بڕگە، بڕگەی کورت، بڕگەی درێژ، بڕگەی کوردی «چەند تێبینییەک»، کێشی بڕگەیی، مامەڵەکردن لەگەڵ هەمزەدا).

جا پاش ئەمە بزانن کە لە هۆنراوی کێشی پەنجەییشدا زۆر لەو گۆڕانکارییە ناچاری و نا ناچارییانەی، کە لە پێشەوە ڕابووردن دروستن، بەتایبەتی ئەوانەیان کە پەیوەندییان بەزمانی کوردییەوە هەیە، ئیتر چ بۆ سافی و ڕەوانی کێش بن، وە چ بۆ ڕاستکردنەوەی کێش بن، وە یا بۆ ڕێکخستنی سەروا و شتی وا بن.

نموونەی سافکردنی کێش وەک گۆران - ڕەحمەتی لێ بێ - دەڵێ (دەیی):

کام بەرزی جوانە وەک بەرزیی باڵای   کام تیشک ئەگاتە تیشکی نێو نیگای

ئەوەتا لە نیوەی دووەمی ئەم دێڕەدا، گیرییەک هەست پێ دەکرێ، جا بۆ سافی و خۆش لە زاری و لەسەر زمان سووک بوونی کێشەکە، وا باشە (ئە) لە وشەی (ئەگاتە)دا، لەسەر ئەم شێوەیە سووک بکرێ: بزوێنەکەی - کە سەرە - بگوێزرێتەوە بۆ پیتە بێ بزوێنەکەی پێش خۆی، کە کافی وشەی (تیشک)ە، ئەوجا هەمزەکە خۆی لاببرێ ئاوا: (تیشک ئەگاتە = -ْ ب - ب) ــــ (تیشکەگاتە = - ب - ب).

نموونەی ڕاستکردنەوەی کێش، وەک دیسان گۆران دەڵێ (حەوتی):

تینی دڵەی پڕ جۆشم   بزوێنی بیر و هۆشم

هەستیار بێژەی (بزوێنەر)ی کورت کردۆتەوە و کردوویەتی بە(بزوێن)ی، هەتا بڕگەکانی هەردوو لەتە دێڕەکە بەرابەر و یەکسان بن. چونکە ئەگەر بێژەی (بزوێنەر)ی سووک نەکردبایە، لەتی دووەمی دێڕەکە بڕگەیەکی پتر دەبوو، لەبەر ئەوە لەنگ دەبوو، وە ئاوا دەبوو:

تی نی د لەی: پڕ جۆ شم   بز وێ نە ری: بی رو هۆ شم

– – ب –: – – –   – – ب – : – – – –

١ ٢ ٣ ٤ : ١ ٢ ٣   ١ ٢ ٣ ٤ : ١ ٢ ٣ ٤

١ ٢ ٣ ٤ : ٥ ٦ ٧   ١ ٢ ٣ ٤ : ٥ ٦ ٧ ٨ = ٧ + ٨ = لەنگ

دێڕەکە بەپێی کێشەکەی یەکسانە بە(٧ × ٧) = ١٤، ئاوا دابەش دەکرێ:

تی نی د لەی: پڕ جۆ شم   بز وێ نی بی: رو هۆ شم

– – ب –: – – –   – – – –: – – –

١ ٢ ٣ ٤ : ١ ٢ ٣   ١ ٢ ٣ ٤: ١ ٢ ٣

١ ٢ ٣ ٤ : ٥ ٦ ٧   ١ ٢ ٣ ٤: ٥ ٦ ٧ = ٧ × ٧ = ڕاست

سەلامیش – ڕەحمەتی خودای لێ بێ – بۆ ڕاستکردنەوەی سەروا بێژەی (نایێ)ی کردووە بە(نایە) بڕوانە: (ناچاری/٩٩، ٦٥) هەروا بڕوانە ناچاری: (٨٥، ٩٠، ١٠١/ ٩ – د، ٣/١٠٢) هەروا بڕوانە: ئەم بابەتانەیش: (٦ – الف – ٥ + ٥٤ – حرف + ٧٥ – تخفیف + ٩٦ – راء + ١١٩ – إسباغ + ١٢٠ – سجع + ١٣٨ – تشطیر + ١٥٤ – الضرب + ١٨٩ – المعمَّى + ٢٤٣ – (قافیة – سەروا).

بزانن هۆنراوی ژمارەییش ئەم جۆرە بابەتانەی هەیە: دێڕ، نیوە دێڕ، سەردێڕ، شادێڕ، تاک، مەسنەوی، جووت سەروا، پارچە، غەزەل، چامە، چوارینە، پێنجینە، تەخمیس، تەشطیر، تەسمیط، تەضمین، مەتەڵ، حالی، مربّع، عاطل، مؤرّخ، مشجَّر، سیاسی، کۆمەلایەتی، ئایینی، مطلق، مقیّد، ساف و ڕەوان، ڕێک، چەوت و لەنگ، نەنگی سەروا، سەروا، پیتەکانی سەروا، عەرووز، ناواخن، زەرب، صەدر، عەجز، بەحر، بەحری سادە، بەحری تێکەڵ، هۆنراوی فێرکاری، پێ،... تاد، وە هەر بابەتێ لەمانەیش دەستووری تایبەتی خۆی هەیە، کە هەیانە دەق وەک دەستوورەکانی بەشی هۆنراوی عەرووزی وایە، هەیانە جیایە، بەهەرحاڵ ئەم کورتەیە جێگەی ئەو وردەکارییە نییە.

کێشی بڕگە ئەم کێشانەی هەیە:

(٥، ٦، ٧، ٨، ٩، ١٠، ١١، ١٢، ١٣، ١٤، ١٥، ١٦، – ١٩). بەکێشی بڕگەیی دەیشگوترێ: بەحری بڕگەیی، وەک: بەحری دە بڕگەیی، دەریای هەشت پەنجەیی، کێشی حەوت بڕگەیی، بەحری حەوت پەنجەیی... تاد.

ئێستا کاتی ئەوە هاتووە، کە ئەم پرسیارە بکەین بەدەروازەیە، بۆچوونە ناو بابەتەکە:

(هۆنراو چییە؟!).

هۆنراو بریتییە لە گوتاری هەڵبژاردە، کە خاوەنی واتای جوان و کێشی ڕەوان و سەروای شایان بێت. جا گوتار لە ڕستە دروست دەبێ، ڕستەیش لە وشە و بێژە دروست دەبێ، وشەیش لە پیت و بزوێن دروست دەبێ، پیتیش بزواو و وەستاوی هەیە، بێ دەنگ و دەنگداری هەیە، بزوێنیش کورت و درێژی هەیە، بزوێن و پیتە بزوێنی هەیە، بڕوانە: باسی بڕگەی کوردی. کاتی ئەمانەمان زانی دەزانین شیعر چییە.

لە ڕاستیدا شیعر، لە سەددا نەوەد و نۆی بەهرەیە، زۆرینەی هەستیارە گەورەکان بەسروشت هەستیارن، بەرە بەرە لێویان دەبێ بەمەقەست، بەڵام ئەوە واتای وا نییە کە هەستیار پێویستی بەزانستی کێشناسی نییە، بەڵکو هەستیار بەهۆی زانست و هونەری کێشزانییەوە، دەتوانێ پەرە و گەشە بەمەڵەکەی شیعر گوتن بدات و هۆنراوی باشتر ببێژێ، هەروەک چۆن لە ڕێگەی شارەزابوونی تەواو، لە موفرەدات و بێژەکانی زمان و، لە ڕێگەی بەکارهێنانی تشبیه و إستعارە و کنایە و حقیقەت و مجاز و عیلمی بەدیع و عیلمی مەعانەوە دەتوانێ هۆنراوی بەرزتر و جوانتر و ناسکتر بڵێ.

جا وا ئێستا بەیارمەتی خودای مەزن، دەست دەکەین بەمەبەست لەم بابەتە، وە ڕیز لە کێشە پەنجەییەکان دەگرین، لە بەحری یەکەمەوە دەست پێ دەکەین، کە دەریای پێنج بڕگەیە (گەرچی هەندێ کێشی سێ بڕگەیی و چوار بڕگەییشیان داناوە):

١- کێشی (پێنج بڕگەیی –٥/ب) زۆر کەمە، زۆرتر لە زێمنی ئەو چامانەدا هەیە، کە بەکێشی ڕەنگاوڕەنگ هۆنراونەتەوە (بڕ: ٥٢ – تحرید).

جارێ پێناسەی کێش دەکەین:

(کێش: بریتییە لە دابەشکردنی چەند بڕگەیەکی یەکسان، یا جیاواز، لە کورت و درێژیدا، بەسەر چەند پێیەکی چوونیەک، یا جیاوازدا، لە چەندی و چۆنێتی بڕگەکانیاندا، کە لە نێوانی پێیەکاندا، یا لە پاشیانەوە، پشوودانێ، یا لەنگەرێ هەبێ، کە لەسەر یاسایەکی ناسراو، بەو بڕگە و پێیانە، دێڕە هۆنراوێکی ڕەوانی وا دروست ببێ، کە بیسەر یەکسەر هەست بکا کە ئەوە هۆنراوە، پەخشان نییە).

بۆ نموونەی پێنج بڕگە، ئەم هۆنراوەی گۆران – ڕەحمەتی خودای لێ بێ – دەهێنینەوە، کە دەوری یازدە دێڕە، لە پاشا شی دەکەینەوە، دەڵێ:

ئـا ئـەم عێراقــە   دوڕگەی واق واقە!
سەری سابــاقــە   بنی وڕاقە!
هەم جێی نیفاقە   هەم بێ تفاقە!
پایەی وەک فاقە   بۆ واقە واقە!
کام گەورەی تاقە   کەری دوو لاقە!

(بڕوانە: دیوانی گۆران/ ١٩٨٠ ل – ٣٩٥).

ئەم هۆنراوانە جوانترین نموونەن بۆ کێشی (٥ × ٢) گەرچی جۆرە تەسمیطێکی وایان وا تیـادا، کـە بۆنی دە بڕگـەیی تەسـمـیـتکراویان لێ بێ، بەڵام ڕاسـتـتـر ئەوەیە کـە پێنج پەنجەییین، نەوەک دەیی، بۆنی ئەوەشیـان بەباشی لێ دێ کە مەشتوری پێنج بڕگەیی بن، یا منهوکی پازدە بڕگەیی بن (بڕ: ٢٢ – البیت – ٤ + ٦).

ئێستا بەپێی بڕگەکان ئەم دێڕەیان پێ پێ و دابەش دەکەین:

کام گەو رەی تا قە   کە ری دوو لا قە

ـْ – – – ب   ب – – – ب

١ ٢ ٣ ٤ ٥   ١ ٢ ٣ ٤ ٥ = ٥ × ٥ = ١٠ = ڕاست

دەبینین دێڕەکە بریتـیـیـە لە دوو پێ، هەر پێـیـەک لە پێنج بڕگە پێک هاتووە، بڕگـەکـان وەک یەک نین، هەیانە کورتە، هەیانە درێژە، وەستان و پشوو لە پاش پێی یەکەم یەکسەر دێ. ئەمەیش نموونەیەکی تری ئەم کێشەیە، کە گۆران دەڵێ:

ئەی بەرخۆڵەکە!   نەرم و نــۆڵــەکـە!
سپی و خـڕپنی   وەک کولووی لۆکە!

ئەم شـیـعـرانەی گـۆران چوار چوارینەن، لە جـۆری چوارینەی خـەسـاو (بڕ: دیوانی گۆران/ ١٩٨٠ ل – ٤٢٦). وەک لەسەر باسی (کێشی بڕگەیی)دا، ڕوونمان کردەوە: دەبوو پێنج بڕگـەیی ناوی دە بڕگەیی بووایە، شەش بڕگەیی ناوی دوازدە بڕگـەیی بووایە، حەوت بڕگـەیی ناوی چوارده بڕگەیی بووایە... هەروا کێشـە بڕگـەییـیـەکـانی تریش... بەڵام مـادام بەحەوت بڕگەیی و هەشت بڕگەیی و... تاد، ناوبانگیـان دەرکردووە، پێویست ناکا ناوەکان بگۆڕین.

٢– کـێـشی شـەش بڕگـە (٦/ب) ئەم جـۆرە کـێـشـەیش کـەمـە، زۆرتر لە ناو کـێـشی ڕەنگاوڕەنگا هەیە، گـۆرانی ڕەحـمـەتی لە هەڵبـەسـتی ئاواتی دووریدا، کـە ئەمـە کۆپلەیەکێتی:

ئەی خاطیراتی عومری گوزەشتەم، دەخیلی تۆم
خنکاوی بەحری دووری، نەکەی عەشقی ڕەنجەڕۆم
جیلوەت لە چاوم ون نەبێ
هەرگیز لای تۆ نووستن نەبێ
چەشنی ئاوێنە
دائیم بنوێنە:
عەشقی قەدیمی یار
تا وەختی ئیحتیضار

گۆران لەم هەڵبەستەدا – کە پێنج پارچەی ئاوایە، کە ئەمەی نووسیمان دوا پارچەیانە – چوار بابەتە کێشی بەکار هێناوە، هەر پارچەیەی چوار دێڕە، هەر دێڕەی لەسەر کێشێکە، مامۆستا مەعروف خەزنەدار، سەبارەت بەم چوار بابەتە کێشە ئاوای بۆ دەچێ: دێڕی یەکەم چواردە هیـجاییـیـە، دووەم هەشت هیـجاییـیـە، سێـیـەم پێنج هیـجاییـیـە، چوارەم شـەش هیجاییـیە. نرخشناسی بەجۆرێ تر دەڵێ (ل – ١٢٩) مامۆستا عبدالرزاق بیمار بەجۆرێ تر دەڵێ (ل – ٢٤). بەهەرحاڵ نموونە هێنانەوە، بەنموونەی هەڵە، بەمەرجێ بابەتەکە ڕوون بکاتەوە دروستـە، لەسەر ئەم بنیـاتە، ئەم هەڵبـەسـتـە فـرە ڕەنگەی گـۆران دەست دەدا بۆ کێشی (٨ – ب + ٥ – ب + ٦ – ب).

٣– کێشی حەوت بڕگەیی (٧/ب) بریتییە لە دوو پێ، زۆرینەی کات یەکەمیـان چوار بڕگـەیە و دووەمـیـان سێ بڕگـەیە (٤ + ٣) وا دەبێ بەپێـچەوانەوەیە (٣ + ٤). وا دەبێ پێیەکـان ئاوا دەبن: (٢، ١ + ٢، ٢ = ٣ + ٤) یا (٢، ٢ + ٣ = ٤ + ٣) یا بەشێوەی تریش، بەڵام ئەم جۆرە وردەکارییە با بمێنێ بۆ کاتی باسی کێشی دەیی.

کـامـەران مـوکـری – بەڕەحـمـەت بێ – لە هۆنراوی (گـۆرانی من)دا – دیوانەکـەی لاپەڕە/ ٧٥ دەڵێ (٧/ب):

لێوی خەفەت لێ نیشتــووم   یا ڕووی ژاکاوی زەرد بووم
وەک گەڵای زەرد، دیاری بێ   مووچەم هەر دارکـــاری بێ
ڕێگــەم بــەداو تەنــراو بــێ   دڵم کپ و گـوشــراو بــێ

دەبێ ئەو ڕاستییەمان هەمیشە لە بەرچاو بێ، کە دابەشکردنی دێڕ بەسەر ژمارەی پێیەکانی ناویدا، دەبێ بەپێی ژمارەی جێگە پشوو و جێگە لەنگەرەکانی ناو دێڕەکە بێ. جا دۆزینەوە و دیاریکردنی ئەم شوێنانە، لە ناو دێڕ و لەتە دێڕەکانا، هەروا کارێکی ئاسان نییە، بەڵکو پێویستی بەڕێزکردنی بڕگەکانە، لە ناو پێیەکانیاندا، بەشێوەیەکی لێزانانە، دەنا شیعرەکە لەنگ دەبێ، ئەم هۆنراوە لە جۆری جووت سەروایە.

نموونەیێ تر، پیرەمێرد - بەڕەحمەت بێ - دەڵێ:

نەسرینە گوڵ، نەسرینە چووزەرەی یاسەمینە
خنجیلە، خوێن شیرینە کەیفی لە هەڵپەڕینە!

ئەم هۆنراوە چوارینی تەواوە، روباعی خالیصە، ئاوا دەکێشرێ:

نەس ری نە گوڵ: نەس ری نە چوو زە رەی یا: سە می نە

– – ب –: – – ب – ب – –: ب – ب

١ ٢ ٣ ٤: ١ ٢ ٣ ١ ٢ ٣ ٤: ١ ٢ ٣

١ ٢ ٣ ٤: ٥ ٦ ٧ ١ ٢ ٣ ٤: ٥ ٦ ٧ = ٧ × ٧ = ١٤

دیسان گۆران لە هۆنراوی (هاوڕێم بێ کەس)دا، کە هۆنراوێکی جووت سەروایە، دەڵێ (٧/ب):

ئەی فریشتەی شیعری جوان کۆستی کەوتووی هەردووکمان
بۆ ئەم جارە بێ کەسە کە وتمان بێ کەس، بەسە

(أ. ب. هەوری) دەڵێ (٧/ب):

جەژنی دار و درەختە کۆتایی ڕۆژی سەختە
ڕاپەڕە ئیمرۆ جەختە نەمام بنێژە، وەختە

٤- کێشی هەشت بڕگەیی (٨/ب) چەند تایبەتمەندییەکی ئەم کێشە:

آ- کێشی هەشت بڕگەیی زۆر باوە، بەتایبەتی لە گۆرانی و فۆلکلۆری کوردیدا، بگرە ئەوەندەی کێشی دەیی برەو و باوی هەیە، دوور نییە کە هەشت بڕگەیی لە دە بڕگەیی کۆنتر بێ.

ب- دێڕی هەڵبەستی ئەم کێشە لەسەر دوو پێی چوار بڕگەیی × ٢ دەڕوا، ئاوا: (٤ + ٤ × ٤ + ٤) = ٨ + ٨ = ١٦ = ٨ بە ٨.

ج- زۆرتر هۆنراوی هەشتی، لە گۆرانیدا سێ نیوە دێڕە، وەستان لە ناوەڕاستی هەردوو لەتە دێڕ و لە ناوەڕاستی دێڕ و لە کۆتایی دێڕدا هەیە. وەک (٨/ب):

چاوت ڕەشە. بەخومارەوە مەمکت سێوە. بەدارەوە
خودا داویە. مەیشارەوە

دوا دێڕی ئەم بەرگە با ئەم دێڕە شیعرە بێ کە دەڵێ (ڕەمەل):

ئەی وەطەن مەفتوونی تۆم و شێوەتم بیرکەوتەوە
کاتی دیلیی و ئەساڕەت پێ بەتەوق و کۆتەوە

تەواو

پێڕست

عەرووزی کوردی 8
(ناچارییەکانی شیعر = الضَّرُورَاتُ الشِّعْرِيَّةُ) 13
ڕێساکانی ئێست و جۆرەکانی 64
(نووسینی عەرووزی = الخَطُّ العَروضِيُّ) 68
(وشەیێ سەبارەت بەگرنگیی زانستی عەرووز) 73
عەرووز چییە ؟ 73
مەوزووع و بابەتی عەرووز 73
شیعر چییە ؟ 73
(جۆرەکانی شیعر: أنواع الشعر) 75
(بڕگە: مەقطەع، بڕگە عەرووزییەکان: اَلْمَقَاطع الْعَرُوضِيَّة) 75
(بڕگەی کوردی) دوو جۆری سەرەکی هەیە 78
(بڕگەی عەرەبی) 87
(بڕگەی عەرووزی) 87
(کێشی بڕگەیی) 90
یەکەم: (پیتی ئەلف) أ = ا 95
(دووەم: پیتی بێ) 119
سێیەم: پیتی تێ: حرف التَّاءِ 145
چوارەم: پیتی ثێ: حرف الثاء 147
پێنجەم: پیتی جیم: حرف الجیم 150
شەشەم: پیتی حێ: حرف الحاء 154
حەوتەم: پیتی خێ: حرف الخاء 165
هەشتەم: پیتی دال: حرف الدَّال 180
نۆیەم: پیتی ذال: حرف الذَّال 183
دەیەم: پیتی ڕێ: حرف الرَّاءِ 185
یازدەهەم: پیتی زێ: حرف الزای 193
دوازدەهەم: پیتی سین: حرف السِّین 199
سیازدەهەم: پیتی شین: حرف الشین 205
چواردەهەم: پیتی صاد: حرف الصَّاد 216

پازدەهەم: پیتی ضاد: حرف الضاد 220
شازدەهەم: پیتی طێ: حرف الطَّاءِ 230
حەڤدەهەم: پیتی ظێ: حرف الظاء 233
هەژدەهەم: پیتی عەین: حرف العین 234
نۆزدەهەم: پیتی غەین: حرف الغین 242
بیستەم: پیتی فێ: حرف الفاء 243
بیست و یەک هەم: پیتی قاف: حرف القاف 245
بیست و دووهەم: پیتی کاف: حرف الکاف 311
بیست و سێیەم: پیتی لام: حرف اللام 313
بیست و چوارەم: پیتی میم: حرف المیم 316
بیست و پێنجەم: پیتی نوون: حرف النون 317
بیست و شەشەم: پیتی واو: حرف الواو 323
بیست و حەوتەم: پیتی هێ: حرف الهاء 327
بیست و هەشتەم: پیتی یێ 328
زیحاف و عیللە: گۆڕان و گۆڕین لە هەڵبەستدا 330
یەکەم: زیحاف (گۆڕان) دوو جۆری هەیە 331
دووەم: عیللە: گۆڕین: عیللە –یا گۆڕین– دوو جۆرە 334
(ڕاستکردنەوەی کێشی دێڕە لەنگەکان) 413
(پاڵفتەی دەریای کامیل) 431
(هۆنراو چییە ؟!) 433